

ԵՐԵՎԱՆԻ ԴԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՄԱՐՆԱ

Մ.Ա.ԵՄԱՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ԴՐԱԿ 1

ՔԱՐԻ ՊԱՐ - ՈՒՇ ԲՐՈՆՁԻ ՊԱՐ

ԵՐԵՎԱՆ

1992

Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. թեկնածու Գ. Ե. Արեշյան

Հայաստանի հնագիտության վերաբերյալ առաջին ամփոփ դասագիրքն է սա, որ վեր են հանված Հայկական լեռնաշխարհի հուշարձանները, դժ-րանց նյութական, հոգևոր մշակույթը, տնտեսածները, արհեստները, կա-պերը հարակից շրջանների հետ:

Հնագիտական տվյալներով ցույց է տրված պատմական պրոցեսի վերա-կանգնման մեթոդիկան և պրակտիկան, ինչպես նաև հնագիտության դերը պատմական մյուս գիտությունների շարքում:

Դասագիրքը նախատեսվում է բարձրագույն ուսումնական հաստատու-թյունների պատմության ֆակուլտետների ուսանողության, ինչպես նաև պատմաբանների, հնագետների, ազգագրագետների, արվեստաբանների և քն-թերցող լայն հասարակության համար:

Ե ----- - 92

704 / 02/

ЕСАЯН СТЕПАН АЛЕКСАНДРОВИЧ

АРХЕОЛОГИЯ АРМЕНИИ

выпуск I

(каменный век - поздняя бронза)

На армянском языке

Издательство Ереванского университета

Ереван - 1992

Եսայան Ս. Ա., 1992

Հնագիտություն¹ ուսումնասիրում է մարդկային հասարակության
զարգացումը և այդ զարգացման օրինաչափությունները քառ մշակույթի
գեղանո մնացորդների:

Գաղմական գիտություններն իր ուսումնասիրությունը համար օգտվում է երկու խումբ աղբյուրներից՝ գրավոր և ուսուցողական: Հնագիտությունը հիմնականում ուսումնասիրում է իրեղեն աղբյուրները: Մարդկային հասարակության ամենավաղ ու երկարատև շրջանի ուսումնասիրությունը հիմքում դրվում են միայն իրեղեն աղբյուրները: Գրավոր աղբյուրները հանդես են եկել մոտ 5500 տարի առաջ, իսկ Հայաստանի գաղմությունը լուսաբանվում է գրավոր վավերագրերով մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի երկրորդ կեսից սկսած: Այդ հնագույն աղբյուրները գրվել են հաբեան երկրներում՝ շումերերեն, ասորերեն լեզուներով: Հայաստանում գրված հնագույն սեպագիր և հիերոգլիֆ արձանագրությունները վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի երկրորդ և 1-ին հազարամյակի կեսին: Դրանք գրված են խեթերեն, ասորերեն, ուրարտերեն, էլամերեն և հին պարսկերեն լեզուներով: Աղբյուրագիտական հսկայական նշանակություն ունեն ավելի ուշ գրված արամեերեն, հուներեն և լատիներեն արձանագրությունները, ինչպես և հայերեն միջնադարյան վիմագրերը: Առաջին հազարամյակից սկսած է լավանդարային լեռի քանդակարարական քանդակների մեթոդներին: Հնագիտության հաջորդական օգնական գիտություններ են դրամագիտությունը, հերալդիկան /գերբերի և զինանշանների ուսումնասիրությունը/, Հնագիտությունը սերագրերն կապված է համադրաբանություն /պալեոստրատոգրաֆ/, հնակենդանաբանական /պալեոգոլոգիա/, հնաբուսաբանության /պալեոբոտանիկա/, շորրորդական /ստրատոգրաֆի/ երկրաբանության և այլ գիտությունների հետ: Հնագիտության աղբյուրները հնագիտական հաշտմաններն են՝ քանակավորող, ամրոցները, պաշտամունքային տարրեր կառույցները, դամբարանները, դրանցից հայտնաբերված նյութը ենթարկվում է մանրակրկիտ ուսումնասիրության, որի եղանակները արմատապես տարբերվում են գրավոր աղբյուրների ուսումնասիրության եղանակներից: Նշված նյութերի ուսումնասիրությունը ինքնասկսած է, զրա աղյուսները լայնորեն օգտագործվում են որպես գաղմական ուսումնասիրության նյութ կամ, ինչպես նշվել է, որպես գաղմական աղբյուրներ: Ըստ անգլիացի հայտնի Գ.Մայլդի, հնագիտությունը հեղաշրջում մացրեց գաղմական գիտության մեջ, այն գաղմական տարածական հորիզոնը լայնացրեց նույնպես, որքան

1. Հնագիտություն /միջազգային արխեոլոգիա տերմինը/ հաշտեմեն ,արխայուս,-հին և ,լոգոս,- խոսք բառերի միասնությունն է, որն այժմ ընկալվում է որպես հնագիտություն:

առողջապահական աստղագիտության հորիզոնը: Այն պատմության համար հար-
յուրավոր անգամներ մեծացրեց անցյալը ներթափանցելու հնարավորու-
թյունները, այսպես, ինչպես մանրադիտակը կենսաբանության համար քա-
ցահայտեց մեծ օրգանիզմներում թաքնված անզամ ժամանակոցը հյուսվածք-
ների կյանքը: Վերջապես այս ուսումնասիրությունը մացրեց այսպիսի
փոփոխություններ պատմական քաղաքագիտության և ծավալի մեջ, ինչպես
ազդեցական դեր ուսումնասիրության մեթոդը քիմիայի մեջ, .:

Այն ամենի մշտությունը ապացուցված է երևանով, որ առանց հնագի-
տության տվյալների չէին կարող զրվել նախնադարյան հասարակության,
չին Աթենքի, անտիկ ժամանակաշրջանի կամ միջնադարի պատմություննե-
րը, ինչպես նաև հայ ժողովրդի պատմությունը:

Հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված նյութերի հիման վրա հնա-
գետները կատարել են մարդկության պատմության ժամանակաշրջանների
հետևյալ բաժանումը՝ քարի դար, բրոնզի դար, երկաթի դար: Ավելի ուշ
ժամանակաշրջանները բաժանվում են զրավոր պատմության ակզբունքով՝
անտիկ դարաշրջան, միջնադար, երբ նյութի քաղաքագիտությունը թույլ
չէր տալիս շարունակել զուտ հնագիտական դասակարգումները:

Գնահատելով հնագիտական նյութերը որպես պատմական աղբյուրներ,
անհրաժեշտ է նշել, որ համառոտորակապ հուշարժանները շատ ավելի
հուսալի և օբյեկտիվ աղբյուրներ են, քան այս կամ այն պատմական ժա-
մանակաշրջանի ժամանակակիցների զրավոր աղբյուրներում պահպանված վկա
յությունները: Գրքային համակարգի ուսումնասիրության նպատակով
հնագիտությունը ուսումնասիրում է ոչ ոչ միայն գտնված իրերը, այլև
շինությունները, որտեղից դրանք գտնվել են, վայրերը, որտեղից դրանք
քերվել են, և հնագիտական հուշարժանի միջավայրը: Եվ այս պատճառով
հնագիտությունը դասվում է պատմական հիմնաքար գիտությունների շար-
քին: Ժանի որ հնագիտական աղբյուրները հանվում են հողի տակից, հնա-
գիտությունը պատկերավոր անվանում են „քահավ գիտված պատմագիտու-
թյուն, .:

Իսկ ինչպե՞ս հողի տակ հայտնվեցին հնագիտական մնացորդները:
Բացի հազվադեպ գտնվող գանձերից, այս կամ այն պատճառով հողում թաղ-
ված թանկարժեք իրերից, մնացած իրերը հողի մեջ են ընկել ընդհանրապես
այլ պատճառներով: Դամբարաններում դրանք տեղադրվել են՝ կապված անդը
շիրիմյան աշխարհի մասին պատկերացումների հետ, ուր այդ նյութերը
պետք է ծառայեին Ֆ տիրոջը անդշիրիմյան աշխարհում: Դամբարաններու-
զանված նյութերը կազմում են այսպես կոչված փակ համալիրներ, որոնց
վերլուծությունը կարևոր է ժամանակագրական հետազոտությունների համ
և արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում տվյալ հասարակությունում
զույգության և առօրյա կյանքի մասին, իսկ դամբարանային կառույց-

ներք ներկայացնում են մարտաբաժնական և շինարարական մշակույթը: Նդել են դեպքեր, երբ համալիրները կողոպտվել են և թափարժեք իրերը տանելուց բացի խախտվել է մնացածի դասավորությունը: Այդ փակ համալիրները խաթարված են լինում նաև երկրորդական և երրորդական թաղումներով, երբ դարեր կամ համախ հազարամյակներ հետո հնագույն դամբարանների մեջ թաղվում էին ուրիշ ննջեցյալներ: Այս դեպքում հին թաղումը կամ ծածկվում էր հողով, կամ նրա նյութերը հավաքվում էին մի անկյունում, իսկ ազատված տեղում տեղադրվում էր նոր հանգուցյալը՝ իրեն ուղեկցող նյութերով:

Շատ ավելի բարդ է ամրոցներից, բնակատեղիներից և այլ շինություններից հողի հաստ շերտի տակից հայտնաբերված իրերի մեկնաբանումը: Յուրաքանչյուր բնակավայրի մնացորդների ամբողջությունը կազմում է մշակութային շերտ, որը ծածկում է նրա տակ գտնվող և երկրաբանական կազմվածք ունեցող հիմնահողը: Վերջինիս հնագիտության մեջ քնդուկված է ,մայր հող, անվանել: Մշակութային շերտը մարդու գործունեության քննաքննում պատմականորեն կազմավորված շերտավորված համակարգ է:

Հայտնաբերվող գտածոները երբեք իրենք իրենց չէին կարող հայտնվել հողի տակ: Հայաստանում հնագույն շինությունները հիմնադրվում կառուցվում էին շրջած աղյուսից, որոնք փկվում էին 30-35 սանտիմետր քննաքննում, և նրանց տեղում կառուցվում էին/նորերը՝ հեռվաձայն առաջացնելով կավաքուլուներ: Տները առջ թափվում էին մոխիր, կերակրի մնացորդներ /ոսկորներ/, շարված իրեր /խեցեղեն, ոսկոր, քար/ և այլն: Այս բնակատեղիները հնագիտական գրադանության մեջ կոչվում են մոխրե քուլը՝ թեև կամ թե՛ք: Դրանց քարժրությունը Առաջադարձ Ասիայում հասնում էր 30-35 մ: Լեռնային և նախալեռնային գոտիներում շինությունները սովորաբար կառուցվում էին քարից կամ քարե հիմքի վրա՝ աղյուսե պատերով՝ այդ պատճառով բնակելի կառույցները ավելի երկար

էին պահպանվում: Այդ շրջաններում մշակութային շերտի հաստությունը շատ ավելի նվազ է: Հին քարի դարի բնակավայրերի առկայությունը կապված է որսորդահավաքչական կենցաղի հետ: Այդ բնակավայրերը պայմանականորեն կոչվում են կայաններ, որոնք միավորում են ինչպես բացօթյա /Աստանի դար, Արզնի և այլն/, այնպես էլ քարայրային բնակավայրեր /Ազոթ, Արցախում, Երևանյան և Լուսապետի քարայրները և այլն/:

Նոր քարի դարից ահա, մեծ խումբ են կազմում չամբացված գուլդական տիպի բնակատեղիները: Սկսած մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից, չամբացված բնակատեղիներին զուգահեռ առաջանում են ,կիկլոպյան, չամբածքի պարիսպներով ամրացված բնակավայրեր, որոնք, որպես կանոն, գրադանության մեջ կոչվում են կիկլոպյան ամրոցներ և հաճախում են մինչև մ.թ. 1-ին հազ. կեսը: Այս ամրոցներն ունեին տարբեր ֆունկցիոնալ նշանա-

կուլթյուն և ներկայացնում են հատակազման և շինարարական տեխնիկայի մի քանի տիպ: Դրանց մի մասը անմշակ ժայռքեկորների շարվածքով ամրացված խոշոր քնակավայրեր են: Հետագայում պատերը դառնում են քաղմաշերտ: Գոյուլթյուն ունեւրին նաև ամրոցներ առանց մշտական քնակաւթյան: Դրանց ապաստարաններ էին, ուր վտանգի պահին հաճաքում էին շրջակայքի քնակաւթյունը և քնտանի կենդանիների հոտերը: Հայնորեն տարածված էին պահակակետ-ամրոցները, որոնք կառուցվում էին լեռնացքներում, լեռնային արոտավայրերում կամ խոշոր քնակավայրերի մոտակայքում՝ թշնամու հարձակումները ետ մղելու համար: Ավելի ուշ առաջանում են նաև ամրացված քաղաքային տիպի քնակավայրեր՝ զարգացած արհեստավորական արտադրութթյամբ:

Վանի թագավորութթյան շրջանում անտիկ և միջնադարյան ժամանակաշրջաններին ընդորշ է հղոր պերիպոներով պաշտպանված խոշոր քաղաքների առաջացումը՝ քաղմաթիվ քաղաքացիական և հոգևոր շինութթյուններով: Նշված ժամանակաշրջանների քաղաքներն ունեին իրենց ընդորշ քաղաքաշինական-ճարտարապետական առանձնահատկութթյունները: Քաղաքների զարգացումը քնականոն չէր, այն համախ ընդհատվում էր քաղաքային կյանքի անկումով, մասնավոր ժամանակաշրջանների անցումային փուլներում:

Բազմառեսակ են նաև Հայաստանում գտնվող տարբեր տիպերի դամբարանները և դամբարանադաշտերը: Հանդիպում են ինչպես տարբեր կառուցվածքի, այնպես էլ տարբեր ժամանակաշրջանների դամբարաններ, որոնք վկայում են դամբարանադաշտերի երկարատև գոյատևման մասին: Այս քաղմազանութթյունը պայմանավորված է ինչպես թաղումների էթնիկ պատկանելութթյամբ, դրանց հոգևոր մշակութթի առանձնահատկութթյուններով, այնպես էլ գոլքային և սոցիալական տարբերութթյուններով: Դրանցից ամենահինը վերաբերում է ուշ ենոլիթյան և վաղէնեոլիթյան ժամանակաշրջանին: Որպես օրենք, մինչև վերջերս քրիստոնեական ժամանակաշրջանի դամբարանները չէին հետազոտվում հնագետների կողմից, քանի որ քստ քրիստոնեական աւվորութթի դամբարաններում ուղեկցվող Նյութ չէր դրվում:

Հայաստանի քրոնզեդարի և երկաթեդարի դամբարաններն քստ իրենց հատկանիշների բաժանվում են քարարկղերի, դամբարանաբուրների և կրոմլեխների, շնայած վերջիններս կարող են հանդես գալ ինչպես ինքնուրույն /հիմնահողային դամբարանիցերով/, այնպես էլ շրջազենլ դամբարանբուրները և քարարկղերը: Սակայն հանդիպում են կառուցողական շատ աւվելի քաղմաքնութթի հորինվածքով դամբարաններ: Օրինակ՝ մի քանի տասնյակ քառակուսի մետր մակերեսով դամբարանիցերը ծածկվում էին զերանի ծածկով և ամրացվում փայտե սյուներով, որի վրա շատ համախ լցվում էր դամբարանութթները: Ամենից տարածվածը տարբեր կառուցվածքի քարարկղերն են,

որոնք մեծ դամբանաքուրներում վեր են ածվում խոշոր քարե պատերով շարված, հարթ կամ աստիճանաձև խոշոր քարե սալածածկով դամբանաարանների: Միջին բրոնզեդարից սկսած, Հայաստանում առաջին անգամ հանդիպում են կառակոմբային ձևի դամբանախցերը՝ փորված կավի կամ տուֆի շերտի մեջ: Բացի դամբարանների կառուցվածքային ձևերից, բազմառանգ է նաև թաղման ծեսը: Տարբեր ժամանակաշրջաններում լայնորեն զործածական էր դիակիզումը, երբեմն դիակը ենթարկվում էր մասնատման, հանդիպում է նաև ոսկորների փշրում: Հուղարկավորումը կատարվում էր խորի վրա հատուկ կառուցված կավե կամ փայտե հորթակների վրա, քաղկոթոսների վրա, կարասների մեջ, ինչպես նաև հատուկ պարբերական քրոնզե, քարե և կավե դագաղներում, տարբեր դիրքերում:

Յուրաքանչյուր այսպիսի քնակավայր, դամբարան, հանք, ոռոգման համակարգի մնացորդ, մոնումենտալ արվեստի նմուշ /ժայռապատկերներ, վիշապներ, քանդակներ, Ֆալուսներ, կուռքեր/, հին շենքերի մնացորդներ, մանապարհներ և այլ կառույցներ, ինչպես նաև նրանցում հայտնաբերված իրերը և մշակութային այլ մնացորդները պատմահնագիտական հուշարժաններ են, հետևաբար և այլ ժամանակաշրջանի ուսումնասիրման պատմական աղբյուրը, երբ դրանք ստեղծվել են կամ շարունակվել են գոյատևել: Երբեմն դրանք անվանում են ,հուղիքայիններ, կամ ,արտեֆակտներ, , այդ պատճառով ,հնագիտական հուշարժաններ, և ,հնագիտական աղբյուրներ, , անվանումները որոշ իմաստով հոմանիշներ են:

Հնագիտական հուշարժանների բացահայտումը որոշակի դժվարություն է ներկայացնում: Ճիշտ է, նրանց մեջ շատ կան այնպիսիները, որոնք հեշտ է մասնաշեն: Դրանց թվին են պատկանում մեծ մասամբ կիկլոպյան ամրոցները, հողահարթեցումից խուսափած քուր-քնակավայրերը, բազմաթիվ դամբարաններ՝ դամբարանաքուրներ, քարադիզներ, եկեղյցներ, ավերակներ և այլն: Բայց հուշարժանների մեծ մասը ծածկված է հողի հաստ շերտով: Դա հաճախ է նկատվում Հայաստանում /ինչպես և այլ երկրային շրջաններում/, որտեղ քնական գործոնների ազդեցությամբ լանդից բերված հողը տեղ-տեղ ծածկել է հուշարժանները մի քանի մետրեր հասնող հաստ շերտով: Դա հատկապես պարզ երևում է մանապարհների շինարարութային ժամանակ, ջրանցքների և հիմքերի փորվածքի կտրվածքով ուր ակնհայտ երևում են հին հուշարժանները՝ ծածկված բերովի հողի շերտերով:

Նման հուշարժաններ բացվել են քնական մանապարհով /փլվածք, ծնահալ, սելավ, հողմահարում/, ինչպես և հողը վարելու կամ շինարարական հողային աշխատանքների ժամանակ: Այդպիսի աշխատանքների շնորհիվ բացվել են այնպիսի արժեքավոր գտնվածքներ, ինչպես ձողազի, քարաշամբի,

Եիրակավանի, Լոռի-քերդի Մեծամորի դամբասալուրները, Զրաշենի /Նոն-վան/, Աթթալայի, Այրումի հուշարձանները, որոնք հարստացրել են հայ գիտությունն ու մշակույթը վաղ քրոնզե դարից սկսած մինչև մ.թ.ա. 4-5-րդ դարերը և այլն: Հողմահարման շնորհիվ հայտնաբերվել է ուրար-տերեն սեպագիր արձանագրության քեկոր Կարմիր-քուրում, որից սկսվել են հսկայական հայտնագործություններ Վանի Թագավորության վերաբերյալ: Արարատի շրջանում կատարված հողային-աշխատանքների ընթացքում հայտնա-բերվեց լատինատառ մի արձանագրություն, որի շնորհիվ մշտվեց Հին Հա-յաստանի մայրաքաղաք Արտաշատի տեղը և սկսվեցին անտիկ աշխարհի այդ հոյակապ հուշարձանի սխեմատիկ պեղումները: ճանապարհաշինության ընթացքում հայտնաբերվեց Սպիտակի միջնադարյան քարայրային ավանը: Այս ցուցակը կարելի է շատ երկար շարունակել, բայց պետք է հակիրճ թնութազրել նաև հուշարձանների որոնման հարցերը:

Բացի պատահաբար քայվող հուշարձաններից, շատ վաղուց հնագետնե-րը վարում են սխեմատիկ որոնումներ: Իմաստով այս կամ այն խմբի հուշարձանների տեղադրման օրինաչափությունները, հետևաբար՝ նրանց գտնվելու հնարավոր վայրերը, նրանք ուսումնասիրում են տեղանքը, հա-վաքում հանքավայրերի ախօրվա մակերեսին գտնվող հին իրեր, խեցեղենի, աշխատանքի գործիքների քեկորներ, դիտարկում պատերի մնացորդներ և այլն՝ համաք ուսումնասիրելով տարածական առանձին շրջանների կամ որոշակի տեղի հուշարձաններ փնտրելով, այդ ընթացքում գտնում են նաև այլ հուշարձաններ: Հեռավայրերի մակերեսից տաևց պեղումների հավաքված գտածոները կոչվում են վերգետնյա նյութ: Վերգետնյա նյութերի ժողովա-ծուները կողմնորոշիչ են հեռավայրերի տեղադրությունը, ժամանակագրու-թյունը և զբաղեցրած տարածքը մշտնջենու համար:

Հայաստանի նախափորհրդային շրջանի հնագետները փնտրում էին հիմ-նականում որոշակի ժամանակաշրջաններ կամ տեղեր ներկայացնող հուշար-ձաններ: Այսպես, Ակների /Որնալի/ հայտնի դամբարանադաշտում պեղում-ներ են կատարել Ա.Երիցյանը, Ն.Մառը, Ե.Թադաշվիլին Ռեդկին, Լագե-րում՝ Ք.Բայերը, Մուրյանը. Ֆիլիմոնովը, Ցիլոսիանին, Ուվարովան, Բորբինսկին: Գեքեղ գետի ավազանը ուսումնասիրել է Ք. դը Մորգանը, որտեղ նա պեղել է շուրջ հազար դամբարան: Հայաստանի մշակույթի ուսում սախրման գործում մեծ դեր է ունեցել Ն.Մառը, որը քացի Անիի փայլուն ախտնաախիկ պեղումներից և Ակներից, ուսումնասիրել է նաև Եիրակի և Գտնիի մի շարք հուշարձաններ: Նշանակալից է Նրվանդ Լալայանի կատարած հնագիտական աշխատանքը, որը ուսումնասիրել է համարյա ամբողջ Սեանի ավազանը, սկսել է Նախիջևանի հայտնի Զյուլիթեֆ առաջին քուրի պեղում-ները և որոնումներ է կատարել Արցախի և Կուրի ժախախյա շատ հուշար-ձաններում: Հայաստանի հնագիտության մեջ էական ներդրումներ ունեն

(Կես Բ.Վիրթովը, Ա.Իվանովսկին, Է.Ռեյսերը, Ս.Տեր-Ավետիսյանը, Խ.
(Գաղայանը և ուրիշներ:

Խորհրդային շրջանում Հայաստանի հուշարժանների հնագիտական
(ուսումնասիրությունը սկսեց հետամուտ լինել պատմագիտական խնդիրների-
(ուսաբանմանը և զարգացավ հիմնական երկու ուղղություններով: Առաջի-
(նը դրանորվել է որոնման երթուղային գիտաբանական և հետախուզական
(պեղումների միջոցով և նպատակամղված էր աշխարհագրական որոշակի տա-
(րածքում գտնվող տարբեր կամ որոշ ժամանակաշրջանների հնագիտական
(հուշարժանների հնարավորին շահի համապարփակ հայտնաբերմանը, արտաքին
(նշանների արժանագրմանը և նրանց վերաբերող առանձին նյութերի հայ-
(թայթմանը: Երկրորդ ուղղությունը ներկայացնում են գիտական տեսակ-
(յունից առավել խոստովանալից առանձին հուշարժանների քաղաքային տե-
(սեմատիկ պեղումները:

Հետախուզական երթուղային առաջին գիտաբանականը դեռևս 1920-ական
թթ. նախաձեռնել է Հայաստանի պատմական հուշարժանների պահպանության
կոմիտեն: Առաջին նախաձեռնողներից էին Ք.Քորամանյանը և Ն.Լիսիցյանը
Հետախուզական որոնման աշխատանքները տարբեր տարիների ընդգրկել են
Սևանի ավազանը, Արագածոտնը, Ջանգեղուրը, Լոռին, Կոտայքը, Երևանը:
Գիտական առաջին որոշակի արդյունքներ ներկայացնող հետախուզական
գիտաբանական իրականացվել է 1930-ական թթ. սկզբներին Բ.Գիտարովսկու,
Ե.Բայբուրդյանի, Ա.Հաջյանի և Լ.Գյուլագյուրյանի կողմից Արագածի լանջե-
րին և մասամբ՝ Սևանի ավազանում: Այդ, ինչպես և Ս.Բարխուդարյանի
հետախուզական աշխատանքների ընթացքում հիմնականում ուսումնասիրվել
են, այսպես կոչված, կիկլոպյան ամրոցները: Հետաքննարկման տարիներ-
ին կատարված հետախուզական որոնման աշխատանքներից առավելագույն տեղ-
յունավետ էին Հ.Նիկողոսյանի որոնումները Վայքում, Ս.Շառայանի՝
Շամշադինի, Իջևանի և Նոյեմբերյանի շրջաններում, Օ.Խնկիկյանի՝ Ջան-
գեղուրում: Այդօրինակ աշխատանքները կողմնակի են ստացել 1975 թվա-
կանից, երբ Հայաստանի ԳԱ ինստիտուտները, Գեոմոլոգիայի և մշակույթի
հուշարժանների պահպանության և օգտագործման վարչությունը և Երևանի
պետական համալսարանը սկսեցին իրականացնել ընդարձակ հետազոտությու-
նների ծրագիր՝ Հայաստանի ԳԱ ինստիտուտները, Գեոմոլոգիայի և մշակույթի
հուշարժանների պահպանության և օգտագործման վարչությունը և Երևանի
պետական համալսարանը սկսեցին իրականացնել ընդարձակ հետազոտությու-
նների ծրագիր՝ Հայաստանի պատմության և մշակույթի հուշարժանների հա-
նագիտաբանային քաղաքատնային համահամադրող ստեղծման նպատակով: Այդ հետա-
զոտությունների միջոցով արդեն հայտնաբերվել են մինչև այդ անհայտ
հնագիտական հարյուրավոր հուշարժաններ:

Հնագիտական դաշտային աշխատանքների մյուս ուղղությունը պայմա-
նավորված է խոշոր հուշարժանությունների սխեմատիկ պեղումների իրակա-
նացման անհրաժեշտությամբ: Այդպիսի պեղումների նախաձեռնման առաջին
փորձը կատարվել է 1931 թ., Հին Վաղարշապատում Ս.Քալանթարի ղեկավա-

րությամբ: 1930-ական թթ. կեսերին հնագետների և մարտարահետների մի խումբ Հ.Օրբելու ղեկավարությամբ պեղումներ է կատարել Սմբերդում, որը հետագայում շարունակվել է Մ.Հարությունյանի կողմից: Միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինի սիստեմատիկ պեղումները սկսվել են 1937 թ. Մ.Տեր-Ավետիսյանի կողմից, իսկ այնուհետև շարունակվել են Կ.Ղաֆադարյանի, իսկ այժմ՝ Ա.Քալանթարյանի ղեկավարությամբ:

Հետագա տարիներին սիստեմատիկ պեղումները ընդգրկվել են հնագիտական գրեթե բոլոր հիմնական առարաքածանումներին պատկանող տարբեր տիպերի հնավայրեր: Հին քարեդարի /պալեոլիթ/ հուշարձաններ ուսումնասիրվել են Մ.Սարգսյանի /Արտեմի կամ Արտիս Լեոն ասորոտում և Հրազդան գետի միջին հոսանքում/, Բ.Երիցյանի /Երևանի և Լուսակերտի քարայրներ/ և Հ.Ղազարյանի /Հատիս/ կողմից: Նոր քարեդարի /նեոլիթ/ և պղնձքարեդարի /էնեոլիթ կամ խակոլիթ/ բնակատեղիներ պեղվել են Արարատյան դաշտում Ռ.Թորոսյանի /Թեղուտ, Խաթունարխ/ և Գ.Արեշյանի /Աղբւււր, Մասիս քւււր/ ղեկավարությամբ: Վաղ բրոնզեդարի բազմաթիվ բնակավայրերի և դամբարանադաշտերի ուսումնասիրման բնագավառում առավելագույնը զարգացել էին Ե.Բայբուրդյանի ու Մ.Սարգսյանի /Շենգավիթ/, Գ.Արեշյանի /Մոխրաբուր, Նորաքաղ/, Է.Խանգաղյանի /Ջրահովիտ/, Մ.Մսայանի /Այգեհան/, Ռ.Բաղդասարյանի /Կառնուտ/ կատարած հետազոտությունները: Վերջին տարիներին Տ.Խաչատրյանը /Հատիժ/, Գ.Արեշյանը /Արուճ, Մայիսյան/, Հ.Միմոնյանը /Վերին Նավեր/, Է.Խանգաղյանը /Մեծամոր/, Վ.Հովհաննիսյանը /Քարաշամբ/ ծավալել են միջին բրոնզեդարյան հուշարձանների պեղումները: Հայաստանի ուշ բրոնզեդարի և վաղ երկաթեդարի փայլուն քաղաքակրթությունը բացահայտվել է Հ.Մնացականյանի /Լժաշեն, Սեանի ավազանի մի շարք դամբարանադաշտեր/, Հ.Մարտիրոսյանի /Կարմիր քւււրի Նախուրարտական ժամանակաշրջանի բնակավայր /, Տ.Խաչատրյանի /Արթիկ/, Մ.Նսայանի /Աստղի քւււր/, Կարմիր բերդ/, Մ.Դեկյանի /Լոռի բերդ/, Է.Խանգաղյանի /Մեծամոր/, Գ.Արեշյանի /Շամիրամ/, Ռ.Թորոսյանի, Լ.Գեորգիսյանի ու Օ.Խնկիկյանի /Շիրակավան/, Գ.Միքայելյանի /Սեանի ավազանի ամրոց-բնակավայրեր/ հետազոտությունների շնորհիվ:

Հայ ժողովրդի պատմական զարգացման մեջ իր ուրույն տեղն է զբաղեցնում ուրարտական մշակույթը, որը հիմնական հատկանիշներով տարբերվում է ինչպես Նախորդ, այնպես էլ՝ հաջորդող մշակույթներից: Նրա սիստեմատիկ ուսումնասիրությունը սկսվել է Կարմիր-քւււրի պեղումներով, որոնք կատարվել են 1939-1971 թթ. Բ.Գիտարովսկու ղեկավարությամբ: Անիի հնագիտական արշավախմբից հետո Դվինի և Կարմիր-քւււրի արշավախմբերը դարձան հնագետների, հալագետների և արևելագետների նախադասության կարևոր օջախներ: 1950 թվականից սկսվել են Նրեքունի

ուևրտական քերականության փոփոխությունները /Կ.Հովհան-
նիսյան և Ուրիշներ/, որը կարևորագույն նշանակություն է ունեցել
Երևանի նախապատմության և նրա անկախ ծագման պարզաբանման համար: Հե-
տագույն սկսվել են ուևրտական մշակույթի կտրկոր մի քանի հնավայ-
րերի՝ Արգիշտիիսիլիի /Հ.Մարտիրոսյան, Գ.Տիրացյան/, Օշականի /Ս.
Եսայան/, Արագածի /Կ.Հովհաննիսյան, Հ.Ավետիսյան/, Ղոզլուի /Ս.Համ-
յակյան/, Արամուսի /Ս.Եսայան, Հ.Ավետիսյան/ պեղումները:

Մեծ հաջողությամբ է պատկվել Մ.թ.ա. 6-րդ մ.թ. 3-րդ դարերի հին
հայկական մշակույթի ուևումնասիրությունը: 1949 թ-ից Բ.Առաքելյանի
ղեկավարությամբ սկսած Գառնիի ամրոցի պեղումները իրենց ընթացիկ
զարգացումն են ունեցել Հին Հայաստանի մայրաքաղաքներ Արմավիրի /Բ.
Առաքելյան, այնպես, Գ.Տիրացյան/ և Արտաշատի /Բ.Առաքելյան/
ուևումնասիրության միջոցով: Այդ խոշոր հուշարձանաբանների կողմից
մանրամասն պեղվել են նույն դարաշրջանի նաև այլ տիպի հուշարձաններ՝
Երեւականում /Ֆ.Տեր-Մարտիրոսով/, Հացավանում /Գ.Տիրացյան/, Կար-
մաղբյուրում /Ի.Կարապետյան/ և այլն:

Գլխի ուևումնասիրությանը զուգընթաց կատարվել են միջնադարյան
այլ հնավայրերի պեղումները: Լոռի քերդի /Ի. Ղառիբյան/, Նալբանդի
/Ա.Քալանթարյան/, Վահանավանի /Գ.Գրիգորյան/, Ամբերդի /Ս.Հարսե-
լյան/, Ջաջարի քերդի /Ե.Ասատրյան/, Հին Գետիկի /Գ.Կարախանյան/
Աղստի հովտի համալիրների /Հ.Եսայան/ և մի շարք այլ հուշարձանների
պեղումներ թույլ են տվել վերականգնելու վաղ մ.թ. 4-6-րդ դ.դ. /
զարգացած /9-14-րդ դ.դ. միջնադարի ընթացիկության կյանքի տարբեր կո-
մերը, որն ընթացել է երկրի և ավելի փոքր իշխանությունների մա-
ղաքներում, Ֆեոդալական ամրոցներում գյուղական ընթացավարելում, մ
նական միաբանություններում:

Հնագետներին մեծ օգնություն են ցույց տալիս հետազոտման մի
շարք նոր եղանակներ, այդ թվում և օդային հետազոտությունը, որի մի-
ջոցով հեշտանում է ոչ միայն նոր հուշարձանների հայտնաբերումը, լև
դրանց հաճախակի լուծումը: Այս եղանակը Հայաստանում դեռևս
այն օգտագործում չի գտել, չնայած այն քանին, որ այն վաղուց օգ-
գործվել է Կարմիր քուրի քաղաքային թաղամասերի ուևումնասիրության
ժամանակ: Օդից շատ լավ երևում էին փողոցների դաժնավորվածությունը
և ընթացիկ տների ու թաղամասերի հաճախակիությունը:

Խորհրդային Միությունում, ինչպես և աշխարհի շատ երկրներում
օգտագործվում է ստորջրյա հնագիտությունը: Հայաստանում առաջին ան-
գամ եղանակը օգտագործվել է 1960 թ., երբ մի խումբ մոսկովյան ջրա-
սուղյակներ հետազոտեցին Ասանի հատակը՝ Լժաշեն գյուղից մինչև Այրիվա
տարածքը:

Հայտնաբերված հուշարձանները, որպես օրենք, ենթարկվում են պեղումների: Բնական է, որ մասնագետների սակավության պատճառով չեն կարող պեղվել ցուրր հուշարձանները: Մի մասը անձնագրվում է և վերցվում հաշվառման ու պետական պահպանության, մյուս մասը ենթարկվում է փաստաթղթի պեղումների, դրանցից շատերը շարունակվում են տասնամյակներով, այլ հուշարձաններում կատարվում են հետախուզական պեղումներ, զննվում դրանց ժամանակագրությունն ու շերտագրությունը:

Հնագետը պեղումների քննացցում ժգտում է հայտնաբերված ամեն մի իր շաշափել ճեղքով և հասկանալ նրա հարաբերակցությունը կողքի իրերի նկատմամբ: Հնագիտական իրերի տեղադրությունը և նրանց փոխադարձ հերթականության քաջահայտումը պեղումների վարման ամենակարևոր օրենքն է: Մշակութային շերտերի հերթականությունը, որոնք առաջացել են տարբեր ժամանակներում մտնող գործունեության հետևանքով, կոչվում է շերտագրություն /տրատիգրաֆիա, որը քաղկացած է լատիներեն ծածկ և հունարեն գրում են ,գրաֆո, քառերից. ստացում նշանակում է շերտերի նկարագրություն/, որին հետևելը շատ քարդ գործ է, դրա համար հարկավոր են որոշակի գիտելիքներ և հուշարձանի իմացություն: Որպես օրենք, վերին շերտերը ստոպիսներից երիտասարդ են և ծածկում են նրանց: Եթե հուշարձանը անխաթար է, մշակութային շերտի կտրվածքում երևում է շերտերի հերթականությունը: Կարևոր է ոչ միայն ստոնյա ֆիցսել և թվագրել շերտերը առանձին-առանձին, այլև պարզել նրանց փոխադարձ հարաբերակցությունը և առանձին թվագրել ամեն մի շերտը: Հանդիպում են նաև միաշերտ հուշարձաններ /ինչպես, օրինակ, Նորաքաջի քնակավայրերը, Ջաջարի բերդ ամրոց-քնակավայր և այլն, որտեղ ամբողջ մշակութային շերտը վերաբերում է մի ժամանակաշրջանի: Ավելի համախ հանդես են գալիս քաջաշերտ հուշարձանները, որտեղ կյանքը շարունակվել է մի քանի ժամանակաշրջան, և նրանցից ամեն մեկը թողել է իր հետքը: Այդ հուշարձաններից է միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինի միջնաբերդը, որտեղ նշմարվում են շարունակաբար /ուշից դեպի վաղը/ ուշ, զարգացած և վաղ միջնադարյան շերտերը, անտիկ, վաղ երկաթի և վաղ քրոնզեդարի շերտերը, որոնք ներկայացնում են շուրջ 5000 տարվա ունթացում գոյացած տարբեր մշակույթների մնացորդներ:

Այգևանի քնակառեղին ունի զարգացած և վաղ միջնադարյան շերտ անտիկ, վաղ երկաթի, միջին և վաղ քրոնզեդարյան շերտեր:

Եթե կյանքը որևէ որոշակի հուշարձանի վրա երկար ժամանակ ընդհատվում էր, հնագիտական շերտերի միջև որոշ դեպքերում առաջանում էին ,մացուր,, միջնաշերտեր, այսինքն բերովի հողաշերտեր, որոնք չեն պարունակում ոչ մի իր, այսպիսի պատկեր շատ տոնյազ երևում է Այգևանի,

Նախիջևանի, Բյուլլենֆե 1-ին և Մոխրաքուրի արհեստական, ,ամող,,
բլուր-քանկավայրերում, երջմն մեկ շինարարական հորիզոնի կամ շերտի
հաստությունը հասնում է մի քանի մետրի, որը շատ դժվարացնում է
ստույգ ֆիքսման պրոցեսը: Դրա համար կա հնագիտական փորձած եղանակ.
ավյալ շերտը փորվում է 20-25 սմ խորություն, այսինքն այնքան, որ-
քան կարող է փորվել քահով:

Հափման ճշտություն համար նախապես կատարվում է ամբողջ հեղուկի
ռելիեֆ հանույթը, իսկ այնուհետև պեղամասի մանրամասն հետազոտելը, որը
համապատասխանում է հանույթի տվյալներին: Պեղամասը բաժանվում է քա-
ռակուսիների /2 x 2 կմ 4 x 4 և այլն/, ամեն քառակուսու սահմանում
ստույգ ֆիքսվում են բոլոր շինությունները և զտածոները: Հանույթի
ժամանակ լայնորեն օգտագործվում են այսպիսի գործիքներ, ինչպես հոր-
թաչքը, թեղուխիթը և կիպրեզները:

Հնավայրը անհրաժեշտ է բացել մեծ մեկերեսով: Մեկայն պեղումները
վարում են նաև փոսորակներով կամ ոչ մեծ պեղամասերով, քայց այդ եղա-
նակով կարելի է բացահայտել միայն հուշարձանի շերտագրությունը կամ
լավագույն դեպքում բացել առանձին կառույցներ կամ հետաքրքիր իրեր:
Անհրաժեշտ է ամբողջովին ուսումնասիրել նաև դամբարանները և դամբար-
նաքուրների ամբողջ թուխքը: Դամբարանքուրների թմբում հետաքրքիր են
նաև շերտագրական դիտողություններ: Շերտագրական ուսումնասիրություն-
ները դամբանախցում խիստ հազվադեպ են, այնտեղ ամեն ինչ թաղված է
միաժամանակ, սակայն առ չպետք է հանգստացնի հնագետին, քանի որ, ինչ-
պես նշվել է, գոյություն ունեն կրկնակի թաղումներ:

Հուշարձանի շերտագրությունը և հնագետի դիտարկումները օգնում
են թվագրության ամբողջապես և նրա առանձին շերտերի և զտածոների թվա-
գրությանը: Շերտագրությունը օգնում է նաև հուշարձանի հարաբերական
ժամանակագրության որոշմանը և պարզում է, թե որն է բացված շինու-
թյուններից կամ գտնված իրերից ավելի հին կամ նոր: Բայց ամենաբարդ
խնդիրներից է բացարձակ ժամանակագրության բացահայտումը: Այլ կերպ
ասած, հնագետը պետք է որոշի, թե երբ է ստեղծվել տվյալ համալիրը կամ
զտածոն՝ կապելով այն մեր տարեգրությանը: Այսպիսով, հարաբերական և
բացարձակ ժամանակագրության հանրագումարը կազմում է քնդհանուր ժամ-
անակագրական համակարգ, որը քնդորոշում է հուշարձանի, դամբարանի, իրի,
այսինքն յուրաքանչյուր ուսումնասիրվող հուշարձանի ժամանակը: Նման
համակարգի կազմման և թվագրման ճշգրտման համար պարտադիր պետք է կազմ-
վի հույությունների ժամանակագրական սանդղակ: Մեկայն տեղամ ժիշտ թվագր-
վող իրերի առկայության դեպքում /դրամներ, արձանագրությամբ իրեր և
այլն/ դժվար է ճշգրիտ թվագրել հուշարձանի տարեթիվը, քանի որ իրերը
կարող են հայտնվել այդ հուշարձանում շատ ավելի ուշ շրջանում /օրի-

նակ, մ.թ.ա. 8-րդ դարի թագավորներ Արգիշտի 1-ի, Սարգուրի 2-րդի արձանագրություններով վահանները, թաղավարտները, զավաթները գտնված են մ.թ.ա. 7-րդ դարի Քեյշեբքայիսիի ամրոցում/։ Եթե դրանք անզամ համաժամանակյա են իրերին, այնուհանդերձ դրանց՝ հողաշերտի մեջ ամփոփելու ժամանակը անպայման պետք է տարբերվի պատրաստման ժամանակից։ Անզամ այդ դեպքում տարբեր գործոնների միջև կարող է մի քանի տասնյակ տարվա տարբերություն լինել։ Այդ պատճառով հնագիտական առանձին գտածոների ամենաստույգ թվագրությունը սովորաբար ունի 50-100 տարվա մշտություն։ Որքան հուշարձանը հին է, այնքան թվագրությունները աղծիշտ են։ Մարդկային ամենավաղ պատմության փուլերի, առենք պալեոլիթյան շրջանի հուշարձանների թվագրության մշտությունը չափվում է հարյուր հազար տարով։

Գտնված իրերի քաջարժակ թվագրության պարզման համար հիմնականում օգտագործվում է վիճակագրական համեմատության եղանակը։ Դրանից Ելնելով, կարևոր նշանակություն է ստանում ամենատարածված գտածոների՝ խեցեղենի, քարի, ոսկորի ուսումնասիրությունը։ Ոչ պակաս նշանակություն ունի նաև մետաղե առարկաների ուսումնասիրությունը, չնայած այդ իրերի մի մասը կարող էր կամ ներմուծված լինել, կամ պատրաստվել քերված օրինակների հիման վրա։

Գտնված քուր իրերը քաժանվում են տիպերի՝ ըստ ձևի, հարդարման եղանակի, գույնի, զարդանախշերի և այլն։ Իրերի ամեն մի խումբը նվաճ հատկանիշերով քաժանվում է տիպերի, ենթատիպերի և տարբերակների։ Այս պիսով տիպը միաժանակ կիրառության նման նյութերի խումբ է, որը ալ խմբերից տարբերվում է որոշակի ձևաքանական հատկանիշներով։

Միանման նյութից, հուշարձանները համեմատվում են ալ տեղերից հայտնի հույությունների, փակ համալիրների հե, որը շատ հեշտացնում է դրանց ինչպես հարաբերական, այնպես էլ քաջարժակ թվագրման գործը։ Դիտարկելով առանձին հուշարձաններից՝ դամբարանից, քնակառեղից, գանձից գտնված նյութերը կարելի է առանձնացնել հնագիտական համալիրը։ Այսպիսով, հնագիտական համալիր կոչվում է հողի մեջ համաժամանակ քնկած հույությունների հանքագումարը։

Թվագրման համար մեծ նշանակություն ունեն ժամանակակից Ֆիզիկալի նվաճումները։ Դրանցից ամենատարածվածը ռադիոճաժանային եղանակն է, որը հիմնված է 14 առոմային կշռով աժաննի քայքայման աատիմանի որոշման վրա։ Քացահայտելով աժաննի քայքայման աատիմանը օրգանական գտածոներում, կարելի է ահմանել ծառի կտրելուց հետո կամ կենդանու մահանալուց հետո անցած ժամանակը։ Այս եղանակը տալիս է քաջարժակ թվա

գրութիւն , երբեմն շատ մեծ տատանումներով :

Սոսանձին գտածոների կամ համալիրների թվագրութան հաստատումը շատ կարևոր է հնագետի համար, քայքայ դա նրա միակ խնդիրը չէ: Նյութերի քանակական ավելացման հետ, ինչպես միաժամանակյա, այնպես էլ տարաժամանակյա, պետք է ստեղծել ժամանակագրական ամբողջական սանդղականեր, որոնք ընդգրկում են աշխարհագրական ամփոփ տարածքներ, Նույնիսկ՝ մայրաքաղաքներ: Այս աշխատանքը հնարավորութիւն է տալիս մի կողմից մեծ մշտութեամբ որոշել նորահայտ հուշարձանների ժամանակագրական դիրքը, մյուս կողմից՝ ուսումնասիրել են այստեղ գտնված իրերի արտադրութան հարցերը, թե գտածոների պատմական տեղաշարժերի հետ կապված խնդիրները: Այսպես օրինակ, միջին և ուշ քրոնզեդարյան մետաղե իրերի ձևաքանութան և արտադրութան մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնը ցույց է տվել, որ թողութում, Կիրովականում, Քարաշամբում, Լժաշենում, Լոռիքերդում և այլ հուշարձաններում գտնված իրերի զգալի մասը պատրաստված է խեթական թագավորութան մշակույթի ազդեցութեան ներքո: Շատ ավելի վաղ՝ էնեոլիթի դարաշրջանի հնավայրերում՝ Նախիջևանի Քյուլթափի 1-ինում, Թեղուտում, Շամիրամալիթում և այլուր ստույգ նկատվում են հալաթյան և օքեյդյան մշակույթների ազդեցութեամբ պատրաստված իրեր: Այդ առթիւները հիշեցնում են հենց հալաթյան և օքեյդյան խեցեղենը: Այս հանգամանքը մի կողմից օգնել է նշված հուշարձանների քիչ թե շատ ստույգ թվագրութանը, մյուս կողմից՝ տեղական մշակույթի յուրահատկութիւնների քաջահայտմանը և նրա ունեցած կապերի պարզաբանմանը: Միջնադարյան Դվինից գտնված իրերի մանրակրկիտ քառազգացումը Նույնպես օգնեց վեր հանել տեղական արտադրութան առանձնահատկութիւնները, ներմուծված իրերի նմանութեամբ տեղականի արտադրութիւնը, ինչպես նաև ներմուծված նյութերի՝ սիրիական և քրոնզեդական հալաթական առկայութիւնը:

Իրերի պատրաստման տեղը որոշելու համար, քացի տիպաբանական վերլուծութիւնից, գոյութիւն ունեն Ֆիզիկատեխնիկական և քիմիական եղանակներ, ինչպես երկաթի և գունավոր մետաղների սպեկտրալ և մետաղագրական վերլուծութիւնը, որը թույլ է տալիս պարզել հնագույն իրերի պատրաստման տեխնոլոգիական արտադրութան պատմութիւնը, ինչպես նաև ընձեռած հնարավորութիւնների դեպքում մշտապես տեղը: Այսպես, Լժաշենից գտնված ռազն իրերի վերլուծութիւնը ցույց տվեց, որ դրանք պատրաստված են Զողի հանքերից ստացված հումքից: Այդ նույն եղանակով քացահայտվեց, որ Լժաշենի ռազմական զենքը պատրաստված է քարճարակ բրոնզից, իսկ քարճր գեղարվեստական առձեռն ունեցող քանդակները, ծիսական առարկաների և զարդերի մի մասը ձուլված են մետաղական խաւովից, որը նրանց տալիս էր արծաթափայլ երանգ:

Հետագա տարիներին սկսել է հնագիտական խեցեղենի ունեզենակա-
ռուցվածքային վերլուծության կիրառումը, որը հնարավորություն է
տալիս վերհանել ինչպես անոթների պատրաստման եղանակները քաղմուղ-
նությունը, այնպես էլ դուրզի անիվի պատման արագությունը, որը շատ
մեծ նշանակություն ունի ոչ միայն Հայաստանի, այլև ամբողջ Անդրկով-
կասի խեցարտարության պատմության համար:

Հնագիտական հետազոտության կարևորագույն քաղաղաբաններից է
տունժին հնագիտական մշակույթների քաղաքային: Քարտեզագրելով քա-
ղաքային կենտրոնների ընդհանրական ու դամբարանադաշտերի տեղաբաշխու-
մը, այդ հնավայրերում հայտնաբերված մարտարապետական կառույցների ձե-
վերն ու շինարարական եղանակները: քարից, կավից, մետաղներից, փայտից
և այլ նյութերից պատրաստված աշխատանքի գործիքների, զենքերի, զարդե-
րի, կենցաղի առարկաների ձևերի յուրահատկությունները, քաղմուղի սովոր-
ույթներն արտացոլող յուրահատուկ մնացորդները, կիրառական արվեստի
առարկաներով ներկայացված զեղարվեստական տարբեր ոճերի տարածումը,
աշխարհի հնագետները հանգել են որոշակի եզրակացությունների: Նրանք
հայտնաբերել են, որ նշված մնացորդների որոշակի հատկանիշներով քնո-
րոշվող տիպերը, միակցված եղանակով հանդես գալով տարբեր հնավայրե-
րում, զբաղեցնում են աշխարհագրական որոշակի տարածքներ և գոյություն
են ունեցել ժամանակազրկան նույնքան որոշակի սահմաններում: Հնու-
թյունների տիպաբանական այդպիսի ընդհանրությունները անվանվել են
հնագիտական մշակույթներ: Համաշխարհային հնագիտության փորձը միանը-
շանակ ցույց է տվել, որ գոյություն չունի հիմնական թուրք հատկանիշ-
ներով իրար կրկնող հնագիտական երկու մշակույթ: Յուրաքանչյուր հնա-
գիտական մշակույթ մարդկանց որոշակի ընդհանրության գործունեություն
արգասիք է և քննադրում է տվյալ ընդհանրության նմանությունն ու
տարբերությունը մարդկանց այլ ընդհանրություններից: Այստեղից պարզ
է դառնում հնագիտական տունժին մշակույթների սահմանազատման և նրանց
փոխարինությունների ուսումնասիրության նշանակությունը ցեղախմբերի
ու ժողովուրդների կազմավորման և հետագա պատմության հետազոտման հա-
մար:

Էթնիկ պատմության համարժեք վերակազմության համար հնագիտու-
թյանը մեծապես օժանդակում է Գիլիկական մարդաբանությունը, որը
թույլ է տալիս քաղաքային հնագույն ընտանիքային մարդաբանական տիպե-
րը:

Տնտեսական պատմության հարցերի քաղաքային համար մեծ նշանա-
կություն ունի Հայաստանում լայն տարածում առաջած կենդանիների
մնացորդների հնագիտական և ուսումնասիրությունները:

Բըլո՛ր այս եղանակները թույլ են տալիս հնազանդներին լիովին ուսումնասիրել նյութական մշակույթն ընդհանրապես, իսկ ազգագրության մեջ տարածված վերապրուկների մեթոդի օգտագործման միջոցով հնարավոր է պատկերացում կազմել հետազոտվող հուշարձաններում ապուղ տեղաբնիկների զարգացման աստիճանի մասին:

Արվեստի առարկաների զոնված նմուշները՝ տարբեր օջախներ, արժանիկներ, հմայիկներ, զարդեր, ապառազիսության նմուշներ /վահաններ, սաղավարտներ, գոտիներ, նվիրատվական թիթեղներ և այլն/, որոնք զարդարված են դրոշմված կամ փորագրված պատկերներով, թույլ են տալիս որոշակի կարծիք ունենալ նրանց տերերի հոգևոր մշակույթի մասին:

Հնագիտական աղբյուրների հայտնաբերման, մշակման և մեկնաբանման համար հնազանդ ղեմում է տարբեր գիտությունների՝ երկրաբանության, հնաշխարհագրության, ֆիզիկայի, մաթեմատիկայի, աստղագիտության և այլ գիտությունների օգնությանը: Հնագիտական աղբյուրները հիմք են ծառայում հնագիտության հիմնական խնդրի ուսումնասիրության համար, այն է՝ հասարակական համակարգերի զարգացման բացահայտումը՝ սկսած նախնադարյան համայնական հասարակարգից՝ վերջացած միջնադարով:

Հնագետները պատմական վերակազմության համար ելնում են այն ֆաստից, որ նյութական մշակույթի և հասարակական կյանքի միջև գոյություն ունի որոշակի կապ: Այս պատճառով նրանք ձգտում են վեր հանել առանձին ժողովուրդների և ամբողջ մարդկության զարգացման սոցիալական պրոցեսները, որը մարդկության զարգացման հիմնական քվանտակությունն է, և ապացուցել, որ կարելի է ինքնուրույն դնել և լուծել հնագիտական խնդիրներ:

Հնագիտությունը աշխարհի առաջ բացեց նախօրոք անհայտ հասարակություններ և պետություններ և հազարամյակներով հնացրեց մարդկության պատմությունը:

Աշխարհագրական միջավայրը հնագույն մշակութային համակարգերի զարգացման և գոյատևման նյութական անհրաժեշտ պայմաններից է: Հնագիտական հուշարձանների, պեղած իրականության հետազոտության անբաժանելի մասն է կազմում ուսումնասիրվող տարածքների քնական հարստությունների, կլիմայական և առհասարակ աշխարհագրական պայմանների քննությունը:

Դասագրքում ներկայացվող հնագիտական մշակույթների, հայ ժողովրդի պատմական զարգացումը ընթացել է Հայկական լեռնաշխարհում, որը ֆիզիկա-աշխարհագրական տեսակետից մի առանձին տարածույթ է /ոնգրոն/, միասնական լեռնային երկիր՝ ծալքավոր, ծայրաքեկորավոր լեռների, հրաբխային սարահարթերի ու զանգվածների, միջլեռնային զոգաճովիտների ու լճային զոգավորությունների, լեռնազապիների ու զետահովիտների բարդ համակարգերի ամբողջութամբ: Հայկական լեռնաշխարհը Ալպական-Հիմալայ-

յան լեռնային կառուցվածքների համակարգի օղակներից և զրավում է Տավրո-Անդրկովկասյան կենտրոնական շրջանը՝ Այն ընկած է հրաձևական և Անատոլիական քարժրավանդակների միջև և զբաղեցնում է հյուսիսային լայնության 36°40' -ից մինչև 42° 08', արևելյան 36°-ից մինչև 47° 32' ընկած տարածությունը, 344 780 քառ. կմ ընդհանուր մակերեսով: Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային սահմաններն անցնում են Սև ծովի հարավային ափով և Փոքր Կովկասի հյուսիսային լանջերով, հյուսիս -արևելքում՝ Փոքր Կովկասի հյուսիսարևելյան լանջերով, արևելքում՝ Կարսու զեռի հովտով /Արաքսի աջ վտակը/, հարավ-արևելքում՝ Կարա-Դաղի, Միշոխ-Դաղի լեռների հարավային լանջերով և Ուրմիրոյի գոգավորությունից արևմտյան համվածում: Հարավում Հայկական լեռնաշխարհի քնական սահմանները համարվում են Քրդաստանի լեռները և Հայկական Տավրոսը: Արևմտյան սահմանները ցցուն չեն ընդգծված և ոչ մեծ զոգավորությունների գծով /Ամիկյան, Մարաշի, Կիզիլ-Իրմակի, Գայլ զեռ/ վերին հոսանքի և ավելի հյուսիս՝ էշիալ-Իրմակի ստորին հոսանքի զոգավորություններով աստիճանաբար երիզվում են Անատոլիական քարժրավանդակին: Հայկական լեռնաշխարհը կոնկրետ օրոգրաֆիկ և ժեոքանական հասկացություն է և իրենից երկայացնում է միասնական քարժրավանդակային երկրամաս: Վերջինիս ռելիեֆը ձևավորվել է երրորդադաս-չորրորդադաս շրջանում և համարվում է համեմատաբար երիտասարդ գոյացում, որի սահմաններում երկրակեղևի շարժումները դեռևս ավարտված չեն: Հայկական լեռնաշխարհի լեռնային համակարգերի հիմնական միավորը թեք և կտրտված լանջերով, քարժրազաթթ, Ֆլավե լեռնաշղթաներն են, որոնցում առանձնանում են հեռակալ ուղղահայաց գոտիները՝ ցածրադիր /մինչև 1500 մ քարժրություն/, համեմատաբար բարձր /1500-ից մինչև 2800 մ/ և բարձր լեռնային /2800-ից ավելի/:

Հայկական լեռնաշխարհը Առաջավոր Ասիայի խոշորագույն զեռերի շրջածան է: Այստեղից սկիզբ առնող ամենամեծ զեռը Եփրատն է /2700 կմ/, որը հսկայական լեռնաշխարհի տարածքով հոսում է 600 կմ? Այն գոյանում է երկու զեռերի միախառնումից՝ բուն Եփրատ /այժմ Կարա-սու/ և Արածանի /այժմ Մուրադ/: Տիգրիսը կամ Դիկաթ զեռն ունի 1950 կմ երկարություն, որից 540-ը՝ լեռնաշխարհի սահմաններում: Արաքսն ունի 1072 կմ երկարություն և մեծ մասամբ հոսում է լեռնաշխարհի տարածքով: Հյուսիսում Հայաստանը եզերվում է Կուր զեռով: Սև ծովը թափվող խոշոր զեռերից են Ճուրխը և Գայլ զեռը: Հայկական լեռնաշխարհի զեռային ցանցի մեծ մասը տեղափայլված է, արագահոս և նավարկության համար պիտանի չէ: Հայկական լեռնաշխարհին քնորոշ են միմյանց հատվող քարժուկներին միջև գոյացած, զոգավորությունները՝ Արարատյան, Երրակի, Ալաշկերտի, Մանազկերտի, Մուշի, որոնց մի մասը զբաղեցնում են լճերը: Սրան-

ցից առավել խոշորներն են Ուրմիան, Վանը և Սևանը:

Ուրմիա /Կապուտան, Ռեզայե/ լիժը զբաղեցնում է Հայկական լեռնաշխարհի և իրանական քարձրավանդակի միջև ընկած զոգավորության մեծ մասը: Գտնվում է 1275 մ քարձրության վրա, հայելու մակերեսը՝ 578 հազար քառ. կմ, խորությունը՝ 15 մ: Լժի ջուրը արտակարգ աղի է: Լիժ է թափվում 12 գետ: Վերջինիս ցածրադիր ափերը շատ նպաստավոր են երկրագործության համար: Հնուց ի վեր լիժը օգտագործվել է նավարկության համար:

Վանա լիժը գտնվում է 1720 մ քարձրության վրա և զբաղեցնում է 3690 քառ. կմ տարածք: Նրա ջրերը պարունակում են մեծ քանակությամբ սոդա, որի պատճառով այն ոռոգման և խմելու համար պիտանի չէ: Լժում ապրում է ձկան մի տեսակ՝ տառեխը, որը հնուց ի վեր արդյունահանվել է: Լժի արևելյան և հյուսիսարևելյան ափերը մեղմ կլիմա ունեն և հարմար են շրջակա գետերի ջրերով ոռոգելի երկրագործության համար:

Սևանա լիժը գտնվում է 1916 մ քարձրության վրա: Նրա մակերեսը 1416 քառ. կմ է /մինչև Լժի մակարդակի արհեստական նվազումը/: Լժի ափերը երկզված են քարձր լեռնաշղթաներով: Սևանա լիժ է թափվում մոտ 30 գետ ու գետակ, նրանից սկիզբ է առնում միայն Հրազդանը:

Հայկական լեռնաշխարհին ընդորոշ են կլիմայական հակադրությունները, ուր հերթափոխվում են կլիմայի բոլոր տիպերը՝ մերձարևադարձայինից մինչև հավերժական ձյուն և սառույց: Ձմռանը չափավոր ցուրտ է: Հունվարի միջին ջերմաստիճանը տատանվում է -5-ից մինչև -9 աստիճաններում, նվազագույնը՝ -35: Լեռներում տեղումները հասնում են մինչև 500-700 մ.մ., իսկ ցածրադիր վայրերում՝ 150-300 մմ: Գարունը պարտ է, անձրևային, ամառը չոր է և տաք:

Հայկական լեռնաշխարհի բուսականությունը շատ հարուստ է, որը պայմանավորված է ուելիեթի, հողի և կլիմայական պայմանների քաղաքականությամբ: Վերջինս գտնվում է երկու իրարից խիստ տարբեր բուսաբանական-աշխարհագրական երկրամասերի՝ խոնավ և անտառոտ Վրկանա-Կոնտակա և չոր ու անտառազուրկ իրանականի միակցման վայրում: Մինչև 2000-2200 մ քարձրության վրա, լեռնալանջերին, հանդիպում են անտառներ /կղզի, համար, սոժի, առանձին պուրակներով՝ կեչի և լորի/: Սրանցից ավելի քարձր՝ 2200-2700 մմ-ի վրա, աճում են թփուտներ, որոնցից քարձր ժայռեր են կամ ալպիական մարգագետիններ: Հայկական լեռնաշխարհի ցածրադիր հովիտները բավականին քերթաբեր են և նպաստել են երկրագործության զարգացմանը, իսկ քարձր լեռնային մարգագետինները՝ անասնապահության զարգացմանը: Հայկական լեռնաշխարհի ընդերքը հարուստ է

օգտակար հանածոներով: Հայտնի են պղինձ-մոլիբդենային /Քաջարան, Ագարակ, Լիճք, Հանքավան և այլն/, պղնձի /Մառնեուլի, Ալավերդի, Շամլուղ, Ղախան, Գետաքեկ և այլն/, ոսկու /Ջոդ, Մեղրածոր, Քաջարան, Հասանկալ, Վանա լճի ավազան և այլն/, կապարի ու ցինկի /Ախթալա, Ղազմա, Պրիվոլնոյե/ հանքավայրերը: Երկաթով հարուստ են Մուշի, Քիթ-լիսի և Վանի շրջանները, ինչպես նաև Ուրմիայից արևմուտք ընկած Լեռները: Կապարի, պղնձի և երկաթի հարուստ պաշարներ կան Ռշտունյաց լեռներում, որոնք ավանդաբար կոչվել են ,կապարահատաց և երկաթահատաց լեռրիներ,, : Երկաթի, պղնձի և արծաթի հանքերով հայտնի է Անգեղ-տուն զավառը Աղձնիքում: Հնագույն ժամանակներից Հայկական լեռնաշխարհը և հարակից շրջանները եղել են մետաղի արդյունահանման խոշորագույն բնտրոններ և համարվում են մետաղագործության սկզբնական օրգաններից մեկը:

Լեռնաշխարհի տնտեսական կյանքում կարևորագույն դեր են ունեցել քարձորադիր հարթավայրերը, հովիտներն ու զոգավորությունները, որոնք հնագույն դարաշրջաններից եղել են երկրագործության կենտրոններ: Արածանիի գետային ավազանում ընկած են Քազրևանդ, Հանք և Տարուն զավառները կազմող դաշտերը, Արաքսի հովտում՝ Քասնի, Շիրակի, Երասխածորի սարահարթերը, որոնք հացաբույսերի մշակման համար բարենպաստ պայմաններ ունեն: Հայկական լեռնաշխարհի բնապատմական շրջաններից կարևորագույնը Արարատյան դաշտն է: Մա լեռնաշխարհի տեղվել արգավանդ համայնն է:

Հայկական լեռնաշխարհը, շրջապատված լինելով քարձոր լեռնաշղթաներով, հարևան երկրների հետ հաղորդակցվում էր մի քանի լեռնանցքների միջոցով, որոնք հին հայերի մոտ կոչվում էին ,դրունք,, , , ,կապան,, , ,պահակ,, և այլն: Տիգրիսի ակունքների մոտ Հայկական Տավրոսի բնական պատնեջը հարավից կտրում է լեռնանցքների մի ամբողջ համակարգ, որոնցից հիշատակելի են Չորասահակը, Կրեմաց լեռնանցքը Կորդվաց լեռներում: Վասպուրականում հայտնի են Կոտորի և սուրբ Խաչ անցքերը: Հայտնի են Դրունք Հայոց և Դրունք Կասպից լեռնանցքները /Ղարաբաղ 2/: Փոքր Կովկասում հայտնի են Դուռն Փառսի /Յատեսխաչ/, Մոդք-Բերդ-կունքի, Շահպուկունքի /Բուսկոթ/ անցքերը: Բարձր Հայքի և Հայկական պարի միջև հայտնի է Գայլախագուտ, Աղտածոր, Չոր և ,Կղերսուտ,, և կոչվող միմյանց հաջորդող լեռնանցքների շարանը: Նշված լեռնանցքներով անցել են հին աշխարհի ռազմաստրատեգիական ու միջազգային քարավանային առևտրի մանապարհները, որոնց իշխելու համար հարևան պետությունները արյունահեղ պատերազմներ են մղել, և այդ պատերազմների թատերաբեմը մշտապես լինում էր Հայաստանը, որի ռազմաստրատեգիական նշանակությունը շատ մեծ էր:

ՔԱՐԻ ՊԱՐ

Քարի դարի հնագիտության պարբերացման հիմքը քարը տարբեր ձևերով մշակելու տեխնիկան է. այն իր ամբողջ գոյատևման ժամանակաշրջանում մնում է գործիքների պատրաստելու հիմնական հումքը:]

[Քարի դարը մի դարաշրջան է, որի ընթացքում ձևավորվեց մարդը և հարյուր հազարավոր տարիներ շարունակ օգտագործեց միայն քարե գործիքներ: Այն բաժանվում է երկու անհավասար մասերի. հին քարի դար՝ պալեոլիթ /հունարեն , պալայոս, - հին և , լիթոս, - քար քանդակելի/ և նոր քարի դար՝ նեոլիթ: Պալեոլիթի դարաշրջանը հարյուր անգամ երկարատև է նեոլիթից:]

Պալեոլիթի հնագիտությանը՝ պալեոլիթագիտությունը, հնագիտության մի յուրօրինակ բաժին է, որը բավականին հստակ տարբերվում է ավելի ուշ դարաշրջաններ ուսումնասիրող այլ բաժիններից:

[Պալեոլիթագիտության առարկան հսկայական ժամանակահատվածների ուսումնասիրությունն է:] որոնք հնագետը գործ ունի ոչ թե դարերի, հազարամյակների, այլ միլիոնավոր տարիների հետ: Նման հսկայական ժամանակային հեռավորության պատճառով հնագիտական հուշարձանները, ինչպես և պալեոլիթյան գտածոները մեզ են հասնում ոչ մեծ քանակությամբ, այն էլ խիստ քեկորային ձևով:]

Պալեոլիթյան գտածոներից մի շարք օրինակներ, մասնավորապես, փայտե, կաշվե առարկաներ չեն պահպանվել կամ էլ հանդիպում են հազվադեպ: Քանի որ պալեոլիթը նախորդում է ներկայիս ժամանակաշրջանին, իսկ բազմաթիվ կենդանիներ և բուսական աշխարհի տեսակներ շատ վաղուց անհետացել են, ուրեմն առավել արդիական է պալեոլիթագիտության անմիջական կապը այլ, առջին հերթին չորրորդական ժամանակաշրջանի քնական գիտությունների՝ բուսաբանության, հնէաբանության և սելիմենտաբանության /նստվածքային ապարների ձևավորում/ և այլնի հետ:

Վերջապես, պալեոլիթյան մշակույթն իր իսկ ամբողջականությամբ համաժամանակյա աշխարհում բացահայտվում է որպես առավել միաբնույթ, քան ուշ ժամանակաշրջանի մշակույթները:]

Հին կամ վաղ /ստորին/ պալեոլիթը ըստ սկզբնական տիպաբանության ստորաբաժանվում է հետևյալ դարաշրջանների՝ միսշնչյան, շնչյան, աշնչյան, և մուստերյան: Վերին կամ ավելի ուշ պալեոլիթը սկսվում է մ.թ. ա. 40-35 հազ. տարի առաջ՝ ստորաբաժանվելով հետևյալ դարաշրջանների. օրինյակի, սոլյուտրե, մադլենյան ու ադիլ-տարդենուադյան: Երբեմն,

բացի ստորին և վերին պալեոլիթից, առանձնացվում է նաև միջինը, որին վերագրվում են աշելյան, մուստիերյան հնագիտական մշակույթները: Այդ ժամանակաշրջանները կազմված է ըստ Փրանսիայում կատարված համապատասխան հայտնագործությունների և զիտական շրջանառության մեջ է դրվել Փրանսիացի հնագետ Մորտիլյեի կողմից /օրինյակի դարաշրջանն ավելացվել է նրանից հետո/:

Գիտնականները, պահանջելով Մորտիլյեի՝ պալեոլիթի հիմնական ժամանակագրական սխեման, վերջին տասնամյակներում համադրեն աշխատում են մշտումներ մտցնել պալեոլիթի մշակույթի ժամանակագրության և դասակարգման մեջ, քանի որ այն բավականին էական փոփոխությունների է ենթարկվել: Այսպես, ամենավաղ պալեոլիթյան դարաշրջանը ներկայումս ընդունված է կոչել օլդուվա /նախորդ ժամանակագրությամբ՝ մինչշելյան/: Համախ օգտագործվում է , գետաքարերի մշակույթ, ձևով, որին հաջորդում է աշելը /նախորդ ժամանակագրությանը համապատասխանող/ և մուստիերյանը: Մեկ այլ խումբ հետազոտողներ պալեոլիթի եռանդամ բաժանման կողմնակիցներ են. նրանք այդ ժամանակաշրջանի վաղ կամ ստորին դարաշրջանները օլդուվայից հասցնում են մինչև ուշ աշելը ներառյալ, իսկ մուստիերյան ժամանակաշրջանը առանձնացնում որպես միջին պալեոլիթ:

Առավել ենթաբաժանվածությունը ուշ կամ վերին պալեոլիթի համախ, ի տարբերություն ստորինից, ունի միայն տեղային բնույթ: Օրինակ կարող է ծառայել Բուսաստանի հարթավայրերի, Ղրիմի, Կովկասի և այլնի ուշ պալեոլիթը, որն ունի որոշակի փուլեր, սակայն դա ընդհանուր չէ ամբողջ ԽՍՀՄ տարածքի կամ էլ ամբողջ աշխարհի ուշ պալեոլիթի համար: Ներկայիս զիտական ուղորտներում կարելի է հաստատել, որ ամենուրեք ներկայացված ուշ պալեոլիթի ժամանակագրության ենթափուլերը, որոնք մի քանի տասնամյակներ առաջ համարվում էին օրինյակը, սոլյուտրեն, մադենյանը և այլն, իրականում քաջակայում են, քանի որ դրանք բնորոշ են միայն Եվրոպայի որոշակի շրջաններին:

Այսպես, Կովկասի ուշ պալեոլիթի մշակույթն իր ողջ բազմազանությամբ շատ որոշակի ընդհանուր գծեր ունենալով. հանդերձ, ձգտում է դեպի Մերձավոր Արևելքի մշակույթը: Կովկասի, Ջաղրոսի, Լևանտի հուշարձաններն ակնհայտ նմանություն ունեն և կարող են միավորվել այս մշակույթի ինքնատիպ զարգացածություն ունեցող առաջավորասիական շրջանում: Այն տարբերվում է հարավում՝ հյուսիսաֆրիկյան, արևելքում՝ միջնասիական և հյուսիսում՝ հարավուսական տափաստանային մշակույթներից:

Վերջին տասնամյակների հրաշալի հայտնագործությունները բավականին հարստացրին մեր գիտելիքները մարդու ծագման մասին, որի սկզբը դրվել է 18-19-րդ դ.դ. մի շարք քննադատների կողմից: Դեռևս Կարլ Լիննեյը

մարդուն դասում էր կենդանական աշխարհի համակարգը՝ միացնելով նրան այն ժամանակ հայտնի կապիկների հետ, առանձնացնելով կաթնասունների խմբում որպես պրիմատների տիպ /լատիններեն , առաջին,, քառից/:

Կապիկների համակարգված և համեմատական անատոմիայի խոր հետազոտությունները, ինչպես և 18-րդ դ. երկրորդ կեսին, 19-րդ դ. մարդու անատոմիային վերաբերող աշխատությունները հնարավորություն ընձեռեցին Քոմաս Հեքսլիին անելու հաջորդ քայլը, որը հանգեցնում է մարդու և մարդանման կապիկների նմանությանը միևնույն համակարգում:

Դեռևս Չալբրդ Դարվինը ի մի է բերել գիտությունը հայտնի ողջ պաշարը անթրոպոգենեզի բնագավառում և համոզիչ կերպով ցույց տվել կենդանական էակի անցումը մարդուն՝ մարդացումը: Մեկայն մարդու հիմնական տարբերությունը կենդանական աշխարհից հանգում է ոչ կենսաբանական գործոնին:

Փ.Էնգելսը ցույց է տվել, որ մարդացման պրոցեսը տևել է քավականին երկար: Որպեսզի մարդու նախնին սովորեք պատրաստել աշխատանքային գործիքներ, պետք է ձեռքագատվեք զազանային վիճակից, մասնավորապես, կանգներ երկու ոտքի վրա:

Առաջընթաց այնքան դանդաղ է ընթանում, որ անցան հարյուր հազարավոր տարիներ, մինչև մարդը կարողացավ պատրաստել պարզունակ քարե աշխատանքային գործիքներ:

Ներկայումս Հին աշխարհի տարբեր շրջաններում հայտնի են երրորդ կան ժամանակաշրջանի վերջին մեծ քանակությամբ մարդանման կապիկների գտածոներ: Մարդուն առավել մոտ է կանգնած, այսպես կոչված, դրիոպիթեկների խումբը, որոնց մնացորդները գտնվել են ուշ երրորդական ժամանակաշրջանի տարբեր շրջաններում, մասնավորապես, Արևմտյան Եվրոպայում, Աֆրիկայում և Ասիայում: Այդ կապիկների մեջ առանձնանում են մի քանի տեսակներ, որոնք ունեն հստակ ձևաբանական ինքնատիպություն. դա է տվել դրանց նույնացնել մի քարձր կարգի կառնգորիայի մեջ: Դրիոպիթեկներն իրենց չափերով հիշեցնում են ժամանակակից պալիանտերին և շիմպանզեներին: Սրանց բնորոշ ձևաբանական հատկանիշներից պետք է առանձնացնել ժանիքների համեմատաբար փոքր լինելը և կտրիչ առամների առավել խոտանք, ինչը և համարվում է առաջընթաց դեպի մարդացման ժանապարհ, ինչ

Առավել կարևոր նշանակություն ունեն հոմինոզների ընտանիքի նախնիներին վերաբերող հայտնագործությունները Հարավային Աֆրիկայում, ուր գտնվել է պեղածո մարդանման կապիկների լավ պահպանված հինգ կմախք, որոնք խմբավորված են երեք շարքերում՝ ավտրալոպիթեկների, պարանթեների, պլեզիանթրոպների, որոնք բնութագրվում են խոշոր ուղեղով /500-600 սմ³/ և քայլում են երկու ոտքերի վրա:

Դրանց հետ զտնվել են մեծ քանակությամբ զանգեր, եղջյուրներ, թուսականությամբ սնվող կենդանիների պատկանող խողովակաձև ոսկորներ, ինչպես նաև սրածայր քարե առարկաներ: Մի քանի քարերի վրա նշմարվում են բեկոտման հետքեր, որոնց մի խումբ մասնագետներ համարում են արհեստական մշակման արդյունք:

1959 թ. Լիկին շատ կարևոր հայտնագործություն կատարեց Օլդուվանյի կիրճի /Տանզանիա/ վաղ չորրորդական շերտերում, որտեղից գտնված զանգը ստացավ զինջանտրոպ անվանումը: Այն աչքի էր ընկնում մի քանի ինքնուրույն հատկանիշներով, որոնք իրենց զուգահեռներն ունեն գորիլալայի հետ, սակայն զինջանտրոպը քայլում էր երկու ոտքերի վրա, ուներ ծավալուն ուղեղ և մարդուն ընդունող առանձնահատկություններ առանաշարի համակարգում: Զինջանտրոպի տարիքը մոտավորապես 1,5 մլն տարի է: 1960 թ. վերջին այն նույն վայրում, ուր կատարվել էր զինջանտրոպի գյուտը, երկրաբանական շերտերում հայտնաբերեցին մեկ այլ էակի մնացորդներ: Դրանցից մեկն են հասել զանգի ոսկորները, ներքին ծնոտը, ուսի ոսկորը և ոսկորներ ոտքի թաթից: Վերլուծությունները ցույց են տվել, որ ձևաբանորեն այդ էակի ստորին վերջավորությունները նման են ավստրալոպիթեկների ոտքերին. նա ունեցել է ուղղաձիգ քայլվածք, իսկ ոսկորները նման են մարդու ոսկորներին: Քայց առավել հետաքրքիր էր նրա ուղեղի ծավալը՝ 670-680 սմ³, այսինքն ավելի, քան ավստրալոպիթեկինն է և ժամանակակից մարդանման կապիկներինը: Զինջանտրոպի մնացորդները հետազոտող Փ.Տոքսթաթ առաջարկեց նրան կոչել

- հմուտ /կարող/ մարդ:

[Այդ նույն շերտերում հայտնաբերվեցին նաև կոպիտ քեկոտումով արված, անկասկած, առաջին քարե գործիքները:] Ժամանակը, երբ ապրել է կալիստերեզոնյան մեթոդով համապատասխանում է 1.750

000 տարվան:

Բրանո պրիմատների մնացորդները, որոնց կարող են մոտենալ հոմիդների, հայտնաբերվել են Հին աշխարհի տարբեր վայրերում: Դրանց բոլորը որոշակի համաժամանակություն ունեն և միմյանց, և երկրաբանական ժամանակաշրջանի նկատմամբ, այդ պատճառով էլ հնէամարդաբանական տվյալները հնավորություն չեն ընձեռնում տալու հին մարդու առաջացման կոնկրետ վայրը:

Երկրաբանական, հնէաբանական և հնէակլիմայական փաստերը տալիս են մշգրիտ տվյալներ պրիմատների քարապատ գոյատևման պայմանների վերաբերյալ այն ընդգրկել է քավականի լայն տարածություն կենտրոնական, Հարավային Աֆրիկայում և Կենտրոնական Ասիայում:

Այդ փաստերը իրենց վերահաստատումը գտան Եվգենի Դյուբուսայի՝ 1891 թ. Յավայում /Մավա/ կատարած հայտնագործության ժամանակ: Այստեղ գտնված զանգի կափարիչի և վերջույթների ոսկորների հետազոտություն-

ներն ապացուցեցին, որ այդ էակները քայլել են ուղղահայաց դիրքով, այդ պատճառով էլ անվանվեցին պիթեկանթրոպներ /հունարեն՝ պիթեկոս-կապիկ և անթրոպոս-մարդ/: Դրանք ռադիոկարբոնային վերլուծության հիման վրա թվագրվում են մ.թ.ա. 400 հազար թվով: Լինելով ուղղահայաց քայլող՝ պիթեկանթրոպը, հավանաբար, առանձնացվում է որպես փոքր ծալվածք ունեցող ոտքերով էակ: Սրանով կարելի է համոզվել, որ արդեն աշխատանքի համար մշակվել էր պիթեկանտրոպոզների ուղղահայաց քայլելու և առջևի վերջույթները գետնից կտրելու գործողությունը: Այս փուլում, սակայն, ուղեղի զարգացածությունը դեռևս ետ էր մնում: Չնայած պիթեկանտրոպի զանգվածը ընդհանրվում է արիմիտիկ կառուցվածքով և կապիկների հատուկ մի շարք հատկանիշներով, մասնավորապես, զանգի տուփի բարձր լինելը, ժակատային հատվածը, նրա ուղեղի ծավալը /900 սմ³/ գերազանցում են 1 մլն տարի առաջ ապրած

-ի ուղեղի ծավալին շուրջ 200 սմ³-ով:

Պիթեկանթրոպի՝ գործիքներ պատրաստելու գործունեության հետ կապված փաստեր դեռևս չունենք, քանի որ նրանց հետ չեն գտնվել քարե ինդուստրիայի ոչ մի տեսակի նմուշներ: Մակայն Յավայում, նույն շրջանում և նույն կենդանական միջավայրում գտնվել են քարե գործիքներ, որոնք հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ դրանք պատրաստվել են պիթեկանտրոպի կողմից: Իրենց մշակման ճեղք այս գործիքները, ինչպես կնշվի ստորև, պատկանում են արևելյան և աշելյան խմբի մշակույթին: Արևելյան ժամանակաշրջանի մարդիկ ապրել են խմբերով և թափառել գետերի, լճերի մերձաօդային և անտառային գոտիներում. նրանց գոյատևման աղբյուր են եղել կենդանիների որսը, հատափուղների հավաքչությունը, ինչպես նաև միջատների և մողեսների հավաքումը:

Հոմինիդների հնագույն ժամանակաշրջանի ձևաբանական էվոլյուցիան հասկանալու համար չափազանց կարևոր էին այն հայտնագործությունները, որոնք կատարվեցին 1927 թ. Չինաստանում, Պեկինից ոչ հեռու գտնվող 2ժուռ-կու-Տան քարայրում: Այստեղ պեղումների քննարկում հայտնաբերվեց հնագույն որսորդների կայան՝ ծամբար, ուր մեծ քանակությամբ հնագիտական նյութերի հետ բացվեցին քառասուն տղամարդու, կանանց և երեխաների ոսկորների մնացորդներ: Սրանցից շատերի ուղեղի ծավալը կազմում է 950-ից մինչև 1150 սմ³: Ինչպես իրենց զարգացմամբ, այնպես էլ ձևաբանական ընդունմամբ դրանք ավելի մոտ էին կանգնած ժամանակակից մարդուն, քան պիթեկանթրոպը՝ պատկանելով ավելի ուշ դարաշրջանի՝ միջին պլեյստոցենին: Իրենց հատկանիշներով այս էակները կազմում են առանձին տոհմ /խումբ/՝ սինանթրոպներ /լատիներեն Սինա-Չինաստան/՝ չինական պիթեկանթրոպներ, որոնք ապրել են 300 հազ. տարի առաջ, այսինքն պիթեկանթրոպից

ավելի քան 100 հազ. տարի ուշ:

Միևնաթրոպը, ինչպես և պիթեկանթրոպը ամուր մարմնակազմվածքով, միջին հասակի էակներ էին, սակայն առաջինիս քայլվածքը առավել հաստատուն էր, քան պիթեկանթրոպինը և հնարավորություն էր տալիս լինելու առավել շարժունակ: Միևնաթրոպի զանգոսկրի ներսի մասում, մասնավորապես ճակատային կողմից, առկա են ուռուցիկ թմբիկներ, որը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու սինանթրոպի խոսքի բաժանվածության /կտրվածության/ մասին: Այն ուներ ապրելու մշտական վայր՝ քարայրներն ու զատիթափ տեղանքների մերձակայքը, օգտագործում էր կրակը: Դրա ապացույցն էին այրելուց բացված մի քանի մետր հաստության հասնող մոխրի շերտերը: Միևնաթրոպը կարողանում էր որս անել՝ սպանել խոշոր կենդանիներ /եղջերու, գազել, վայրի ծի և անգամ ռնգեղջյուր/:

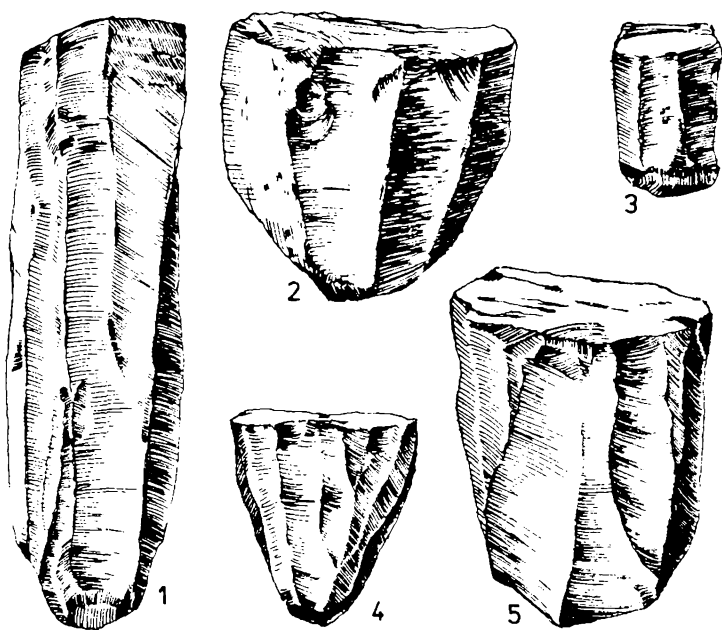
Նախնադարյան կյանքում կրակի գյուտը հսկայական հնարավորություն տեղծեց նախամարդու գոյությունը ավելի կայուն դարձնելու համար: Կրակը տաքացնում էր, պայմաններ ստեղծում կերակուր պատրաստելու համար, որով ուտելիքը դառնում էր առավել մարսելի: Այն լայնորեն կիրառվում էր որսորդության մեջ՝ գիշատիչ զգանքներին վախեցնելու նպատակով, փայտը այրելու միջոցով գործիքներ պատրաստելու համար: Ակնհայտ է, որ նախնադարյան մարդը միանգամից չէ, որ սովորեց կրակ ստանալ: Ամենից առաջ կրակը հրդեհներից հետո անտառից և այլ վայրերից բերվում էր քարայր և այնտեղ պահվում: Տեղից տեղ քոչելիս այն տեղափոխվում էր:

Շելյան վաղ շրջանին կարելի է համապատասխանեցնել 1907 թ. Գերմանիայի Հայդելբերգ վայրում գտնված մարդու ներքին ծնոտը, որը համեմատվում է պիթեկանթրոպի հետ /տես ստորև/: Խոշոր առամնաշարով բավականին մեծ ծնոտը ունի մարդուն քնորոշ հատկանիշներ, որն իր զարգացման մակարդակով խոսում է սինանթրոպին առավել մոտ լինելու փաստի մասին:

1954-1965 թ.թ. Հյուսիսային Աֆրիկայում կատարվեց մեկ այլ հրաշալի հայտնագործություն, գտնվեցին երեք անհատների ներքին ծնոտներ, աշխատանքային գործիքների հետ մեկտեղ անխախտ վիճակում: Այդ էակները, որոն պատկանում էին քարե էոլիթյան² խոշոր գործիքները, կոչվեցին ավստրալոպիթեկներ:

Կապամարդը՝ պիթեկանթրոպը, սինանթրոպը, աուլանթրոպը և հայդելբերգյան մարդը, հիմնականում ապրում էր թաք կլիմայական պայմաններում և բնակեցնում Աֆրիկայի մեծ մասը, Հարավային Ասիան, Եվրոպայի հարավը, ինչպես նաև նախկին Խորհրդային Միության հարավային տարածքները:

Ժամանակակից մարդու և սինանթրոպի միջև միջանկյալ դիրք է զբաղում նեանդերթալյան մարդը, որն իր անվանումը ստացել է Գերմանիայի Դյուսելդորթ քաղաքից ոչ հեռու գտնվող նույնանուն վայրից 1856 թ. Ավելի ուշ նեանդերթալցիները կմախքների ոսկորներ գտնվել են Անգլիայում, Բելգիա-2 Թուրիթ-հունարեն էոս-արևածագ/սկիզբ/: Այս քարե գործիքներն ունեն չհամակարգված մշակում:

Աղ. 1. Քարի դարի աշխատանքային գործիքներ
սատանի դարից:

յում, Հոլանդիայում, Հարավսլավիայում, Չեխոսլովակիայում, Հունգարիայում, Ղրիմում և Աֆրիկայում ու Ասիայում տարբեր շրջաններում: Նեանդերթալցիների ձևաբանական տիպը ավելի լավ է հայտնի, քան հնագույն հոմինիդներին: Նեանդերթալյան մարդիկ միջհասակ էին, ուժեղ, մկանուտ, ջլապիկ մարմնի կազմվածքով ունեին և քավականին մարպիկ էին: Ուղեղի զարգացածությունը մոտենում էր ժամանակակից մարդուն: Տարբեր նեանդերթալցիների ուղեղի ծավալը տատնվում է 1200 սմ³ մինչև 1600 սմ³, որը միջին հաշվով ավելի է մարդու ուղեղի ծավալից: Չնայած սրան, նրանց ուղեղի կառուցվածքը դեռևս մնում էր պարզունակ: Մասնավորապես թույլ էին զարգացած մակառամսը, որտեղ կենտրոնացած էին հիմնականում մտածողական և արգելակման ուղեղի գոտիները: Նեանդերթալյան մարդաբանական տիպի հետ է կապվում պալեոլիթյան մուստիերյան մշակույթը՝ թվագրվող մ.թ.ա. 100-40 հազ. տարով:

Չնայած մարդու կենդանական հոտին քնորոշ ապրելաձև էր վարում, այնուամենայնիվ, նա ուներ որոշակի անհատականության առանձնահատկություններ: Նախնադարյան մարդկանց հոտում սուր պայքար էր ծավալվում անհատական և կուլեկտիվ վարքաձևերի միջև, ընդ որում առաջինը աստիճանաբար դուրս էր մղում երկրորդին, քանի որ հակառակ պարագայում հոտը որպես այդպիսին երբեք չէր վերածի տոհմային համայնքի: Անգամ ամենապարզունակ գործողությունները կարող էին կատարվել միայն կուլեկտիվում, թեկուզև հոտի պայմաններում: Այս հանգամանքը հնարավորություն է ընձեռում անդելու, որ հասարակության արդեն ամենավաղ փուլերում կուլեկտիվը տնօրինում էր սննդի հայթայթման և քաշիման, ամուսնության և այլ կարևոր հարցեր:

Ամբողջ վաղ պալեոլիթյան ժամանակաշրջանը եղել է անհատական ձևերի վերացման աստիճանական պրոցես: Հետապնդող որսորդության զարգացումը, զիջատիչ զգանքներից միասնական պաշտպանության կազմակերպումը, կրակի պահպանումը՝ այս քուլուրը միասին նպաստում էին նախնադարյան հորդայի համալսմանը, որտեղ սկզբում կարևոր հատկանիշ էր քնազոր, իսկ հետագայում, փոխհարաբերությունների ձևերում՝ ծանաչողական չափանիշը: Այս քուլուր համառոտ գործողությունները, քրե գործիքների կատարելագործումը իրենց հերթին հանգեցրին խոսքի զարգացմանը: Մտածողության և խոսքի /լեզվի/ առաջացումը, որոնք նույն պրոցեսի երկու համեմատական աստիճաններ են մարդացման գործում, հիմք ծառայեց նաև արտադրողական պրոցեսների և աշխատանքային գործունեության զարգացման համար: Այս տեսանկյունից միշտ չէ այն հարցադրումը, թե հնագույն մարդու պատմության մեջ միտքն ու խոսքը միմյանց նկատմամբ ունեն առաջնայնություն: Այդ երկու կարևոր գործոնները մտածողության պրոցեսում առաջացման միաժամանակ:

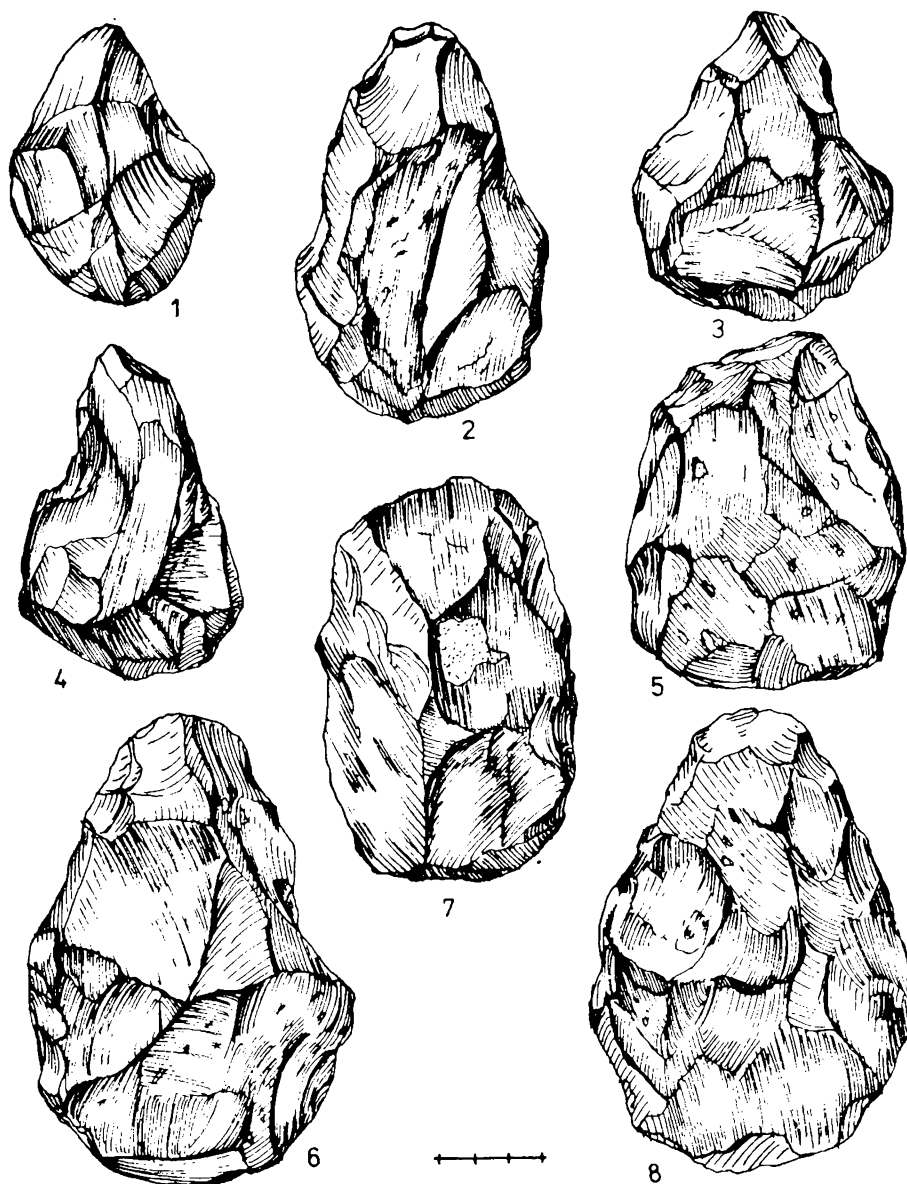
Առաջին շրջափուլին գործիքների գիտակցական պատրաստումը անհրաժեշտություն է առաջացրեց նման վործին փոխանցման համար Լուսինյանի մի անդամից մյուսին, քանի որ ողջ ձեռք բերած փորձը, հմտությունները կարող էին ժառանգվել հաջորդ սերունդներին կողմից և խոսքի, և գործնական կիրառություն մեջնոցով:

Հայաստանի վաղ պալեոլիթը

Հայաստանի հնագիտական հուշարձանների ուսումնասիրությունը սկսվեց 1871 թվականից: Իրա համար կարևոր խթան հանգիստացավ 1881 թ. Քիֆլիսում անցկացված Ռուսաստանի 5-րդ համագումարը՝ նվիրված Կովկասի հնագիտությանը: Այն վաստորեն նոր էջ բացեց Իսկ Հայաստանի հնագույն շրջանի պատմության, մշակույթի ուսումնասիրության գործում: Տարբեր ժամանակաշրջաններին նվիրված հնագիտական ուսումնասիրություններին հետմեկտեղ փորձեր էին արվում ուղիղում հայտնաբերելու ու ուսումնասիրելու քարի դարի հուշարձանները: Սակայն Կովկասի պալեոլիթյան ժամանակաշրջանի հուշարձանները հայտնաբերումը կատարվեց համազույգից հետո, երբ 1898 թ. Ֆրանսիացի գիտնական Ժոզեֆ դե Բայը Հյուսիսային Կովկասում, Կրասնոդարի մոտ, գտավ Իսկյան մուստիերյան կայանը: Հայաստանում, սակայն, նման գյուղ կատարվեց ավելի ուշ, 1909 թ., երբ Ֆրանսիացի հետազոտող Ժակ դե Մորգանը Արագածի արևմտյան լանջերին, Արտին լեռան շրջակայքում, հավաքեց ոչ մեծ քանակությամբ վանակառեն գործիքներ՝ վերագրելով դրանք վերին պալեոլիթյան /օրինյակի և մադենյան տիպի/, ինչպես նաև ստորին քարի դարի /մուստիերյան/ ժամանակաշրջաններին:

1933 թ. երկրաբան Ա.Դեմյոյիսը ներկայիս Արզնի առողջավայրի մոտ, Հրազդան գետի կիրճում, հայտնաբերեց հնագույն դարավանդներ, որտեղից ԼԼ հավաքեց վանակառեն, կաթնագույն փափուկ պատված խոշոր գործիքներ: Նմանատիպ մի քանի գործիքներ հանդիպում են նաև Հրազդանի կիրճում գտնվող Նուռնուս գյուղի շրջակայքում, 7 կմ երկարությամբ սփռված գետի կիրճով մեկ: Այս գործիքները պատկանում են տարբեր ժամանակների, բայց դրանց մեջ հանդիպում են աշխարհի տիպի հատիչներ և ծլեհներ: Արզնիում հայտնաբերված ձեռքի հատիչները աչքի են ընկնում մեծ չափով և կոպիտ մշակմամբ: Իրանց մեջ առանձնանում է 14,5 սմ երկարությամբ, 4,5 սմ հաստությամբ նշածն ձեռքի հատիչը՝ որն ունի բնկոտման եղանակով կատարված երկկողմանի հարդարում:

1955 թ. Մ.Սևակյանը Լեհենականի շրջանում, Պեմզաշեն գյուղի արած ում, գետի զառիվում, հայտնաբերեց մուստիերյան ժամանակաշրջան

Աղ. 2. Քարի դար՝ աշխատանքային գործիքներ Սատանի դարից:
30

շանի սայր: 1946-49 թ.թ. Ս.Հ.Սարգսյանը ժ.դե Մորզանից հետո Արտին
լեռան վրա հայտնաբերեց շելյան և աշելյան տիպի գործիքներ: Նույն ժա-
մանակաշրջանում /1946-47 թ.թ./ Ս.Ն.Ջամյատինը և Մ.Ջ.Պանիչկինը այս-
տեղ կատարեցին հետախուզական պեղումներ, որոնց ժամանակ քարե տարբեր
գործիքների հետ հայտնաբերվեցին նաև աշելյան տիպի բնորոշ մի քանի
աշխատանքային գործիքներ: Սատանի դարի գործիքները /հիմնականում՝ վա-
նակտից/ ամենահինն են նախկին Խորհրդային Միության տարածքում և հաս-
տատում են այն տեսակետը, որ այս վայրը կենդանական աշխարհից մարդու
անջատման կարևոր օղակներից մեկն է վերոհիշյալ շրջանում:

Սատանի դարի հնագույն ուշ աշելյան գործիքները նշածն ժեռքի կոպ-
տառաշ խոշոր հատիչներ են: Սրանք ունեցել են քաղմապիսի կիրառություն՝
ծառայելով կտրելու, ջարդելու, բեկոտելու համար: Հատիչները բուրձ վա-
նակատե քարե գործիքներ են՝ նշածն կամ ձվածն, 25 սմ երկարությամբ,
2 կգ ծանրությամբ, մի կողմը՝ սրածայր, մյուսը՝ հարթ: Նման գործիքնե-
րը հարթ կողմից բուկում էին ձեռքով, քանի որ դեռ չուներին մշակված
կոթառի մաս: Զեռքի հատիչների հետ գտնվել են նաև խոշոր Ելեֆներ, որոնց
կողերն ունեն մասնակի կոպիտ մշակման հետքեր և հատող գործիքի նշանակու-
թյամբ պալեոլիթի վանակատե գտածոներ են: Այս գործիքների օգնությամբ
Հայաստանի բնիկները պատրաստել են ամենատարբեր ձևերի փայտե մահակներ,
ինչպես նաև մշակել են որսը ու հավաքչությամբ հայթայթած մթերքը: Սա-
կայն Սատանի դարում գտնված գործիքները չեն սահմանափակվում վերո-
հիշյալով: Սրանց հետ /շելյան, աշելյան/ հանդիպում են նաև գործիքնե-
րի ալեյի կատարյալ ձևեր՝ եռանկյունի, հարթ, ուռուցիկ ձեռքի հատիչներ:
Շատ գործիքների հարդարումը, մասնավորապես շեղքերի երկայնական մշ-
կումը հնարավորություն է ընձեռում դրանք վերագրելու ուշ աշելյան
գործիքների տիպին:

Ընդհանրապես այս հուշարձանի թվագրումը շատ մոտավոր է: Գիտնե-
կանների մի մասը, այդ թվում նաև առաջին հետազոտողները՝ Ս.Հ.Սարգս-
յանը, Մ.Ջ.Պանիչկին, Ս.Ն.Ջամյատինը, ինչպես նաև նույն կարծիքը քա-
ժանող Ա.Ա.Ֆորմոզովը, Բ.Գ.Շրիգյանը, Բ.Բ.Պիոտրովսկին այստեղ առանձ-
նացրել են հին շելյան գործիքների մեծ խումբ: Միևնույն ժամանակ Վ.Պ.
Լյուբինը և Ն.Պ.Պրասլովը այն վերագրում են աշելյան, քնդ որում Վ.Պ.
Լյուբինը դրանք թվագրում է աշելով և անգամ ալեյի ուշ ժամանակաշրջ-
անով: Ն.Դ.Պրասլովը, գտնում են որ համոզիչ չէ ալեյի ուշ ժամանա-
կաշրջանով Սատանի դարի նյութերը թվագրելու փորձը, և այստեղից հայտ-
նի հավաքածուն վերոհիշյալ մասնագետները միշտ ձևով վերագրում են
վաղ աշելյան /շելյան/ մշակույթին:

Այս աշխատությունները միաժամանակ քացահայտեցին, որ մարդացման

արոցեսը տեղ է ունեցել նաև Հայաստանում և նրան հարող Անդրկովկասի, Առաջավոր Ասիայի շրջաններում: Դա հիանալի հաստատվում է անհետացած կենդանիների ոսկորների հայտնաբերումով, որոնք վերաբերում են ուշ երրորդական վաղ չորրորդական ժամանակաշրջանների երկրաբանական տրվյալներին նաև տեղական հումքից պատրաստված աշխատանքային գործիքներով կարևոր հայտնագործություն են նաև դեռևս 1959 թ. Ալիքիթայի /Արևելյան Վրաստան/ ուղարնո վայրում գտնված մարդաման կապի մնացորդները, որոնք ապրել են երրորդականի վերջում, չորրորդականի սկզբում: Այդ էակը գտնված վայրի անուսով ստացավ ուղարնոպիթեկ անվանումը:

Սակայն Անդրկովկասում մինչև այժմ հոմինիդների հետ հնագույն աշխատանքային գործիքներ չեն հայտնաբերվել:

Հայկական Լեոնաշխարհի հնագույն կայանների, ինչպես նաև Կովկասի այլ հնավայրերի ուսումնասիրությունը կապված է տաճոմսեիկ /ուժեղ դանք/ պայմանների առկայության դժվարությունների հետ, որը չի ապաստում պալեոլիթյան կայանների կամ թաղումների շերտազրական պահանջանքային բաց երկնքի տակ: Մեծ մասամբ վաղ պալեոլիթյան հնավայրերը գտնվում էին նախալեոնային և նրանց հարող զոտիներում: Հաճախ դրանք տեղադրված են լեռների միջև առաջացած իջվածքների տարածքում:

Սառցապատման ժամանակաշրջանում քնաշխարհը կրում է խոր ճևաղիկություններ, և պալեոլիթյան մարդկանց ապրելու ու գոյատևելու պայմանները տեղափոխվում են դեպի սարահարթեր և նախալեոնային զոտիներ: Հնայած համեմատաբար քիչ քանակությամբ հնագույն գտածոների, կարելի է որոշակիորեն ասել, որ Հայաստանում և Կովկասում մարդու առաջացումը վերաբերում է վաղընջական ժամանակներին: Գտածոների մեջ առանձնանում են Մատանի դարից հայտնաբերված աշխատանքային գործիքները, որոնց շարքում Մ.Ջ.Պանիչկինան առանձնացնում է արևելյան մշակույթին ընդունվող գործիքների մի խումբ: Ցավոք, Մատանի դարի գտածոների մեծ մասը, որը ամբողջովին վերգտնյա հավաքածու է, չի համապատասխանեցվում երկրաբանական վերականգնմանը /խտերարբնոսացիա/:

Ի պալեոլիթի ուսումնասիրությունը հիմնականում կատարվել է Հայկական Լեոնաշխարհի հյուսիսարևելյան շրջաններում: Այսպես, 1955 թ. Ա.Ն. Զամյաթինը Լազաի մոտ գտավ քարի դարի հետքեր: Նույն վայրում 1958 թ. հայտնաբերվեց մի քարայր՝ Դաշալախի կայանը: Դուրս գտածոները պատկանում են մուստերյան ժամանակաշրջանին /տես ստորև/: 1977 թ. Վ.Պ. Լյուբիմը իր երկրորդ այցելությունը ժամանակ Լազաի շրջան, նույն Ցուքարի Մալախիում, ըսցի մուստերյան գործիքներից, հայտնաբերեց նաև աշելյան ձեռքի հատիչ: Նույն թվականներին Լեոնայի Պարալտի /Արցախ/ Հաղուլի շրջանում հայտնաբերվեց Ազոիի պալեոլիթյան քարայրը: Այ

քառայրի աշելյան մշակութային շերտի հզորությունը կազմում է 6 մ, որում ներկայացված են այս մշակույթի բոլոր փուլերը: Յտորև հայտնաբերվեցին 4 մ հաստությամբ միևնույն մշակութային շերտեր՝ էոպլեյստոցենիս պատկանող: Հայտնաբերվեցին մեր երկրի ամենահին պեղածո մարդկանց ոսկորները, որոնք համեմատական են երկաթաքանական շերտերին: Քառայրում բացվել են 14 մ հզորությամբ փափկացրած հողի շերտեր: Ամենաստորին շերտերը՝ 5-10-րդը ավելի քան գործիքներ և կենդանիների ոսկորներ: Քացառված չէ, որ այստեղ մարդը հանդես է եկել միևնույն սառցակալումից առաջ: Մասնավորապես, հայտնաբերված քարե գործիքների մեջ աչքի են ընկնում գետաքարեր, որոնք հնագույն օւղուվյան գործիքները հիշեցնող կոպիտ հեղքեր ունեն:

Ազոխում որես հումք հիմնականում հանդես են գալիս գետաքարերը, ապարածի քեկորները, հրաբխային ապարները, որը բնորոշ է նաև Դադասանի, Կոխիդայի, Մերձկուբանի և այլ վայրերի պալեոլիթին: Մինչդեռ, ինչպես նշվեց, Հայաստանի, Հավախքի և Օսեթիայի պալեոլիթյան հուշարժաններին բնորոշ է բազալտը և վանակաղը:

Ազոխում շատ մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում միջինաշելյան մշակութային շերտերից գտնված պեղածո մարդու ներքին ծնոտի ոսկորները: Հայտնաբերվել են նաև պեղածո կենդանիների /միջագետքյան եղջերու, գյուսենքերգյան ձի, ռոզեղջյուր, մերկան, քիզոն և այլն/ ոսկորներ: Այս նյութերը, որոնք բավականին համահեշտ են Տիբասաույան համալիրներից հայտնի գտածոներին, վերաբերում են վաղ աշելին: Հետոքար, Ազոխի հիշյալ 6 շերտերը և ստորին նստվածքները վերաբերում են ավելի վաղ ժամանակաշրջանի, քան միջին աշելը: Ազոխի նյութերը ինչոր չափով հաստատում են նաև Սատանի դարի վաղ թվագրության փաստը և վստահորեն հնարավորություն տալիս նշելու Հայաստանում, Կովկասում վաղ աշելում մարդու առաջացման մասին: Ն.Գ.Գրասյուովը, գտնում է, որ Կովկասի և Մերձավոր Արևելքի հարևանության փաստը խոսում է այն մասին որ Անդրկովկասում մարդը առաջացել է ստորին պլեյստոցենում, ոչ ուշ միևնույն ժամանակաշրջանից:

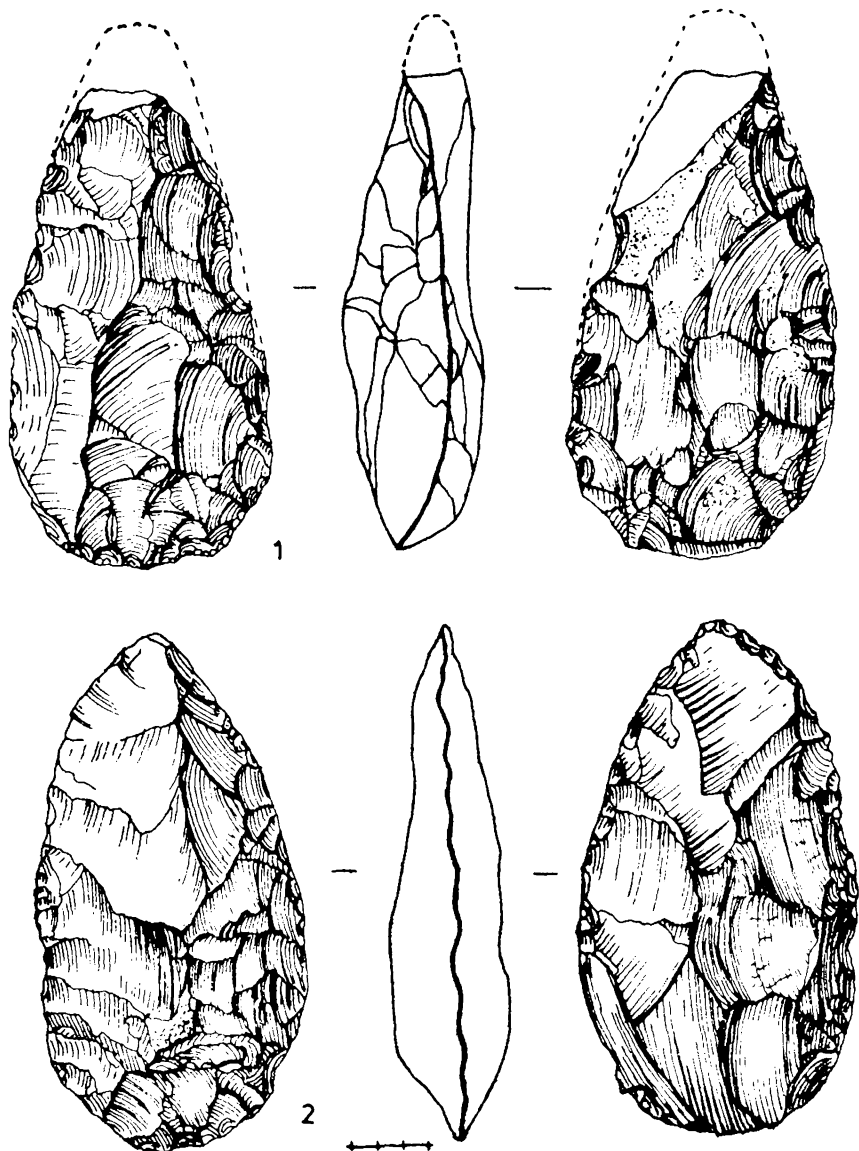
Վ.Գ.Լյուբիցը Հայաստանում /Հրազդանի շրջանում/, Ջրաբերի և Ֆատանի մոտ, 1960 թ. հայտնաբերեց պալեոլիթյան-աշելյան կայաններ: Դրանք գտնվում են Ջրաբերից 1 կմ հյուսիս, Երևան-Հրազդան մայրուղուց 100-150 մ արևմուտք, Հրազդան դեպի գաղիթափ կիրճում: Տարածքը ամբողջովին ողողված է բնական ամենատարբեր երանգավորումներով /սև, կարմիր, դարչնագույն/ վանակաղե հանքով, որն այստեղ բնակիչների՝ աշելյան մարդու համար ծառայել է հումք: Հրազդանի միջին հոսքնցում գտնվող Ջրաբերը աշելյան մշակույթին պատկանող առավել հարուստ հուշար-

ժան է, որոնցից գտնված շուրջ 200 աշխատանքային գործիքները պատված են մուգ-մոխրագույն փառով: Ջրաքերի գործիքներն ավելի խոշոր են և իրենց չափերով երկու-երեք անգամ գերազանցում են Արզնիի հայտնի գտածոներին: Ջրաքերի գործիքների հավաքածուի կեսը միջուկներ են. սրանք մեր երկրի բուրր նման հուշարժանների մեջ ամենամեծ տոկոսն են կազմում: Աշելյան միջուկներն ունեն տարբեր ձևեր՝ միակողմանի /միանիստ/, եռանկյունի, ձվաձիգ, ուղղանկյունի, երկնիստ և այլն: Հավաքածուի երկրորդ մասը կազմում են ձևափոխներ, շեղքեր և ոչ մեծ քանակի գործիքներ՝ ձեռքի հատիչներ, սրածայրեր, ցերիչներ, կոպիտ կտրող գործիքներ:

Միջուկները կազմում են ինքնուրույն կայուն խումբ և տարբերվում իրենց ձևաբանությամբ, որը առկա է Սատանի դարի, Արզնիի, Ամիրբաղի հավաքածուներում: Ջրաքերի երկնիստ միջուկներն իրենց ձևաբանությամբ նրման են հարավ- օսեթական Հաշե-Բալտա վայրի աշելյան խմբին և մի շարք հուշարժանների թերեք գծով ավազանում /Լիսայա գոթա, Մորգո, Յաշտուխ և այլն/:

Ջրաքերի ձևափոխներ /100 օրինակից ավելի/ իրենց ձևերով համապատասխանում են միջուկներին: Կարելի է առանձնացնել ձևափոխներ, որոնք նման են ծված շեղքերի, եռանկյունաձև են, ուղղանկյուն, ինչպես նաև երկու մուստիերյան ծայրակալ: Այս հուշարժանն իր ուժիղ համեմատականը դեռևս չունի արտասահմանյան աշելյան հուշարժաններում, արհեստանոցներում: Հուշակավոր Կոմոնա և Կանի լյա Գարենի հուշարժանների /Փրանսիա/ հավաքածուները բնորոշվում են իրենց առավել արխայիկությամբ, մասնավորապես կապված քարի քեկոտման տեխնիկայի հետ, երբ լեռնազյան մշակման մեթոդները դեռ նոր էին ծնվում: Ջրաքերի կայանը վերինաշելյան արհեստանոց է՝ տեղադրված հումքի՝ ժայռերի ելուստների տարածքում և մեր երկրում աչքի է ընկնում իր եզակիությամբ: Այստեղ վառ արտահայտված է լեռնալայի տեխնիկայի ծաղկումը:

Հետաքրքիր են նույն՝ 1960 թ. Լեոնային Ղարաբաղում /Արցախում/ կատարված երկու քարայրերի պեղումները, որոնք վերաբերում են մուստիերյան ժամանակաշրջանին: Առաջինը՝ Թալարյան, երկրորդը՝ Շուշիում գտնվող կայաններն են: Հատկապես արժեքավոր է Թալարյան քարայրը, որը տեղադրված է Ագոխից 3 կմ արևմուտք: Այս վայրը, ուր գտնվեցին երկու քարայրերը, պատկանում է յուրաքանչյուր կավճային հրաբխային նստվածքային դարաշրջանին: Աշխատանքային գործիքներ պատրաստելու համար լայնորեն օգտագործվել են նստվածքային ապարները, հրաբխային օբսիդյանը /վանակառ/ և ռեզեզիդի տարբեր տեսակներ: Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են մուստիերյան ժամանակին պատկանող, ոչ հստակ ձև ունեցող միջուկներ, արածայր տեսքով ձևափոխներ, ցերիչներ, ձակիչներ, դանակաձև, առամնավոր շեղ-

Աղ. 3. Քարի դար՝ աշխատանքային գործիքներ Հրաբերդից:

քեր և այլ տիպի գործիքներ: Գտնվել են նաև մեծ քանակի ոսկրաքանական նյութեր, որն ապացույց է, որ այստեղի բնակիչները որսացել են ագնիվ եղջերու, բեզդարյան այծ, վարազ, ցուլ կամ քիզոն, ռնգեղջյուր, էշ, ծի: Հանդիպում են նաև վայրի զագաններ, անձավային առյուծ, ըորենի, աղվես, կաքքիս: Թաղարի մուստիերյան ծառի գործիքները բավականին մուգուզահոներ ունեն իրանական Քրդստանի և Լորիստանի նույն ժամանակաշրջանի քարայրներից գտնված աշխատանքային գործիքների հետ: Պետք է ավելացնել, որ Արցախի պալեոլիթյան հուշարձանները բազմաշերտ են: Ազոխի ստորին շերտերը պատկանում են ը վաղ աշելիս /շելյան ժամանակաշրջան/, մինչդեռ Թաղարի նյութերը հիմնականում ֆլազովում են մուստիերյան դարաշրջանով, որը որոշ առանձնահատկություններով առկա է նաև Ազոխի մուստիերյան շերտերին պատկանող ինդուստրիայում:

Ազոխի մուստիերը ներկայացված է եղևնածև սրածայրերով, առամետվոր գործիքներով, կտուցի ձև հիշեցնող ծակիչներով, քերիչներով: Մեծ քանակի են հասնում լեալուսայի տեխնիկայով ժողոված գործիքները, սրածայրերը: Հայտնի են նաև քերիչներ և կտրող ծառի գործիքներ:

Մուստիերյան հուշարձաններ հայտնաբերվել են նաև Հայաստանի Հանրապետության տարածքում: Մ.Հ.Մարդարյանը, Մ.Ն.Զամյատինը և Մ.Զ.Պանիկինան մուստիերյան կայաններ են հայտնաբերել Արտին լեռան վրա. այստեղ գտնվել են մեծ քանակությամբ ձեռքի հատիչներ, որոնք աչքի են ընկնում կոպիտ հարդարումով և փոքր՝ 5-8 սմ չափերով, ինչպես նաև հարվածի հրապարակի կրուսնի անհետացմամբ: Գտնվել են նաև սկավառակաձև, եռակյուսածև միջուկներ, ծայրակալներ, նուրբ, միջանկյալ ողով շղթեր և այլն:

Մասանի դարի մուստիերյան գտածոները տարբերվում են աշելյանից առավել մանրակրկիտ հարդարմամբ և կտտրելիությամբ: Ելեֆներն ու շեղքերը ունեն համեմատաբար ոչ մեծ չափեր, լայնակի կտրվածքում շատ բարակ ու նրբին են և ունեն միշտ եռանկյունու կամ ձվաձևի տեսք: Ելեֆների մեծ մասը հարվածի հրապարակում ունի նախնական մշտական հետքեր: Այդ հարթութայնությունները ուղիղ անկյուն են կազմում ելեֆի ստորին հատվածի հրապարակի հետ: Սրածայրերը և քերիչները ձևավորված են նուրբ ռետուշով, որը գործիքներին տալիս է կտրելու հատկություն՝ միաժամանակ հարթեցնելով և նուրբ հարդարումով ծածկելու հատող կողմը:

Արթին լեռան մուստիերյան գործիքներն իրենց մշակման ձևերով դեռ պահպանվում են աշելյան տեխնիկայի որոշակի զենքեր: Այդ է վկայում երկկողմանի մշակման մի քանի փոքրիկ ձեռքի հատիչների և սկավառակաձև գործիքների հայտնաբերումը, որոնք հիցեցնում են Մասանի դարի ուշ աշելյան հազարամյակների նյութերը: Այս կապը վկայակոչում է այն փաստը, որ գտնված գործիքները իրենց տարիքով մոտ են Մասանի դարի մուս-

տիերյան գտածոներին ինչը որ հնարավորություն է ընձեռում վերջիններս համարել մուստիերյան մշակույթի վաղ փուլը:

1949 թ. Մ.Ջ.Պանիչևիսան հետազոտեց Ամիրաքաղյան կայանը: Այն գտնվում է Հրազդան գետի աջ ափին, Երևանից 23-25 կմ հյուսիս, Զրուռառ և Ամիրաքաղ գյուղերի միջև, Արզնու պալեոլիթյան համալիրներից 4-5 կմ հեռավորությամբ, երկրորդ դարավանդի վրա: Պալեոլիթյան գտածոները հայտնաբերվել են կիրճի երկայնքով, 300-400 մ երկարությամբ և 100 մ լայնությամբ տարածքի վրա: Գործիքները պատրաստված են զետաքարի և վանակաքից: Դրանք փոքր չափեր ունեն՝ 5-7 սմ, որը կախված է զետաքարի չափերից: Ամիրաքաղում հայտնաբերված հավաքածուն կազմված է 80-ից ավելի մուստիերյան զործիքներից, որոնք քաժակվում են երկու խմբի՝

1. պատրաստույթներ, որոնց մեջ մտնում են ձեփները և միջուկները,
2. գործիքներ: Հավաքածուում կան 4-7 սմ երկարությամբ և 3-5 սմ լայնությամբ 32 ձեփներ: Դրանք մեծ մասամբ հռակյունաձև են և ունեն լավ արտահայտված հարվածի հրապարակ: Եզակի օրինակներ են ներկայացնում ձգված /երկարավուն/ ձեփները, որոնք իրենց մեքերով մոտենում են դանակի տիպի շեղբերին: Մուստիերյան տեխնիկայի քնուրույն զանգված են օժտված միջուկները /6 օրինակ/, որոնց մեծ մասին հատկանշական է սկավառակի ձևը: Խոշոր, լայն, եռանկյունի ուրվագծերով երեսակը ծածկում է ողջ վերնամասը կամ միայն մի կողմը: Կան նաև երկու եռանկյունաձև միջուկներ: Դրանցից ձեփներ են անջատվել միայն մի կողմից և միևնույն ուղղությամբ: Գտնվել է ձեռքի հատիչի եզակի օրինակ, որն ունի երկկողմանի կոպիտ քեկոտմամբ մշակում: Գտնվել են երկու սրածայրեր և ոչ մեծ դուր՝ երկկողմանի աշխատանքի հետքերով:

Ամիրաքաղի գործիքների մեջ մեծ թիվ են կազմում եռանկյունի ձեփները և քերիչները, որոնց մի մասը հավանաբար գործածվել է կտրելու նպատակով: Իրենց ձևերով սրանք մոտենում են Ախշուրյան և Նավախիշյան քարայրների /Աղւեր և Առչիի շրջան/, ինչպես նաև Սոաթավոր Սսիայի քարայրներից հայտնի մուստիերյան հավաքածուներին /Խազար-Մերդը հրաքում, Շուբկան, Սուզարեղ էլ Կաղը և Տաքուն Պաղեստինում/, որը հնարավորություն է ընձեռում Ամիրաքաղյան քնակավայրը թվագրել զարգացած մուստիերյան ժամանակաշրջանով:

1956 թ. Երևանում Բ.Ն.Երիցյանը հետազոտեց մուստիերյան մի կայան՝ Երևան 1-ին քարայրը: Այն գտնվում է Հրազդան գետի ափին, տեղադրված է լայն, բայց ոչ խոր /9 7 մ և 5 3 մ չափերով, 2,5 մ քարձրությամբ/ խորշում, անդեզիդ-բազալտի հրաբխային շերտերից առաջացած նստվածքներում: Քարայրի մուտքի առջև կա ոչ մեծ, 30 մ² հրապարակ:

Պեղումները կատարվել են քարայրի կենտրոնում և հյուսիսային հատվածում՝ 25 մ² տարածքով, 1,5 մ խորությամբ, ուր քացվել են հստակ-

րեն ընդգծված յոթ շերտեր: Բոլոր շերտերը հարուստ են մշակութային մնացորդներով, որոնք քարե գործիքների տեսքով են, կան նաև ոսկրե մը-նացորդներ: Այստեղ հայտնաբերված քարե գործիքների առանձին մնացորդ-ները վկայում են այն մասին, որ հումքից աշխատանքային գործիքների պատրաստումը կատարվել է հենց քարայրում՝ տեղում: Գործիքների բացար-ժակ մեծամասնությունը պատրաստված է վանակատից, մնացած սակավ մասը՝ քաղալտից, կալծքարից, կվարցից և հասպսից: Աշխատանքային գործիքների գերակշռող մասը քերիչներն ու սրածայրերն են, ավելի քիչ են մյուս տիպերը՝ միջուկները, ծլեփները, շեղբերը և այլն:

Երևան 1-ին մուստերյան կայանն իր հնագիտական հավաքածուով դեռ-ևս գուզահեռը չունի: Համեմատաբար սրան մոտենում են Եռաբլուրի և Ամիրբաղի գտածոները: Շեղքերի երկայնական մշակման տեխնիկայով Երևան 1-ին քարայրին հարում են Կչիկ Կոքայի /Էրիմ/ և Մուխոյ մեշտուկայի /Վոլգոգլադ/ նյութերը:

Պալեոլիթյան հուշարձաններից Հայաստանի Հանրապետության տարածքում առաջին անգամ հայտնաբերվել են պլյստոցենի ժամանակաշրջանի շուրջ 24 տեսակ կենդանիների ոսկորներ՝ եղջերուի, իշալձամի, ռնգեղջյու-րի, ձիու, վայրի էշի, ոչխորի, գեղքի, քեզուրյան այծի, քարայրի արջի, գայլի, նապաստակի, աղվեսի, շնագայլի, աղավնու, մայի, հունական կրիա-յի և այլն: Հնաբուսաբանական ցուցանիշները ապացուցում են, որ քարայ-րի շրջակայքը բուսաբանական փոփոխությունների է ենթարկվել երեք անգամ Հուշարձանի 7-5 շերտերից հայտնաբերված բուսական մնացորդների մի ամբողջ համալիրի վերլուծությունը ապացուցում է, որ այստեղ առկա են ցրտադիմացկուն տեսակներ, այն է՝ սոմի /890/0/, եղևնի, կեչի և մամ-ռային բուսականության տարբեր տիպեր:

3-4 հորիզոններում հանդիպում են չափավոր ցրտադիմացկուն և խոնավ բնակլիմային ընդրոշ ծառատեսակներ՝ կեչի, սոմի և այլն, ինչպես նաև խոնի տեսակներից՝ իշամոռուլը:

Երրորդ համալիրը /1-2 շերտեր/ պարունակում է 3-4 տեսակի ծառերի և 90-97 տեսակի խոտերի մնացորդներ, որով ծածկված է եղել շրջակայքի ընտելիս: Միայն առանձին վայրերում են աճել կաղնին, հնդկական կաղ-նին, շագանակը, ինչը որ խոսում է տաք կլիմայի մասին:

Քարե գտածոները Երևան 1-ին քարայրում հասնում են մի քանի տաս-նյակ հազարի. սրանք հիմնականում պատրաստվել են նուռուռուսից և Հադիսից քերված հումքով: Դրանց ուսումնասիրությունն ապացուցում է, որ գործ ունենց մուստերյան քարե գործիքներին ընդրոշ յուրօրինակ հայտնաբոր-ծությունների հետ ամբողջ կովկասի համար: Ռալիսոնիանային վերլուծու-թյան արդյունքներից պարզվում է, որ դրանք բացարձակորեն զոյառնում

են 44150 2400 /1850 տարվա ժամանակահատվածում:

1968-69 թ.թ. Բ.Ն.Ներիցյանը հետազոտեց Երևան 2-րդ քարայրը, որն առաջինից գտնվում է 300 մ հեռավորության վրա և առաջացել է նույն երկրաբանական միջավայրում: Այն ունի զանգածն կառուցվածք, 4 մ երկարություն, 1,75 մ քարձրություն և 3 մ խորություն: Մուտքի քարձրությունը 1,5 մ է: Այստեղ գտնվել են կայծքաբե ծլեփներ, վանակառե միջուկ և նույնատիպ աշխատանքային գործիքներ, ինչ որ Երևան 1-ին քարայրի մուտքի երջան շերտերում: Դրանց քվադրուսիդներ նույնն է:

Ներկայումս Հրազդան գետի կիրճում հայտնաբերվել են հարյուրավոր քարայրեր: Դրանց առատությունը բնորոշ է ողջ Հայկական լեռնաշխարհին՝ նաև Արևմտյան Հայաստանին և Պարսկահայքին: Ներկայումս Կ.Պ.Կարապետյանի տվյալներով այստեղ կան 1500 նման քարայրներ: Բ.Ա.Անտոնովը նշում է, որ քարայրների այսպիսի բազմաքանակությունն առկա է նաև Արցախում /Լեռնային Ղարաբաղ/, մասնավորապես Թարթուս գետի տարածքում, ինչպես պես նաև Ջյալթաջարի իտալաբանական հորում:

Բացի Երևան 1,2 քարայրներից ներկայումս հետազոտվում են Զովունի և Լուսակերտ 1,2-ը:

Լուսակերտ 1-ին քարայրը բացվել է 1970 թ.: Այն տեղադրված է գետի կիրճում, փոքր-ինչ ընդարձակ անդեզիդ-բազալտե նստվածքներից կազմված Խնձահովտում՝ կանյոնում: Իր երկրաբանական ձևաբանությամբ այն հար և նման է Երևան 1-ին քարայրին: Ունի ոչ խոր, լայն կտրվածք՝ 7 մ խորությամբ, 13 մ լայնքով, 3 մ քարձրությամբ: Հետազոտվող տարածքը կազմում է 2 6 մ և քաղկացած է 1,5 մ հզորությամբ չորս շերտերից, որոնք առհասկում հարուստ են մշակութային մնացորդներով՝ քարե գործիքներ, կենդանիների տեղանի ոսկորներ:

Հնայած գտնվել են մանրացված, կրակից խմրած ոսկորներ, բայց օջախի հետքեր չեն հայտնաբերվել:

Ոսկրաբանական նյութը կազմված է ծիու, քաղցրի, աղի, փայլի, աղվեսի ուկորներից, ինչպես նաև տարբեր կրծողների, թռչունների մնացորդներից: Փարե գործիքների 99 տոկոսը, դրանք շուրջ 6000 կտոր են, պատրաստված են վանակառեից: Գործիքների մեջ առանձնանում են տարբեր ձևի միջուկներ, ծլեփներ, շեղբեր, բեկտված մնացորդներ: Այս ինդուստրիան աչքի է ընկնում յուրօրինակությամբ և որոշակի նմանություններ ունի Արզնու, Երևան 1-ին և Շոաքուրի մուտքի երջան աշխատանքային գործիքների հետ:

Ինչպես տեսնում ենք, մարդիկ զոյատևման համար ամենից հաճախ ընտրում էին քարայրները, անձավները և ցանկացած ծածկ: Այստես, հյուսիս-արևմուտքում և Հայկական լեռնաշխարհում դրանք հայտնի են Մոմխնթիումից

Շաթանդաղի և Ղարաբաղի լեռնաշղթաներում, որտեղ ուսումնասիրվում են չորս քարայր-կայաններ՝ Դամջիլի, Դամսալախլու, Քազար և Ազոխ: Հայաստանի Հանրապետության տարածքում աշել-մուստիերյան կայանները հիմնականում հայտնի են որպես քաց տիպի հուշարձաններ՝ Մատանի դար, Ջրաբեր, Ֆանտան, Արզուկի, Եռաքար քուլը /Շոաքուլը/, Ջալուռ և այլն:

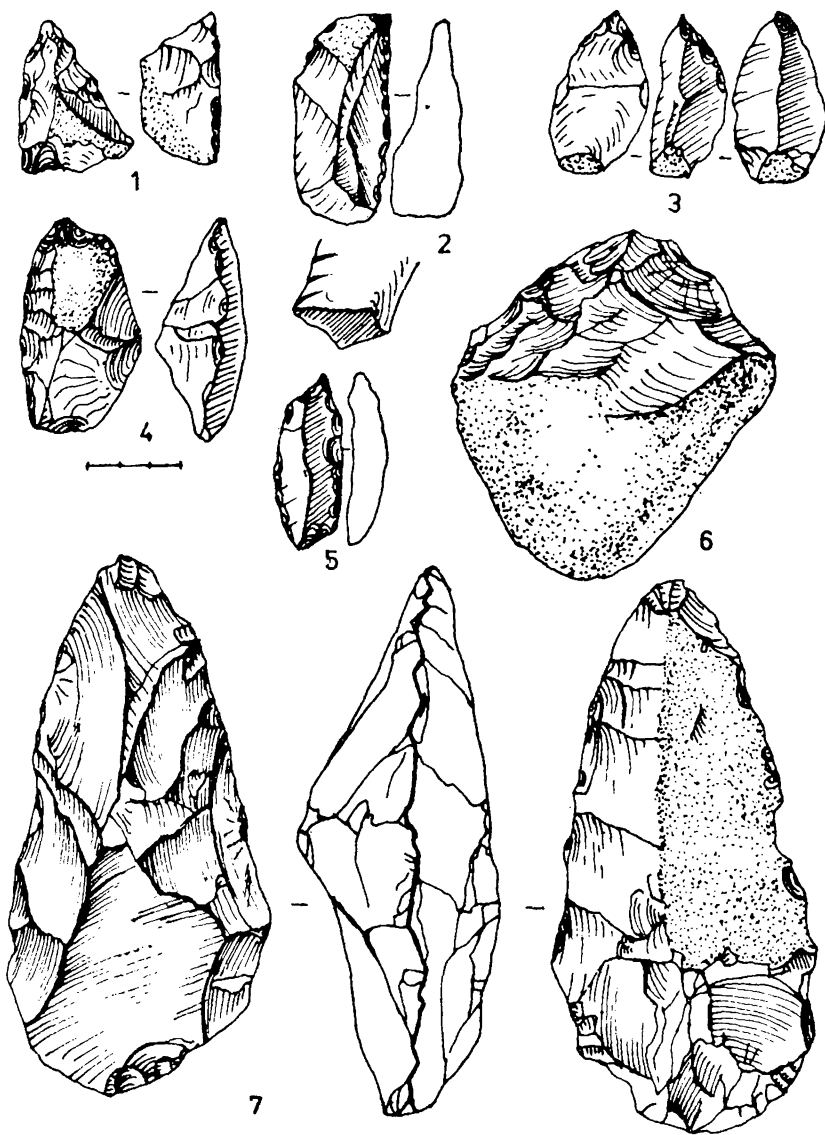
Սակայն վերջին տարիների հայտնագործությունները քննադատաբար, քննող Հայկական լեռնաշխարհում ցույց են տալիս, որ պալեոլիթյան կայանները գոյություն են ունեցել բնական կիրճերում, խոր կանյոններում, այրերում, ինչպես նաև հրաբխային շերտերում:

Կ.Խ.Արապետյանը գտնում է, որ դրանք առաջացել են հրաբխային խարանդ գետերի ջրերով լվացման հետևանքով: Նա Հայաստանում հաշվում է շուրջ 1500 նմանատիպ քարայրներ, իսկ Բ.Ա.Անտոնովը նմանատիպ քարայրների առկայությունը նշում է Ղարաբաղի այլ վայրերում: Քարայրներ կան նաև Քուռ գետի կիրճում, Ախալքալաքում, Խրամում, Աղստում և այլն:

Ինչպես նշվեց, մարդկանց բնակվելու համար շատ կարևոր նշանակություն է ունեցել բնակլիմայական պայմանների առկայությունը: Այս բանապատկերներով էլ պայմանավորված էր մարդկանց ապրելու տեղերի ընտրությունը քարայրներում, լճերի, գետերի, ափերին, բնական խորշերում: Ցուրտ եղանակին բնակվելու հիմնական տեղ ին հանդիսացել քարայրները: Բոլոր դեպքերում այս վայրերի ընտրությունը կախված էր և պայմանավորված գործիքներ պատրաստելու հումքի առկայությամբ:

Աշելյան և մուստիերյան դարաշրջաններում քսո գտնված ոսկրաքանակային նյութերի որսի օբյեկտներ են հանդիսացել քարայրի արջը, ագնիվ եղջերուն, ձին, քիզոնը, ոնգեղջյուրը: Հայկական լեռնաշխարհի առավել հարավային շրջաններում որսացել են հիպոպոտոմ փիղ, էտրուսկյան ռնգեղջյուր այլ կենդանիներ:

Այս ամենով հանդերձ, Կովկասում վաղնջական ժամանակներից մարդու հանդես գալը դեռևս վերջնականորեն չի բացահայտված: Բաց է նաև ուղաքրնոպիթեկ՝ որպես մարդու նախնու առաջացման պրոբլեմը: Տեսականորեն այն հիմնավոր է, սակայն կան քաղաքական հակասություններ՝ կապված վերջինիս ֆորմացիայի տարիքի հետ: Գիտնականների մի մասը գտնում է, որ ուղաքրնոպիթեկը մոտ է կանգնած դիոպիթեկին և ուսոպիթեկին: «Արդ չէ՝ նաև քրնո կամ պեղածո մարդու հանդես գալը կամ տեղափոխվելու փաստը Կովկաս, Հայաստան և այլ շրջաններ: Չնայած Խալկոփին, Երկաթյա դիտություններից նկատմաններից ելնելով, կարելի է նշել մշակութային հնագույն կապերի մասին Հայաստանի, Անդրկովկասի և Առաջավոր Ասիայի այլ շրջանների միջև: Բացի Հայաստանի Հանրապետության, Արցախի տարածքներից, հնագույն գտածոներ են հայտնաբերվել Ղարսում, Խրանի հյուսիսային շրջաններում,

Սղ. 4. Քարի դար՝ աշխատանքային գործիքներ Ագոխի
ցարայրից:

Լուրիստանում, Իրաքի Քուրդիստանում:

1967 թ. Կ.Ի.Կարապետյանը մուսուլմանական հուշարձաններ քայքայող Կոտայքի /Քանաքեռ/ սարահարթում, Գեղամա լեռների արևմտյան լանջերին, որտեղից հայտնաբերված նյութերը հետազոտվում են Բ.Գ.Շրիգյանի կողմից Հայտնագործությունների մեծ մասը կատարվել են Կոտայքի սարահարթում, ուր շատ վայրերում հանդիպում են մեծ քանակի աշխարհաքային գործիքների կուտակումներ: Ամենակարևոր հայտնությունները հաստատագրվել են Գյամրեզ գյուղի հարավում, ինչպես նաև Ձորաղբյուր գյուղից արևմուտք:

Ամենից հարուստը դրանց մեջ Շոաբլուրն է, որը գտնվում է Ձորաղբյուրից 1 կմ հյուսիս-արևմուտք, Արամուս տանող հին ճանապարհի մոտ: Հուշարձանի տարածքը ընդգրկում է եռանկյան տեսքի երեք ըլուրներ, որտեղից էլ առաջացել է հուշարձանի անունը՝ Շոաբլուր, որը դաշտավայրից քարժր է 30-35 մ, իսկ ծովի մակերևույթից՝ 1600 մ: Գործիքների պատրաստման հիմնական հումքն են վանակատը և քաղմեռանգ գետաքարը: Եզրկի են հապիսից, անդեզիտ-բազալտից պատրաստված գործիքները: Այս հանքավայրն ունի 7-10 կմ շառավիղ: Գործիքները սփռված են ըլուրների մակերեսով մեկ, որտեղից հավաքվել են 700 օրինակ: Հանդիպում են միջուկներ, լավ հարդարումով ձևեր, քեկոտված քարե կտորներ և առանց կրկնակի մշակման ձևեր:

Միջուկներն իրենց ձևերով տարբեր են՝ միահրապարակ, երկհրապարակ սկավառակաձև: Կան կտրիչներ և սրածայրեր՝ ատամնավոր հարդարումով: Իրենց բնույթով առանձնանում են պատրաստման երկու փուլեր՝ ալեւի վաղ երբ գերակշռող են խոշոր, լեակուայի տեխնիկայով, երկայնակի մեղքումով ստացված գործիքները: Հիշարձան են բեփուկամե և զուգահեռ հարդարումով քերիչները, ծակիչները: Երկրորդ փուլը ավելի ուշ շրջանի համալիրներն են, որոնք տարբերվում են փոքր, նուրբ ձևերի, շեղքերի, ատամնավոր գործիքների առատությամբ: Հանդիպում են նաև քերիչներ և ծայրակծակիչներ: Շոաբլուրի երկու համալիրներն էլ, ընայած իրենց ժամանակային, տարբերություններին, պատկանում են միևնույն մուսուլմանական պալեոլիթյան մշակույթին, առաջինը՝ վաղ, երկրորդը՝ ուշ:

1963 թ. Վ.Պ.Լյուբիմով և Լ.Ս.Բարսեղյանը պալեոլիթյան նյութեր հայտնաբերեցին Նոյեմբերյանի շրջանում, Նոյեմբեր գյուղից 8 կմ հյուսիս, Հապիկ լեռան ստորոտին՝ 400 մ² տարածքով: Այս լեռը Գուգարքի լեռնաշղթայի զագաթներից է:

Ի տարբերություն Հայաստանի Հանրապետության մյուս պալեոլիթյան կայանների, ուր մեծամասնությամբ գործիքները պատրաստվել են վանակապից, քաղալից, այստեղ հումք է հանդիսացել կալմեքը, որի պատճառով

Հափկ լեռան կայանը կայծքարե ինդուստրիայով առաջին պալեոլիթյան հուշարձանն է: Նախնադարյան մարդն այստեղ օգտագործել է տարբեր տեղական քարեր, որոնց ներկայացված են խոշոր քեկորների ձևով: Քաղաքի մեջք-ները խոսում են այն մասին, որ դրանց համար որպես հումք ծառայել են տարբեր վայրերից բերված քարերը: Հանքերից ամենամոտը կայանից գտնվում է 0,5 կմ դեպի հարավ-արևմուտք: Աշխատանքային գործիքները ոչ մեծ չափերի են, 10 սմ երկարությամբ: Հուշարձանից հավաքվել են 110 գտածոներ, որոնց մեջ հանդիպում են պատրաստի գործիքներ, ներդիրներ, ծլեփներ, սրակող շեղբեր և ատամնավոր գործիքներ:

Միջուկները /10 հատ/ քրզած կամ արիզմած են, հարթ հարվածի հրապարակով, երբեմն խորդուբորդ արտաքինով: Հանդիպում են նաև սկավառ-կած միջուկներ /2 օրինակ/: Ծլեփները /78 հատ/ ստացվել են լեռնու-յի տեխնիկայով: Գործիքները հիմնականում պատրաստվել են շեղբերից և ծլեփներից, մի քանիսը ունեն ատամնածև մակերես: Հանդիպում են ցերիչ-ներ, ծակիչներ, տարբեր կտրող գործիքներ և այլն: Քնորոշ է, որ այս հավաքածուի մեջ բացակայում են ծեղցի հատիչները և երկկողմանի հղկու-մով գործիքները: Գործիքների ձևն ու մշակման տեխնիկան խոսում են այն մասին, որ հուշարձանը պատկանում է մուստիերյան մշակույթին և իր զու-գահոսներն ունի Աթաքիայի կայանների՝ Յաշուլի և Յարա-դերեի հետ:

1967 թ. Երիցյանը, Նորից հետազոտելով այս շրջանը, միևնույն կայան հայտնաբերեց Հացուտում, որը գտնվում է Հափկից 1 կմ հարավ-արև-մուտք՝ ընդգրկելով 100-150 մ տարածք: Հետախուզական 0,5 մ խորությամբ շերտագրական փոսորակում պարզվեց, որ այդ մշակութային շերտերը անխախտ են, իսկ վերգետնյա նյութը պատկանում է ավելի ուշ ժամանակաշրջանի՝ նույնպես թվագրվելով մուստիերով: Հավաքվել են 170 գտածոներ, որոնցից 5-ը՝ մուստիերյան, մնացածը վերաբերում են վերին պալեոլիթին: Այս-տեղ, բացի կայծքարից, գտնվեցին 10 վանակառե և 7 կվարցե գոտիներ: Հայտնաբերվել են նաև 18 միջին չափի արիզմած միակողմանի տիպի մի-ջուկներ: Ծլեփները զգալի մասը օգտագործվել են որպես գործիքներ: Գլան-վել են ծալիչներ, ցերիչներ, սրածայրեր և ատամնավոր՝ կտուցած գործիք-ներ: Կտրող գործիքների տիպը բացակայում է: Չնայած բոլոր գործիքներն ունեն մուստիերյան ինդուստրիային բնորոշ մի քանի հատկանիշներ, քայքայ և այնպես դրանք ավելի զարգացած գործիքներ են և բավականին լավ կապվում են ճատկերանի, ինչպես և Հայաստանի Հանրապետության այլ, վերին պալեո-լիթյան կայանների հետ:

Ինչպես ցույց են տալիս պեղված նյութերը, Հայաստանի և Կովկասի պալեոլիթյան կայաններում մարդկանց գոյատևման հիմնական աղբյուրը եղել է որսորդությունը և հավաքչությունը: Վերը նշվեց, որ բոլոր քա-րայր-կայաններում գտնվել են մեծ քանակությամբ կենդանիների ոսկոր-

ների մնացորդները, որոնց մեջ կան նաև այրված, վառված օրինակներ: Ենթադրվում է նաև, որ բացի մսեղենից, հին մարդիկ օգտագործել են նաև կենդանիների մորթին՝ հագուստի՝ ավելի ուշ՝ տանիքի ծածկի, հատակին փռելու համար: Ոսկորները ծառայել են նաև որպես վառելիք և ավելի ասկաս չափով՝ հումք գործիքներ պատրաստելու համար: Նշված դարաշրջանում որսի օբյեկտ էին խոշոր կաթնասուն կենդանիները՝ այծը, քիզոնը, ծին, ռնգեղջյուրը, ցարայրի արջը և այլն: Այս նաև թռչունների և կրծողների ոսկորներ:

Հավաքչությունը տնտեսության երկրորդ խոշոր մյուսը էր, որը բուսական սննդի հիմնական աղբյուրն էր: Ցորքեր հառապողների, բույսերի, պտուղների հավաքելն ու օգտագործելը քանակական առումով ամենօրյա բնույթ էր կրում: Հորրորդական ժամանակաշրջանի նովկասում և Հայկական լեռնաշխարհում մարդկանց համար կար այնքան առատ և բազմա-տեսակ բուսական կեր, որի նմանը չկա ողջ նախկին ՍՄՀՄ-ի տարածքում: Հավաքչության նշանակությունը հավանաբար աճում էր նաև հետագա տա-քացմանը զուգընթաց, երբ լայնորեն տարածվեցին անտառները՝ նորանոր ռեսուրսներ ստեղծելով կերի հավասարաչափ և ռացիոնալ օգտագործման հա-մար:

Հնագիտական զրադեսություն մեջ առաջ են գալիս մի շարք փաստեր-ներ, որոնց վկայակոչում են Հայաստանում և նովկասում հնագույն գաղա-փարական պատկերացումների մասին: Դրա համար հիմք են ծառայում նեանդերթալյան թաղումները, ինչպես նաև արջի պաշտամունքը: Հնայած թաղում-ներ այստեղ չեն հայտնաբերվել, սակայն արջի պաշտամունքը հաստատվե-րված է մի քանի վաճրերում: Օրինակ, Հարավ-Օսեթիայի Կուդարո ցարա-յում հանդիպում են արջի և եղջերուի զանգուսկեր, որոնց տեղադրված են ցարայրի արևելյան պատի մոտ:

Ցուխգառյան ցարայր-կայանում /Իմերեթիա/, որի մոտոքը շարված էր միջին չափի քարակույտերով, պատի երկայնքով որոշակի կանոնավոր հաջոր-դականությամբ շարված էին անձավի արջի վերջույթների ու զանգի ոսկոր-ները: Ազոխյան ցարայրի աշելյան վերին շերտերում հայտնաբերվեց Ազոխե-տրոսի թաքսոցը, որտեղ կոնկրետ հաջորդականությամբ թաղված էին անձավի գորշ արջի ոսկորներ: Դրանք կրոնահոգևորական պատկերացումների խորհրդանշաններ էին:

Անգամ այս նյութերի ամենախիստ քննադատական վերլուծականը այնու-ամենայնիվ հնարավորություն է ընձեռում մտածելու Հայկական լեռնաշխար-հում, նովկասում արջի պաշտամունքի առկայության մասին:

Քրե աշխատանքային գործիքների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս պատկերացում կազմելու աշելյան և մուստիերյան համայնքներում ,տոցիակ-անտեսական, , հաբաբերությունների որոշակիության մասին: Ծա-

կայն այստեղ անհրաժեշտ է ելնել քարե ինդուստրիայի էթնոսոցիալական ընդլայնից: Մի կողմից քարե գործիքների ընդլայնը հաստատում է, որ սերունդների փորձը պայմանավորված է տեղական ավանդույթներով, մյուս կողմից բացահայտվում է, որ ամեն մի մշակույթի կրողը ու տարածողը կազմել է որոշակի էթնիկական ամբողջություն: Այս մեխանիզմը հնարավորություն է տալիս խոսելու այն մասին, որ հիմնականում Հայկական լեռնաշխարհում, Կովկասում մուստիերյան ժամանակաշրջանում գոյություն ունեին նեոլ, տեղային միևնույն մշակույթին պատկանող հուշարժանների խմբեր: Ամեն մի խումբ տարածքային, ժամանակագրական և գենետիկ փոխանցվածություն կապ ունի: Ամեն մի խմբի մեջ տարբեր հուշարժանների /կայանների, որսորդական ժամբարներ և այլն/ առկայությունը հիմնավոր փաստարկ է՝ վեր հանելու սոցիալ-տնտեսական բազմաբնույթ մարդկային հարաբերությունները /որսորդություն, հավաքչություն, գործիքների պատրաստում/: Կոլեկտիվի շահերը պահանջում էին, որ խիստ կարգավորվածության պայմաններում աշխատանքի բաժանում կատարվեր ըստ սեռատարիքային և քնական ընտրության:

Հետաքրքիր նյութեր են հայտնաբերվել Արևմտյան Հայաստանում: Դեռևս 1885 թ. Մ.Ժ.Մ. Գոտյեն Եփրատի ավազանի վերին հոսանքում, Քիրիքի /Ուրֆայի վիլայեթ/ լեռան մոտ, հին երկրաբանական նստվածքներում գտավ աշելյան ձեռքի հատիչ: Այն կայծքարից է, 20 սմ երկարություն, 9 սմ լայնությամբ: 1907 թ. շվեդ գիտնական Ֆ.Առենն հետազոտեց Քիրիքի լեռան շրջակայքը, որտեղից հավաքեց 22 ձեռքի հատիչներ: Դրանք բոլորը բաց գույնի կայծքարից էին. գիտնականը հավաքածուն թրվազեց շելյան ժամանակով:՝

1928 թ. Շվեյցարացի գիտնական Նվագենի Պիթադ Ադիաման /Մալաթիայի վիլայեթ/ լեռան մոտ հայտնաբերեց Պիրին պալեոլիթյան կայանը: Վերջինս հետազոտվում ուսումնասիրվեց Մ.Խ.Քոշալի և Շ.Ա.Կանսուլի կողմից: Նույն վայրը հետազոտել են գերմանացի գիտնական Գ.Գ.Օստենը և Թուրք հազմա ի.Կ.Կյուկենը: Հայտնաբերված գործիքները հիմնականում պատկանում են օրինյակյան մշակույթին, դրանք քերիչներ են, շեղբեր, կորիչներ, ծակիչներ, դանակներ, պարզունակ միջուկներ և այլն: Մակայն Պիրինի նյութերում կան նաև մուստիերյան, ինչպես և նեոլիթյան դարաշրջանների գտածոներ, որը հնարավորություն է տալիս այս հուշարժանը թվագրել ամբողջ պալեոլիթյան ժամանակաշրջանով:

Հայկական Տավրոսի և Միրիական սարահարթի սահմաններում հայտնաբերվեցին այլ նյութեր նույնպես: 1983 թ. Գագիայնթափից 20 կմ հյուսիս, Դյուլլյակ գյուղի շրջակայքում, հայտնաբերվեցին ստորին պալեոլիթյան մի խումբ հատիչներ և շեղբեր: Գագիայնթափից 20 կմ հյուսիս-արևմուտք, Մեռմենզիե գյուղի տարածքում, հայտնաբերվեց բազալտից

շելյան ձեռքի հատիչ: 1945 թ. Քեյսուն լեռան մոտ /Ազիմասնից հարավ-արևմուտք/ նույնպես գտնվեց աշելյան վերջին ժամանակաշրջանին պատկանող ձեռքի հատիչ:

Ստորին պալեոլիթին վերաբերող հուշարձաններ են բացվել Մուրադ գետի ավազանում՝ էլազիզ, Լիզ քաղաքների մոտ, ուր Կ.Քոշան հավաքել է մուստիերյան մշակույթին պատկանող գործիքներ: Հետազոտում նման հայտնագործություններ կատարվեցին նաև Ղարսի մոտ:

Հայաստանը վերին կամ ուշ պալեոլիթում

Այս դարաշրջանը համապատասխանում է 40-12 հազար տարի առաջվա ժամանակաշրջանին: Այն ընդգրկում է վյուրմի վերջին ժամանակը, երբ Լի-մալի խտազույն պայմանները հասնում են զազաթնակետին: Եվրոպայի և Ասիայի լեռնային գոտիներում, տունդրայում, ինչպես նաև ցրտաշունչ տափաստաններում, հյուսիսի անտառային գոտիներում նկատվում է առավելագույն ցրտություն: Նման քնակլիմայական պայմաններով է բնութագրվում նաև Կովկասը:

Նախնադարյան մարդու կյանքում անցումը դեպի վերին պալեոլիթյան ժամանակաշրջանը ընդոշնջվում է խոր և կարևոր փոփոխություններով: Հանդես է գալիս քարի մշակման նոր տեխնիկա: Վերին պալեոլիթի քարե գործիքների օգտագործմանը զուգընթաց լայն թափ է ստանում նաև ոսկորից, եղջյուրից գործիքների կիրառումը: Քարե աշխատանքային վերին պալեոլիթյան գործիքների մի մասին հարմարեցվում էին նաև ոսկորից կոթոնները: Մրա հեռ մեկտեղ աննախընթաց վերելք ու զարգացում է ապրում որսորդությունը: Փոփոխություններ են կատարվում մարդաբանական տիպի մեջ: Նրանց ձեռք են բերում կանոնավոր արտահայտությունից, ձեռքերը, նմանվում են ժամանակակից մարդու ձեռքերին, շարժումները դառնում հստակ: Վերին պալեոլիթյան մարդը իր ֆիզիկական կառուցվածքով համարյա չէր տարբերվում ժամանակակից մարդուց: Վյուրմի ժամանակաշրջանի վերջին, խիստ ցուրտ պայմաններում որպես քնակվելու, պատրաստվելու վայր շարունակում են մնալ քարայրները, որոնց կողքին տարածում են ստանում նաև դեռևս աշելում հայտնի արհեստական կայանները՝ կիսագետնափոր, վերգետնյա կառույցների տեսքով, երբեմն ընդգրկելով 200 մ² տարածք: Այս կացարանների պատերը ամրացվում էին քարերով, իսկ տանիքը /հավանաբար այն կոնածև էր/ ծածկվում էր ֆյուրերով և կաշվով: Ցրտեցման հետ կապված փոխվում է նաև մարդու հագուստը: Առանձին հուշարձաններից հայտնաբերված ոսկրե ասեղները վկայում են այն մասին, որ մարդիկ սո-

վորել էին կարել: Կենդանիների կաշվից, մորթուց կարել են հագուստ, ինչպես նաև ծածկել կացարանների տանիքները: Վերին պալեոլիթի վերջում օձախից բացի, տաքացվում էր ընակարանը, լուսավորվում, հնարավորություն ընձեռվում կերակուր պատրաստելու համար, կացարաններում հավանաբար օգտագործվում էին նաև պարզունակ, քարե փորվածքով ծրագներ, վերջինիս մեջ լցվում էր յուղ /ծեթ/, և դրվում պատույզ:

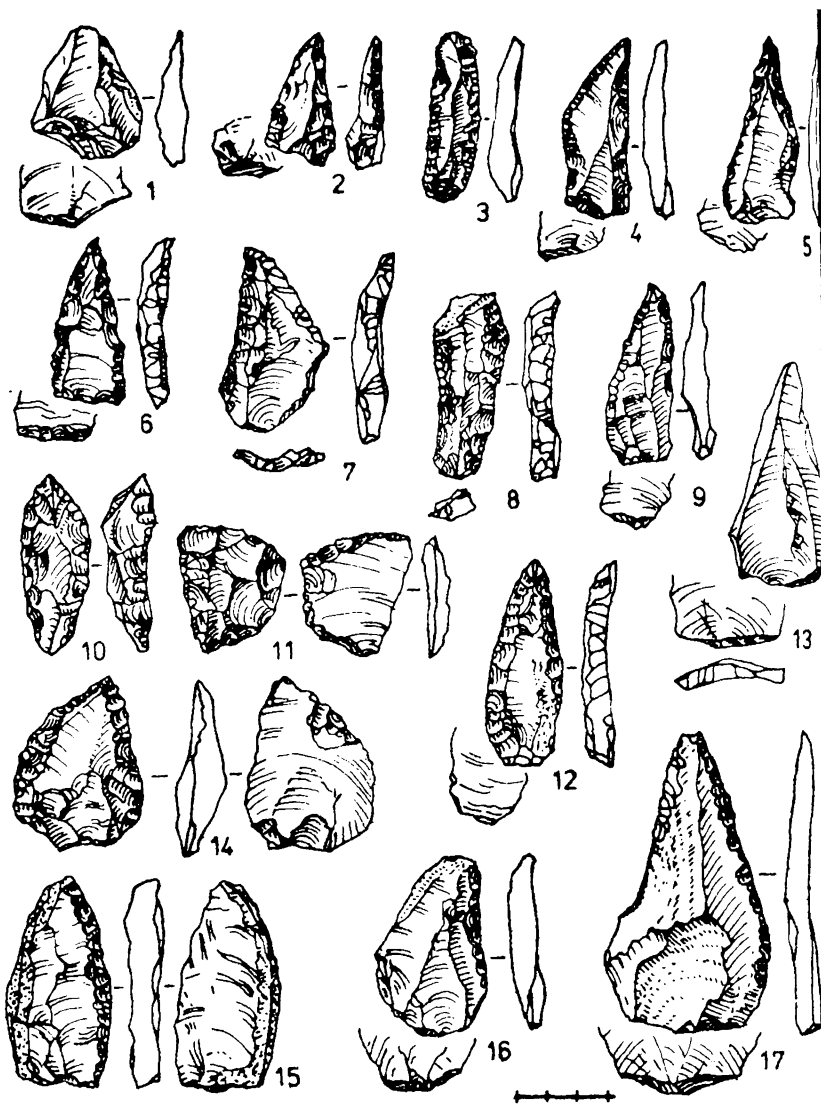
Արտադրողական ուժերի զարգացումը իր հետ բերեց նաև խոշոր փոփոխություններ համայնքի կարգավորման գործում: Մարդկանց, անխնիական զինվածությունը, ընտելյան հետ պայքարի մեջ մտնելու գործում խթանեց նաև ավելի կազմակերպված կոլեկտիվների ստեղծմանը: Դա իր հերթին պահանջում էր աշխատանքի գործիքների ավելի արդյունավետ օգտագործում և հմտությունների ձեռք բերում: Նախնադարյան հոտը իր համեմատաբար ոչ կայուն կառուցվածքով չէր կարող գոյատևել և անդր փոփոխվել զարգացած ու կազմակերպված համայնական օրգանիզմի, որը և հանդիսացավ մայրական տոհմը: Վերջինիս առաջացումը ընտելագրվում է մի շարք պայմաններով՝ տարբերակներ են առաջացած ընական արյունակցությունը, սեռական հարաբերությունների անկանոնությունը և սրանից էլ հայրություն զաղափարի իմաստի բացակայում: Այս իմաստով հաստատված էր սերունդների կողմից միայն մորը ծանաչելը, որը խոշոր դեր էր խաղում անտեսական կյանքի բոլոր ոլորտներում: Մայրը քաջատիկ հոգատությունը էր ցուցաբերում երեխաների նկատմամբ, պահում էր օջախը և զբաղվում տան գործերով:

Այդ ժամանակաշրջանում, ինչպես նշվեց վերը, կային համեմատաբար մեծ, մինչև մի քանի հարյուր քառ. մ տարածք ունեցող բնակարան-կացարաններ: Դրանք, իհարկե, առանձին անհատների կամ խմբի միջոցով չէին կառուցվում, այլ արգասիք էին մի քանի կոլեկտիվների ամուր դաշինքի, որոնք համախմբվում էին արտադրողականության սկզբունքների հիման վրա:

Ի տարբերություն հոտի /հողայի/, մայրական տոհմական համայնքը ձևավորված միավոր էր, որն իր քարճրագույն զարգացածությունը հասավ՝ հիմք դնելով նախնադարյան կոլեկտիվիզմի զաղափարին:

Նախկին խՍՀ-ի պալեոլիթը լավ է ուսումնասիրված: Համակարգված և պլանավորված հետազոտությունների արդյունքը եղավ մեծ քանակությամբ տարբեր ժամանակների հուշարձանների հայտնաբերումը: Խորհրդային գիտնականները պարզել են, որ մեր երկրում վերին պալեոլիթը կարելի է բաժանել երեք խոշոր տարածքային շրջանների.

1. Արևելյան-եվրոպական հարթավայր, 2. Սիբիր և հարավային շրջան, 3. Ղրիմ, Կովկաս և Միջին Ասիա: Այս սահմանադրումը, սակայն, բերված է մասնակիորեն, քանի որ ամեն մի խոշոր շրջան ստորաբաժանված է բազմազանությամբ:

Աղ. 5. Բարի դար՝ աշխատանքային գործիքներ Քազառի
քարայրից:

Վերին պալեոլիթի ժամանակաշրջանում ավարտվում է մարդկային հասարակության պատմության նախնական փուլը, և կենսաքանական տեսակի ձևավորումը հանգեցնում է

—ի /բանական մարդու/ առաջացմանը: Մարդը անցավ նստակեցության, երկարատև բնակվելով բնական քարայրներում: Առաջացան զաղափարային պատկերացումներ, որոնց սղոմները ձևավորվել են ստորին պալեոլիթի՝ մուստիերի վերջում:

Եվրոպայում, վերին պալեոլիթի վերջին փուլում ուժեղանում են մշակութային կապերը: Այդ հիմքի վրա լայն տարածում է ստանում տոտեմական տեխնիկական և մշակութային առաջընթացը առանձին ցեղերի կյանքում: Այդ ժամանակ Առաջավոր Ասիան /սրա քաղկացուցիչ մասն է նաև Հայկական լեռնաշխարհը/ կանգնած էր արտադրող տոտեմաձևի շեմին՝ առաջ անցնելով եվրոպայից մինչևեռ Աֆրիկայում և Հնդկաստանում դեռևս գոյություն ունեւր մուստիերյան մշակույթը:

Վերին պալեոլիթի ուսումնասիրությունը կատարվում էր ստորինին գուգահեռ: 1946-47 թ.թ. Մ.Ջ.Պանիչկինան Դեմոյիսից հետո հետախուզական պեղումներ կատարեց Հրազդան գետի ավազանում, Երևանից հյուսիս: Աշխատանքների արդյունքը եղավ /քացի պատահական գտածոներին/ երկու, ուշ պալեոլիթյան ժաթկերան և Նուսուսու հուշարձանների հայտնաբերումը: Սակայն այս կայանները չպեղվեցին, այլ հավաքվեցին միայն վերգետնյա օբյեկտներից գործիքները: Մ.Ջ.Պանիչկինայի կարծիքով, այդ նյութերն իրենց գուգահեռները ունեն իմերեթիայի երկրորդ ժամանակագրական խմբի հուշարձաններում: Ժաթկերանի հավաքածուն կազմված է 36 գործիքից՝ դանակի ձև ունեցող 25 շեղբերից և 11 արիզմած միջուկներից, կան նաև վանակատե ծլեփները՝ Մեծ խումբ են կազմում կողային լայն շեղբերը՝ քերիչների ձևով, որոնք կողային մասերում ունեն հարդարման /ոտուռ/ հետքեր: Գտնվել են նաև քարոց քերիչներ, մեկը անկյունային մշակումով է, որը կտրող շեղբի դեր է խղացել, երկուսը ծակիչներ են՝ դանակաձև և շեղբերի հիմքով: Պան լայնակի պ հարդարումով, ինչպես նաև քութ կողային մասով նեղ շեղբեր: Ն.Օ.Քաղերի կարծիքով, այս ձևերը նման են Սակաթիայի, Դեկա-Խվելիի, Մզկիւնքի /իմերեթիա/ նյութերին, քայց իմերեթիայից գտնված ոտուռով գործիքները ավելի քազմազան են:

Նուսուսու գտնվում է ժաթկերանից 3-4 կմ հեռավորության վրա: Այստեղի հավաքածուն 136 կտորից է, որոնցից 65-ը գործիքներ են /քերիչներ, կտրիչներ, դանակներ, ծակիչներ, դուրեր/, 16-ը՝ արիզմած միջուկներ: Վերջիններս ամբողջ մակերեսի վրա ունեն նուրբ բեկառման հետքեր: Կտրող գործիքները նույնպես դանակաձև հիմքի վրա են, մե գործիք հիշեցնում է ներդիր: Երկու համալիրներն էլ տարբերվում են իմերեթիայի խմբից սրածայրերի և ներդիրների աղբաստությամբ: Արեւից էլ քիւււ

է այս երկու խումբ հուշարձանների անաւոզիանների ընդհանուր մակերեսային ընդլայնը:

Ուշ պալեոլիթի հուշարձանները ուսումնասիրել է Ս.Հ.Սարգսյանը: Այդ շրջանի գործիքներ են հայտնաբերվել Արզնիում, Նուռնուսում, Ձորաղբյուրում, Ամիրաբաղում, Հրաքերում և այլն: Վերին պալեոլիթյան կայաններ են հայտնաբերվել Արտին լեռան վրա, Անիի շրջանի Ձորաշեն գյուղի տարածքում: Ցավոք, Ս.Հ.Սարգսյանի նյութերը ներկայացված չեն ըստ հուշարձանների: Դրանց թվում նշվում են քրզած ւիջուկներ, երկար դանակներ, տեգեր, քերիչներ, կտրիչներ, սրածայր-ծակիչներ: Այս գործիքների մի մասն ունի կողային կամ լայնակի ուսուղի հետքեր: Հանդիպում են նաև դուրեր:

Ինչպես տեսնում ենք, ծաթկերանի և Նուռնուսի համալիրները չեն աւելիս իրենց ժամանակին ընդուն սրածայր և ներդիրների տեսքով գործիքներ, չնայած, դրանք առաջին հայացքից որոշակի մոտիկութուն են ցուցաբերում իմերեթյան մշակույթների հետ: Բացի դրանից, համալիրներն ունեն տարբերություններ, որը հնարավորություն է ընժոռում մտածելու այստեղի ուշ պալեոլիթյան մշակույթի առանձնահատկությունների մասին, հավանաբար, այդ յուրօրինակ գծերը ժառանգականության արդյունք են աւքողջ Հայաստանի ուշ պալեոլիթի համար:

Չնայած Կովկասի ուշ պալեոլիթի քաղմագանությանը, այն սերտ աղերներ և ընդհանրութւններ ունի Մերձավոր Արևելքի հետ: Կովկասի, Զազրսի, Լևանտի հուշարձանները ուշ պալեոլիթում Արևմտյան Ասիայի հետ ընդգրկում են մեկ՝ առաջավորասիական պատմամշակութային մարզը, որը ձևավորվեց դեռևս մուստիերյան դարաշրջանում: Այս մշակույթը տարբերվում է հյուսիսում՝ հարավագւսական տափաստանների, Հյուսիսային Աֆրիկայի հարավի և Միջին Ասիայի արևելքի մշակույթներից:

Ուշ պալեոլիթի մարդը դեռևս որսորդական կյանքով էր ապրում, չնայած հավաքչութւնը նույնպես մնում էր յուրացվող անտեսածներից մեկը Մեծ քանակի մսեր, առանձին կենդանիների ոսկորների հայտնաբերումը Կովկասի հին կայանների շերտերում խոսում է այն մասին, որ որսորդութւնը կատարվում էր ոչ մեծ խմբերով: Մի շարք կախախերում գերակշռում են քարայրի արջի, ձիու, քիզոնի ոսկորները: Հավանաբար, քարենպաստ պայմանների դեպքում որսորդութւնը դառնում էր մասնագիտական: Զի, ըզոն և այլ կենդանիներ, որոնք հոտերով չէին ապրում, կարելի էր որսաւմիայն կուլեկաիվ շանքերով: Դրանց քշում էին դեպի որսավայրերը և դառնները, ապա որսում:

Մեզուիթ

Մեզուիթի /հունարեն մեզոս՝ միջին և ւոթոս՝ քար քառերի հանրագումարն է/ ժամանակաշրջանում մարդու գործունեությունը հնագետները տարբեր մեկնաբանություններ են տալիս: Մի մասը այն համարում պալեոլիթից հատուկ ժամանակաշրջան, որը շարունակական է այդ դարաշրջանի համար: Մյուսները համարում են պալեոլիթի վերջին փուլը, իսկ երրորդ խումբը, ընդհակառակը, մեզուիթը վերագրում է՝ նեոլիթյան դարաշրջանին:

Անվիժելի կարելի է համարել, սակայն, այն հանգամանքը, որ ուշ պալեոլիթյան ինդուստրիան հնարավորություն ստեղծեց մեզուիթյան մշակույթի առաջացման համար, որը և բացառիկ նշանակություն ունեցավ մարդկային ճհասարակության կյանքում: Մեզուիթյան գործիքները հիմնականում պատրաստված են կայծքարի և վանակաքարի բեկորներից: Դրանք 1-2 սմ լայնությամբ սեգմենտներ են, եռանկյունաձև, սեղանաձև գործիքներ, որոնք ոչ մեծ չափերի են և հնագիտական գրականության մեջ ստացել են միկրոլիթներ անվանումը: Դրանք հիմնականում ոսկրե կամ փայտե հիմքի վրա ամրացված ներդիրներ են, որոնք ամրացվել կամ կապվել են:

Մեզուիթում միկրոլիթյան գործիքների հաջորդ կիրառման նշանակությունը կապվում է մարդու կյանքում կատարված առավել նշանակալից հայտնագործության՝ նեո ու աղոդի գյուտի հետ: Նետի ծայրերը հիմնականում նմանատիպ երկրաչափական ձևի կայծքարի կամ վանակաքարի բեկորներ են:

Մեզուիթում նուրբ և „թեթև“, գործիքների կողքին օգտագործվել են նաև խոշոր բեկորներ՝ մակրոլիթներ /հունարեն „մակրոս“,՝ մեծ, երկար/:

Մեզուիթի ժամանակաշրջանի քառաշխարհագրական պայմանները էապես տարբերվում են ուշ պալեոլիթից: Փոփոխությունները հիմնականում կապված էին սառցառաշտերի նահանջի հետ, որն էլ շատ հնագետներ համարում են մեզուիթի սկիզբը: Չնայած քնական, կլիմայական պայմանները թույլատրեցին դեր էին խաղում մարդու կյանքում, բայց դա անվիժելի չէ այն պատճառով, որ նոր ձևեր սկսեցին հանդես գալ քարի մշակման տեխնիկայի գործում: Ժիշտ նույն ձևով՝ քնակլիմայական պայմանները չէին կարող լինել սկզբունքային մի դարաշրջանը մյուսից բաժանելիս:

Սակայն հենց սառցադաշտերի նահանջով պետք է բացատրել կլիմայական փոփոխությունները, երբ էապես փոխվեց կենդանական աշխարհը: Արդեն պալեոլիթի վերջում տնտեսական քրդոտ ռեզոլյուցիոնը, մամոնթը և այլ խոշոր կենդանիներ, որոնք ոչնչացան կլիմայի փոփոխությունների հետ կապված, ինչպես նաև մեծ չափերի հասնող որսի պայմաններում:

Դրանց փոխարեն տափաստաններում, անտառներում և նախալեռներում հայտնվեցին ձիերը, վայրի էշերը, եղջերուները, վարազները և այլն: Այս կենդանիների որսը հեռապնդման եղանակով կազմակերպելը քիչ արդյունավետ էր, և անհրաժեշտություն առաջացավ դիմել առավել արագ և ծարպիկ գործողությունների: Ստեղծվեցին նետող գործիքներ, որն էլ քերեց մեզուրիթյան ինդուստրիայի զարգացմանը:

Հայաստանի և Կովկասի մեզուրիթը ուսումնասիրված է չափազանց թույլ: Ներկայումս այս դարաշրջանին վերաբերող հուշարձանները խմբված են մի շարք շրջաններում՝ մերձսևծովյան, նախակովկասում, մերձկասպյան և Արևելյան Վրաստանում: Հայկական լեռնաշխարհում նրա ցնկապես կան առանձին կետեր, վայրեր: Մ.Հ.Սարգսյանը նշում է նման քարայրների առկայությունը Քալինի շրջանում, որտեղ բացվել են ետսառցապատման ժամանակաշրջանին վերաբերող մշակութային շերտեր: Դրանցից են Ձաղաներ /քարայրներ/ տիպի կայանները, ուր հայտնաբերվել են վանակատե շեղբեր: Այս շեղբերից պատրաստվել են երկկողմանի հարդարման հետքերով վանակատե նետի ծայրեր: Գտնվել են նաև քերիչներ, սրածայրեր: Այս ժամանակին են վերաբերում Արեգունի բլուրի կայանները, որի բնակիչները դեռևս վերինպալեոլիթյան եղանակով էին գործիքներ պատրաստում: Նրանք օգտագործում էին վանակատե մանր շեղբերից պատրաստված պարզունակ նետի ծայրեր: Քնակավայրի մարդիկ, ինչպես նախորդ շրջանում որսորդական կյանք էին վարում՝ օգտագործելով արդեն նորագույն տեխնիկայով պատրաստված քարե տարբեր գործիքներ: Մեզուրիթի դարաշրջանում այստեղի ,վարպետները, , արդեն տիրապետում էին երկար մատիտածև, քաղմանիստ միջուկներից երկար, նուրբ, ուղիղ կողերով շեղբերի անշատման տեխնիկայի, որոնցից ստացված նետի ծայրերը աճելի զարգացած էին: Այդ աիմաբրիկ գործիքները հիշեցնում էին ուռենու տերևներ:

Նման քարայրային բնակատեղիներ բացվեցին Արտին լեռան շրջակայքում: Հատկանշական է տեղի բնակչության կողմից անվանակոչված ,Ձաղաներ, , կայան-բնակավայրը: Այս հուշարձանները կարևոր նշանակություն ունեն ամբողջ Հայաստանի մեզուրիթի ուսումնասիրության գործում: Այստեղի ուշ մեզուրիթի մշակութային շերտերում գտնվեցին ընտելացած շան ոկորներ, որը առաջին ընտելացված կենդանին է: Շատ կարևոր է նաև այն, որ ուշ պալեոլիթյան ավանդույթներով այստեղ պատրաստված քարե գործիքները առանձնահատուկ ձևեր էին ընդունում մեզուրիթի համար: Դրանք նոր տեխնիկայով ստացված երկրաչափական միկրոլիթներ էին: Հուշարձանից գտնվել են նետեր, տեղի և նետի ծայրակներ:

Մեզուրիթյան մշակույթի մասին լրիվ պատկերացում կազմելու համար պետք է անդրադառնալ վերը հիշատակված Առաջավոր Ասիայի հուշարձաններից հայտնի նյութերին, որը ինչ-որ չափով հնարավորություն է ընձեռում մոտավորապես նշելու մեզուրիթյան ցեղերի տնտեսական ձևերի

հիմնական ուղղվածությունը: Այս պրոբլեմի լուծումը մեծ մասամբ կապվում է նաև բնակչիմայական պայմանների ուսումնասիրության հետ, երբ Առաջավոր Ասիայում նման հուշարձանները տալիս են որոշակի պատկերացումներ արտադրողական տնտեսաձևերի հետազոտման գործում: Այս փաստերը վկայում են, որ մասնավորապես մեզոլիթյան վաղընթացական ժամանակաշրջանում տնտեսաձևերի հիմնական բնագավառներն էին սաղմնավորվում՝ ի դեմս հողագործության և անասնապահության:

Առաջավոր Ասիայի և Մերձավոր Արևելքի մեզոլիթյան ժամանակաշրջանի հուշարձաններից հայտնաբերված նյութերը հնարավորություն են տալիս խոսելու այդ ռեգիոնում մի քանի մշակութա-տնտեսական շրջանների մասին, որտեղ սաղմնավորվել էին արտադրող տնտեսաձևերի տարրերը:

Ամենից հին հուշարձանը այդ շրջանում կեբան է, որը գտնվում է Լեանտում՝ թվագրվելով 18 հազար տարով: Այդ ինդուստրիան՝ բնորոշ գործիքներով՝ միկրոլիթներով և նետող գետքի տեսակներով, մեզոլիթի դարաշրջանում քարի մշակման տեխնիկական հնարքների զարգացման արտահայտությունն է՝ կապված որսորդության ինտենսիվության հետ:

Միկրոլիթյան գործիքները առավել բնորոշ են նատուֆյան մշակույթի հուշարձաններին, որը տարածվել է մ.թ.ա. 12-10 հազ. տարի առաջ: Նատուֆյան բնակավայրերը հիմնականում առաջացան վերին պալեոլիթյան քարայրերում, /Զեմել, Իուդեայան շնապատ/ և քաջ տիպի հուշահամալիրներում՝ տեղադրված Մեռյալ ծովի մերձակայքում, Հորդանանի գետերի դաշտավայրերում: Հետազոտողները տարբեր կարծիքներ են հայտնում նատուֆյան տնտեսության կառուցվածքի վերաբերյալ: Բայց ոչ մի կասկած չի հարուցում նատուֆյան տնտեսության մեջ որսորդության առաջնային դերը: Վաղ քարայրի նատուֆյան շերտերում հայտնաբերվել են զագելի ոսկորներ, իսկ Իուդեայի հուշարձաններում՝ անապատի ձիու, անտիլոպի, զագելի, ցլի, ոչխարի, ընտելացված շան մնացորդներ: Մեծանում է ձկնորսության և հավաքչարարության դերը:

Առցապատման վերջին փուլում, 14-12 հազարամյակներում, նկատվում են տաքացման որոշակի երևույթներ: Ահա այս ժամանակաշրջանում սկսվում է վերին պալեոլիթյան հասարակության ձգնաձուկ: Վերին պալեոլիթյան կենդանական աշխարհի մահացումը խթանեց որսորդական գետքի կոտորելագործմանը: Առավել սրույթյամբ այն արտահայտվեց Առաջավոր Ասիայում, որի բնակչությունը, հավանաբար, վերին պալեոստոգենի ընթացքում արդեն հանդիպում էր սննդի ռեսուրսների պրոբլեմին: Եվ հենց այս պայմաններում առաջացավ կենդանիների ընտելացնելու, ինչպես նաև բույսեր աճեցնելու առաջին փորձը: Այս բույսերի հետ մեկտեղ մեզոլիթի տնտեսությունը մնում էր յուրացնող:

Առավել վաղ հուշարձաններ, ուր արտադրողական սենդի նախնական ձևեր կան, հայտնի են Ջագրոսի նախալեռներում և Ջաբ գետի հովտում, ինչպիսիք են Շանիդար 2-ին քարայրը և քարայր և Ջևի-Չեմմիթնակավայրը՝ թվագրվող 11-10 հազ. տարով: Ամբիրկյան կենդանաբան Դ.Գերկինսը այն կարծիքն է հայտնել, որ այստեղ առաջին ակզամ հանդիպում են ընտելացված այծի ոսկորներ: Քարե գործիքների մեջ հանդիպում են սանդղաթեր, թորիչներ, թանդեր և այլն, որոնք վկայում են հացաբույսերի վերամշակման մասին: Այսպիսով, Շանիդար և Ջևի-Չեմմիթնակավայրերում փաստագրված են արտադրող տնտեսածի ամենավաղ հետքերը, շնայած դերես հիմնականում պահպանվում էին յուրացնող տնտեսածները:

Նման երևույթի մենք հանդիպում ենք Նալախա Ջարմոյի /Իրաքի Զուրդիստան/ շերտերում՝ թվագրվող՝ մ.թ.ա. 12-11 հազարամյակներով: Դա հնարավորություն է տալիս մտածելու, որ Առաջավոր Ասիայի մեզոլիթյան մշակույթի, որը ծագել է 18 հազ. տարի առաջ, 8 հազ. տարի անց ավելից: Այս մշակույթի խորքում սկսեցին զարգանալ յուրացնող տնտեսածները, և թեև դեռևս կառավարվեց նեոլիթյան մշակույթին: Բացառություն չի կազմում նա Հայաստանի մեզոլիթը, որը սակավաթիվ նյութերի և տվյալների հիման վրա նաև կարող է թվագրվում լինել վերաբերում է 12-9 հազ. մ.թ.ա.: Տարբեր քննակավայրերի նյութերի առատությունը հիմք է տալիս խոսելու երկարատև պատմական պրոցեսում արտադրող տնտեսության մասին, որը հնագույն մարդկային կուլտուրաների կողմից ստացել էր թագմաբնույթ արտահայտություն:

Այստեղ գոյություն ունեին տարբեր տնտեսական մոդելներ, որոնց հիմքն էր կազմում յուրացնող և նոր զարգացող արտադրող տնտեսածների համադրությունը: Այն առաջացել է մեզոլիթյան ժամանակաշրջանի մշակույթի խորքերում: Դրան առաջին հերթին նպաստեցին հարուստ, թագմառեսակ կենդանական աշխարհը և այդ շրջանների բուսական ծածկույթը: Շարժվելով մեծ տարածությունների վրա՝ այդ որսորդական, հավաքական խմբերը յուրացնում էին նորոնոր շրջաններ: Այդ երևույթը հնարավորություն տվեց նախալեռները, դառնալայրերը, լեռները դիտելու որպես մեկ ընդհանուր քնական համակարգ, որը ապահովում էր մարդու համար կյանքի և գործունեության քարեպատ պայմաններ:

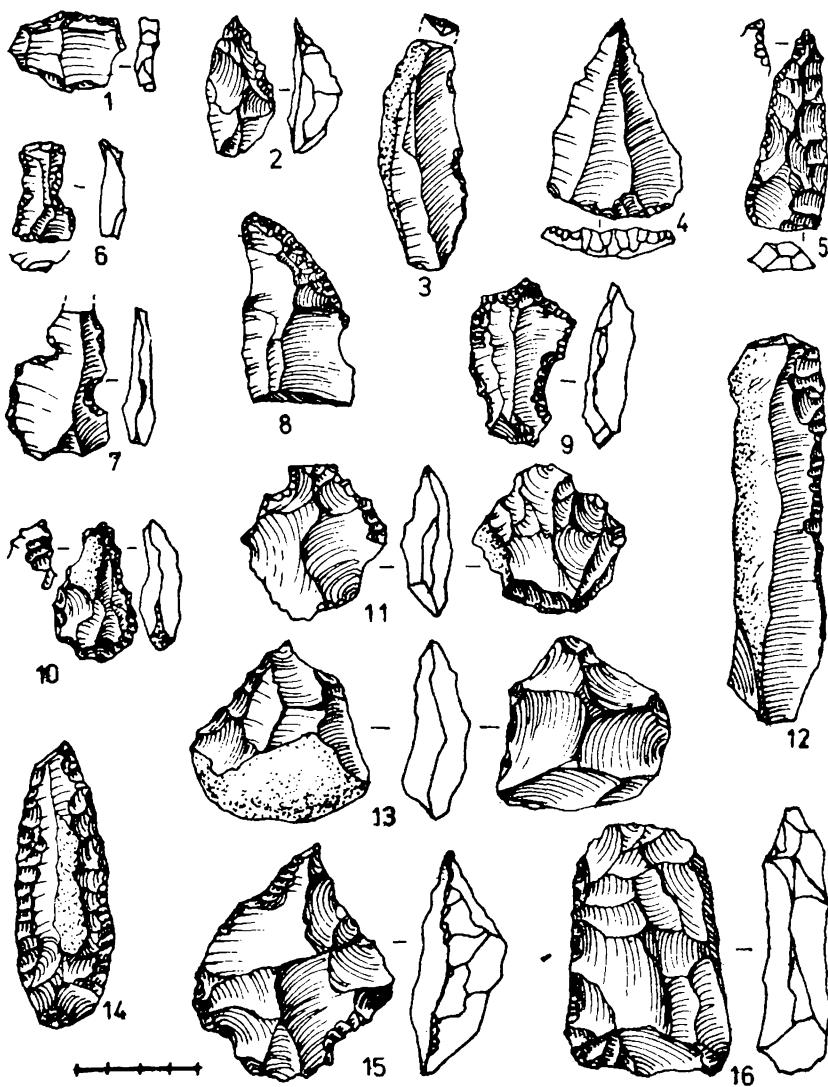
Այս պայմաններում տարբեր համայնքներ կամաց-կամաց անցնում էին նստակեցության: Առաջավոր Ասիայում այս նշանակալից պատմական ժամանակաշրջանում հանդես է գալիս կենդանիների ընտելացումն ու աստիճանաբար ինտենսիվ հավաքչությունից հացաբույսերի բուծմանն անցնելու կարևոր փորձը: Այս պրոցեսը Առաջավոր Ասիայում և Մերձավոր Արևելքում ընդգրկում է ընդարձակ տարածքներ, ուր լայն տարածում էին ստանում վերոհիշյալ պատմական անցքերը: Իրենց ժամանակին Ս.Մարքսը և Ֆ.Էնգելս-

աը նշում էին, որ պատմական զարգացման առաջին փուլում ամեն օր, ամեն տեղ, նորից ու նորից տեղի էին ունենում հայտնագործություններ տնտեսական կյանքի ջուրը ուրաններում:

Անգլիացի հնագետ Ջ.Մեյլսոնը գտնում է, որ երկրագործական և անասնապահության ծագման կենտրոնը պետք է փնտրել Մերձավոր Արևելքում: Հայաստանի, Միջինասիական տափաստանների, իրանական սարահարթի և Անատոլիայի կենդանական աշխարհը կազմված էր այծերից, ոչխարներից, ցուլերից, խոզերից: Վայրի ցորենի, զարու հավաքը կատարվում էր նախալեռներում, ծովի մաքերեռությունից 600-900 մ բարձրություն վրա: Այսպես, ցորենի երկու տեսակներից ժիւհաթիկավորը հայտնի է դեռ վաղնջական ժամանակներից Քալկաններից մինչև Արևմտյան Իրան: Երկրորդ տարածնապը՝ էմմոը, աճում էր Հայկական լեռնաշխարհում, Պարսիստիսում, Հարավային Միջերում:

Հայաստանը նոր քարի դարում

Պաշտպան Սսիայի մեզոլիթյան ժամանակաշրջանի բնակչության տնտեսական կյանքը անխաբիթաց զարգացածության հասավ 15-14 հազ. տարի առաջ, երբ խոր փոփոխություններ կատարվեցին բնաշխարհում: Արդյունքը եղավ մարդկային հապարակության նորագույն նվաճումներից մեկի՝ արտադրող տնտեսական կացութեման առաջացումը: Այս նույն ժամանակաշրջանում առաջին քայլերն են կատարվում հողագործությունից արհեստների անջատման բնագավառում, առաջանում են փոփոխության հիմքի վրա մշակութային լայն կապեր տարբեր շրջանների միջև: Երկրագործական և անասնապահական տեղերի առաջացումն ու անջատումը նոր փուլ հանդիսացավ պատմության կյանքում, որը Փ.Նեզելսը անվանեց բարձրորոսային դարաշրջան: Համաձայն հնագիտական ժամանակագրության, երկրագործության փուլը նյութական մշակույթի պատմության սկիզբը հանդիսացավ, որը ստացավ Նեոլիթ /նեո/ ունեւրեն նոր/ անվանումը: Այդ անցումը կատարվեց մոտավորապես 10-8 հազ. տարի առաջ, սկզբնավորելով ժամանակակից պատմական փուլը երկրագնդի վրա՝ հոլոցենը: Այդ ժամանակ սառցապատման սահմանները նահանջվելով հասան Հյուսիսային Շվեդիա, Քալիֆոնիա ծով, հարավարևելյան Ֆինլանդիա: Դրանից կապված, բարձրացավ ծովերի մակարդակը, իսկ բնաշխարհը ստացավ լուրջ հետ մեկտեղ, խոնավացավ: Սակայն Նեոլիթի առաջացումը չի բնորոշվում միայն արտադրող տնտեսածեղերի անցումով: Այստեղ հաշվի պետք է առնել այն, որ մշական և երկրաբանական գոյատևող բնակատեղիները՝ մարտարապետական տարրերի նորանոր ձևերով, քարի մշակման /հղկման/

Աղ. 6. Քարի դար՝ աշխատանքային գործիքներ Լուսակերտ 1-ին,
2-րդ քարայրից:

նոր տեխնիկան, խեցեղենի հանդես գալը և այլն կարևոր խթանիչներ էին այս ժամանակաշրջանի համար: Մարդկային կուլեկտիվները նեոլիթում ավելի շատացան և տարածվեցին, քան մեզոլիթյան ժամանակաշրջանում: Մարդիկ, բնկենով տարբեր քնական շրջաններ, հարմարվելով, պայմաններ էին ըստեղծում բազմաքանակ նեոլիթյան մշակույթի համար, որը և իր հերթին քերեց մարդկային հասարակության ոչ հավասարաչափ զարգացմանը: Առանձին ուղիներում առաջանում են արտադրող տնտեսական կենտրոններ, միջդեռ մարդկանց մնացած խմբերը շարունակում էին գտնվել հավաքչության փուլում: Սրա հետ մեկտեղ արտադրող տնտեսածների առանձին կենտրոնների առաջացումը ոչ ամենուրեք էր կատարվում միաժամանակ: Այսպես, կարելի է նշել, որ հուլոցները ընդունվում է միասնական քնատնտեսական շրջանի քայքայմամբ՝ կապած կերի, ուտելիքի յուրացման հետ: Մկավում է կերի, ուտելիքի արտադրության պրոցեսը, որը կարևոր պահանդիսացավ մարդկության կյանքում արտադրողական հարաբերությունների ծնավորման համար: Արտադրողական տնտեսության պրոցեսը այնքան կարևոր դեր խղաց հասարակական կյանքում, որ շատ մասնագետներ վերահիշյալ ժամանակաշրջանը անվանեցին նեոլիթյան հեղափոխության դարաշրջան:

Առաջավոր Ասիայում 9-7 հազարամյակներում ծնավորվեցին վաղագույն երկրագործական, անասնապահական մի շարք կենտրոններ, որտեղ ամենում էին հնագույն ցանովի կուլտուրաներ՝ ցորեն, գարի, ինչպես նաև ընտանի կենդանիներ՝ ոչխար, այծ, հավառաբար, խոզ և խոշոր եղջերավոր անասուններ:

Առաջավոր Ասիայի ամենալավ ուսումնասիրված հնագույն նեոլիթյան հուշարձաններից է Կալահատ Զարմո /Իրաքի Քուրդիստան/ քնակավայրը, որը գտնվում է 26մ 26մալ դաշտավայրում: Այն զբաղեցնում է 1,2-1,6 հա տարածություն: Պեղված հուշարձանն ունի 16 շինարարական հորիզոններ, որոնց ստորին շերտից հաշված 11-ը պատկանում են նախակերամիկական նեոլիթին: Որպես ամանեղեն-սպասք օգտագործվել են քարե թասերը, մյուղերից հյուսված, քիտումով ձեռված զամբյուղները: Քնակավայրերը գոյատևեցան ողջ ընթացքում մնում էին փոքրածավալ, բաղկացած 20-25 կացարաններից, մոտավորապես 150 անձ քնակչությամբ: Կացարանները կառուցվում էին աղյուսից, իսկ վերին հորիզոններում ի հայտ են գալիս քարե հիմքեր: Քնակարանների պատերը, ինչպես նաև հատակը պատված էին ողորկ սվաղով, հատակին կան նաև դաշած ծղոտի հետքեր: Կացարանները ոչ մեծ չափեր ունեին՝ 1,5-2 մ երկարություն: Այս քնակարաններում հաստառազրվել են երկրագործության մի շարք մթերքների մնացորդներ՝ միահատիկ ցորեն /էմմա/, երկհատիկ գարի, դաշտի ոլոռ, ոսպ և տարբեր

կաղնու տեսակներ, պիստակ: Կենդանիներից ընտելացված էին միայն ափսե
և, հավանաբար, շունը, իսկ խոզը, ոչխարը, գազելը /վիթ/ և վայրի ցու-
լը որսի օբյեկտներ էին: Գործիքները հիմնականում շեղքերի տեսքով են՝
հիմնականում կայծքարից: Դրանք ներդիրներ են, դանակներ, որոնք բիտու-
մի օգնությամբ ամրացվել են փայտե, ոսկրե կոթափ վրա: Հանդիպում են
նաև դեռևս մեզուլիթյան միկրուլիթներ, որոնք վանակափայտ են: Կան սեզոնա-
կառված, շեղքի տեսքով երանկյունի գործիքներ, ցերիչներ և այլն: Քարժր
զարգացման հասավ քարի հղկման տեխնիկան: Հայտնաբերվել են սանդեր,
սանդկոթներ, քորիչիչներ, աղորիքներ, դրան կրուսկներ և այլն: Բակրե
իրերը բազմաքանակ են՝ ասեղներ, օղեր, կախիկներ, անիված առարկաներ:
Կան շրթնավոր կենդանիների և մայր-աստվածուհու արձանիկներ, որը խոր-
հըղանշում է պաղաքեռության զարգացումը:

Առաջավոր Ասիայի հիմնական երկրագործական մշակույթի կարևորա-
գույն կենտրոններից է Երիցով քնակավայրը: Այն տեղադրված է Մեոյալ
ծովի դաշտավայրում և շերտագրորեն հաջորդում է նաոուֆյան մի փոքրիկ
քնակավայրի: Սրղեն 9-8 հազ. մ.թ.ա. այն վերածվեց իսկական քաղաքի՝
իր բարդ մարտարապետությամբ, պաշտպանական համակարգով, դամբարանային
համալիրներով և բավականին մեծ թվով քնակչությամբ /2-3 հազ. մարդ/:
Այստեղ գտնվել են ցորենի և գարու պահեստներ:

Այդ քաղաքի տների հատակագիծը կլոր է, պատերը քարե հիմքի վրա
բարձրացող հում աղյուսով են շարված: Հատակները հողի մակերևույթից
ավելի ցածր մակարդակի վրա են և կացարան կարելի էր մտնել աստիճան
ներով: Տները կազմված են կլոր կամ ձվաձև կացարաններից՝ 3-4-5 մ տրե
մագնով: Տանիքը պատերը ու հատակը սվաղված են:

Սկզբում Երիցովը գուրկ էր պաշտպանական կառույցներից: Պարիսպնե-
րը կառուցվեցին առաջին երեք կլոր կացարաններով շինարարական շերտերի
գոյառեման վերջում, որը պայմանավորված էր հաստատուն և ուժեղ հորեան-
ներով: Երիցովի պաշտպանական պարիսպները հիմքերում հասնում են մինչև
մայր հողը: Դրանք սկզբից ունեցել են 2,64 մ խառույթուն, 4 մ բարձ-
րություն, որը հետագայում բարձրացվել է մինչև 5 մ: Այստեղից սկսվում
է հում աղյուսի շարվածքը: Պարսպի բարձրության մասին կարելի է դատել
լատ բացված կլոր աշտարակի, որի պահանջված բարձրությունը հասնում
է 8,25 մ: Այն ներսից ունի բարձրացող աստիճանավանդակ: Պատերի մեջ
պահանջվել են զենատակտներ /ցիստեռնա/՝ անձրևաջրերը հավաքելու հա-
մար: Երիցովի նախակերամիկական նեոլիթը ունի 23 շինարարական հորիզոն:
Քաղի հողագործությունից, անասնապահությունից և որսորդությունից,
որոնք կախված են քնակչության պայմաններից, հավանաբար, կային նաև
2000-ից ավելի քնակչություն ունեցող քաղաքի կարիքները ապահովող

այլ աղբյուրներ /Մերթովը ծովի մակարդակից 200 մ ցածր է/: Սևզիացի իռազորագույն հսագետ Զ.Մելլաթի կարծիքով, այդ աղբյուրներից էր առե-տուրը, քանի որ Մերթովը հսկում էր Մեոյալ ծովի ռեսուրսները՝ աղը, բխումը: Միաժամանակ Մերթովը ակտիվորեն մասնակցում էր միջազգային առևտրին՝ Հայկական լեռնաշխարհից և Անատոլիայից ներմուծելով վաճա-կատ, նեժրիտ, քեոքիտ, Սինայից՝ փերուզ, իսկ Մեոյալ ծովից՝ խնուխ /կաորի/:

Ջարմոն և Մերթովը գոյատևել են կերամիկական նեոլիթում՝ հասնե-լով առավել բարձր զարգացման: Հայաստանի նեոլիթը բացատրելու համար կարևոր է այս հուշարձանների փուլերի ուսումնասիրությունը:

Հետաքրքիր նեոլիթյան հուշարձաններ են հայտնաբերվել Անատոլիա-յում, շնայած դրանք վերաբերում են ավելի ուշ փուլի, քան Անատոլիա-յի հարավում գտնվող հուշարձանները, որտեղ կան պալեոլիթից նեոլիթին անցնող հնավայրեր: Անատոլիայի ամենավաղ նստակյաց համայնքներից պետք է առանձնացնել նախակերամիկական Հաջիլարը՝ թվագրվող 7-րդ հազ. մ.թ.ա. և Հաթթալ-Հույուկը՝ 6-րդ հազ. կեսերով և վերջով: Հաջիլարը բը-նակավայրը հիմնադրվել է մայրցամաքային շերտում: Այն ոչ մեծ բնա-կառույց է, ունի յոթ շինարարական հորիզոն. կացարանների պատերը շարված են քարե հիմքի վրա, հում աղյուսով:

Բակերում, հացահատիկի պահեստներից քացի, հանդիպում են խնամ-քով պատրաստված օջախներ և վառարաններ: Առցարանները բաղկացած են մեծ սենյակներից, որոնց հատակները և պատերը ունեն հետքեր՝ համախ կարմիր ներկված, երբեմն հանդիպում է պարզ երկրաշափեղանի նախշազարդ: Գլխավոր առցարանները շրջապատված են փոքր սենյակներով, որոնցում գտնվել են օջախներ: Հաջիլարի տեղումներից խեցեղեն չի գտնվել, շնայած հանդիպում են կավե արձանիկներ: Որպես սպասք օգտագործել են մարմարե թասեր, հա-վանաքար, կաշվե և փայտե անոթներ: Գտնվել են ոսկրե ասեղներ, վառակա-տից և կայծքառից գործիքներ, ներդիրներ և մեկ հղկված կացին: Բնակա-վայրի տարածքում դամբարաններ չկան, բայց մարդու զանգեթ հայտնաբերվ վել են կացարանների հատակին, որը վկայում է նախնիների առշտամունքի մասին: Հայտնաբերվել են նաև ուղեարի, այծի, ցլի, եղջերուի, բայց ոչ ընտանի կենդանիների /քացի շների/ ոսկորների մնացորդներ: Երկրագոր-ծությունը մասին վկայում են ցորենի, զարու, ոսպի անխազված զոածոսները: Առավել շատ նյութեր են հայտնաբերվել Հաջիլարի ուշ նեոլիթյան շերտե-րից, որը գոյատևել է շուրջ մեկ դար /5700/5600 տարի մ.թ.ա./: Այս ժամանակի վերջին փուլին պատկանող շերտերում քացվել են 9 մեծ տներ, որոնք կործանվել են հրդեհից: Դրանք տեղադրված են ուղղանկյուն բակի կրկու կողմերում: Այս կացարանները ունեն 10,5 մ երկարություն, 6 մ

լայնութիւն: Գտներն ունեն 1 մ լայնութիւն. կազմված են քարե հիմ-
քի վրա բարձրացող քառակէլաւնի հում աղյուսներից: Դրանց վրա կառուց-
վել է վերին հարկը՝ ամբողջովին փայտից, ընդ որում տանիքը պահվել
է կենտրոնում տեղադրված գերան-սյան օգնութիւնով: Քնակավայրում բաց-
վել են վառարաններ, աղորիքներ, ցորենի պահեստներ: Գտնվել է ղեպի
երկրորդ հարկ տանող աղյուսից աստիճան, իսկ մի այլ ղեպում կացարա-
նի հետեւի մասում բացվել է ջրհոր: Կացարանները կառուցվել են իրար
կաած և հաղորդակցվել են ղոտներով կամ փոքր փողոցներով: Հատուկ կույ-
տաֆին կառույցներ չեն գտնվել, բայց կան մեծ քանակութեամբ՝ կանանց
կավե արձանիկներ: Դրանց հետ գտնվել են ծխակաւն անոթներ՝ նստած կամ
կանգնած կանանց տեսքով, ինչպես նաև եղջերուի և խոզի պատկերներով:
Հայտնի թասերը զարդարվել են մարդու, արջի, ցլի գլուխներով կամ
մարդու ձեռքի պատկերով:

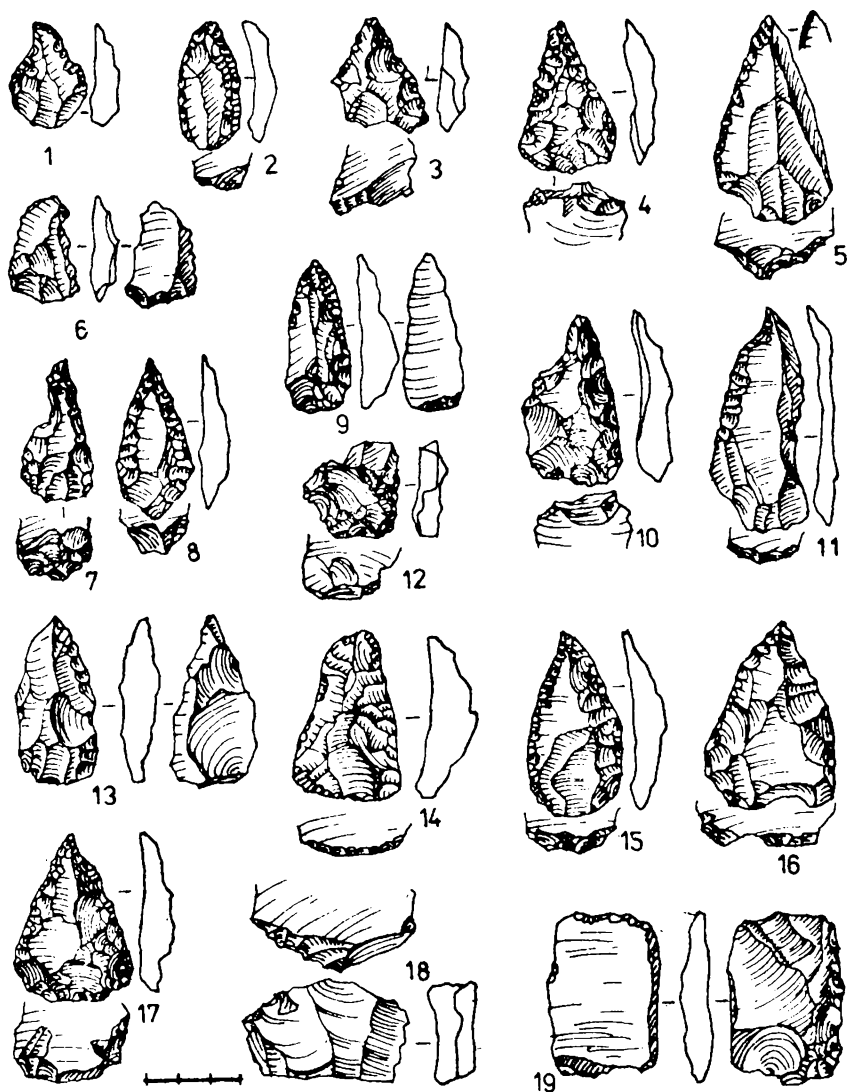
Շատ են տարբեր կենդանիների ոսկորները՝ խոշոր եղջերավոր անա-
սուսներ, ոչխար, այծ, խոզ: Դրանց մի մասը ընտելացված էր: Գտնվել են
ցորենի, ոլոռի, ոսպի, կաղնու մնացորդներ: Երկրագործութիւնը դեռևս
ոռոգովի չէր:

Գտնվել են եղջուրից քարե ներդիրով մանգաղներ, ծակիչներ,
որոնց կոթերը կենդանու զլթի տեսք ունեն: Եղջուրը օգտագործվել է
նաև որպես քարե կացիների, կտրիչների, ուրազների կոթառ: Հայտնաբեր-
վել են հյուսված զամբյուղներ և կտոր, ինչպես նաև ոսկրե իլիկներ:
Հազվադեպ է հանդիպում մետաղը: Մեծ խումբ են կազմում լավ թրծված,
նուրբ խեցանոթները:

Վաղ /9-8-րդ հազ./ շերտերում խեցեղենը բաց կամ մուգ գույնի
է, իսկ ուշ շերտերում /7-6-րդ հազ./՝ կարմիր, դեղին և շագանակա-
գույն, շատ քիչ են գուևազարդ անոթները: Հաջիւարի կործանումից /մկ
/մ.թ.ա. 5600 տարի առաջ/ հետո կյանքն այստեղ շարունակվեց, սակայն,
ինչպես կոեսնենք ստորև, ուշ նեոլիթը փոխվեց վաղ էնոլիթյան ժամանա-
կաշրջանով:

2աթաւ-Հուլուկ: Մերձավոր Արևելքի նեոլիթյան ամենախոշոր բնա-
կավայրն է, որը զբաղեցնում է 13 հա տարածութիւն: Չնայած այս ըն-
դարձակ տարածքի վրա պեղվել է մոտ 0,5 հա տարածութիւն, այստեղ
հայտնաբերված նյութը կարևոր նշանակութիւն ունի Առաջավոր Ասիայի
նեոլիթի ուսումնասիրութիւն գործում: Այստեղ բացվել են 12 շինարար-
կան հորիզոններ, որոնցից 10-ը /ստորին շերտից հաշված/ գոյատևել են,
ըբտ ռադիոածխածնային եղանակի տվյալների, մ.թ.ա. 6500-5600 թվական-
ներին:

2աթաւ-Հուլուկի մարտարապետութիւնը միօրինակ է: Տները և
սրբարանները ամբողջովին կառուցված են հում աղյուսից, առանց քարե
հիմքի: Դրանց բոլորը միահարկ են, հատակագծում՝ ուղղանկյուն, և բո-
լոր կացարանները որևէ պատին կից ունեն պահեստ-մթերանոցներ: Մուտ-

Աղ. 7. Քարի դար՝ աշխատանքային գործիքներ Երևանյան
քարայրից:

քը բացվել է տանիքից, որը փայտե աստիճաններից է կառուցված: Ճան ծուխը սովորաբար դուրս է եկել երդիկից կամ պատուհանից: Կացարանները կառուցվել են դարավանդների վրա և հաղորդակցվել միմյանց հետ տանիքների օգնությամբ: Կացարանների ներսում եղել են երկու հարթակներ, որոնց վրա կանգնեցվել են կարմիր գույնի փայտե հեռակներ: Հարթակները ավարտվում են քարե նստարաններով: Այդ նստարան-հարթակները ծառայել են որպես մահիճներ, իսկ դրանց համախափ թաղումներ են կատարվել: Հատակները ծածկվել են խսիրով: Կենդանիներին պահել են ոչ հեռու կառուցված հատուկ , ,գոմերում, , , քնակավայրի արտաքին պատերը քավակախին հզոր են եղել, դրա պատճառներից է նաև տանիքի մուտքի անկախությունը: Բնակատեղին, որը ինքեին պաշտպանական հզոր համակարգ էր կազմում, հնարավորություն է տալիս նեղերով, տեղերով պաշտպանվել թշնամիներից:

Չաթալ-Հույուկի բնակիչները զբաղվել են անասնապահությամբ և հողագործությամբ: Պահել են ոչխարներ, խոշոր եղջերավոր անասուններ, ցանել է մմառ, միահատիկ ցորեն, գարի, ոլոռ: Ստացել են պիստակից և եշից բուսական յուղ, ինչպես նաև զարեջուր:

Բնակիչները զբաղվել են նաև որսորդությամբ, որը ապացուցված է ոսկրաբանական նյութով /վայրի խոզ, ագնիվ եղջերու, քնձայուռ/ : Տարածված էին նաև թռչունները, որի ապացույցն են պահպանված որմնակարներից հայտնի տեսարանները: Այստեղ պատկերված է եղջերուի որսի տեսարան, երբ որսորդին ուղեկցում է շունը: Հավանաբար, Չաթալ-Հույուկի բնակիչների հիմնական եկամուտներից էր անտառից ստացված արդյունքը: Վանակատե հարուստ հանքերը ապահովել են առևտուրը Անատոլիայի, Կիպրոսի և Լևանտի միջև: Այդ են վկայում պարերում հավաքված նիզակի ծայրերը: Միջերկրականից բերվում էր հումք՝ խնուսյներ, տարբեր քարե վզնոցների, թասերի, կոկիչների և արձանիկների համար: Հանվում են օթերա, մետաղ, երկաթե հանքաքար, որոնցից պատրաստվում էին նաև տարբեր ներկեր: Վանակատեի պատրաստվել են տարբեր դաշույններ, նիզակի ծայրեր և հայելիներ:

Բնակավայրի 9-րդ հորիզոնում գտնվել են պղնձից և արժիճից պերմանցի առարկաներ, նաև՝ կտոր /գործվածք/: Խեցեղենը հայտնվում է 10-11-րդ հորիզոններից, որը առավել զարգանում է մ.թ.ա. 5900 թվականից, իսկ 6-րդ հորիզոնից սկսվում է Չաթալ-Հույուկի՝ խեցեղենով հարուստ մշակույթի վերջին շրջանը: Բայց անգամ այս ժամանակ շատ անոթներ իրենց ձևերով կրկնում են փայտից կամ գործվածքից առարկաները՝ անոթները:

Չաթալ-Հույուկում բացվել են 40 սրբարաններ, որոնց ձևով նման են կացարաններին՝ տարբերվելով ներքին հարդարանքով: Դրանք սովորաբար կազմված են 4-5 սենյակներից: Այստեղ գտնվել են քարե և թրծված

կավե կանանց, կենդանիների արձանիկներ: Սրանց մեջ գլխավոր խորհրդանշանն է եռակազմությունը՝ երիտասարդ կին- մայր - ծեղ կին: Հանդիպում են տղամարդու արձանիկներ, որոնք խորհրդանշում են տղամարդաստեղծուն:

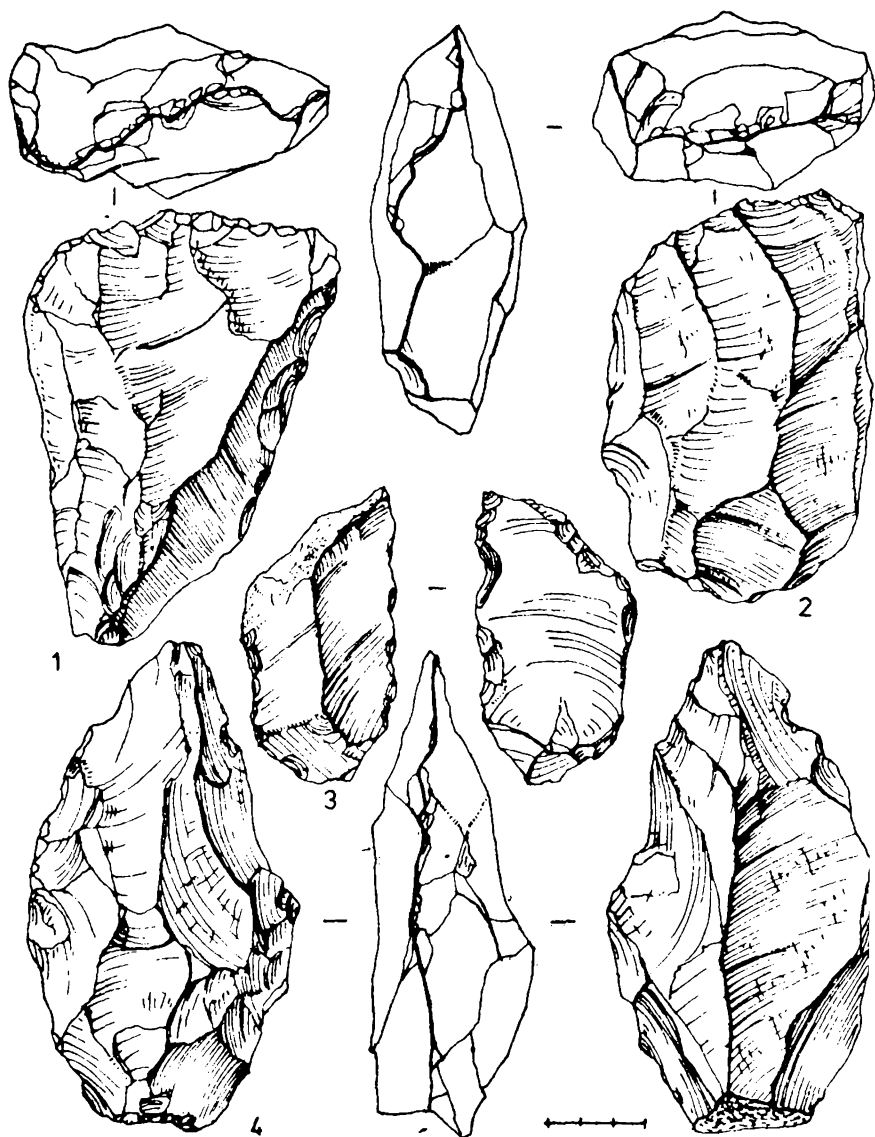
Անկրկնելի հուշարձաններ են որմնակարները, որտեղ, քացի երկրաշփական զարդանախշից հանդիպում են տարբեր սիմվոլներ՝ ժողովրդ, եղջյուրներ, խաչեր: Պատերին կան նաև խոշոր պատկերներ, ցուլերի եղջյուրներ, կանացի կրծքեր, վարազի ծնոտ, աղվեսի գանգ, բաշ և այլն: Շատ պատկերներ կապված են անդրշիրիմյան կյանքի հետ, կան որսի տեսարաններ:

Այս բոլոր նյութերը վկայում են Հաթալ-Հույուկի քարոք զարգացման մասին, որի հետագա ուսումնասիրությունը կարող է մեծապես հարատացնել պատկերացումները ոչ միայն Առաջավոր Ասիայի նեոլիթի, այլև հետագա ժամանակաշրջանների մշակույթի վերաբերյալ:

Այս ամբողջ հենքի վրա ավելի դյուրին է պատկերացնել Հայկական լեռնաշխարհի նեոլիթը, որը վառ է ուսումնասիրված: Գետը է նշել, որ հյուսիսում՝ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում, հետազոտվել են միայն կայաններ, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ մի քանի բնակատեղիներ:

Դեռևս 1926 թ. կերչում տեղի ունեցած հնագիտական կոնֆերանսի ժամանակ ուկրաինացի հնագետ Ա.Ա.Գոտապովը ներկայացրեց Անդրկովկասի՝ Քիժլիլի և Շլիխանի մոտակայքի նեոլիթյան հուշարձաններից հայտնի նյութերը: Նա Անդրկովկասի նեոլիթը բնորոշեց որպես դաշտավայրերի դարձվածքների վրա քարոքացված քնակավայրեր: Այդ նյութերը վերաբերում են ուշ նեոլիթին, իսկ մասնակիորեն՝ մեծադի վաղ փուլին: Դրանք մշակված շեղբեր են, ցերիչներ, ծակիչներ, կտուցածև գործիքներ: Նման գործիքներ 1930 թ. հավաքեց Բ.Բ.Գիտերովսկին Նոր Բայազետի մոտ գտնվող Ղշլաղ ամրոցից: Ծ.Ա.Լալայանը նման նյութեր հավաքել է Էլարից:

Հայաստանի նեոլիթի ուսումնասիրության համար անպարժեշտ էին ավելի խոր ուսումնասիրություններ, որոնք առաջին հերթին կապված էին նոր հետախուզական հետազոտությունների հետ: Դեռևս Ժ.դե Մորգանը նեոլիթի հետ էր կապում Արագած լեռան լանջերից հավաքած վանակառե գործիքները: Այս նյութերը լրացվեցին 1945 թ., երբ Ս.Հ.Արդարյանը Արտին լեռան շրջակայքից հավաքեց մեծ քանակի նեոլիթյան գործիքներ: Դրանց պատրաստման համար օգտագործվել են լայն, մեծ շեղբերը, ընդ որում գործիքներ՝ սարծայրեր, ցերիչներ, որոնք իրենց ձևով հիշեցնում են մուստիերյան գործիքները, սակայն դրանց համեմատական եղանակով մանրամասն ուսումնասիրությունը մի շարք նեոլիթյան հուշարձաններից հաստատում է այն, որ վերոհիշյալ գործիքները վերաբերում են վաղ նեոլիթին:

Աղ. 8. Քարի դար՝ աշխատանքային գործիքներ
Յուկարի Սաղաթլիից:

1946 թ. նույն Արտին լեռան /Քողուտլու/ տարածքում Մ.Ն.Զամյա-տինը և Մ.Զ.Պանիչկինան Նեոլիթյան արհեստանոցից հայտնաբերեցին գործիքներ, որոնք նույնպես շեղքերի տեսք ունեն։ Այս գործիքների մեծ մասը գուրկ են փառից և պահպանվել են իրենց սկզբնական ձևը, դրանք հիմնականում երկար շեղքերից են պատրաստված։ Այս գործիքներից են սղոցները, սրածայրերը, քերիչները և դանակաձև շեղքերը։ Քուրը վերահիշյալ գործիքները բեկոտված են բազմախիտ միջուկներից։ Այս նյութերը էապես տարբերվում են ուշ պալեոլիթյան գործիքներից։ Շեղքերը իրենց ձևով բաժանվում են երկար և բարակ շեղքերի՝ հիշեցնելով վերին պալեոլիթյան գործիքները։

Նեոլիթյան հուշարձաններ բացվել են վերը հիշատակված ստորին պալեոլիթյան Հադիս կայանից։ Հ.Ղազարյանը, որը ուսումնասիրել է այս վայրը, Նեոլիթին է վերագրում Հադիս 10-ը։ Այն զբաղեցնում է դարավանդի ստորին հատվածը՝ 3 հա տարածությամբ։ Այս հուշարձանը շեղքաձև գործիքների պատրաստման տիպիկ արհեստանոց է։ Այստեղից ինդուստրիան հիմնականում վանակառից է՝ միջուկներ, շեղքեր։ Միջուկները բազմախիտ, բրդաձև, կոնաձև են, պատրաստված մակառային բեկոտման եղանակով։

Ինչպես նշվեց, Հայկական քննաշխարհում, բացի Նեոլիթյան կայաններից, գտնվել են նաև նույն ժամանակի քնակավայրեր։ Այս ժամանակի ամենավաղ հուշարձանն է Չոյունու թեփեսին՝ Աղմիքում, Անգեղակոթ գավառում։ Այն ներկայիս Թուրքիայի Դիարբեքիր վիլայեթի Արզուս գյուղի տարածքում է, Արևելյան Տիգրիսի ափին։ 1963 թվականից այստեղ քնդատումներով պեղումներ են կատարել ամերիկա-թուրքական արշավախումբերը Ռ.Բոայդոլդի և Զ.Զեմբելի ղեկավարությամբ։

Չոյունու թեփեսի քնակավայրը 25 մ տրամագծով, 4,5 մ բարձրությամբ ձվաձև արհեստական քուլը է։ Պեղումներից բացվել են 5 մշակութային շերտեր։ Մարդիկ այստեղ ապրել են երեք ժամանակաշրջան։ Այս շերտերն իրարից անջատված են երկարատև նստվածքային /տորիլ/ շերտերով։ Առաջին շերտը վերաբերում է 8 հազ. նախակերամիկական Նեոլիթին /թվազբ բումը՝ ռադիոածխածնային եղանակով/։ Ստորին շերտը հնագետները բաժանում են մի թանի ենթափուլերի։ Այստեղի մարտարապետությունը դեռևս հրաառակված չէ։

Ստորին 2-3-րդ շերտերը բաղկացած են ուղղանկյուն սենյակներից՝ 5 10 մ չափերով, իսկ ափելի խոշոր կացարաններն ունեն 9 10 մ չափեր, որոնց հատակները պատված են գուլամվոր խմանկարով։ Այս սենյակներին կից կառուցվել են առանձին սենյակներ։ Վերին 4-5 շերտերում բացվեցին նման ուղղանկյուն տներ, որոնց պատերը, ի տարբերություն ափելի վաղ

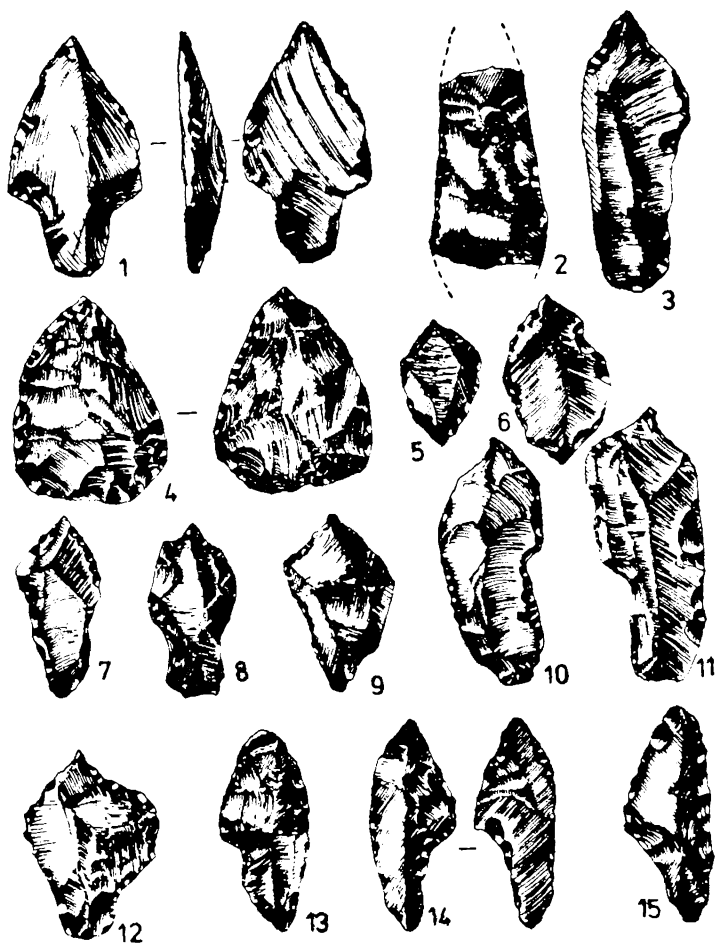
շերտերի, կազմված են հում աղյուսից: 4-րդ շերտից հայտնաբերվեց 6-7 ոչ մեծ կացարաններից բաղկացած արհեստանոց, որտեղ գտնվեց կավե տան մանրակերտ: Այն ուղղանկյուն է, հարթ տանիքով, իսկ դուռը բացվածքում բավականին նեղ է: Պատերը սվաղվել են կավով՝ բաղկացած մանր կտրված քուսակաձև մնացորդներով:

Չոյանու թեփեսիի ընտակավայր է, որտեղ վառ արտահայտված է յուրացնող տեսնածներից արտադրողին անցնելու փուլը: Մտորին շերտերում հանդիպում են շան ոսկորներ, հացահատիկի մնացորդներ: Վերին շերտերում գտնվել են ցորենի, ոսպի, ոլոռի մնացորդներ և ընտանի կենդանիների՝ ոչխարի, այծի, խոզի ոսկորներ: Գտնվել են քարե ամաններ և սար-գունակ խեցանոթներ, որոնք հանդես են գալիս 2-րդ շերտից: Քարե գործիքները ներկայացված են դասակաձև շեղքերով, տեղի ծայրերով, նետա-սլացներով, սղոցներով, ծակիչներով, կոկիչներով և խոշոր օղակներով: Գտնվել են մեծ քանակի ծակիչներ, ասեղներ, կեռիկներ: Նաև մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում մանգաղների ոսկրե հիմքերը, որոնք նման են Հաջիլարից գտնվածներին, նավակաձև, տաշտաձև աղորիքները՝ Մի քանի կացարաններում գտնվեցին քարե դռան կրունկներ, որը ապացույց է շարժական, պտտվող հիմնածոողի վրա գոյություն ունեցող դռների առկայության:

Ոչ մեծ խումբ են կազմում կնոջ, ոչխարի, արջի դիմակով, մարդու զլխով կավե արձանիկներ: Գեցարաններից մեկի հատակին գտնվեց մարդու պոսկերով քարձրացանդակ:

Չոյանու թեփեսիի հայտնի նյութերից պետք է առանձնացնել ծովային թեփույնների խումբը, որը վկայում է Միջերկրականի հեռ առևտրական կապերի մասին: Այստեղի խոշոր նվաճումներից են Ադանա-Մեդիսիի տարածքների հանքերից բերված կոփածո պղնձի կտորները, ինչպես նաև մետաղե հուլունքները, ասեղները, բզեռը:

Նեոլիթյան ժամանակի մի այլ հուշարձան բացվել է Արարատյան դաշտավայրում: 1969 թ. Ռ.Մ.Թորոսյանը Էջմիածնի շրջանի վերին Խաթունարի գյուղի հյուսիսային ծայրում, Արաքս գետի ընկած դարավանդների վրա, տաշացած ձվաձև բլրի վրա, 16 մ քառ. տարածքով շերտագրական փոսորակ դրեց: Պեղումներից բացվեց երկու շերտ. վերին՝ միջնադարյան պատկերող, և ստորին՝ նեոլիթի ընդհուպ մշակութային զբոսով: Վերջինս հագեցված է օքսիդիանից, կրաքարից, բազալից պտրաստված աշխատանքային գործիքներով, կենդանիների ոսկորներով, երեք հարթհատակ խեցանոթների քեկորներով: Քարե գործիքների մեջ առանձնանում են միջուկներ, դասակաձև շեղքեր, ներդիրներ, ցերիչներ: Հանդիպում են աղորիքներ, ասեղ-կոթեր, արորիչ-մուրճեր: Ոսկորից պատրաստվել են բզեռ, մանգաղի հիմքեր, ինչը ուր առկա է Չոյանու թեփեսիում: Այս նյութերը վկայում

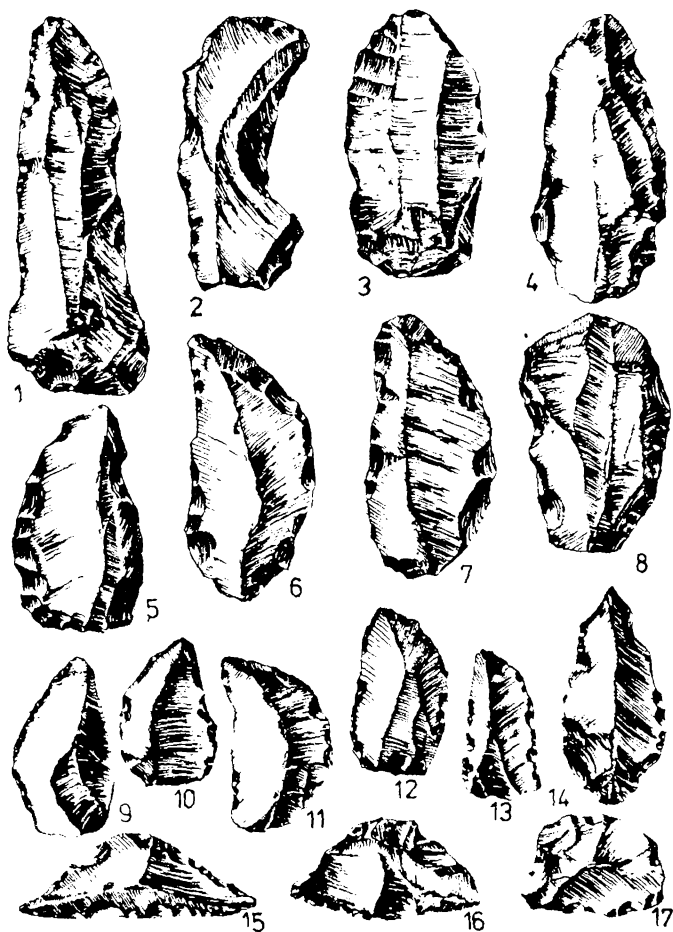

Աղ. 9. Քարի դար՝ աշխատանքային գործիքներ և
զենքեր Մասանի դարից:

են, որ Խաթունարի բնակավայրը վերաբերում է ուշ նեոլիթին, թվագրվելով մ.թ.ա. 7-6-րդ հազ.

Հատուկ ուշադրության է արժանի Ձոյունու թեփեսի ժարտարապետությունը: Ձևայած ստորին հորիզոնի շինարարական կառույցների վերաբերյալ դեռևս ոչինչ հրատարակված չէ, բայց դատելով վերին շերտերից պիտի ենթադրել, որ դրանք նույն տիպի են և վկայում են Ձոյունու բարձր զարգացման մասին: Այս հուշարձանը ուսումնասիրողները առանձնացնում են կառույցների չորս ձևեր, որոնք իրարից տարբերվում են թե՛ հատակագծային, թե՛ շինարարական տեխնիկայով: Ամենահին հատակագծման ձևին պատկանող յոթ կացարաններ բլթի տեսք ունեն: Արտաքինից դրանք ուղղանկյուն են՝ 5-7 մ չափերի, իսկ ներսի կողմից անջատվում են միջանկյալ պատով՝ զուգահեռ կացարանի նեղ կողմին: Պատերը կազմված են մեծ և մանր քարերից՝ կապե շաղխով: Հավանաբար, այս հիմքի վրա փոփել է փայտե հատակը: Առաջվոր և Միջին Ասիայի հուշարձաններում հայտնի են միջանկյալ պատերով կառույցներ, որոնց միջև ընկած տարածքի մի մասը հանդիսացել է ցորենի պահեստ, հոր: Դրանք այս համալիրներում հանդիպում են բնակելի կացարանների հետ համատեղ: Այս երևույթը չբացատրվում, պիտի նշել, որ բլթածն հատակագծով կացարանները նաև այլ տիպի են:

Վերին հորիզոնի կացարաններն ունեն երկու հատկանիշ: Այստեղ հատակը խորացվում էր, իսկ որպես շինարարական տեխնիկայի նորույթ հանդես են գալիս ուղղահայաց դրված կրաքարե սալիկները: Այս կացարանները ուղղանկյուն են, ավելի մեծ չափերի՝ մինչև 9,5×7,5 մ: Հատակը սալապատ է: Կացարանի պատի հիմքը քարերից է, որի վրա բարձրացել է հում աուուսե շարքը /ըստ հետազոտողի՝ 3-րդ բլթածն հատակագիծ/: Այս կառույցները միջանկյալ պատերով բաժանվում են մինչև 6 բլթիների, որոնք, ըստ երևույթին, ունեն տնտեսական բնույթ: Վերջապես, մի տիպ ևս հայտնաբերվել է Ձոյունու-թեփեսի երրորդ բնակավայրում: Այն նույնպես ուղղանկյուն է, քարե հիմքով /5,1×9 մ չափերով/ շարվածքով, առանց միջանկյալ պատերի: Մի բլթածն կացարանում գտնվել է երկու տան մանրակերտեր: Դրանք հարթ, գետնածածկ տանիքով կառույցներ են: Ձոյունու-թեփեսիում, գտնվել են նաև հնագույն մետաղից բեկորներ: Զարգացած հողագործական տնտեսածնի մասին է վկայում մանգաղների և եղջերուի եղջյուրներից քրիչի հայտնագործումը: Դրանցից մեկը գտնվել է 1,7 մ խորությունում, որի հետ հայտնաբերվեն վանակատե շեղբեր, այսպես կոչված, ,մատիտածն, , ներդիրով, ոսկրե դուր և մեկ կարմրավուն անոթ: Այս շերտի թվագրման համար պիտի նշել, որ ավելի վերին շերտերում, 1,2-1,4 մ խորությամբ գտնվել են զուևազարդ, հյուսիս-միջագետքյան տիպի խեցեղենի բեկորներ, սեղանածն միկրոլիթներ, որից

Աղ. 10. Քարի դար՝ աշխատանքային գործիքներ
Սատանի դարից:

եւեւեւով ստորին վերոհիշյալ շեղքը թվագրվում է ուշ նեոլիթով, վաղ էնեոլիթյան ժամանակաշրջանով:

Խաթունաբլից գտնվել են խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ, իսկ վայրի կենդանիներից՝ քեզոռյան այծի, վարազի, աղվեսի, որը վկայում է որսորդության զարգացածության մասին:

Հայկական լեռնաշխարհում, իրանական սարահարթերում և Ուրմիայի ավազանում, բացի վերոհիշյալ հուշարձաններից, գտնվել են նույնպես երկու հուշարձան՝ Յանիկ-Թեփեն և Հաջի Ֆիրուզը:

Հաջի Ֆիրուզը գտնվում է Ուրմիա լճից հարավ, Մուլազ գետի մոտ, Հասանլուի մերձակայքում: Պեղումների շնորհիվ բացվեցին վեց շինարարական հորիզոններ՝ համաժամանակյա Հաջիլարի 5-2-ին շերտերին: Այստեղ բացվեցին ուղղանկյուն կավե տներ, որոնք խմբված են բակի շուրջը, օջախներով և հացահատիկ պահելու համար խոշոր անոթներով: Վերևից 2-րդ կացարանը կործանվել է հրդեհից՝ թվագրվելով 6-րդ հազ-ի վերջով /5152 թ. մ.թ.ա./, ստորինը՝ 6 հազ. տարով:

Հրդեհից զոհվել է վերին շերտի ողջ քնակչությունը, որի մասին վկայում են երեք կոլեկտիվ թաղումներից բացված 28 կմախքները, հարդա-խառն կավից անոթները: Հաջի Ֆիրուզի խեցեղենը կոպիտ է և վատ թրծված: Խեցեղենը, որը բավականին համահնչյուն է Մեխիթեփի /Թավրիզի հարավ-արևմուտք/ նյութերին, հավանաբար, այս շրջանի ամենավաղ օրինակն է: Գունազարդ խեցեղենը կարմրավուն կամ վարդագույն է, իսկ երկրաչափական նախշը արված է մարմնագույն ֆոնի վրա:

Յանիկ Թեփեից գտնվել են ալաբաստրից անոթներ, ապարանջաններ, որոնք իրենց ճիշտ համեմատականներն ունեն հյուսիս-զագրոսյան հուշարձաններում: Հաջի Ֆիրուզի կացարանները կառուցվել են միյանց հաված կամ նեղ անցումներով: Դրանք հառակազմում ուղղանկյուն են՝ 6 x 5 մ չափերով՝ քաղկացած մեկ մեծ սենյակից, որն իր հերթին շաժանվում է քնակելի տարածքի, խոհանոցի և մթերանոցի: Մի քանի կացարանների հատակները ներկված են կարմիր օբրայով: Պատերի տակ հատուկ կառուցված ոչ քարձր հոր-թակներին դրվել են օջախներ: Յանիկ Թեփեի մշակույթը թվագրվում է մ.թ.ա. 6-րդ հազարամյակով: Այստեղից բացված կացարանները, ինչպես Հաջի Ֆրազի, հառակազմում ուղղանկյուն են, պլյուսաշար պատերով, որոնց հատակները ներկված են կարմիր օբրայով:

Առաջավոր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի նշված ժամանակաշրջանի մշակույթը հստակ ընդգծում է նեոլիթյան մշակույթը, որը թվագրվում է մ.թ.ա. 10-6-րդ հազարամյակներով: Այն մարդկային հասարակության պատմության կարևոր դարաշրջաններից է: Ահա հենց այս ժամանակաշրջանում էր, որ յուրացնող տնտեսածին արտադրողին անցնելու փուլը ավարտվեց: Ակսվեց կենդանիների ընտելացումը՝ ոչխարի, այծի, խոզի, ցուլի, առաջ եկան առաջին մշակովի բույսերը՝ ցորենի տարբեր տեսակներ, ուրո, գարի, ոսպ և այլն:

Դ.Ս.Ազգունիս, ԽՍՀՄ հնագիտության /դասագիրք/, Երևան, 1981
Ս.Ա.Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967
1967:

- Ք.И.Борисковский. Возникновение человеческого общества.
Л-д, 1947.
- Մ.Մ.Գусейнов. Мустьерская стоянка в пещере Дашсалахлы.
Изв. АН АзССР, 1959, № 6.
- Մ.Մ.Գусейнов. Пещера Азых. Баку, 1981.
- Ա.Կ.Ճաֆարով. Мустьерская культура Азербайджана по материалам тагларской пещеры. Баку, 1983.
- Բ.Գ.Երիցյան. Палеолитическое местонахождение в Ноемберянском районе. Լրագիր АН Арм.ССР, 1970, № 5.
- Բ.Գ. Երիցյան. Ереванская пещерная стоянка и ее место среди древнейших памятников Кавказа. Автореферат канд.дисс. М., 1970.
- Բ.Գ.Երիցյան. Новая нижнепалеолитическая пещерная стоянка Лусакерт 1. Краткие сообщения Института археологии вып. 141, М. 1975.
- Բ.Գ.Երիցյան, Շ.Ա.Տեմենով. Новая нижнепалеолитическая пещера, Ереван, Краткие сообщения Института археологии, вып. 126, М., 1974.
- Շ.Ն.Համյան. Находки нижнего палеолита в Армении. Изв. АН Арм.ССР, 1947, № 1.
- Վ.Ս.Լյubin. Верхнепалеолитическая мастерская Дирабер. Краткие сообщения Института археологии, вып. 82, М., 1961.
- Վ.Ս.Լյubin. Первобытный человек в горах Большого Кавказа. Краткие сообщения Института археологии, вып. 131, М., 1972.
- Վ.Ս.Լյubin. Мустьерские культуры Кавказа, М., 1977.
- Ա.Լ.Археология в СССР. М., 1955.
- Մ.Յ.Փանիկին. К вопросу о верхнем палеолите Армении. Изв. АН Арм.ССР, 1948, № 7.
- Մ.Յ.Փаникина. Палеолит в Армении. Ереван, 1954.
- Ա.Ի.Քերից, Ա.Լ.Մոնгайт, Վ.Ս.Ալեքսեև. История первобытного общества, М., 1982.
- Բ.Բ.Փиотровский. Археология Закавказья. Л-д, 1949.
- Փалеолит СССР в серии "Археология СССР" под редакцией Ք.И.Борисковского, М., 1984.
- Շ.Ա.Տարդարյան. Палеолит в Армении. Ереван, 1954.

ՀԱՅՍՏԱՍՏԻ ՀՆԵՈՒԽԹԸ

Նեոլիթյան մշակույթով ավարակց քարե դարը, և մարդկությունը ուր
դրեց նոր դարաշրջանի շեմին՝ ստեղծելով նախադրյալներ մետաղագործու-
թյան առաջացման համար, որն արմատապես կապված էր արտադրող տնտես-
կան քննազնականների՝ երկրագործության և անասնապահության հետ: Միևնույն
ժամանակ նեոլիթը արդեն սպառել էր իր հնարավորությունները քարե զոր-
ծիքների սկզբունքորեն կառուցված գործում:

Հնայած քրեզե-դարում քարի մշակման մի քանի նոր եղանակներ առ-
ջացան, ըսյց այնուամենայնիվ, քարե ինդուստրիան, որին զուգընթաց օգ-
տագործվում էին ոսկորն ու փայտը, կորցրեց երբեմնի առաջատար նշանա-
կությունը՝ որպես արտադրական գործունեության ամբողջ համալիրն ապա-
հովող հիմնական հումք:

Մետաղի առաջին ժամանակաշրջանը կաշվում է էսեոլիթ: Այն լայնորեն
էնոս-պրիմ և հունարեն լիթոս-քար քարերից է, այսինքն նշված ժամանա-
կաշրջանը ընդորշվում է մրպես ,պրիմի քարի դար,, , երբ պղնձն զոր-
ծիքները օգտագործվում են քարի հետ մեկտեղ, ընդ որում քարը դեռևս
զերակշռող է: Որպես հոմանիշ, գրականության մեջ օգտագործվում է ,խա-
կալիթ,, տերմինը, որը լրիվ հունարեն է և նշանակում է ,պղնձի դար,,:
Մակայն ,էսեոլիթ,, հասկացությունը թորհրդային գրականության՝ մեջ
առվել առանձն է: Մակայն հնագուստների վերաբերմունքը ,էսեոլիթ,,
հասկացության քականդակությանը առերև է: Մի մասը, մասնավորապես անգ-
լիացի գիտնականները, այն համարում են նեոլիթի կամ քրեզե դարի բաղա-
դրամաս: Մյուսները, հակառակ եվրոպական գիտնականները, էսեոլիթը
տեղադրում են ուշ նեոլիթից քրեզեի անցնելու փուլում՝ որպես առան-
ձին ժամանակաշրջան:

Թորհրդային գիտնականների մասնցումը ,էսեոլիթի,, պրոբլեմին
երկակի է: Մի մասը այն համարում են ձևաբանամաստաբանական հասկացու-
թյուն, երբ անկյունքաբ է ընդունվում պղնձն և քարե զործիքների առ-
կայության փաստը, որով և ավարտվում է կոնցեպցիայի քաջատրությունը:
Մակայն պետք է նշել, որ հնագիտական ժամանակագրությունը չի ընդորշ-
վում միայն աշխատանքի գործիքներով, այլ հիմնվում է մի ամբողջ մշա-
կութային համալիրի փոփոխության վրա, կապված արտադրության տեխնոլո-
գիայի հետ և հնագիտական համալիրներում համապատասխան արտացոլում
գտած գտածոների տեղով, դերով և նշանակությամբ: Առավել հեռանկարա-
յին է ,էսեոլիթ,, հասկացության մեթոդաբանական մեխանիզմների հանրա-
գումարը, որը կարելի է ընդլայնել որպես դարաշրջանի բովանդակային
մասնցման կոնցեպցիա: Նրա մշակման գործում մեծ լուծմա ունեն մի շարք

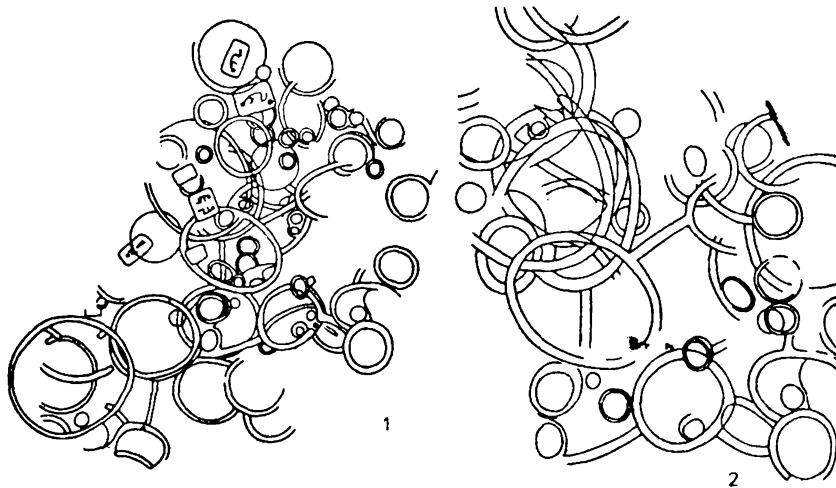
խորհրդային զինուորականներ, որոնց սերտորոմսները փայլուն էլ են պատմ-
զինություն մեջ: Դրանցից են Բ.Բ.Գիտարովսկին, Ա.Վ.Արցիխովսկին, Մ.Գ.
Գրյազնովը, Վ.Մ.Սարառնը, Ս.Ա.Սիմյոնովը, Ն.Կ.Մեյերաբը, Ռ.Մ.Մուկ-
չակը և ուրիշներ: Վերջիններս, քացի ժառանգի փաստացի առկայության
ընդունումից, մեծ ուշադրություն են դարձնում հասարակության քննա-
նուր մշակութային առանձնատեսություններին և հասարակական կազմակերպ-
վածության օրինաչափություններին, որը հասարակոն ցույց է տալիս
էնեոլիթի տարբերությունը նախորդ դարաշրջանից:

Բացի այդ, նոր հնագիտական նյութերը ցույց են տալիս, որ մեծ-
դի մշակման ծագումը Փոքր Ասիայում /2աթալ-Հույուկ/ և Հայաստանում
/Ձայունյու թեփեի/ մ.թ.ա. 8-7-րդ հազ.-ում սկզբնական փուլում
հասնեցրեց աշխատքի գործիքների կազմի փոփոխության, որոնք
ընդունվում էին տնտեսության հիմնական ճյուղերը: Այս դարաշրջանում
օգտագործվող քարից, ոսկորից, եղջյուրից պատրաստված աշխատքի գոր-
ծիքների արտադրականությունը, շատ քարժր մակարագի վրա լինելով,
դեռևս ապահովում էր վաղ երկաթագործ-տնտեսապահական հասարակության
կարիքները:

Այս քուլթի հետ մեկտեղ մեծադը, որպես տեքնոլոգիական նորակյթ,
իր որոշակի դերն ուներ հին հասարակարգի տնտեսական կյանքում ամբող-
ջությամբ վերցրած: Այսպես, մեծադյա գործիքները մեծ արդյունք էին
տալիս տնտեսական կյանքում՝ քարժրացնելով աշխատանքի արտադրողակա-
նությունը/ ենթադրաբար շուրջ 25 տոկոսով, չխոսելով անգամ աշխատան-
քի որակի մասին/: Նոր, քարժր արդյունավետությամբ օժտված գործիքնե-
րի առաջացումով՝ կապված մեծադի առանձնականության հետ, իսպառ վերաց-
վեց քարե գործիքների չափազանց մեծ տարբերակումը, և հանդես եկան
գործիքների նոր ժևեր՝ կապված ժուլման կաղապարի առաջացման հետ:

Հաշվի առնելով, որ էնոլիթը առանձնացվում է, որպես կանոն,
հնագիտական նյութի հիման վրա, այն պետք է դիտարկել որպես ըստ ժա-
մանակագրության և փուլերի առանձնացվող հնագիտական հասկացություն,
որը, ի վերջո, հնագիտական համալիրների հատկանիշների արդյունք է:
Մրա մեջ տիպերի հավաքածուն արտացույց է մշակութային տեղիորոշու-
ն և նորամուծությունը, որոնք համապատասխանում են տվյալ համալիրների
թողած հին մարդկանց ապրելակերպին:

էնեոլիթի ժամանակաշրջանում նկատվում է նշանակալի առաջընթաց
մարդկության պատմամշակութային զարգացման գործում: Լայն զարգացում
են ապրում հողագործությունը, տնտեսապահությունը, նկատելիորեն
ուժեղանում են միջնդային կապերը, առաջանում են ցցուն արտահայտ-
ված երկաթագործական մշակույթներ, իսկ Հին Արևելքի մի քանի ուղիներ-

←

Աղ. 11. Էնեոլիթ՝ Շոմու թեփե քնակավայրի վերականգնումը,
Շուկվերիս գյուղայի հատակագիծը:

ներում ձևավորվում են վաղ դասակարգային հասարակության նախաաղմբը:

Դրա հետ մեկտեղ պետք է նշել, որ նեոլիթյան մշակույթի հուշարժանները, ինչպես հայաստի է, դեռևս Կարունակում են նեոլիթյան զենքեր: Եթե հաշվի առնենք, որ էնեոլիթյան վաղ երկրագործական համալիրներում մետաղ չի օգտագործվում, Կարգ է դառնում, թե ինչու էնեոլիթյան և ուշ նեոլիթյան հուշարժանները հետաքննող չէ միանգամից տարբերակել: Այս հանգամանքը Կարգորեն վերահասարակում է նեոլիթի և էնեոլիթի տեղի կապի մասին, որ նեոլիթի մշակույթը զարգանում է նեոլիթյան արտադրողական տեխնիկայի հիման վրա:

Հայաստանի և Կովկասի էնեոլիթի, մասնավորապես, Անդրկովկասի վաղ վերերկրագործական մշակույթների ուսումնասիրության Կոմիտեի ուսումնասիրության, նոր է. նրա ուսումնասիրումը սկսվել է վերջերս: Դեռևս 20-ամյա առաջ Կովկասի էնեոլիթյան մշակույթի մեջ առանձնացված քուր-արաքսյան և մայկոպյան մշակույթները քննորոշում են ոչ թե Կովկասի էնեոլիթի, այլ հետագա փուլում՝ վաղ քրեդեն դարում առաջացած Կոմիտեի համակարգերը:

Անդրկովկասի մ.թ.ա. 3-րդ հազ. և ավելի վաղ ժամանակաշրջանի Կոմիտեի մշակույթային հարցերը քննարկող արդյունքների ժամանակագրական և առանձին փուլերի հաջորդականության վերաբերյալ հարցում որոշակի ներդրում ունի Մ.Ա. Իսսենը: Կարեոր նշանակություն են ստացել նաև Ռ.Սելիմիսնովի աշխատությունները, մասնավորապես, հնագույն մետաղյա իրերի ակնարակ վերլուծության վերաբերյալ:

Նախիջևանի հնագիտական շրջառը 1951 թ. Մ.Ա.Իսսենի մասնակցությամբ առաջին անգամ Բյուլլետեն 1. հուշարժանի տարին հորիզոնում քաղցի, քուր-արաքսյան, հզոր մշակույթային շերտի նախորդող հուշարժանից Մարտարապետական շինություններ, ինչպես նաև վաղ երկրագործական քնակավորների համար տիպական գոտիներ, մետաղից առանձին զործիքներ:

Ինչպես ցույց տվեցին պեղումները, Նախիջևանի Բյուլլետեն 1. էնեոլիթյան շերտի շինությունները հասկանալիորեն ունեն կտր ձև, որը քնորոշ է համաժամանակյա հուշարժաններին: Առկայ են նաև ուղղանկյուն կացարաններ, որոնք չեն կցակառուցվել կտր շինություններին: Տները, որպես կանոն, կառուցվել են քարից՝ կավի շաղկապով կամ ծեփածո կավով:

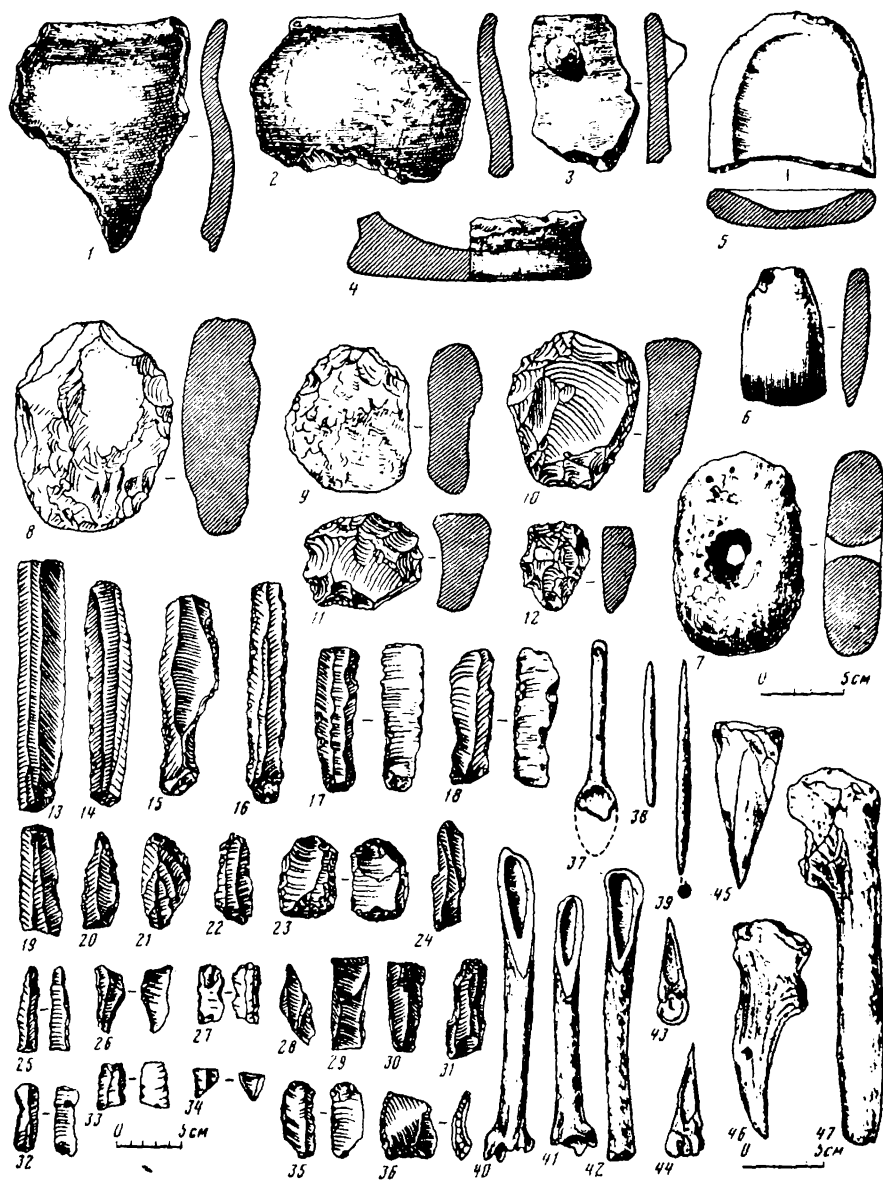
Հայաստանում քարե հիմքի վրա հուշարժանի շարվածքով կացարաններ քաղվել են Տերտերի ժող. և Աղվեսի բերդ քնակավորներում: Ս.Հ.Սարգսյանը այս կառույցները վերագրում է նեոլիթին, չնայած դրա համար չկան բավարար հիմքեր: Վերջին ժամանակաշրջանում կտր տներ քաղվել են նաև Եփեսոսի քնակավորում:

Նախիջևանի Քյալիբեկի ստորին հերիզոնում /1/ պեղվել է 85 դամբարան, որոնք անդադրված են մշակութային շերտում, կառույցների միջև, կամ նրանց տակ՝ առանց որոշակի հզդմնորոշման: Հանգուցցալը կեկված է կողմերի կամ մեջքի վրա, պոռկած վիճակում, ձգված ձեռքերով: Դամբարանների հասակը, ինչպես նաև կմախքը, որոշ դեպքերում կավածեփ են: Նրբեմն թաղված զլիի տակ դրվել է կավե ամանի բեկոր, կամ էլ քար: Դամբարանները մեծ մասամբ զուրկ են ուղեկցող Նյուլթից, հաճախ հանդիպում են մեկից չորս կմախքներ, երբեմն օթրայով ներկված: Դամբարաններում հանդիպում են նաև մաթրի կուտակումներ, իսկ կմախքի վրա՝ եղեգի և թորի հետքեր, քուտակա մանցորդներ, քարե մուրմեր, եղջուրե մանգաղի մասեր, վանակառից դետակի շեղքեր, տանձաձև քարե զուրգեր, հուլուսներ /սերդուիկ, փրուլզ, մածուկ, խնուկ/, որոնց մի մասը զենքեր կախելու համար անցքեր: Ցակավ է հանդիպում խցեղենը: Դրանց մի մասը լավ թրծված է, մյուսները՝ համեմատաբար վատ, հարդախոն հուլմից պատրաստված:

Այդ նույն ժամանակ արշավախումբը հաջողությամբ հետազոտեց մի շարք հուշարձաններ Միլ-Ղարաթաղյան դաշտում: Դրանց մշակութային ժամանակագրական մեկնաբանությանը պատկանում է Ա.Ա.Իսսևին, որը մոտեցնելով այս հուշարձանների Նյուլթից Նախիջևանի Քյալիբեկի 1-ին, մեկ անգամ էլ ապացուցեց այն փաստը, որ „թուր-արաթյան էնեոլիթ“, վերաբերում է վաղ երկրագործական մշակույթին: Միևնույն ժամանակ քառարաքայան մշակույթը ընդունվում է մետաղագործության զարգացմամբ, որը հանգեցրեց վաղ քրոնզի դարի հնագիտական մշակույթի առաջացմանը:

Սկզբունքորեն նոր աղբյուրներով ավելին մ.թ.ա. 5-4-րդ հազ. վերաբերող Բաբա դերվիշ /քուր 1-ին/, Շոմուլթեփե, Թոյրեթեփե, Գարջալթեթեփեի հուշարձանների պեղումները, որոնք կատարվեցին Ի.Գ.Նաբիմանովի կողմից: Այս համալիրները ամբողջովին ներկայացնում են Անդրկովկասի վաղ երկրագործական մշակութային փուլերը:

Կարևոր աղբյուրների են հասել Վրաստանում, մասնավորապես հարավ-արևելյան շրջաններում /Բուխիսի և Մարեխուլի շրջաններում/: Քուրի աշակերտյան կենտրոնական հատվածում բացվել են մի խումբ վաղ երկրագործական քանդակարեր, որոնք պատմամշակութային պատկանելությամբ, համահնչյուն են Շոմուլթեփեի տիտի հուշարձաններին: Այս հուշարձանների թվին են պատկանում Շուլավերիս-գոթան, Իմիրիս գոթան, Խրամիս-դիդ գոթան, Արխոն և այլն: Մի շարք էնեոլիթյան հուշարձաններ պեղվել են նաև Նախիջևանի վրացական ՆՄՀ-ի այլ շրջաններում: Դրանք, այսպես կոչված, Դեկիի քանդակարի է Թեկիիիի մոտ, Արազի գետի ավազանի հուշարձանները, Կախեթիայի և Արևմտյան Վրաստանի համալիրները:

Աղ. 12. Հնեոլիթի նյութեր Շուշաքերիս գորայից:

Ոչ մեծ քանակի նստակյաց երկրագործական տնտեսաձևի հուշարժաններ են քացվել Հայաստանի Հանրապետության տարածքում, մասնավորապես Արարատյան դաշտավայրում, որոնցից Քեղուտի, Շենգավիթի /ստորին շերտ/, Աղաբուրի /Աղզյակ քաղ./, Ծաղկունքի, Խաթունարի և այլ բնակավայրեր:

Հայկական քարձրականդաձի հարթավայրերն ու դաշտավայրերը ծածկված են վաղ երկրագործական, աստասապահական մշակույթի զարգացած փուլերին պատկանող հուշարժանների քավականին խիտ ցանցով: Դրանց առաջնությունն են, որ քացի Առաջավոր Ասիայի վերոհիշյալ շրջաններից, Հայաստանը նույն պես վաղագույն ժամանակներից բնակեցված է եղել երկրագործ-տնտեսապահական ցեղերով: Վերջիններիս հազիտաձան մշակույթի առականելություն հարցը կարողոր նշանակությունն ունի առաջավորասիական շրջանում երբ, ինքնուրույն մշակութային կենտրոնների պատկանելության և պատմական պրոցեսների ուսումնասիրման գործում:

Արևմտյան Հայաստանում /քացի Վանի և Խորեբերի շրջաններից/ հայտնաբերվել են հիմնականում վերգտնյա նյութեր, որոնց վաղագույն դեպքում ծառայում են որպես ուղեկցող գուգահեռներ:

Հնայած նմանորինակ դրույթներին, մ.թ.ա. 6-4-րդ հազ. հուշարժաններում հայտնաբերված գտնոները վկայակոչում են Հայաստանի էնեոլիթյան մշակույթի ուսումնասիրության հարավորության մասին:

Շամիրամալի /Վանա ԱԻ ափին/ բնակավայրերի, Նորշուն թեփի, Տյաւլինթեփի /Խորեբերի դաշտ/, Նախիջևանի Քյուլթեփի 1-ինի, Քեղուտի /Արարատյան դաշտավայր/ նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ երկրագործական տնտեսաձևի փուլերի զարգացումը՝ իր տարբեր դրանորումներով, մոտենում է առաջավորասիական մշակույթների զարգացման առանձին առանձիններին, որոնց հետ հիշյալ բնակավայրերի քանակիչները ունեցել են սերտ կապեր: Այդ են վկայում քարե գործիքների և խցեղեն առարկաների առանձին տիպերը Հասունում և վաղ Հաւածում:

Հայաստանի էնեոլիթյան հուշարժանները ներկայացված են ինչպես առհասարակ քաղաշերտ բուրերների /թեփ/, այնպես էլ բնակավայրերի տեսքով:

Դրանցից առավել հետաքրքրականներն թվին պետք է դասել Շամիրամալի /Թիւկի-թեփ/: Վերջինիս ուսումնասիրությանը 1898 թ. սկսել է Վ.Բեւերը: Վ.Ս.Ջենին Բեուլինի թանգարանում հավաքված կուլթի դիտարկման հիման վրա այն վերագրեց նեոլիթին: Շամիրամալի նյութերը ուսումնասիրվել են նաև Գ.Շ.Ռեյլիի, Վ.Բրոնի, Զ.Բարսեյի, Լ.Պերկինսի, Ջ.Քրայդուդի, Զ.Մեյլադի, Ա.Իսսենի, Վ.Մասունի, Մ.Արմանի և ուրիշների կողմից, որոնց սրանց պատկանելությունը մշտնոյ՝ որակել են

որպես էսեռիթյան մշակույթ: Պետք է նշել, որ մ.թ.ա. 5-4-րդ հազ. վերաբերող ստորին շերտերի թուր խեցեզործական զանազան շատ մոտ են միմյանց: Մակայն ստորին շերտերի նյութերը թվագրվում են մ.թ.ա. 5-րդ հազ. և հանդիսանում են հալաթյան մշակույթի արեւելյան տարբերակը: Այստեղ հիմնականում զանվել են հորդախոտ խեցեղեն, ինչպես նաև հալաթյան մշակույթին պատկանող մեծ քանակի անոթներ:

Վերին շերտը պարունակում է արդեն ուրբայյան արդի խեցեղեն և թվագրվում մ.թ.ա. 5-րդ հազ. վերջով, 4-րդ հազ. սկզբով: Այս խեցեղենն ուղեկցվում էր արեւելի քանակի շեղեղերի և ծլեփների առկայությամբ /շուրջ 1500-ից ավելի, կանաչավուն, թափանցիկ վառնակափայլ, եղջերու խղջուրդից հիմնալի մշակված կոթառ ունեցող դիրիտե կացնով, մի քանի վառնակափայլ նեոսալաքներով, գերածե գուրգներով, սանդերով, աղորիթներով, ինչպես նաև եղջուրդից և ոսկորից քրիչներով, ծակիչներով, ասեղներով և այլն:

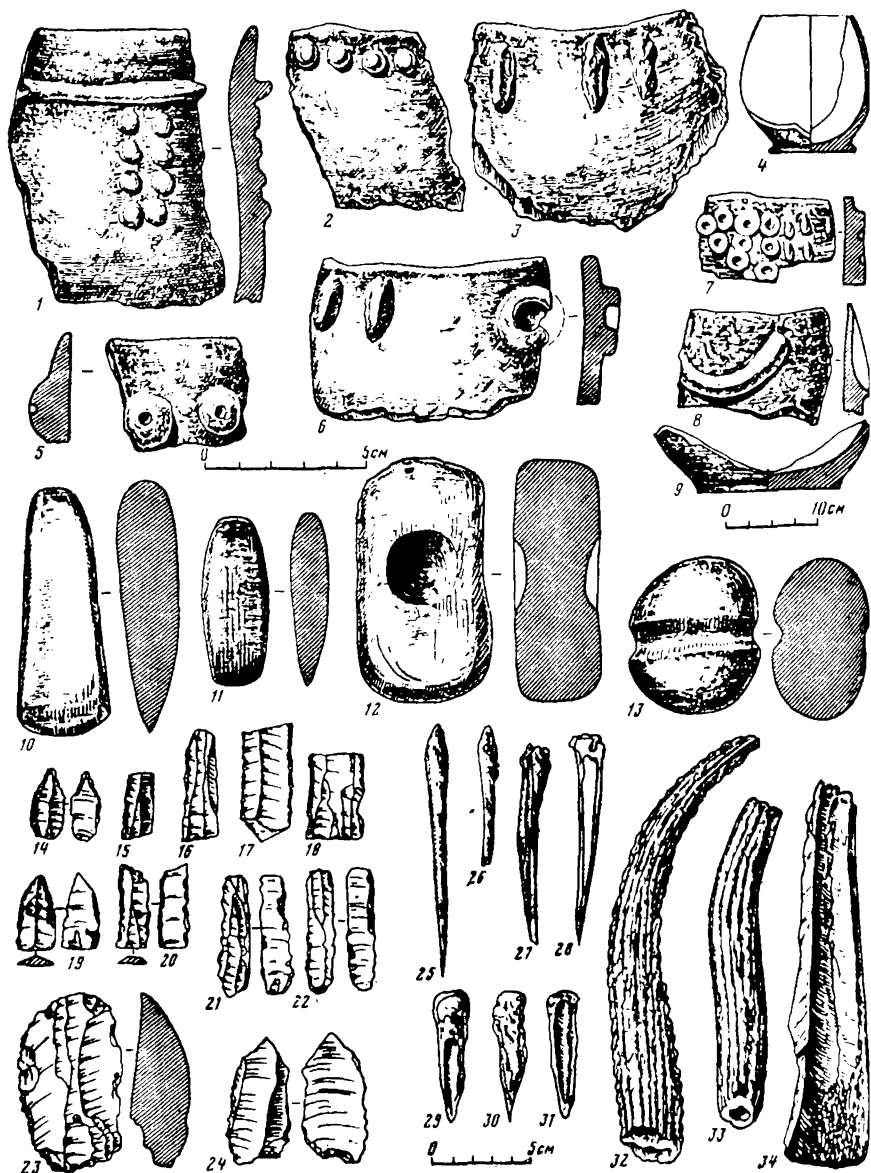
Բացի Շամիրիթմալիից, 1957 թ. 2.Բարենյի գլխավորությամբ մի արշավախումբ սկսեց հետազոտել Հայկական քարժրականության հարավարևմտյան շրջանները՝ Մուշի դաշտը, Ծիրառի հովիտը: Մալաթիայի և Էլազիզի շրջաններում հիմնականում հայտնաբերվել են մի շարք, ցած վերգետնյա նյութերի, էսեռիթին վերաբերող հուշարձաններ:

Արարատյան դաշտավայրի բնակչության պայմանները, մասնավոր հին գետերի հունների ուսումնասիրումը հստակ պատկերացում են, որ այստեղ երկրագործությունը զարգացել է արհեստական ոռոգումների հիմքի վրա: Երկրագործական ընդլայնի մի քանի գործիքներ՝ եղջուրդից քրիչները ինչպես նաև դրանց ծանրոցկաթիկները, վկայում են, որ դրանք կապված են արհեստական ոռոգումների հետ:

Շամիրիթմալիում, Նաիրիական Բյուլիթեֆ 1-ինում գտնված մետաղե առքեղանքները վկայում են, որ էսեռիթյան մետաղագործության զարգացումը մ.թ.ա. 5-4-րդ հազ. արդեն ունեւր իր սկզբնական զարգացման որոշակի փուլերի առաջնեթացը:

Հատկանշական է, որ ինչպես Շամիրիթմալիում, այնպես էլ Արարատյան դաշտավայրի հուշարձաններում գտնվել են հյուսիս-միջագետքյան խեցեղենի նմուշներ: Ժիշտ է 2.Բարենյո, երբ նշում է, որ Հայկական լեռնաշխարհում հալաթյան և Ուրբայյան խեցեղենի, ինչպես նաև Միջագետքում վառնակափայլ հայտնաբերումը քաջատրվում են այս երկու շրջանների միջև կենդանի կապերի առկայությամբ, որը կապարվել է գետերի, դաշտավայրերի միջոցով:

Փաստական հայտնագործությունները կառաքվեցին 1948 թ. Հայկական քարժրականության հրատեական հասկածում: Անգլիացի հնագետ Տ.Բարտոն-Բրունը Ուրմիա լճի ավազանում, Գյոյթեֆե բնակավայրում, մ.թ.ա.

Աղ. 13. Հեռուիթ՝ սյուժերը Արուսիկո 1-ից:

3-րդ հազ. շերտից ներքև հայտնաբերեց տիպիկ սև փայլեցված ցուռ-արագս-
յան խեցեղեն, ինչպես նաև բաց գույնազարդ խեցեղենով շերտ՝ հարդախոս
պարունակությամբ, որը ձգվում է Առաջավոր Ասիայի արևելյան շրջանների
խեցեղենին:

Ավելի ուշ, Անդրկովկասում /Նախիջևանի Բյուլ-թեփե և Միլի դաշտ/
բացվաց քնակավայրին գուգահեռ, հյուսիսարևմտյան իրանում քացվեցին
նմանատիպ մշակույթով Դիլջեի թեփե և Յանիկ թեփե քնակավայրերը:

Նախիջևանի Բյուլթեփե 1-ինի էնեոլիթյան խեցեղենը ամբողջովին
առքերվում է մնացած շերտերի խեցեղենից: Դա մեծ մասամբ ձեռքով է
պարաստված, հարդախոս, երբեմն ավազով հագեցված կավե քաղաղրամասե-
րով: Ամանները ծեփվել են պարույրաձև պատրույգներ իրար վրա քաղձ-
րացնելով: Թրծումը թույլ է, կարմրավուն երանգավորմամբ: Հանդիպում
են լայն քերտով անոթներ, քրեղաներ, գլանաձև իրանով, տակառի տիպի
խեցեղեն գտածոներ: Մի քանի ձևեր աչքի են ընկնում հատկապես մասի
հասա պատերով: Բերանները լայն են, շուրթերը՝ հլզիղ կտրված: Մի քա-
նիսի իրանին արված են ծեփած ելուստներ՝ կեղծ կանթի ձևի: Հուշաբժա-
նի վերին հորիզոններում հանդիպում են գլանաձև վզով, կլորացող իրա-
նով, ծանր հատակով սափորներ: Բիշ քանակով հանդիպում են երկու տիպի
բաժանվող գլուխազարդ անոթներ: 1-ին տիպին են պատկանում փայլեց-
րած, քարակ խեցուց, հարդախոս կավով պարաստված, կարմիր, շակա-
կագույն, դեղին և գորշ գույնի անոթները, որոնց վրայի երկրաշափեան
գույնազարդումը արված է սև, կարմիր, շակապակագույն ներկով: Այս խեցեղ
դեղն հանդիպում է 16,85-19 մ խորության վրա և, տեղատեղ, ներմուծ-
ված է: 2-րդ տիպի անոթները հարդախոս են, տեղական ծագումով: Դրանք
լավ թրծված են, փայլուն մակերես ունեն և ավելի պարզահեղ զուսազարդ
դում՝ արված կարմիր, դեղին, սև գույնով, կարծես ներմուծվածի հորին-
վածքները կրկնող կավանոթներ լինեն: Առաջին տիպի անոթները պատկանում
են, հավանաբար, հալաթյան մշակույթին:

Աշխատանքի գործիքները նախ և առաջ վկայում են երկրագործական
տնտեսաձևի ժափին, դրանք ուսերե պոչուկով քրիչներ են, զանգվածեղ
ձվածիր աղորիթներ, արորիչներ, ծեծիչներ, սանդեր, սանդկոթեր, քերող
գործիքներ, մանգալի ներդիրներ, աստմանավոր օղոցող գործիքներ, զայլի
կոններ, գորգեր և աղբեր ձևի ու ուսողի հեքերով միջուկներ: Զարե
ինդուստրիային քնորոշ հատկանիշն այստեղ խոշոր շեղքերի առկայությու-
նըն է:

Էնեոլիթյան ստորին շերտերում հայտնաբերվել են մետաղյա 7 առար-
կաներ՝ քառակող /կտրվածցում սեղանաձև/ ծակիչներ, նոսասլացներ, շե-
ղանկյուն շեղքով սայր, երկու հուլունք և երեք մետաղե անորոշ քեկոր-
ներ:

Բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում Արարատյան դաշտավայրի էնեոլիթյան հուշարձանները: Էմիածնի շրջակայքում տեղադրված են մի շարք բնակավայրեր՝ Քեղուտ, Մաշտոց բլուր, Ծաղկունք, Խաթունարխ, որոնք իրենց բնութիվով մոտենում են Նախիջևանի Զյուլթեֆե 1-ինի ստորին հորիզոնին:

Այս կապակցությամբ պետք է նշել նաև մի կարևոր ճշգրտմանի՝ Շենգավիթի մասին /Մրանի շրջակայքում/: Վերջինիս ստորին շերտում /Շենգավիթ 1-ին/ քաղվել են կլոր կացարաններ, որտեղ հայտնաբերվել է կոպիտ խեցեղեն: Մ.Մարդարյանը նշում է, որ այս շերտից վեր քաղվել է մեկ ուրիշ շերտ՝ քաղ անզոքապատ մակերես ունեցող գունազարդ խեցեղենկորներով, որոնք նման են հարավային շրջանի հուշարձանների խեցեղենին:

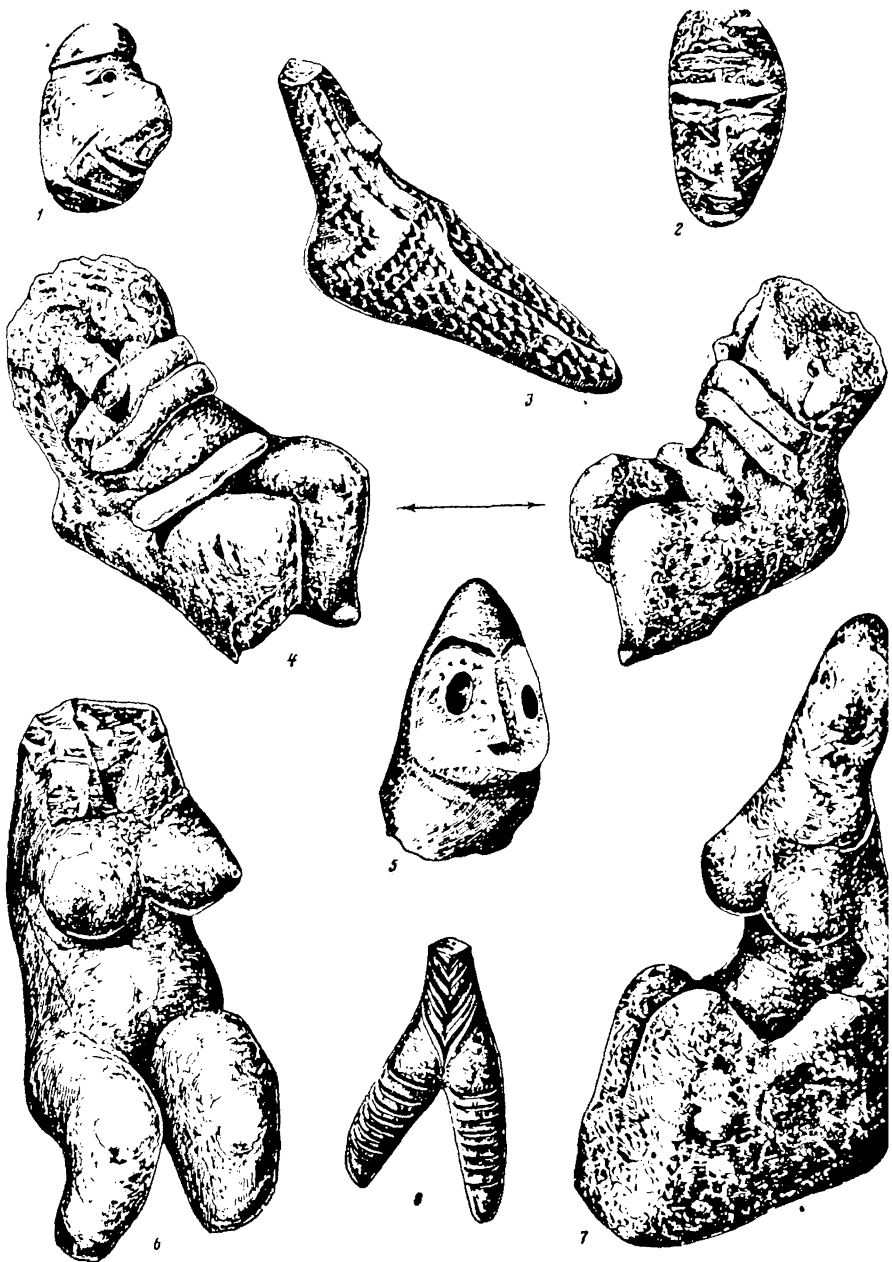
Այսպիսով, հարավային գոտու բնակավայրերն իրենց տարածման սահմաններում /Արաքսի ավազան/, վանի շրջակայք և Ուրմիա/ ներկայացնում են այլ բնույթի խեցեղեն, որը տարբերվում է հյուսիսային գոտու /Շուշավիթ-Շուսա թեֆե/ հնագիտական համալիրից: Դրանք քաղ անզոքապատ, սովորաբար փայլեցրած, երբեմն գունազարդ մակերես ունեցող, հարդախառն կավախեցուց կամ նաև մետաղից պատրաստված զոռններ են, որն ապացուցում է հարավի հեռ ինտենսիվ կապերը:

Հալաթային մշակույթի դասական հուշարձան է Գիրիկի-հաջյանը, որը գտնվում է Արգանից 20 կմ հեռավորակեւք, Դիարբեքիի դաշտավայրում, էկինշիւթը գյուղի մոտ և թվագրվում է մ.թ.ա. 6-րդ հազ-ի երկրորդ կեսով:

Բնակավայրի ստորին շերտում, հալաթյան խեցեղենի հետ, քաղվել են առևուտի քարե հիմքի մնացորդներ: Շրանց կողքին պեղվեցին 6 կլոր կացարաններ՝ առանց կից ուղղանկյուն շինությունների: Պատերը կավածեֆ են, առկայի պարզված չէ, թե աղյուսի շարվածք կա, թե ոչ:

Մինչև փորձենք պարզել, թե Անդրկովկասում ինչ մասապարհով են հայտնաբերվել միջագետքյան մշակույթի տարրերը, անհրաժեշտ է նշել մի շարք էնեոլիթյան այլ հուշարձաններ, որոնք քաղվել են ինչպես հյուսիսարևմտյան իրանում, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում: Խոսքը վերաբերում է Գյոյթեֆե, Ցանիկթեֆե /Ուրմիայի շրջան/, ինչպես և Շամիր-մաթիի/ Քիւթիթեֆե, վանի շրջակայք/ հուշարձաններին:

V Սկսենք Արևմտյան Հայաստանից: Այս լեռնային շրջանը անմիջականորեն հարում է հարավարևմտյան Անդրկովկասին և ծանր հյուսիսարևմտյան իրանին: Հատկապես այս տարածքով հավանաբար պիտի անցնեի այն մասապարհը, որով կապվում էր Հյուսիսի միջագետքյան մշակույթը Անդրկովկասի հետ: Ցավոք, հնագիտական հուշարձաններն այս կարևորագույն շերտում ամբողջովին չեն ուսումնասիրվել: Բայց նման համալիրների առ-

Աղ. 14. Հենոլիթ՝ յարդակերա արձանիկներ, նկ. 1-2,
Արուխլու 1-ին, նկ. 3 Գարգալար թեփեսի, նկ. 4-7
Խրամիս Դիդի գորա, նկ. 8 Շուլակերիս գորա:

կայությունը հիշյալ շրջանում կառավարիչ վեր է:

Ինչ վերաբերվում է սափիջանի Բյուլթեֆե 1-ին, ապա անկասկած է, որ վերջինիս կոնկրետ հորիզոնները /սփորին շերտ/, ուր գտնվում է տիպիկ հալածյալ խեցեղեն, կարող են համադրվել Քիլիթեֆեի ստորին շերտերի հետ:

Նման շերտազրկան, ժամանակազրկան համեմատականից կտրելի է եզրակացնել, որ Քեղուտը ավելի երիտասարդ է Բյուլթեֆե 1-ից, չնայած հետազոտող է, որ Բյուլթեֆե 1-ինի վերջին փուլում արդեն առաջացել է Քեղուտի քնակավայրը: Այսպիսով, Անդրկովկասի այս երկու կարևորագույն վաղ երկրազորեական քնակավայրերն ունեն հարաքերտական համաժամանակյա ընդունված:

Անդրադատնուով Արևմտյան Հայաստանի այլ հուշարձաններին, պետք է նշել, որ Քիլիթեֆեն միայն չէ, որտեղ առկա է հալածյալ և ուրբայդյան խեցեղենը: Չ.Բարսեղյանը նշում է, որ Հեկիմխանյում /Մալաթիայի և Միվասի միջև/, ինչպես և Իսկենում, Արալանթեֆեում և այլուր գտնվել են ուրբայդյան խեցեղենի նմուշներ:

Հյուսիս-ուրբայդյան նյութերը հստակ դիտվում են ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհի, հյուսիս-միջագետքյան տարածքներում, այլև Անդրկովկասի հարող Հյուսիսային Իրանում: Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է նշել Պիլիթեֆեի քնակավայրի մասին, որը գտնվում է Ուրմիայից հարավ, Մուղուզ-կայա դաշտավայրում: Այս համալիրի վերաբերյալ քաղաք հայտնի նյութերը հասկնորեն խոսում են վերջինիս Ուրբայդյան մշակույթին պատկանելու մասին: Անկասկած է, որ հյուսիս-ուրբայդյան ազդեցությունն այստեղ քավականին ցցուն է արտահայտված: Ըստ երևույթին, Անդրկովկաս և նրան հարող Իրանի համապատասխան մարզեր Միջագետքից, նրա հյուսիսային շրջաններից այս մշակութային թափանցումները կատարվել են մ.թ.ա. 5-րդ հազ. երկրորդ կեսին, 4-րդ հազ. սկզբին:

Ներկայումս կուտակվել են քավականին խոսուն փաստեր, որոնք վկայում են Արևմտյան Հայաստանի և Միջագետքի, Միդիայի մշակութային շփումների մասին ոչ միայն մ.թ.ա. 5-րդ հազարամյակում, ինչպես նշել է Չ.Բարսեղյանը, այլև 4-րդ հազ.:

Ակնհայտ է, որ Արևմտյան Հայաստանը այն տարածքն էր, որտեղով կարող էր միջագետքյան խեցեղենը ներթափանցել Մեղրկովկաս, դրա հետ մեկտեղ չի քայքայվում այն, որ Անդրկովկաս արտահանված նյութերը կարող էին զուլ մեմֆիտե Միջագետքից կամ Միդիայից, քայքայ քաղաքներում դրանք պետք է անցնեին Արևմտյան Հայաստանով:

Մենք արդեն ավելի քան Պիլիթեֆեի բնութագրի՝ կապված հյուսիս-ուրբայդյան մշակույթի հետ, սակայն կովկասագետներն իրենց ուշադր-

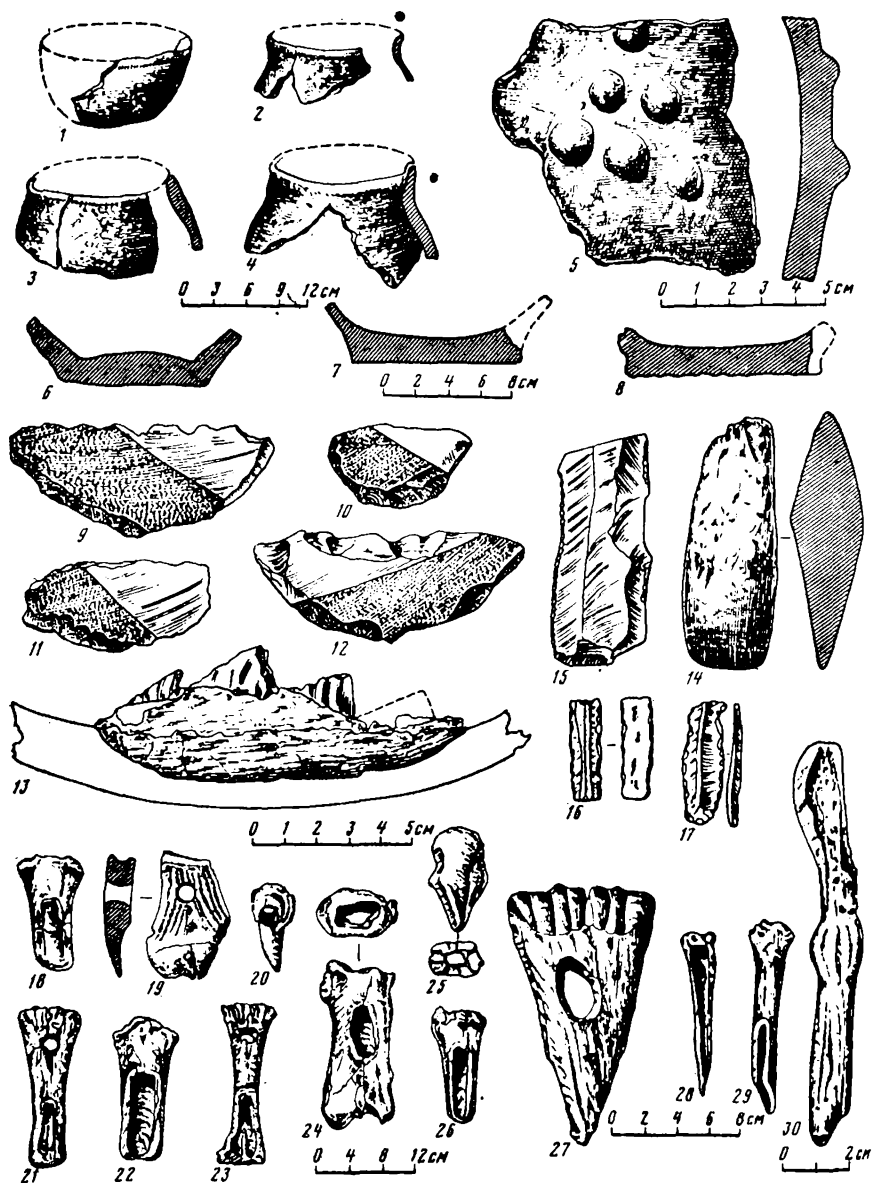
ըուծյան կիզակեռում են պահում մեկ այլ նշանակալի, քաղաքացիական լուծարումը՝ Գյոյթեֆեն Ուրմիւ Լմի մոտ: Այստեղ քաղվել են 6 շերտ, հետագայում է, որ դրանց թիվը ավելանա Կեդուսների վերջնական ավարտումով:

Գյոյթեֆեն , , Կ, , -ն ընդգրկում է քուռ-աղբյուրի մշակույթը: Դրա տակ, ինչպես Բյուլթեֆեն 1-ինում, քննած է ավելի վաղ , , Մ, , շերտը: Մակայն Գյոյթեֆեն , , Կ, , -ն համապատասխանում է Նախիջևանի երկրորդ Բյուլթեֆեն 1-ին շերտի՝ հզորությամբ և նյութի ընդունելով, ինչը որ չի կարելի ասել , , Մ, , շերտի մասին: Վերջինս իր հզորությամբ քաղականին զիջում է Բյուլթեֆեն 1-ին /հզորությունը՝ 0,95 մ/: Գլխավորն այն է, որ շնայած , , , , հետազոտվել է ամբողջովին, քայքայ ընդգրկում է ընդամենը 40 մ² տարածք, և հասկանալի է, որ այն ընդգրկում է մշակույթի պատկանելիությամբ այլ հնազանդական զանազան, հատկապես խեցեղեն: Գտնվել են վաղ երկրագործական քանակավորված ընդուն ճարե և ոսկորե զործիքներ, երեք մետաղյա իրեր: Խեցեղենը քաց անզուգական է, հարդախառն խեցիով: Գունագործությունը կատարված է շագանակագույն ներկով:

Ինչպես նշել է դեռևս Ա.Ա.Իսսենը, Բյուլթեֆեն 1-ին և Գյոյթեֆեն , , Մ, , շերտերը մոտիկ լինելը արտահայտված է միայն մի հատկանիշով՝ կավի քաղաղրուծյան մեջ քուսական խառնուրդների առկայությամբ: Մնացածում խեցեղենը իրարից հիմնովին տարբեր է:

Գյոյթեֆեն , , Մ, , -նի տալիս է քուսական զարդամոտիվներով հարուստ խեցեղեն, որը ինչպես ձևով, այնպես էլ մոտիվներով և ոճով քաղաղրականապես տարբեր է: Բյուլթեֆեն 1-ինի նյութերից: Զի կարելի ասե՞նք նաև այս փուլում քննվելի ճարտարապետական համալիրների տարբերությունները Գյոյթեֆեն , , Մ, , և Բյուլթեֆեն 1-ինի միջև: Վերջինիս, որպես կանոն, ընդուն են հատկապես կլոր կաթարանները, իսկ Գյոյթեֆեն , , Մ, , -ում առայժմ քաղվել են միայն ուղղանկյուն տներ:

Այսպիսով, ակնհայտ է, որ այս երկու հուշարձանները չի կարելի միացնել մեկ ընդհանուր պատմամշակութային խմբի մեջ, ինչը որ անում են միշտը հետազոտողներ: Մի շարք հանրահայտ փաստեր վկայակոչում են, որ Գյոյթեֆեն , , Մ, , -ն ավելի երիտասարդ է Բյուլթեֆեն 1-ին հնազանդական քնակավայրից: Այն հավանաբար առաջացել է Բյուլթեֆեն 1-ինի ստորին շերտի վերջին, ուշ օքսյույան փուլում: Հայտնի է, որ Բյուլթեֆեն 1-ինի ստորին հորիզոնը /18,8 մ մակարդակում/ թվագրվում է մ.թ.ա. 4-րդ հազ. սկզբով: Այդ պատճառով զարմանալի չէ, որ Գյոյթեֆեն , , Մ, , -ում քացակայում է ափական հալաֆյան խեցեղենը: Այն չկա նաև հուշարձանի ստորին շերտերում: Պարզվում է, որ հյուսիսային իրանի նման հուշարձանները գուրկ են հալաֆյան խեցեղենից: Դա քացարկում է նրանով, որ իրանի այդ և կենտրոնական շրջանները, ի տարբերություն Աքեմենյան

Աղ. 16. ԷՆԵՈԼԻԹ՝ ՆՅՈՒՅԵՐ ՇՈՒՄԸ ԲԵՓԵՐԵՑ:

Հայաստանի, չեն գտնվել հալածյալ մշակույթի ազդեցության ուղորդում: Այստեղից միանգամայն պարզ է դառնում, որ Բյուլլթենի 1-ինի հալածյալ խնցանթները առանձին նշումներ վանից 1 հյուսիսարևմտյան իրանի և Արևմտյան Հայաստանի վրայով հայտնվել են նախիջևանում:

Իրանական Աղոթեշանում, քացի Փիշնիից և Գյոյթեֆեից, հայտնի են նաև տվյալ ժամանակաշրջանի այլ հուշարձաններ՝ Յանիկթեֆեն և Դալմթեֆեն: Յանիկթեֆեն գտնվում է Թավրիզից 25 կմ հարավ-արևմուտք, երկու մեծ ու փոքր արհեստական քարեկենքեր վրա: Գեղումներից պարզվել է, որ այստեղ առկա են մի շարք մշակութային հորիզոններ, որոնցից ամենաուշը թվագրվում է մ.թ.ա. 1-ին հազ. կեսով: Մեծ բլրի վրա քաջվել է քուր-արաքսյան հզոր շերտ, որից ստորև առկա է էսեուլիթյան խնցողենով հաբուստ հորիզոն: Յանիկ թեֆեն էսեուլիթյան շերտերում քաջվել են նեղ աղյուսից կառույցներ՝ միատիպ, ձեռքով ձեգծո՜ր հարդախառն խնցողենով: Դրանց հետ հանդիպում են նաև քարձրորակ, լավ թրծված, երբեմն գույնազարդ /սև ներկով քաջ դարչնագույն անզուրի վրա/ խնցողեն: Զարդանախշի մոտիվներում կան հասարակ շերտեր, եռանկյուն կետագծեր և Բյուլլթենի և Միլի դաշտավայրի խնցողենի նման այլ տարրեր:

1960-ական թ.թ. Տ.Յանգի կողմից պեղված Դալմթեֆեի հին շերտերում գտնվել են իրանիս ոչ ընդուն միագույն, կոպիտ խնցողեն: Այն զարդարված է ոսկրե գործիքներով արված անտառ նախշով, կլոր ելուստներով և փոսիկներով: Այժմ են ընկնում գործվածքով նախազարդված անոթները: Դալմա թեֆեի այդ շերտը թվագրվում է 5-րդ հազ. մ.թ.ա. երկրորդ կեսով: Նման խնցողեն հանդիպում է Յանիկթեֆեի էսեուլիթյան շերտերում և Շուլավերի՝ Շուլմութեֆեի խմբին պատկանող քնակավայրում, ինչպես և Իլանլիում Ղարաքաղյան չ՛ի դաշտավայր/:

5-4-րդ հազ. Անդրկովկասի և դրան համաժամանակյա հուշարձանների կապը քաջահայտելու համար կարելի է անել հետևյալ եզրահանգումներ: Նախ, Հարավային Ադկասի հուշարձանները պարունակում են այնպիսի նյութեր, որոնք ցույց են տալիս դրանց կապը հյուսիս-միջագետքյան՝ մշակույթի հետ: Խոսքը վերաբերում է Նախիջևանի Բյուլլթենի 1-ին և Փեղուտի՝ շերտերում: Դրանցից առաջինը /զարգացման վաղ փուլում/ վրակայում է, որ լայն կապեր են եղել հասկապես Հալածի, երկրորդը՝ հյուսիս-ուլբեյդյան մշակույթների հետ, որն իրագործվում էր վանի տարածքով:

Հաջորդ հանգամանքն այն է, որ կուտակված փաստերը խոսում են այն մասին, որ մ.թ.ա. 5-րդ և 4-րդ հազ. առաջին կեսին հարավային պատմամշակութային հուշարձանները կապվում են իրանի հետ՝ քուր ինքնուրույն գծերը պահպանելով հանդերձ:

Ներկայումս Հայկական լեռնաշխարհում և Հարավային Կովկասում առավել սխառմատիկաբար ուսումնասիրվող հուշարձանները տեղադրված են Քուռ գետի կենտրոնական հոսանքում, ուր պեղվել է էնեոլիթյան հուշարձանների Շուլավեր-Շուժուժեֆե խումբը՝ Շուժուժեֆեն, Քոյուժեֆեն, Գարգալարժեֆեն, Արուխլու 1-ինը, Շուլավերիս գորան, Խրամիս ղիղի-գորեն, Իմիրիս գորան: Դրանք հիմնականում ոչ մեծ, արհեստական քուր-ների վրա տեղադրված քնակավայրեր են: Այսպես, օրինակ, Շուլավերի խումբը գտնվում է Խրամ գետի աջ ափին, շուրջ 500 հա տարածքով և քնդ-զբրկում է այնպիսի հուշարձաններ, ինչպիսիք են Շուլավերին, Իմիրիս և Խրամիս ղիղի գորանները, Գաղաթխիլին: Այս քնակավայրերը միմյանցից գտնվում են ոչ ավելի 0,5-1,7 կմ հեռավորության վրա: Արուխլու գյուղի մոտ, ուր խառնվում են Խրամի և Մաշավերա գետերը, տեղադրված է մի ուրիշ հուշարձանախումբ՝ Եղկացած հինգ քուրներից, որոնցից պեղվել են քնդամենը երեքը /Արուխլու 1-3-րդը/:

Աղձակ գետի հովտում, ուր այն թափվում է Քուռ գետի մեջ, տեղա-նացված են այնպիսի հուշարձաններ, ինչպիսիք են Բաթղեղվիշը, Շոմու-թեֆե 1-ինը, Գարգալարժեֆեն: Հաջորդ քնակավայրերի խումբը՝ Քոյու-թեֆե 2-րդը, Մենթեթը և Ռուսթեֆենի գտնվում են Քյուզ և Շամխոր գե-տերի մոտակայում: Այս քնակավայրերի մշակութային շերտերի հզորություն-նը տարբեր է, առաջնվում է 1-ից 10 մ միջև:

Այս հուշարձանների մեջ վաղագույններից է Շուլավերս գորան, որն ունի շուրջ 1 հա տարածք: Պեղումը կատարվել է 252 մ տարածքով: Շերտի հզորությունը կազմում է շուրջ 8 մ, որը բաժանված է ինը շինա-բարական հորիզոնների: Բացվել են 32 կացարանների և տնտեսական շինու-թյունների մնացորդներ, պարիսպ, քակեր և հոր-պահեստներ: Շինություն-ները շարված են տարբեր չափերի հում աղյուսից՝ 30×20, 30×15×8, 25-15×7 սմ, որոնք ունեն կավե միացություն: Բոլոր կառույցները հա-տակազույց կլոր կամ ձվաձևի են, կաղնեցով՝ կոնաճ կամ գլանաճ: Բնակելի կացարանների արմազիքը 2,5-5 մ է, տնտեսականին՝ 0,5-0,75-2 մ: Ամեն մի կացարան կազմված է մեկ տնայակից, որն ունի 2,5 մ-ից ավելի քարձուլություն, 7-17 մ² տարածք, ոչ մեծ մուտք, երբեմն նեղ լուսամուտով: Ամեն մի տան մեջ քաջվել է ձվաձևի կավե օջախ՝ 0,5-0,7մ տրամագծով, որը հատակից քարձու է 10-12 սմ-ով:

Իմիրիս գորանի /ուր պեղվել է շուրջ 800 մ² տարածք / յոթ շի-նարարական հորիզոններում հայտնաբերվեցին հում աղյուսից շուրջ 60 շինություններ: Դրանք ի տարբերություն Շուլավերիս գորայի, հատակա-զբծված են առավել փոփոքով: Բոլոր հորիզոններում, քացի վերին եր-կուսից, առկա էին կլիրացող, 12 մ տրամագծով քակեր, որոնց կցակա-

Աղ. 16. Էնեոլիթ՝ գունազարդ խեցեղեն նկ. 1-4,
 նախիջևանի Բյուլ-թեփե 1-ին, նկ. 5-13 Միլ-
 Ղարաթաղից:

ոուցվել են տնտեսական և քնակելի կառույցներ: Նման հատկազոծային լուծումները ընդորոշ են հասունյան և միջհասունյան մշակույթներին: Բնակարաններում գտնվել են ձվածիր կավե օջախներ, իսկ Նո. 8 կացարանում քացվեց երեք հորերի ձևով օջախ, որն ուշ ժամանակաշրջանի թղիքների նախատիպն է հանդիսացել:

Յմանատիպ կառույցներ քացվել են Արուխլու 1-3-բլոկում: Բացի այդ, Արուխլու 1-ում, բլոքի շրջակայքում հայտնաբերվել է երկու քանդակ՝ փորված տարբեր ժամանակներում: Առաջին քանդակը կտրվածքում սեղանաձև է, լայնությունը վերին մասում 9,5 մ է, իսկ հիմքում՝ 2,5 մ, խորությունը 2 մ է: Այս խանդակը լցվել է ջրով: Երկրորդը չոր էր և հավանաբար ունեցել է 2 մ լայնություն: Տ.Ն.Չուբինշվիլին գտնում է, որ առաջինը ծառայել է որպես ոռոգելի, չորացրեց, և սկսվել է Մաշուկբազնից, շնայած հնարավոր է, որ ծառայել է նաև պաշտպանական նպատակների:

Հիշյալ հուշարձաններից հետքերի է Շոմու թեփեն, որը մի կլոր բլուր է՝ մոտ 100 մ տրամագծով: Հ.Պահանյան մշակութային շերտի հրազորությունը կազմում է 1 մ: Պեղվել է 400 մ² տարածք՝ մեկ շինարարական հորիզոնով: Հատկազոծում կլոր կացարաններն ունեն 3 և ավելի մետր տրամագիծ, իսկ տնտեսականները՝ մինչև 2 մ տրամագիծ: Դրանք բլուրը կառուցված են հում աղյուսից՝ 50-55x22-25x8 36x16x9 սմ չափերով: Մուտքերը ոչ մեծ չափերի են՝ 0,5 0,5 մ: Օջախներ չեն հայտնաբերվել, սակայն առկա են կրակի հետքեր: Ծեփաղբում է, որ կացարանների տանիքները կեղծ թաղի ձև ունեին, որոնց վրա արված էր երդիկ՝ լուսավորման, ինչպես նաև մուտքի համար: Այստեղի օջախները բաժանված էին, ինչպես իմիջիմ Գորոյում, այլ ոչ թա կացարանի մեջ:

Թուրեթեփեն ունի 4 մ էնեոլիթյան շերտ, իսկ Գարգալար թեփեսիում այն կազմում է 10 մ: Երկու բնակավայրերի կացարանները հիշեցնում են Շոմու թեփեն: Մի քանի կիսագետնափոր տներ քացվել են Բաբադերվիշում /Ղազախից 3 կմ հարավ-արևմուտք/:

Վերը նշվածը թույլ է տալիս ասելու, որ բլուրը բնակավայրերը բլուրը հորիզոններում ունեին նույն հատկազոծերը, կից շինությունները նույն տիպին են պատկանում: Նույն ձևի կացարանները և տնտեսական կառույցները, օջախները և այլ հատկանիշների վերլուծականը ապացուցում են, որ այդ մշակույթը հար և նման է առաջավորասիական վաղ երկրագործական մշակույթներին:

Այդ տիպի բնակավայրերին ընդորոշ են մի սենյականոց, կլոր, գրմբեթաձև տանիքով, խորը հատկազոծումով կացարանները: Շոմու թեփի մի քանի կացարաններ միացվել են պատերով՝ ստեղծելով բնդհանուր բակ: Դրա հետ մեկտեղ, այստեղ, Գարգալար թեփեսիում, Բաբադերվիշում, Արուխ-

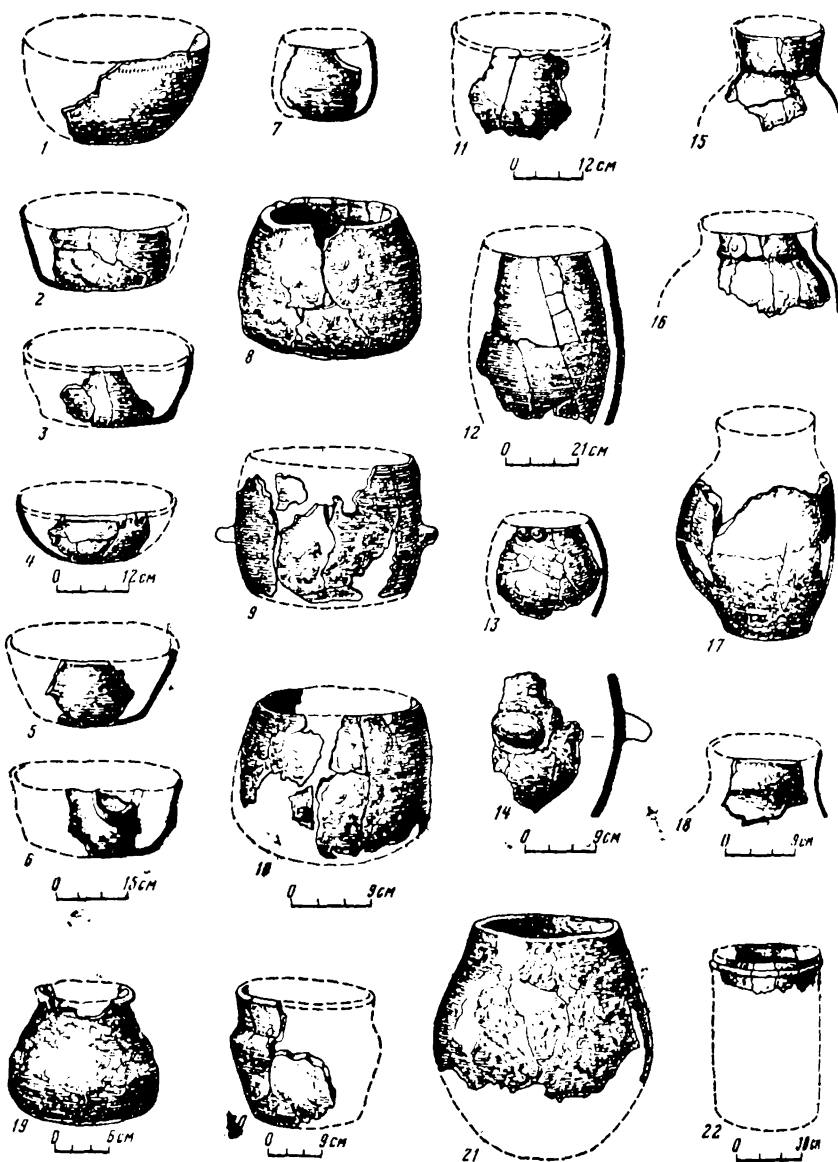
լոյում և այլուր քացվել են կլոր հատակազնով, կիսագետնափոր տներ: Մրանք հավանաբար Անդրկովկասի էնեոլիթից բնորոշ մարտաբազմաձև հորինվածքներ են և ըստ ամենայնի հանդես են գալիս որպես տեղական, վաղն-ջական ժամանակներից եկող վերապրուկային ձևեր: Խանդակ-ջրանցքները հաստատարվել են Արուխլոյում, Խմիրիս գորայում և հավանաբար կատարել են պաշտպանական կամ ավելի շուտ ոռոգման ֆունկցիաներ:

Շուլավերի-Շոմու թեփե խմբին պատկանող հուշարձաններից հայտնաքերվել են մեծ քանակությամբ քարե զործիքներ: Այս հանգամանքով այն առանձնանում է միջագետքյան վաղ խմբերի հասուն-հալածյան մշակույթից: Քարե քաղմագան զործիքներում հանդիպում են նեոլիթյան ձևեր: Վանակա-տից և կայծցարից պատրաստվել են կոնսմե և քաղմանիստ-բրգամե միջուկներ, միկոդմանի շեղբեր՝ կեռացող ծայրերով, քերիչներ, սղոցատիպ աստվածափոր զործիքներ, դուրբեր, մուրժեր, կացիկներ, նետասլացներ, աղորիքներ և այլն:

Աղստեի հովտի հուշարձաններից գտնված քարե զործիքների վերլուծ ծովյունը ցույց է տալիս դրանց տեղական ծագումը, որտեղ հումքը առատ էր: Օրինակ, վանակատը քերվել է ֆարվանա լճի մոտից, օգտագործվել է նաև տեղական գետաքարը:

Ոսկորից և եղջյուրից պատրաստվել են տարբեր զործիքներ: Հառկա-պես տարածված են ծակիչները, ասեղները, ջգերը, հերուկները, կոկիչները, քրիչները, մակաղի հիմնամասերը: Մի քանի գղալներ իրենց զուգահեռներն ունեն շաթալ հույուկում, նման են նաև նետասլացները:

Մեծ խումբ են կազմում կավե գտածոները: Խեցանոթները պարզ ձև ունեն և կոպիտ հարդարում: Դրանք բոլորը ձեռքով են ձեփվել: Միայն առանձին անոթներ ունեն ելուստավոր կանթեր: Խեցեղենի ձևերը մի քանի-աքն են՝ գլանի տեսքով անոթներ, թասեր, կոճուճներ՝ երբեմն դուրս մղված պսակով: Որոշ անոթներ քարձրորակ են, ունեն կարմիր-գորշ կամ դեղին-դարչնագույն մակերես: Արուսլու 1-ին և Յոփի բնակավայրերից պեղվել են կարմիր անգոթապատ խեցանոթներ, որոնք ներմուծվել են: Հիմնականում խեցեղենը սև գորշ, դարչնագույն է, հարդարաւո կավից ձեփած: Որոշ անոթների հատակին արվել է հյուսվածքամե նախշազարդարում: Հանդիպում են նաև զուգահեռ զնեքով նախշեր, կոճակամե ելուստներ, ուռուցիկ ալիքամե գոտիներ: Որոշ անոթներ ներկված են կարմիր ներկով: Հարկ է նշել, որ քննարկվող խմբին պատկանող անոթներն ունեն յուրօրինակ զնեք: Դրանք տարբերվում են Տրիպոլիի և Անաուի, ինչպես նաև Առաջավոր Ասիայի հնավայրերի խեցեղենից: Այն ոչ մի կապ չունի նա խալաթյան մշակույթին պատկանող քարձրորակ զարդարված, քաղմած և զուսազարդ խեցանոթների հետ: Դրա հետ մեկտեղ Շուլավերի-Շոմու թեփեի խեցեղենը

Աղ. 17. Էսեռուիթ՝ խեցեղեն նախիջևանի Զյուլ թեփ 1-ին:

որոշակի գուգահեռներ ունի հասունյան մշակույթի հետ, և այդ կապն արտահայտվում է խեցեղենների համեմատական վերլուծականով: Մրկու խմբերի խեցեղենը աչքի է ընկնում կոպիտ, հաստախեցի պատերի առկայությամբ՝ ծեփածո կոմակահախշով: Նման խեցեղենը բնորոշ է Յևմ-Գաբազիս և Քել-Սոտո հուշարձաններին: Այս երկու՝ Անդրկովկասի և հյուսիսային Միջագետքի տարբեր ժամանակագրական սամաններ ունեցող հուշարձաններից հայտնաբերված խեցեղենի նմանության քաջատրությունը դեռևս իր լուծումը չի ստացել: Հիմնավորված չէր լինի, եթե նշվեր, որ Անդրկովկասում հայտնի խեցեղենի զարդամոտիվները՝ ելուստ-կոմակավոր նախը, ալիքառելիեֆային զծերը, միջագետքյան ծագում ունեն, նամանավանդ մորդասի Ծեփապատկերներով անոթները, քանի որ Միջագետքում արդեն վաղուց չէր կիրառվում նման ոճի անոթների զարդանախշում:

Բացի խեցանոթներից, քննարկվող հուշարձաններից հայտնաբերվել են մեծ թվով ամբողջական և քեկորային մարդակերպ արձանիկներ, որոնց գտնվել են Շուլավերիս գորային վերին շերտում, իմիրիս գորայում, Շոմու թեփեսում, Գարգալար թեփեսում: Հատկապես դրանք շատ են /30 հատ/ Խրամիս-Դիրիգորայում: Բոլոր այս արձանները պատկանում են մերկ, նքատած կամ ծալված ոտքերով կանանց: Չեղքերը, որպես կանոն, ծեփված չեն, ոտքերը՝ միացված, վիզը՝ արտահայտված, իսկ դեմքը՝ ուռուցիկ ծեփված ելուստով ընդգծված: Կարծիք կա, որ կլոր աչքերը ազուցվել են: Արձանիկների մի մասը իրանիս արված են ուռուցիկ բուրրանախշով գոտիներ, որը ծեղքերի ընդօրինակումն է հանդիսացել: Բացի սրանից Արուխլոյում գտնվել են գետաքարե ներկված երկու մարդու գլուխ-քանդակ՝ դիմային մանրամասներով:

Քեղուտի քնակավայրը ոչ մեծ, միաշերտ հուշարձան է, էջմիածնից 3 կմ հարավ գտնվող ձվաձև բլրի վրա. այն հարթ զազաթ ունի և շուրջ 2,5 մ տարածք: Ընդհանուր մշակութային շերտը խաթարված է: Առանձին համաժաններում, ուր պահպանվել են կացարանները, հնագիտական շերտի հզորությունը կազմում է 1,6 մ: Քեղուտում քացվել են հում աղյուսից շինություններ՝ 2,6-3 տրամագծով, որոնց հատակները կավածեփ կամ սվաղված են: Կան նաև կավից պատրաստված օջախներ: Կացարանների պատերի աղյուսները 50 /40/10 սմ չափի են: Մի քանի սենյակների պատերին պահպանվել են կարմիր ներկի հետքեր: Ի տարբերություն Շուլավերիի խմբի հուշարձանների, Քեղուտի կացարանները խիտ չեն կառուցված: Դրանք առանձին խմբերով, որոշակի հեռավորությամբ ծավալվել են բակերի շուրջը: Մենք մե խմբին կից կառուցվել են 1,5 մ տրամագծով անտեսական շինություններ և հորեր: Այսպիսով, Քեղուտը էսեռլիթյան հուշարձան է, որի առանձնահատկություններից է առանձին մեկ կացարանով և կից

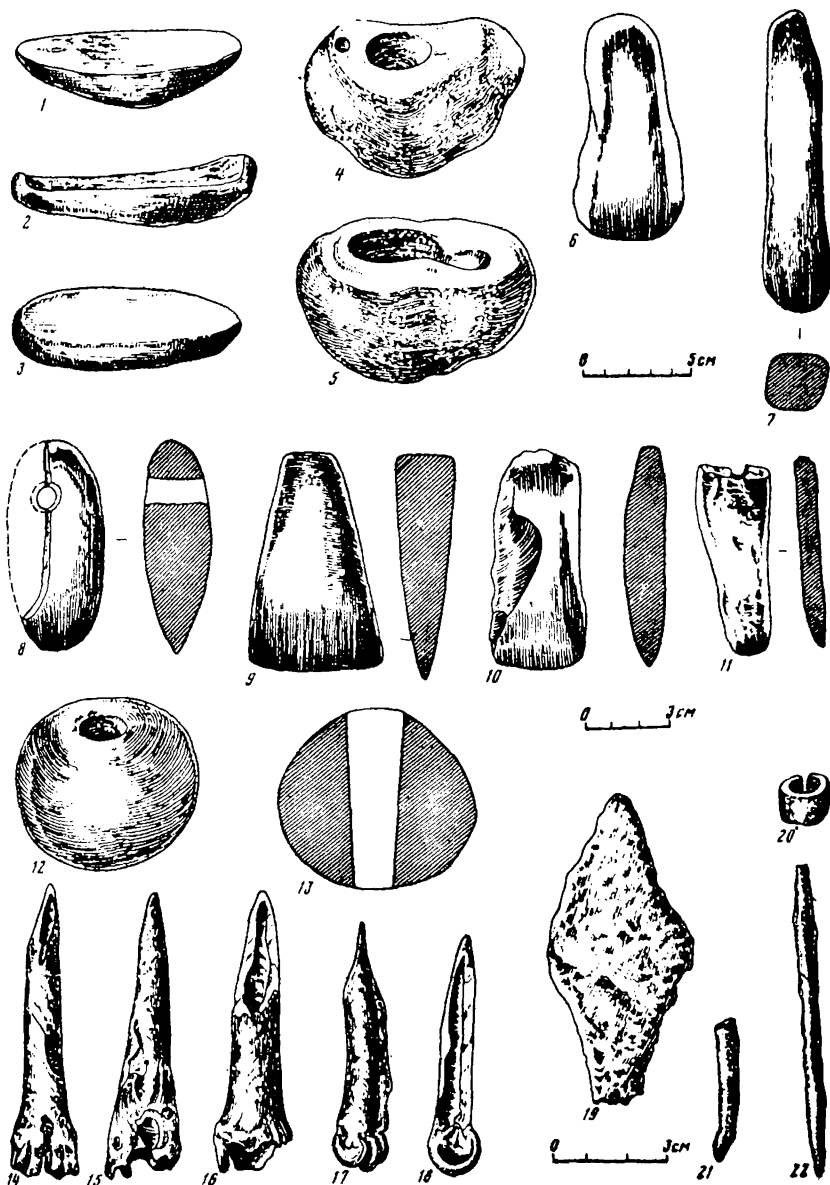
շինութիւններով աղյուսաշատ ճարտարապետական հորինվածքը:

Պեղումներից գտնված նյութերը տիպիկ էսեոլիթյան են: Հիմնական գտածոների մեջ մեծ թիվ են կազմում վանակատից, կայծքարից դանակաձև միակողմանի շեղքերը, մանգաղի ներդիրները, քերիչները, դանակները և այլ գործիքներ: Այստեղ, ի տարբերութիւն Շուշավերի հուշարձանների, արխայիկ միկրոլիթյան գործիքները քացակայում են, քայց գտնվել են մեծ թվով աղորիքներ, սանդեր, սանդակոթներ, տրորիչներ, ծակիչներ, կապիկներ: Առատ են ոսկորե գործիքները՝ քերիչները, կոկիչները, ծակիչները, բզները, ասեղները: Եզակի գտածոների շարքին պիտի դասել խոշոր եղջերավոր անասունի ազդրոսկրից /18 սմ երկարութամբ/ մանգաղաձև հիմքի հայտնաբերումը:

Քեղուտում, ինչպես և Նախիջևանի Բյուլթեփի ստորին շերտում, հայտնաբերվել են մետաղյա առարկաներ: Դրանք են՝ ձվաձև, հարթ, ձգված տեսքով դանակը, ասեղի երկու բեկորներ, որոնք պատրաստված են մկնդեղային քրոսզից: Այս գտածոները Խրամիս Դիդի-գորայի, Կարգաւորթեփեսիի նյութերի հետ միասին կազմում են Չոյասու թեփեսից հետո, Հայկական Լեռնաշխարհի երկրորդ մետաղական իրերի խումբը, որոնք շատ արխայիկ են և հետագա զարգացումն ստացան վաղ քրոսզի դարում:

Քեղուտից հայտնաբերված խեցանոթները ներկայացված են, ինչպես մյուս համալիրներում, տարբեր ձևի, բեկորային և ամբողջական հասարակ, գունազարդ անոթներով: Բացի ամաններից, այստեղ ե գտնվել են կլոր տապակների տեսքով կավե օջախներ, որոնք կողերը ուղիղ են, իսկ շուրթերը՝ դեպի ներս կլորացող: Վերջիններիս տրամագիծը տատանվում է 25-30 սմ: Բոլոր օջախները ստորին մասում ունեն միջանցիկ անցքեր: Որոշ օջախներ օժտված են կոպիտ, ծեփված կանթով: Մի մասի մեջ պահանջվել են մոխրի հետքեր: Քեղուտի քնակավայրը դեռևս միակն է Անդրկովկասում, որտեղ հայտնաբերվել են շարժական օջախներ: Քեղուտի խեցեղենի ամենաբնորոշ հատկանիշը հարդի և ավագի առկայութիւնն է խեցու բաղադրութիւն մեջ: Հաճախ անոթը երկու կողմից պատված է ուրիշ գույնի, հիմնականում դեղին կավե նուրբ շերտով: Նման քաղաքներութիւնը բնորոշ է նաև Բյուլթեփի 1-ին և Միլ-Նարաբադյան դաշտավայրի հուշարձաններից հայտնի խեցեղեն անոթներին: Քեղուտի խեցեղենի ուսումնասիրութիւնից պարզվում է, որ դրա վրա՝ կտրվածքում, կան գործվածքի հետքեր, մի փաստ, որը վկայում է խեցեգործութիւն մեջ գործվածքի Լայն օգտագործման մասին:

Այստեղից խեցեղենը բաժանվում է երկու բնորոշ խմբի: Առաջինը և առավել բազմաքանակը կոպիտ մակերեսով, հարդախառն բաղադրութամբ խեցեղենի խումբն է: Երկրորդ խումբը կազմում են սակավ քանակի, համ-

Աղ. 18. Էկեռլիթ՝ Նյուլթեր Նախիջևանի Բյուլթեթե 1-ին:

մասքար քարժոր որակի, երբեմն անգորբառ, փայլալուծ մակերեսով անոթնե-
րը: Դրանք զննման իրանով, տարբեր քարժորության սահմաններ, թասեր,
քրեղաններ են, որոնք գուրիկ են նախազարդում: Հատկապես հետաքրքիր
են սակավ քանակի գունազարդ, բեկորային ձևով ներկայացված անոթները:
Նկատազարդումն արված է սկ կամ կարմիր գույնով վարդագույն, կարմիր,
առավել համախ զադին հիմնածոնի վրա: Հորինվածքին տիպիկ են ալիքաձևա-
շք, շեղանկյունները, հորիզոնական զենքեր և այլն: Գունազարդ անոթների
մեջ կան քարժոր որակի ներմուծված արիսակներ:

Քեղուտի խցեղենը չնայած տեխնոլոգիական վեբը նշված հասկանիշ-
ներով նմանվում է Անդրկովկասի մի շարք հուշարժաններից փեղվադ անոթ-
ներին, այնուհանդերձ, տարբերվում է վերջիններից ձևով և գունազարդու-
թյամբ: Այն առավել մոտ է կանգնած միջագետքյան համալիրներին: Բացի
դրանից, անոթների գունազարդ խումբը համահնչյուն է հյուսիսօքեյդյան
խցեղենին, ինչը որ նկատվում է նաև դրանց ձևերում: Նման նույնու-
թյունը առկա է նաև Շամիրամալիի նյութերում /Վանի մոտ/:

Վերը քննարկված հուշարժաններն իրենց նյութերով հնարավորություն
են քննոհում Ոչտեղու նաև թվագրական հարցերը. այսպես՝ Շուկավերի-Շու-
մու թեփե խմբի հուշարժանները թվագրվում են մ.թ.ա. 6-5-րդ հազ-ով,
Նախիջևան-Միլ-Ղաթաղյանը՝ մ.թ.ա. 5-րդ հազ. վերջին, 4-րդ հազ. առա-
ջին կեսով: Վերջին թվագրական սանդղակի մեջ կարելի է դասել նաև Քե-
ղուտի քնակավայրը:

Ինչպես տեսնում ենք, ըսուր է նեոլիթյան հուշարժանները քաղա-
շերտ քնակավայրեր են՝ հզոր մշակութային շերտագրությամբ, որը ապա-
ցույցն է երկրաբանական /ոռոգելի տարածքների/ պայմանների գործոննե-
րով պայմանավորված դրանց հստակ նստակեցության տեսնամակ:

Բազմաթիվ մշակովի, ինչպես նաև վայրի հացաբույսերի տարբեր տե-
սակներ թուխությունը խոսում է այն մասին, որ Հայկական լեռնաշխար-
հում է նեոլիթյան ժամանակաշրջանում ոչ թե սկիզբ էր դրվում հացազդի-
ների մշակմանը, այլ տեղի է ունենում հացազդների ցանցի տարածու-
թյունների ինտենսիվ զարգացում: Մրանով էլ պայմանավորված է քարե և
ոսկրե աշխատանքային գործիքների ընտրութթ, որով առավել արդյունավետ
էր դառնում հողագործության զարգացումը, մթերքների վերամշակումը:
Մյու գործիքներից եղջյուրից և կենդանու թիռակից պատրաստված քրիչնե-
րը: Մի քանի քնակավայրերում՝ Աղաբուրու, Մաշոց բուր, զգազորովել
են քարե քրիչներ, որոնց մի մասը լրացվել է ծանրացարներով:

Հունեք կառարվել է ոսկրե և եղջյուրե՝ քարե ներդիրներով ման-
զադների օգնութթամբ: Հազվեդեպ են քարե մանզադները: Գ Վանական և
կայծքարե ներդիրները քա ժործների արդյունքների ապացուցում են, որ
իրենց արդյունավետութթամբ ժամանակակից մանզադներին զիջել են բնազմե
նք 1,7 անգամ:

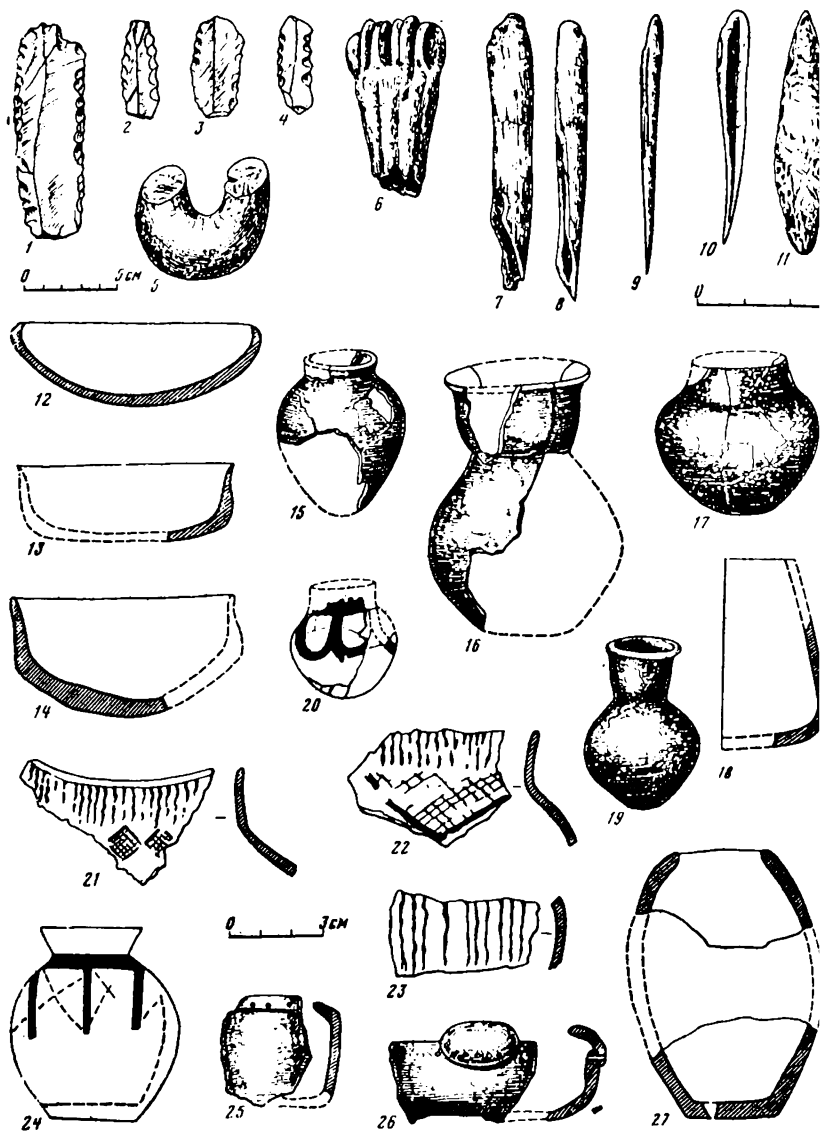
Հացահատիկը մշակելու համար գործածվել են տարբեր տանդեր, աղորիքներ և արորիչներ: Երկրագործությանը զուգընթաց լայն տարածում ունեն անասնապահությունը: Այսպես Շոմուկեփեում մանր եղջերավոր անասունների ոսկորները կազմում են 57 տոկոս, խոշորինը՝ 25 տոկոս: Նույն հարաբերակցությունն է նկատվում Բոյրու թեփեթի և Գարգալար թեփի նյութերում: Հնայած ոսկրաքանական գտածոները վկայում են մանր եղջերավոր անասունների առավելության մասին, սակայն խոզերի և խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների քանակական հարաբերությունը՝ 1:2, խոսում է արդեն իսկ հստակ նստակյաց հողագործական տնտեսաձևի մասին:

Արհեստներից զարգացում է ապրուսի խնցեգործությունը: Մի քանի հնավայրերում բացվել են պարզ կառուցվածքով, հողի մեջ խորացված, եռ-չաձև, ուժեղ ալրված պատերով թրծման վառարաններ: Ինչպես նշվեց, քըսեարկվող ժամանակաշրջանը աչքի է ընկնում մետազործությամբ, երբ, ըստ նախիջևանի Բյուլ թեփի 1-ի և թեղուտի նյութերի, սկսվում է մկնդեղային հանքաքարի օգտագործումը: Անկախ նրանից, թե այն տեղում է հալեցվել, թե բերվել է այս գտածոները խոսում են մետաղի լայն կիրառության մասին տեղական քնակչության կենցաղում: Հնայած ոչ մի բնակավայրից չի գտնվել գործվածքի մնացորդ, բայց իւիկի գլխիկների և այլ նյութերի հայտնաբերումը խոսում է այն մասին, որ հիշյալ ժամանակներում զարգանում էր մետազործական արվեստը:

Մինչև այժմ ոչ մի էսեռլիթյան հուշարձան չի պեղվել ամբողջապես, և բացարձակ ուսումնասիրված չեն դամբարանադաշտերը /չհաշված բնակավայրերի ներսում բացված մի քանի պատահական լաղուսները/: Այս բացը բավականին դժվարացնում է կատարելու եվյալ ժամանակաշրջանի սոցիալական զարգացման բնութագրումը:

Անդրկովկասի, Հայաստանի բոլոր վաղ երկրագործական, հուշարձանները ներկայացնում են 1-2 հա. տարածքով արհեստական բլուրներից կազմված բնակավայրեր, որոնցից մեկը, ըստ երևույթին, եղել է հիմնականը: Բնակավայրերի ամբողջական կառուցապատումը վկայում է, որ այստեղ միջին հաշվով կային 30-40 տներ, որտեղ, հաշվի առնելով նրանց ոչ մեծ տարածքը, կարող եին բնակվել 120-150 մարդ: Տնտեսական կառույցների ոչ մեծ չափերը և ճարտարապետական առանձին մանրամասների վերլուծությունը խոսում են այն մասին, որ հիշյալ բնակավայրում սոցիալական շերտավորում չկար:

Դժվար է ամբողջովին վերականգնել էսեռլիթյան ժամանակաշրջանի զարգաբարձրական պատկերացումները: Կիչ քանակով հայտնաբերված մարդակերպ և կենդանակերպ արձանիկներն, ըստ երևույթին, կապվում են պողաբերության պաշտամունքի հետ: Այդ են վկայում նաև տան հատակնե-

Աղ. 19. Հնունիք՝ սյուրբեր թղուտից:

րում կատարված Թաղումները, որոնք կապվում են նախնիների պաշտամունքի, վերածննդի, եռ զաւու զաղափարի, ընտանիքի, տոհմի և նրա բարձր-վաճման հետ: Խրոմիս դիդի գորայում առանձին պաշտամունքային օջախները հայտնաբերումը, որոնցում գտնվել են ոչխարի ոսկորներ, կավի կլոր քլիթներ, կարող են վկայել օջախի և կրակի պաշտամունքի մասին, որի շուրջ կատարվել են տարբեր արտողութայուններ:

Առատաշենի քնակապեղին գտնվում է էջմիածնի շրջանի համանուն գյուղի տարածքում, Քասախ գետի աջ ափին: Պեղումները կատարվում են 1988 թվից և շարունակվում են առ այսօր Ս.Ա.Ասլանյանի կողմից: Հուշարձանը միաշերտ է, որի նախնական թվագրումը վերաբերում է մ.թ.ա. 6-րդ հազ. վերջին, մ.թ.ա. 6-րդ հազ. սկզբին: Պեղումներից հայտնաբերվել են հատակազնում կլոր կամ ուղղանկյուն, կավածեփ տետեսական, բնակելի մի շարք շինութայուններ: Գտնված քարից և ոսկորից պեղածո նյութերը վկայում են, որ այստեղ տնտեսական հիմնական ձևը երկրագործութայունն ու անասնապահութայունն էր: Այս տնտեսաձևի հետ զուգորդված է նաև որսորդութայունը, որը ոչ պակաս կարևոր դեր է խաղում տնտեսական կյանքում: Հնագիտական գտածոները քաղկացած են խեցեղենից, քարից, ոսկորից և այլն:

Խեցեղենը սակավաթիվ է, բոլոր գտածոների քնդամենը 7 ճ/ճ-ը: Անոթները ցածր, լայնաբերան են, հանդիպում են նաև խոշոր կարասի տիպի ձեռածեփ խեցանոթներ: Հազվադեպ են գունազարդ խեցեղենի թեկորները: Պեղումներից հայտնաբերվել են վառակառից պրիզմայաձև, կոնաձև, միջուկներ, շեղբեր: Առատ են ոսկորից գորցիքները /ասեղներ, ծակիչներ, հերուններ/: Գտնվել են ողորկ մշակումով կացիսներ, աղորիքներ, սանդուղի, հեղափոխիչ են կարված շուրթերով քարե անոթները:

ԳՐԱՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ռ.Մ.Քորոսյան, Պեղումի վաղ երկրագործական քնակավայրը /մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակ/, Երևան- 1976.

Ս.Ա.Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակութայունը Հայաստանում, Երևան, 1967.

Օ.Ա.Աբիбулаև. Раскопки холма Коль-тепе близ Нахичевани в 1955 г. МИА 67.

Օ.Ա.Աբիбулаև. Некоторые итоги изучения холма Коль-тепе в Азербайджане СА 1963, № 3,

О.А.Абибулаев. К вопросу о древней металлургии Кавказа и Азербайджана МИА 125.

О.А.Абибулаев. Энеолит и бронза на территории Нахичеванский АССР.

О.А.Абибулаев. Погребальные памятники на поселении Кюль-тепе в книге: Археологические исследования в Азербайджане. Баку, 1965.

Р.М.Абрамишвили, Н.И.Окропиридзе и др. Раскопки в Тбилиси. АО за 1978.М., 1979.

Р.Б.Аразова. Каменные орудия эпохи энеолита в Азербайджане. Авт.канд.диссертаци. Баку, 1974.

Н.О.Бадер. Раннеземледельческое поселение Тель-сото /по раскопкам 1971, 1973-1974 гг/ СА 1975, 4.

Н.И.Вавилов. Мировые ресурсы зерновых культур и льна. М-Л-д, 1957.

О.М.Джапаридзе, А.И.Джавахишвили. Культура древнейшего земледельческого населения на территории Грузии - на груз.яз. с русским резюме. Тбилиси. 1971.

О.М.Джапаридзе, А.И.Джавахишвили. Культура древнейшего земледельческого населения на территории Грузии. Тбилиси. 1976.

А.А.Иессен. Кавказ и Древний Восток в IV-III тыс. до н.э. КСИД, вып. 93.

А.А.Иессен. Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи, МИА, 125.

Б.А.Куфтин. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, 1941.

К.Х.Кушнарева, Т.Н.Чубинишвили. Древнейшие культуры Южного Кавказа, Л-д, 1970.

Т.В.Кичурадзе. Периодизация раннеземледельческой культуры Восточного Кавказа. Тбилиси, 1976 - на груз.яз. с русским резюме.

Г.Н.Лисицына, Л.В.Пришепенко. Палеоботанические находки Кавказа и Ближнего Востока. М., 1977.

В.М.Массон, Н.Я.Черперт, Р.М.Шунчаев, Е.К.Черныш. Энеолит СССР /в серии Археология СССР).

А.А.Мартirosян, Р.М.Торосян. К вопросу об интерпретации энеолитической культуры Армении. ВОН, 1967, 3.

С.К.Межлумян. Палеофауна эпох энеолита, бронзы и железа на территории Армении. Ереван, 1972.

Р.М.Шунчаев. Кавказ на заре бронзового века. М., 1975.

И.Г.Нариманов. Археологические исследования Шому-тепен в кни

те: Археологические исследования в Азербайджане. Баку, 1962.

И.Г.Нариманов. Керамика древнего поселения вблизи городища Оренкалы, МИА, №125.

И.Г.Нариманов. Исследования энеолитических памятников в Азербайджане АО за 1967 г.

И.Г.Нариманов. Раскопки энеолитического поселения Идамынтапе.

И.Г.Нариманов. О земледелии эпохи энеолита в Азербайджане. СА 1971, № 3.

Отчет Квемо-картлийской экспедиции. Тбилиси, 1975.

Отчет квемо-картлийской экспедиции /1965-1971/. Тбилиси, 1978.

Р.М.Рамишвили, В.А.Джербенадзе, З.А.Каландадзе и др. Исследования в ущелье Арагви. АО за 1978. М., 1970.

И.Р.Селимханов. Историко-химические и аналитические исследования древних предметов из медных сплавов /на материале энеолита Азербайджана. Баку, 1960/.

Р.М.Торосян, Г.А.Микаелян, С.Г.Деведжян. Разведки древнейших памятников Армении. АО, 1969г.

Т.Н.Чубинишвили, К.Х.Кушнарера. Новые материалы по энеолиту Южного Кавказа V-VI тыс. до н.э./Тбилиси 1967/ Мацне № 6/.

Т.Н.Чубинишвили. К древней истории Южного Кавказа. Тбилиси, 1971.

Գ Լ Ո Ւ Յ Ե Ր Ր Ո Ր Դ
ՀԱՅՍՍԱՏԱՆԸ ՎԱՂ ԲԼՐՈՆԶԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒԽ

Դարձ. 1. Վաղ բրոնզեդարձի մշակույթը.

Հայկական քարժրականդակում 4-րդ հազարամյակի վերջին և 3-րդի սկզբին նկատվում են նախորդ պատմական ժամանակաշրջանի զարգացման առաք-բնթաց փոփոխություններ: Երկրագործության ինտենսիվ զարգացումը պայ-մանավորված էր պարզունակ արորի և հնագույն զանգվածող՝ անիվ-ներով սալների առաջացմամբ, երբ հերկովի տարածքները ընդարձակվեցին, և թերթը սկսեցին տեղափոխել հեռավոր շրջաններին: Ի հայտ եկան մետաղ-յա մանգաղները, որով խթանվեց ջրբլի հավաքման պրոցեսը: Առավել զար-գացման հասավ անասնապահությունը: Խոշոր եղջերավոր անասունների, որ-պես անհրաժեշտ քարշող ուժի, գործածության հետ մեկտեղ մեծապես ավելա-նում էր մանր եղջերավոր անասունների ցանակը: Դա վկայում է հեռակա անասնապահության, ինչպես նաև արոտավայրերի յուրացման մասին: Ջարգա-ցավ ժիւղընությունը: Աննախընթաց ծաղկման հասան արհեստները, խեցե-գործությունը, ոսկրի, քարե մշակումը, մանածագործությունը և հատկա-պես մետաղագործությունը, մետաղի մշակումը Միջագետքի և Միդիայի հետ ան-վանդական կապերի ընդլայնման հետ մեկտեղ նոր մշակութային կապ է հաս-տատվում Միջերկրականի շրջանների հետ: Այս ժամանակաշրջանը թվագրվում է վաղ բրոնզով և հայտնի է կուր-արաքսյան /Բ.Ս.Արևիսի/ առաջարկած անվանումը/ կամ շենգավիթյան /Ե.Հ.Բայբուրթյան/ մշակույթ անվանումով, որը ստեղծեց փաստացի բուրդ անհրաժեշտ պայմանները ավյալ ուեզիոնի հո-տարկության հետագա զարգացման համար:

Տնտեսական հզոր զարգացումը, արհեստները և հատկապես անասնապա-հությունը հանգեցրին ոչ միայն հարստության առավել կուտակմանը, սո-ցիալական տարբերակմանը առանձին ցեղերի միջև, այլև ստեղծվեցին միջ ցեղային, միջհամայնքային մշակման փոխհարաբերություններ: Արդյուն-քում առաջացան պաշտպանական ձևերի նոր՝ կիկլոպյան համակարգեր: Ներ-մուծված զենքերի ձևերի ընդօրինակումը եռաստեղ մետաղագործության զար-գացմանը:

Բրոնզեդարձի հաջորդ փուլը հնագիտական զբոսանություն մեջ ցնդուն/ զած է անվանել միջին բրոնզի ժամանակաշրջան, որը թվագրվում է մ.թ.ա. 20-16-րդ դ.դ.:

Այս դարաշրջանում Հայաստանում և Անդրկովկասում նկատվում են էական փոփոխություններ: Անասնապահության զարգացման հետ մեկտեղ ուժեղանում է ցեղերի գույնքային տարբերակումը: Վաղ բրոնզե դարի մշա-կույթի հիման վրա Հայաստանում ձևավորվում են նոր մշակույթներ՝

իրենց ազգակից քնդհանրություններով՝ կարմիրքեղոյան-թրիաւթիան, ական-ուզեր-իւկյան և կարմիր վանքյան: Շարունակվում է արհեստների զարգացումը: Սև փայլեցրած կուր-արաքսյան խեցեղանի փոխարեն հանդես եկն զալիս գունազարդ խեցանոթների նոր ժանր, տարածվում են նաև սև, սպիտակ ազուցված զաքղասխշով անոթներ: Շարունակվում է մետաղագործութեան զարգացումը: Մետաղի ժուլման մեջ մկնդեղային քրոնզը փոխարինվում է անագով:

Բրոնզեդարի երկրորդ փուլը Հայաստանում ցնթանում է մշակութային սերտ կապերի առկայութեան պայմաններում Միջերկրականի հետ, բայց, ի տարբերութիւնն սախորդ շրջանների, համընկնում է ինթական ցեղերի միավորման հետ, երբ առաջացավ վերջիններիս Թագավորութիւնը:

Բրոնզի ժամանակաշրջանի աջարտը ուշ քրոնզե դարաշրջանն է /15-12-րդ դդ. մ.թ.ա./, որը Հայաստանի նյութական մշակույթում զրաւում է քացահայտ յուրօրինակ տեղ: Այս դարաշրջանը բնորոշվում է ամենից էական առաջընթացով, որն ի հայտ է գալիս հիմնական տնտեսածանքում՝ երկրագործութեան, անասնապահութեան քաղաքագրում: Տարբեր դամբարանների համալիրներից պեղված քաղմաթիվ նյութեր վկայում են կավագործութեան, մանածագործութեան, կաշվեգործութեան և այլ արհեստների զարգացածութեան մասին: Հատկապես քարժր զարգացման հասավ մետաղագործութիւնը, որը ակնառու երևում է տարբեր տիպի սիգնակների, սրերի, դաշույնների, կացիների, նետասլաքների և այլ նյութերի ուսումնասիրման ժամանակ:

➤ Հայաստանի վաղ քրոնզեդարի հուշարձանները հայտնի են վաղուց: Դրանց առաջին հայտնագործութիւնները կատարվել են դեռևս Անդրկովկասի հնագիտութեան ուսումնասիրման արշաւույսին: Այսպես, 1869 թ. Զաքլիկի հնքավայրերում քացվեցին հավանաբար տարբեր ժամանակաշրջանների դամբարաններ, որոնցից մեկում գտնվեցին կուր-արաքսյան մշակույթին բնորոշ կամանոթներ: Այդ ժամանակից, դառնալով ու տարբերայնորեն սկսվեց այս մշակույթի նյութերի հավաքումը: 1879 թ. Մ.Ս.Ուվարովը Սրմավիր քուռում հայտնաբերեց նշված ժամանակաշրջանին պատկանող անոթներ, իսկ ութ տարի անց, Ղարսի մարզում՝ Մեչետի գյուղի մոտ, գտնվեցին համանման նյութեր: Համարյա նույն ժամանակին են վերաբերում Մուրիեի կողմից Ռեդկին լազերից հայտնաբերված անոթները:

Հատկապես պետք է մատնանշել Ե.Լաւայանի աշխատանքները: Նրա ական հետ են կապվում ակաւադր հայտնագործութիւնները Անդրկովկասում՝ Նափիշկանի քյուլ թեփե 1-ինում 1904 թ. Ե.Լաւայանը առաջինը ճեպագրեց այս քուռը, հավաքեց արժեքավոր նյութեր, այդ թվում կուր-արաքսյան մշակույթին վերաբերող: 1913 թ. նա հետազոտեց այս մշակույթի մեկ այլ հուշարձան՝ Էջմիածնի մոտ գտնվող Շրեշ քուռը-թնակավայրը: Ե.Լա-

ւայանք արժեքավոր նյութեր հաճաքեց /հիմնականում խեցեղենի հաճաքեցու/ ներկայիս Աղբեջանի Նուխիի շրջանում, ինչպես նաև Մանսի արևմտյան ափից: Կուր-արաքսյան մշակույթին վերաբերող կարևոր հայտնագործություններ կատարվեցին հզդիրի մոտ:

Հայաստանի կուր-արաքսյան մշակույթին վերաբերող կարևոր նյութեր են գտնվել 1927 թ. էլմիսենի Մոխրաբլուր /Նախկինում՝ Զյուլիթա/ և էլտի քնակավայրում:

1935-37 թ.թ. Մ.Ա.Բաբյուրյանը Նրևանի տարածքում պեղեց Մուխանթ-Քաֆա քաղաքի ճակատը, որի ստորին հորիզոնը պարունակում էր կուր-արաքսյան մշակույթ: Նրա կողմից 1936-38 թ.թ. ընթացքում պեղվեց մի այլ կարևոր հուշարձան՝ Շենգավիթը, որը կուր-արաքսյան մշակույթին վերաբերող ամենանշանավոր քնակավայրերից է: Պեղումները վերսկսվեցին 1958 թ.՝ սեկտվ շուրջ 25 տարի, թայց, ցավոք, մեր պատկերացումները այս եզակի հուշարձանի վերաբերյալ սահմանափակվում են միայն Մ.Ա.Բաբյուրյանի կատարած հետազոտություններով: Արցախում Յ.Խ.Գում-մելը պեղեց վաղ քրոնոզ վերաբերող երկու դամբարանաբլուր /119,125/:

Ստվել էական արդյունքներով նշանավորվեցին 1936-40 թ.թ. Բ.Ա. Կուլեբինի կողմից Քոնդուցում կատարված պեղումները: Դա Բեշաշեն հայտնի ամրոցն էր և երկու այլ հնավայրեր, ինչպես նաև երկու սալարկղից դամբարան: Այստեղ, ինչպես Մուխանթ-Քաֆայում, քաջահայտվեց կուր-արաքսյան մշակույթի շերտագրությունը:

Շենգավիթի և Վրաստանի հնավայրերի պեղումներն իրենց նյութերով քաջահայտեցին Անդրկովկասի վաղ մեծադի ժամանակաշրջանի ժամանակագրական մշակութային ամբողջականությունը: Նյութերի համակարգման, գիտական վերլուծության և մեկնաբանման գործում շատ կարևոր լույս ենթադրեց Բ.Ա.Կուլեբինը, որը մի շարք մենագրություններում ցույց տվեց, որ այդ նյութերը պատկանում են միևնույն հնագույն մշակութային շերտին, պահանջելով միասնարության հասկացությունը որոշակի տարածքում՝ սկսած Արարատից մինչև Քիֆլիս, Նախիջևանից Մոսկովսկեր-Քոնդը՝ ներթափանցելով արևմտյան Վրաստան և Դեղատան:

Բ.Ա.Կուլեբինը Անդրկովկասի այս խմբի հուշարձանները թվագրեց մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակով, որակելով դրանք որպես հնագույն անասնապահական, երկրագործական մշակույթի պատկանող, Մերձավոր Արևելքի գունազարդ խեցեղենով քնորոշվող հայտնի համալիրներից խիստ զտովոր շրջան: Բ.Ա.Կուլեբինը քնորոշեց նաև այս խեցեղենի հիմնական տիպերը և զարդամոտիվները: Հաշվի առնելով, որ քննարկվող շրջանների համալիրներում մեծադե ներկայացված է խիստ սահմանափակ քանակով և պարզունակ ձևով, Բ.Ա.Կուլեբինը այն քննալեց որպես էնեոլիթյան մշակույթ և անվանեց

կուր-արաքսյան էենոլիթ, քանի որ ժամանակին հայտնի քուլոր նման հուշարժանները տեղադրվում էին Կուր և Արաքս գետերի միջև:

Հայրենական մեծ պատերազմից հետո վաղբրոնզեդարյան մշակույթին վերաբերող շերտեր հայտնաբերվեցին Դվինում, Գաննիում, Դմանխում: Հատկապես պետք է նշել, որ դեռևս պատերազմից առաջ կուր-արաքսյան մշակույթին պատկանող հուշարժանները բացվել էին նաև Արևմտյան Հայաստանում, մասնավորապես Էրզրումի մոտ գտնվող Կարազ քնակավայրում:

Ժամանակի զիտական մակարդակից ելնելով՝ Ռ.Ք.Պիոտրովսկին քուր-արաքսյան խմբին պատկանող հուշարժանները թվագրեց պոնտոս դարով, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ Անդրկովկասի հնագիտության զարգացման գործում:

Արժեքավոր էին Տ.Բաղդուխ-Բաղուսի պեղումները Ուրմիայի մոտ զքոնցվող Գեոլթեֆե քնակավայրում, որի . . 4. , շերտը քնդգրկում է կուր-արաքսյան մշակույթին վերաբերող նյութեր: Այսպիսով, պետք է, որ նշված մշակույթը տարածվում է իր սկզբնական սահմաններից՝ Արաքսի մզաբնից հարավ:

Հաջորդ տատամյակների քննաքննում սկսվեց նոր հուշարժանների ինտենսիվ ուսումնասիրությունը և նյութերի նախնական հավաքումը: Հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում էին նոր հուշարժանների, դրանց շերտագրության, թվագրության և պատմամշակութային հարաբերությունների խնդիրները:

Բացառիկ կարևոր հուշարժաններից է 1953 թվից սկսած Նախիջևանում Օ.Ա.Աքիբուլսկի կողմից պեղված քաղմշերտ կուր-արաքսյան մշակույթին վերաբերող Բյուլթեֆե 1-ին քնակավայրը: Վաղ քրոնզե դարին վերաբերող մշակութային շերտի հզորությունը այստեղ հասնում է 8,5-9,5 մ: 1960 թ. Վ.Գ.Ալիևը սկսեց Նախիջևանի Բյուլթեֆե 2-ի հետազոտումը: Ներկայիս Աղրեքի շտամում պեղվել են այս ժամանակաշրջանին վերաբերող մի քանի այլ հնավայրեր Ղազախի և Ղուբայի շրջաններում, Խաչ-բուլաղում, Շամախիում, Բաքադեբվիշում և մի շարք այլ վայրերում:

Հայաստանում է.Վ.Նանգադյանը պեղումներ կատարեց Էլարի դամբարանադաշտում և ամրոցում, Գաննի ամրոցի ստորին շերտերում, ինչպես և Կիրովականի կուր-արաքսյան ժամանակաշրջանի քնակավայրում: Հատկապես հետաքրքիր էին Մեծամորի պեղումները, որի ստորին երկու հորիզոնները պատկանում են կուր-արաքսյան մշակույթին: Հետազոտողին են պատկանում նաև մեկ այլ հետաքրքիր հուշարժանի՝ Ջրահովի պեղումները, որի նյութերը, ցավոք, ուսնապես հրատարակված չեն: Հայաստանում պեղված քրոնզե ժամանակաշրջանի հետաքրքիր հուշարժաններից են Հ.Հ. Մնացականյանի ուսումնասիրված Լժաշենի քաղմշերտ քնակավայրը, դամբարան-

ներք, ինչպես նաև Արթիկի շրջանում Տ.Ս.Խաչատրյանի կողմից ուսումնասիրված Հադիժի քնակավայրը: 1960 թ. Ս.Ա. Շապանը Նոյեմբերյանի շրջանում պեղեց կիկլոպյան ամրոցներ. Շագլամա 2-րդ, 3-րդ և Ջաղացատեղ քնակավայրերը, ինչպես նաև հյուսիսարևելյան Հայաստանի մի շարք հուշարձաններ և առանձին նյութեր /Դեդկին-Լագեր, Ջողագ, Դրդի/, որոնցից գտնված հավաքածուները մտել են զետեղան լայն շրջանառության մեջ: 1970 թ. մինչև օրս Գ.Ս.Արեշյանը պեղումներ է կատարում Եջմիածնի Մոխրաբլուր քնակավայրում: Բավականին մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում 1967 թ. Երևանի մոտակայքում հայտնաբերված 3-րդ հազ. վերաբերող քրոնոլոգի գործիքների զանոթը:

Հետաքրքիր հայտնագործություններ են կատարվել Արևմտյան Հայաստանում: Այստեղ 1956-57 թ.թ. Ղ.Ա.Բարսեղի կողմից հետազոտվեցին Միվասի Մալաթիայի, Էլագիդի, Մուշի, Բիթլիսի, Վանի շրջանները, մասնակիորեն Իզդիրի /Արարատյան/ հարթավայրը: Բացվել են շուրջ 150 էնեոլիթյան և վաղ բրոնզե, երկաթի դարի հուշարձաններ, սակայն հեղինակի եզրակացությունները և ենթադրությունները, մասնավորապես, կուր-արաքսյան մշակույթի սահմանների և նրա ձևավորման շրջանի մասին և համոզիչ չեն:

Հետաքրքիր արդյունքներ են ստացվել Արևմտյան Հայաստանի Կարնո դաշտում պեղված Պուլուր, Կարագ առվել լավ ուսումնասիրված քնակավայրերից: 1971 թ. հրատարակվեց Ղ. Բարսեղի գիրքը, որին հեղինակակից է Դ.Մ.Լանգը: Այն նվիրվում է վերին եփրադի մինչև Կովկասյան լեռնաշղթան, Ուրմիան ընդգրկող պատմամշակութային ընդարձակ մարզի բնութագրմանը, նրա զարգացմանը՝ սկսած քարի դարից մինչև միջնադար: Համապատասխան քաժիններում /գլուխ 3-րդ/ քննարկված է կուր-արաքսյան մշակույթը, որը հեղինակը առաջարկում է անվանել «վաղ կովկասյան և արևելյան ասիական մշակույթ»,:

Ինչպես տեսնում ենք, կուր-արաքսյան մշակույթը, որը շուրջ 40 տարի առաջ Բ.Ա.Կուժմոնը մեկնաբանեց որպես էնեոլիթյան, այժմ ընդգրկում է Հայկական լեռնաշխարհը և համարյա ամբողջ Անդրկովկասը: Հարավ-արևելքում այն մասնավորապես մոտենում է իրանական ջարժրական-դակի հյուսիսային և արևմտյան շրջաններին, հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում՝ Դաղստանին, Չեչեն-Ինգուշեթիային և անգամ Հյուսիսային Օսեթիայի մի շարք շրջաններին: Պետք է արձանագրել նաև, որ վերոհիշյալ մշակույթի առանձին տարրեր նկատվում են նաև Միրիայում և Պաղեստինում, ուր դրանք կազմում են, այսպես կոչված, Կիրքեթ-Կերակյան մշակույթ /Կիրքեթ-Կերակ քնակավայրի անունով/, որը առաջին անգամ հայտնաբերվեց 1924 թ.: Անտարակույս այս շրջանը ոչ միշտ է եղել այս-

քան ընդարձակ և սկզբից այն սահմանափակվել է, հավանաբար, Հայկական լեռնաշխարհի ինչ-որ շրջանով, այդ թվում՝ կուր-արաքսյան Միջագետքով: Այս ենթադրությունը հիմնավորվում է նրանով, որ հենց այս տարածքում դիտվում են այս մշակույթի աստիճանի առավել մեծ քանակությամբ հուշարձաններ, ընդ որում դրանք հանդիպում են և՛ հարթավայրերում, ծովի մակերևույթից շուրջ 2000մ բարձրության վրա տեղադրված շրջաններում: Այս փաստը խոսում է Անդրկովկասի և Հայաստանի ժամանակին խիտ բնակեցված լինելու մասին: Հատկապես շատ խիտ էին բնակեցված Արարատյան դաշտավայրը, Երրակը, Սևանի ավազանը, Մուշը, Մերձփոքասյան տաճարները, Երզն Զարթլին և այլն:

Չնայած բավականին մեծ քանակի /շուրջ 400/ հուշարձանների ուսումնասիրությունը, դեռևս կուր-արաքսյան մշակույթի առաջացման հարցերը վերջնականապես չէին լուծված: Այս մշակույթը վեր հանելու համար նպաստահարմար է ընդհանուր գծերով ներկայացնել առանձին հուշարձաններ:

Հայաստանի կուր-արաքսյան բնակավայրերը տեղադրված են գետերի, քնակարանից պաշտպանված բլուրների, բարձունքների, դարավանդների վրա, ուր բարենպաստ պայմաններ կան երկրագործության և անասնապահության զարգացման համար: Այս բնակավայրերը առաջացել են կամ նախկինում չբնակեցված տեղերում /Գառնի, Քուսի, Ճոթեր, Օզնի, Բեշտաշեն և այլն/, կամ կառուցվել են էսեռլիթյան բնակավայրերի տեղում /Ջյուլիթֆե, Շենգավիթ, Բաբա-դերվիշ, Գեոյ-թեֆե և այլն/: Հայաստանի այդ մշակույթը ներկայացնող բնակավայրերը բաժանվում են երեք խմբի, որոնք էլ բնորոշվում են իրենց կառույց-շինություններով: Հարթավայրային շրջաններում դրանք հիմնականում ներկայացված են մշակութային մնացորդներից կազմված բլուրներով, որոնք, որպես կանոն, ունեն որոշակի մեծ չափերի հասնող բարձրություն և շերտի հզորություն՝ մինչև 10 և ավելի մետրի: Նախալեռնային շրջաններում դրանք ունեն շերտի ավելի փոքր հաստություն, իսկ կացարանները հիմնականում կառուցված են քարե հիմնաքարի վրա շարված աղյուսով: Շերտի հաստությունը հասնում է մի քանի մետրի: Հաջորդ խումբը կազմող բարձրլեռնային բնակավայրերը, կառույցները, որպես վերա, և մշակութային շերտը համեմատաբար մեծ չէ:

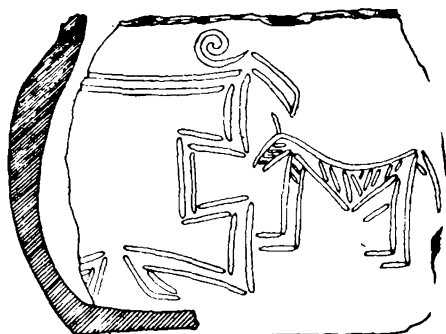
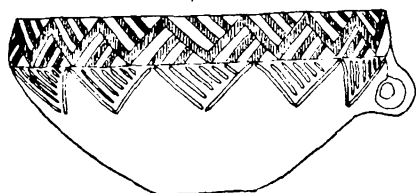
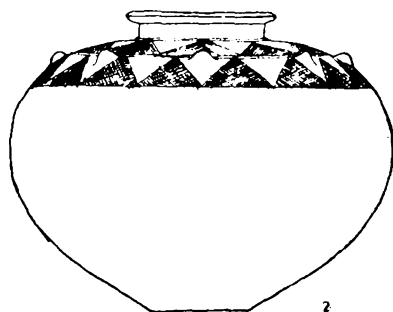
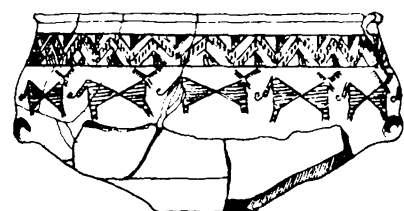
Առանձին դեպքերում այս բնակավայրերը ամրացված էին: Այսպես, Շենգավիթում բացվել է 4 մ հաստությամբ քարե բլուկներից աշտարակներով պարիսպ, ինչպես և դեպի գետը տանող ստորգետնյա ուղի: Քարե հիմնաքարով պաշտպանական պարիսպի մի հատված բացվել է Գառնիում: Այսպիսի պարսպատներով են ամրացված Մոխրաբլուրը, Շրջ բլուրը, Մուխանթթափան, Գեոյթեֆեն, Ախթամիրը, Քազմկորանիստը, մի քանի այլ բնակավայրեր

Նոյնմքերյանի շրջանում, Բախսին և այլն: Մտորոշ այն է, որ պաշտպանական պարսպապատերը հիմնականում օդակում են խոշոր քնակավայրերը, որտեղ կենտրոնացվել է հացահատիկի և անասունների մեծ քանակություն: Տեղանքի օգտագործումը և հատակագծային լուծումներին վերաբերող հարցերը այն ժամանակաշրջանի համար ունեն մեծ նշանակություն: Բնակավայրերի համար հարմարավետ տեղերում հարթեցվել են ժայռերը՝ ստեղծելով հեռապատերով դարձվանդներ, որոնք ցառայել են սողանքը արգելակելու համար, ինչպես նաև առանձին թեքություններ, որով քնակավայրերից հեռացվել են անձրևաջրերը:

Շրեշ բլուր, Սա մի կանաչապատ արհեստական բլուր է, որը տեղադրված է Հլմիանից ոչ հեռու, Բասախ գետի ափին: Այն ունեւ 3,5 մ քարձություն, 123 մ տրամագիծ: Ե.Լալայանը գրում է, որ բլուրն իր անվանումը ստացել է տեղանքում աճող շրեշ քուլասի անունով: Բլուրի պեղումները կատարվեցին 1913 թ. Այստեղ դրվեցին խաչած Խանդակներ՝ 1,5 մ թորություն, ուր հայտնաբերվեցին երեք մշակութային շերտեր: 1935 թ. այն հետազոտեց Ե.Բալբուրթյանը և բացահայտեց հուշարձանի ստորին շերտի պատկանելությունը մ.թ.ա. 3-րդ հազ.-ին և այն, որ այստեղ կային կիկլոպյան ամրոցի պատեր:

:Մոխրաբլուր: Գտնվում է Հլմիանից 4 կմ հարավ, Շրեշ բլուրից 7 կմ հեռավորության վրա: Այն հյուսիսից հարավ՝ 250 մ, իսկ արևելքից արևմուտք՝ 160 մ տրամագծով արհեստական բլուր է: 1928 թ. այստեղ այցելելով, Ք.Թորոմանյանը հավաքեց վերգետնյա նյութեր: 1935 թ. Ե. Բալբուրթյանը կառարեց հետախուզական պեղումներ, նշելով, որ Մոխրաբլուրն ունի նույն շերտագրությունը, ինչ որ Շրեշ բլուրը: Այստեղից հավաքվեցին մեծ քանակի խեցեղեն, օջախի պատվանդաններ, քարե զործիրներ: 1943 թ. Ս.Հ.Մարդարյանը նույնպես հավաքեց մեծ քանակի նյութեր, որոնց մեջ կային հետաքրքիր կենդանակերպ /թռչունի/ և մարդակերպ ձրձանիկներ: 1970-85 թ.թ. Մոխրաբլուրի սիսեմատիկ պեղումներ կատարվեցին Երևանի պետամասնարանի արշավախմբի կողմից /ղեկավար՝ Գ.Ե.Արեշյան/:

Մոխրաբլուրը հատակագծում հյուսիսից հարավ կողմնորոշված ձվաձիր արհեստական բլուր է /հյուսիսից հարավ՝ 250 մ, իսկ արևելքից արևմուտք՝ 160 մ տրամագծով/, բնդրկում է 3,5հ տարածք: Շրջակայքից այն գտնվում է 10 մ քարձրության վրա: Շերտագրական կտրվածքներից /1970, 1975-77 թ. պեղումներ/ պարզվում է, որ Մոխրաբլուրի հնագույն քնակավայրերը առաջացել է քնական, ոչ քարձր քարձրների վրա, իսկ մշակութային շերտի առավելագույն հզորությունը գերազանցում 9 մ-ից: Պեղումների ընթացքում բացվել են իրար հաջորդող 11 շինարարական հո-

Աղ. 20. Վաղ քրոնզի դարաշրջանի՝ նյութեր Շենգավիթից:

որիզոնները վերաքերում են հելիենիստական ժամանակաշրջանին: Դրանք նախորդ մնացորդներից առաջացած չեն և անարատ շերտով, որի առկա բացվեց վաղ երկաթեդարի թույլ մշակութային շերտ: Վերջինս նստած է անմիջապես 3-րդ շինարարական հորիզոնի վրա, որ վերաքերում է կուր-արացայան մշակութային՝ վաղ քրոնոզոնի վրա: Մնացած հաջորդական հորիզոնները՝ 3-11, վերաքերում են այն մշակութային վաղ զարգացած փուլին՝ թվագրվելով 4-րդ հազ. երրորդ քառորդով մինչև 3 հազ. կեսը:

Բնակելի կացարանները /երրորդ հազարամյակի/ կառուցված են հում աղյուսով: Մտորին շինարարական հորիզոններում գերակշռում է հատակագծում կուր շինություններով մարաթապետությունը, իսկ վերինում՝ ուղղանկյուն: Բուրք ընակելի համալիրներում /11-րդից մինչև 3-րդ շինարարական հորիզոններ/ հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ խեցանոթներ, աշխատանքային գործիքներ, աղորիքներ, թորիչներ, սանդղոթներ, մանգոլի: Ներդիրներ, կացրիների և դաշույների կաղապարներ, պաշտամունքային առարկաներ: Մտորին հորիզոններում գերակշռում են զարդամոտիվներից գուրկ խեցանոթները, մինչդեռ վերին հորիզոններում՝ վաղ քրոնոզոնի դարաշրջանին ընդդոշ սև փայլեցված, արտաքինից զարդամոտիվներով հագեցված խեցեղենը: Հարդարումը կառարվել է ակոսի եղանակով: Գառամունքային առարկաներից հայտնի են օլեաները, զոհարանները, որոնցից շատերն ունեն կենդանակերպ ձևավորում, ինչպես և մանրակրկիտ քանդակներ կանանց, աստվածուհու և կենդանիների պատկերներով:

Իր ճաղկման շրջանում՝ մ.թ.ա. 3-րդ հազ. առաջին կեսին, Մոխրաբլուրին աղյուսե պարապատով օղակված բնակավայր-նախաքաղաք էր՝ բնակավայրի կենտրոնական հրապարակի հետ կապվող փողոցներով, ուր կառուցվել է տաճար: Վերջինս մի քանի կառույցներից բաղկացած աղյուսաշեն կառույց է, որի կենտրոնում վեր է բարձրանում քարերից շարված աշտարակը: Այն ավարտվում է քաղաքի մոտոլիտից զոհարանով, որի առջև Մոխրաբլուրի քրմերը զոհաբերության հետ կապված ծիսական արարողություններ են կատարել: Աշտարակի բարձրությունը 6 մ է: Մոխրաբլուրի տաճարը ներկայումս համարվում է նախկին ԽՍՀՄ-ի տարածքում մոնումենտալ մարտաբազմաբնույթի ամենահին նմուշը:

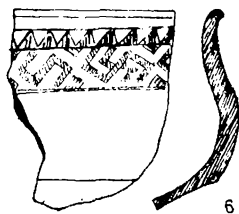
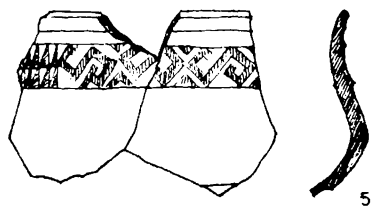
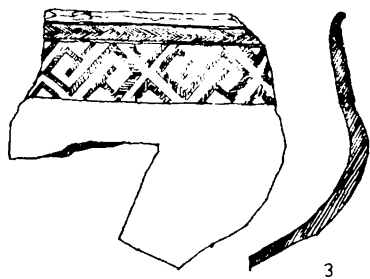
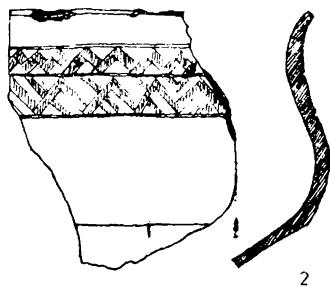
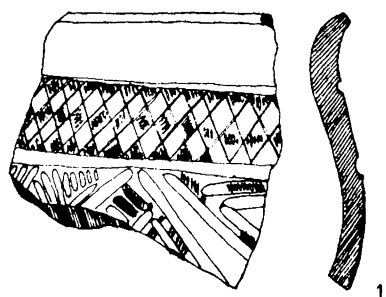
Արևիկ: Գտնվում է Արմավիրից դեպի Արևիկ տանող մասնապարհի մոտ /ավելի մոտ Արևիկ գյուղին/: Այն մի արհեստական բլուր է, որը համարյա ոչնչացվել է մասնաբաժանող ճանապարհների և գյուղացիների կողմից, որոնք՝ այստեղից երկար ժամանակ հող էին տանում դաշտերը հարստացնելու, պարտաքցնելու համար: 1962 թ. այստեղ է.Կ.Խանգադյանը կատարել է հետախուզական աշխատանքներ՝ հավաքելով խեցեղենի հետաքրքիր հավաքածու, պատմական ֆեմակներ, քարից և ոսկորից աշխատանքային գործիքներ,

վեսկառից ծեցեակներ, խոշոր և մանր անասունների ոսկորներ, ցորենի հատիկներ և այլն:

Դվին: Միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինի ստորին շերտի պեղումներից 1959-52 թ.թ. հայտնաբերվեցին վաղ քրոնոզի ժամանակաշրջանի առարկաներ: 1953 թ. քացվեց հում աղյուսից պատ, որի երկու կողմերում, փոքր տարածության վրա, հայտնաբերվեցին քարե նստիչներ, ոսկոր, պղնձե ասեղ, մետաղե պայտաձև առարկա, կայծքարից ներդիրներ, ոսկորից իրեր, կավից անիվների մոդելներ, խեցեղեն և այլն:

Նախիջևանի-Քյուլի-Քեֆե 1-ին: Արդեն վերը հիշատակվել է՝ կապված էնեոլիթյան ժամանակաշրջանի հետ: Այստեղի կուր-տրաքսյան մշակութային շերտը տեղադրված է էնեոլիթի և միջին քրոնոզի միջև՝ 12,5-18 մ խորությամբ, 3,5-4,5 մ հզորությամբ: Առանձնացվել են 14 շինարարական հորիզոններ, որոնցում քացվել են կլոր հատակագծով 28 կառույց /4-13 մ տրամագծով/, ինչպես նաև կից կառուցված ուղղանկյուն շինություններ: Կառույցների հիմնապատերի շարված են զետաքերից, որոնց վրա քարձրացվել է կավե շաղախով աղյուսաշերտ: Պատերը կավով սկզբված են: Տների կենտրոններում, զետախի մեջ սկզբված քացվել են ծխական օջախներ: Տնտեսական կարիքների համար օգտագործվել են հորեր: Մի քանի տների պատերին կից կառուցվել են ուղղանկյուն երկամասնի վառարաններ: Պահեստահորերը սովորաբար զանվում են կացարաններից դուրս: Մի քանի հորիզոններում նկատվում են հրդեհի հետքեր՝ մոխրի շերտի, փայտածխի, այրված գերանների տեսքով: Գտնվել են մեծ քանակությամբ տարբեր ձևի խեցանոթներ, օջախի հենակներ, աղորիքներ, տարբեր քարերից և ոսկորից գործիքներ, կենդանակերպ և մարդակերպ արձանիկներ, ժուլման կաղապարներ և մետաղե առարկաներ՝ մանգաղներ, դանակներ, ասեղներ, ծակիչներ, շքասեղներ և այլն: Փայտածխի ռադիոածխածնային վերլուծության արդյունքներով այդ շերտը թվագրվում է 4880-90 տարի, այսինքն՝ 2930 տարի մ.թ.ա.

Կարաջ: Գտնվում է Նրզրումի մոտ: Պեղումների սկսման պահին իսկ այն արդեն ավերված արհեստական բլուր էր: Բարձրությունը 16 մ է, տրամագիծը՝ 20 մ: Այստեղ դրվեցին երեք շերտազրապան փոսիկներ՝ 841 քառակուսի մ ընդհանուր մակերեսով: Հիմնական պեղմամասում, /Բ/, միջնադարյան շերտից ներքև, հայտնաբերվեց 15 շինարարական հորիզոն, որոնք դարավանդաձև տեղադրված էին բլրի լանջին: Մի այլ հատվածում՝ 9 մետրանոց մշակութային շերտում, հաստառազրվեցին շինարարական հորիզոններ, որոնցից ստորև կար էնեոլիթյան շերտ: Քարե հիմնապատերը վայում են, որ քանակաքանակը հասկանալի է ուղղանկյուն են՝ 9-45 մ² մակերեսով: Մոտորի հորիզոնի կացարաններում գտնվել են մեծ քանակի

Աղ. 21. Վաղ քրոնզի դարաշրջան՝ նյութեր Շենգավիթ

առանձնահատուկ կազմի պաշտամունքային օջախներ՝ երեք ելուստներով որոն-
ցից յուրաքանչյուրն ուներ Ֆալուսմե տեսք և հիշեցնում էր քարե Ֆալու-
սները, որոնք մեծ քանակությամբ հանդիպում են Հայաստանի և Անդրկովկա-
սի հուշարժաններում՝ սկսած վաղ քրոնզե ժամանակաշրջանից: Օջախների
մեկն մի Ֆալոս զարգարձած է կրկնակի կախված ուղղաձիգի ռելիեֆային
պատկերներով:

Կարագից գտնված Նյութերը սև և կարմիր փայլեցրած, հորուստ մո-
տիվներով հարդարված խեցանոթներ են: Կացարաններում /ստորին հորիզո-
նում/ քացվել են ցուլի գլուխ հիշեցնող օջախներ մեծ քանակի հետևանք,
ինչպես նաև խազագծված զարդամոտիվներով կափարիչներ: Գտնվել են կազմ,
ոչ մեծ չափի ձիու գլուխ, ոսկորե առարկաներ վանակառե գործիքներ,
աղորիքներ: Վերին հորիզոնի շերտերում հանդես են գալիս մետաղից կախ
կոթողով կացիկներ, դաշույններ, մանգաղներ, գուրգեր և այլն:

Բաբա-դեբլիշ: Գտնվում է Ղազախի մոտ, Աղստե գետի ձախ ափին:
Հուշարժանը տեղադրված է երեք բլուրների վրա: Ստորին շերտը պատկա-
նում է էեոլիթին՝ որը ծածկված է վաղ քրոնզե դարի մշակութային շեր-
տով: Այստեղ դրվեց 600 մ² տարածքով պեղմանս՝ 0,6 մ խորությամբ:
Նկատվում են մոխրի շերտեր, հում աղյուսի մնացորդներ, սվաղի հետքեր
և այլն: Այս շերտից քացվեցին տարբեր նշանակությամբ 23 հորեր: Հորե-
րից մի քանիսը պատերը ամրացված են հում աղյուսի մնացորդներով, կա-
վե սվաղով: Հորերում հայտնաբերվեցին մեծ քանակի խեցեղեն, կենցաղա-
յին իրեր, անասունների ոսկորներ, անխացած հացազգիներ: Հորերից շա-
տերը ստորին մասում լայնանում են: Դրանք, անկասկած, հացահատիկի
պահեստ-ամբարներ են: Կան նաև աղբի համար նախատեսված հորեր: Հատկա-
պես հետաքրքիր են օջախ-հորերը, որոնք ունեն զլանի ձև և կարմիր թրծե
ված պատեր: Երկրորդ բլուրի վրա 1956 թ. գտնվեցին մետաղի հալեցման
երեք վառարաններ, որոնք ներսից լցված էին մոխրով, խարամով, անխով՝
վկայելով մետաղի ձուլման մասին:

Հիմնական պեղմասի կենտրոնում քացվեց պատ, որը կրկնակի պա-
րուրածն նախշով հարդարում ուներ: Գտնված Նյութերը ներկայացված են
խեցանոթներով, ոճավորված շարժական և անշարժ օջախների քեկորներով,
քարե, ոսկրե գործիքներով՝ կացիկներ, մուրմեր, աղորիքներ, սանդեր,
բրիչի կտորներ, դանակաձև շեղբեր, նետի ծայրեր, զավազանի գլուխներ,
ծակիչներ, ասեղներ և մեկ պղնձե ձկնորսական կորթ: Գտնվել են մարդու
և կենդանիների կազմ մանրակերտեր:

Նըրաբաջ: Գտնվում է Երևանից հարավ, Ներքից Ջաբախ և Նորաբաջ
գյուղերի միջև, երկու իրար մոտ գտնվող բլուրների վրա: Հյուսիսային
բլրի վրա պեղվել է 1000 քառ. մ մակերեսով մշակութային շերտ՝ 1 մ
հզորությամբ: Ծաղտարպետական կառույցները կազմում են մեկ շինարա-

բախան հորիզոն, որտեղ առկա են վերակառուցման երկու փուլեր: Պեղվել է 8 շինութուն: Դրանցից վաղագույնները շարված են հում աղյուսից, իսկ ավելի ուշ շրջանի մի կառույց ունի քարե հզոր հիմնապատ: Մի քանի պատերի հիմքերի մոտ պահպանվել են ավազից և մանր գետաքարերից խոնավացած լիցքեր: Պատերը սվաղված են: Ֆները հասակագծում կլոր են: Այդ կացարաններին կից կառուցվել են օղակող կցակառույցներ, որոնք ընդգրկում են շինության կեսից մինչև երեք քառորդ մասը: Կլոր կացարաններից մեկի կենտրոնում քացվեց կլոր, պաշտամունքային կավե օջախ: Պատի առկա քացվեց երկամասանի ծածկով խոհանոցային վառարան, իսկ երկրորդ օջախը, որը պատրաստված է փոքր կարասի իրանի վերին մասից, շերմացուցիչի գործառութուն է ունեցել: Մեկ այլ տան պաշտամունքային օջախը քացվել է պատի առկ: Օջախի եզրին զտնվեց ոճավորված ցլակերպ գոհարան, իսկ օջախի մեջ քացվեց ծխական տնօրի մանրակերտ: Գտնվել են քարից և ոսկորից մեծ քանակի աշխատանքային գործիքներ, խեցեղեն, քրոնզե կտորներ, առձան-քանդակներ: Բնակավայրը եզրագծվում էր լայն խոնդակով: Մեկ այլ, փոքր չափերի խոնդակ քացվեց քանակավայրի տարածքում:

Հարավային բլուրի վրա քացվեցին մեծ քանակի հորեր, որոնցում գտնվեցին գոհարան-սրբարանների մնացորդներ, խեցանոթներ, ածուխ, խցարի դալվածքի հետքեր, այրված ոսկորներ:

Շենցապիթ-քնակավայր: Գտնվում է Երեանի հարավարևմտյան մասում, Հրազդան գետի ժախ ափին, ուր ներկայումս լցվում են արհեստական ,Ներեսայան ծովի,, ջրերը: Բնակավայրի տարածքը 6 հա է: Այն քաղկացած է հինգ մշակութային շերտերից, որոնցից առորիներ /1-ին շերտ/ վերաբերում է էսենուիթին: Երկրորդը /ներքեից/ իրենից ներկայացնում է 1-ին փուլ քրոնզեի վերաբերող հորիզոնը, որը հետազոտողների հողմից թվագրվում է 3000-2700, 2600թ.թ. մ.թ.ա., իսկ հաջորդ հորիզոնները քնդգրկում են 2600-2000 թ.թ. մ.թ.ա. ժամանակահատվածը: Այլ հետազոտողներ /Գ.Ս.Արեշյան/ վաղ քրոնզի դարին վերաբերող չորս շերտերի մեջող-շությունը թվագրում են 2800-2400 թթ. մ.թ.ա.:

Բոլոր շերտերում գտնվել են կլոր, 5-6 մ տրամագծով կացարաններ՝ քաղաթիվ կից ուղղանկյուն շինություններով: Կլոր կացարանները գտնվում են իրարից 15-20 մ հեռավորության վրա: Հիմնապատերի շարվածքի համար օգտագործվել են գետաքարեր և առաված քարաքեկորներ, իսկ մեջողջ պատը քարժրացվել է /28-29 20-40 10 սմ չափերի/ հում աղյուսե շարվածքով: Պատերը դրսից սվաղվել են կավով: Կլոր տները ունեցել են միջանցք-մուտք, իսկ դրան շնմը հաճախ աստիճանաձև է: Հատակները պատված են գետաքարերով, որոնք սվաղվել են կավով: Կլոր կացարանների թաղը կառուցվել է գլխատան սկզբունքով, իսկ ուղղանկյունի-

տերին՝ հորթ և վերևից ավազվել է կավաշաղխով:

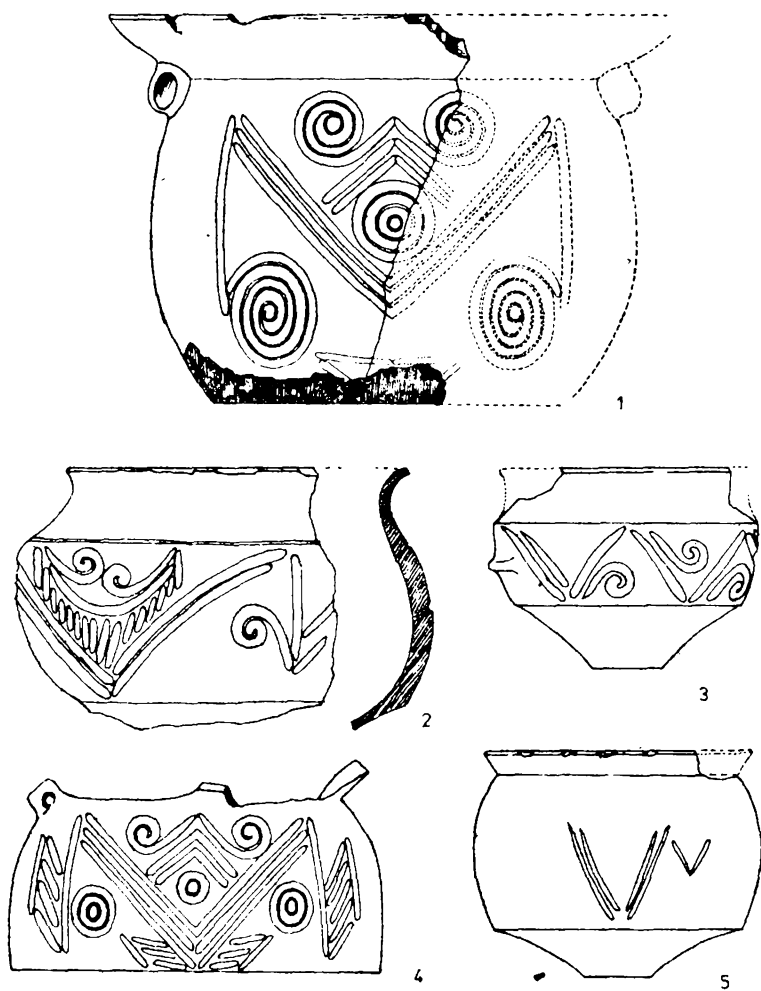
Ամեն մի կլոր տան կենտրոնական մասում գտնվել են կավե երեք քա-
ժիններից բաղկացած կլոր պաշտամունքային օջախներ, հորթ, մեծ սալ-
քարեր՝ հավանաբար սյան խորիսիներ, շարժական պաշտամունքային օջախ-
ների պայտածե մանրամասներ, կենդանակերպ և մարդակերպ արձանիկներ:
Բնակավայրից գտնվել են հսկայական քանակի տարբեր խեցանոթներ, քա-
րե զորոնքներ, ոսկորից, կավից առարկաներ, մետաղական արտադրանքի մնա-
ցորդներ, մետաղյա առարկաներ, կոթոսավոր կացնի կաղապար և այլն: Հայտ-
նաբերվել են արեւելի քանակությամբ հացահատիկի մնացորդներ, վայրի և
բնոտանի կենդանիների ոսկորներ, որը ներկայացնում է երկրագործության
առանապահության և որսորդության զարգացման մակարդակը: Ինչպես նըշ-
վեց, Շենգավիթը ամրացված խոշոր բնակավայր էր՝ կառուցված բարձր գե-
ռի ափի, գաղթափի վրա: Այն շրջափակված էր հզոր քարից շարված 4 մ
լայնքով պարսպապատով, որն ունի աշտարակներ և դեպի գետը տանող ստոր-
գետնյա ուղի: Հարավային կողմում նկատվում են լցված խրամի հետքեր:

Գառնի: Անտիկ շերտերի պեղումների ժամանակ 1,5 մ խորության
մեջ բացվեցին վաղ բրոնզեդարի երեք շինարարական հորիզոններից բաղկա-
ցած մնացորդներ: Բոլոր հորիզոններում գտնվել են կլոր կացարանների
հիմնապատեր՝ շարված հում աղյուսով, քարե հիմքով՝ ներսից և դրսից
կավով սվաղված: Կացարանները հասկանալիորեն կլոր են, 6-7 մ արմատազ-
ծով, 0,9 մ հաստության պատով: Մուտքի լայնությունը 1 մ է:

Մուտքին հորիզոնի կացարանի պատերի պահպանված բարձրությունը
առանձին տեղերում հասնում է 1,2 մ: Հատակները հավասարեցվել են խի-
ճով՝ սվաղված հաստ հորդախառն շերտով:

Ներսի կողմից, կացարանի պատերին կից կառուցվել են կավե նստա-
րաններ՝ 0,5 մ բարձրությամբ և նույնքան լայնքով: Նման նստարաններ
բացվել են Շենգավիթում, Յանիք-թեփում, Կվացխեւեթում: Այդ շինու-
թյունները ծառայել են որպես մահիմ կամ հորթակ՝ սպասքի համար: Այս
շերտերում բացվել է հին կիկլոպյան հիմնապատ՝ 13 մ երկարությամբ, որը
որը հաստատում է, որ Գառնիի հին բնակավայրը ամրացվել է պարսպապա-
տով: Այստեղ հայտնաբերվել են մեծ քանակի խեցեղեն, աղորիքներ, սան-
դեր, տրորիչներ, ծծիչներ, մանգաղի ներդիրներ, մետաղից մանգաղ,
ձկնորսական ցանցի ծանրոց, մետաղյա կեռիկ, մանածագործի դազգահի կա-
խիկ-ծանրոց, իլիկ, ոսկորից ասեղներ, վանակառից շեղբեր, դառակներ
և այլն: Գտնվել են գլանաձև կառուցվածքով հալոց-վառարանի հետքեր,
փուքս, կաղապար, կախկոթառ, կացնի կաղապար և այլն:

Դառանի ավերակ: Գրականության մեջ հայտնի է էլտո կամ էլտո-
Դառանի անուններով: Տեղադրված է Արգիշան քաղաքի հարավային մասում՝
40-50 մ բարձրությամբ խոշոր, հրաբխային ծագում ունեցող լեռի վե-
րա: Այս ավերակի պեղումները կատարվել են 1927 թ.՝ Մ.Լույսյանի,

Մդ. 22. Վաղ բրոնզի դարաշրջանի սյուրբեր նկ. 1-4, էջմիածին նկ. 5 Շենգավիթ:

1929 թ.՝ Ե.Զ.Բայբուրձյանի, 1937 թ.՝ Է.Վ.Խանգադյանի կողմից: Բն-
րի զևիին տեղադրված է ամրոցի միջնաբերդը, որն ամրացված է տարբեր
առանակաշրջանների կիկլոպյան շարվածքի պատերով: Վերին հրապարակը
շրջափակում է հին կիկլոպյան պատը, որի մուտքը պաշտպանված է առաջ
նկած երկու որմնահեցերով: Այստեղ կատարված պեղումները բացահայտե-
ցին, որ Դարանի ամրոցի ամենավաղ շերտերը պատկանում են վաղ բրոնզե
առանակաշրջանին:

Վաղ բրոնզի շերտ է հայտնաբերվել քլրի վերնամասում, դաժավանդ-
ների տարածքում: Այսպես, երկու դարավանդների հյուսիսարևելյան մասն-
րում բացվեց վաղ բրոնզի դարի մշակութային շերտ, որտեղից գտնվեցին
հացահատիկի մնացորդներ՝ և տնտեսական նշանակության իրեր, օջախներ,
խեցեղեն և այլն:

Քլրի հարավային թևի դարավանդների ղրվեցին երկու շերտագրական
փոսորակներ: Դրանցից մեկում հայտնաբերվեց երկու շերտ, որտեղ ստորին
շերտում բացվեց վաղ բրոնզի վերաբերող շինարարական հորիզոն՝ 1 մ
հզորությամբ, կլոր կացարաններով, խեցեղենով և աշխատանքային գործիք-
ներով: Մյուս պեղվածքում բացվեց կիկլոպյան պաշտպանական պարսպապ-
տի հատված:

Կնված նյութերը հնարավորություն են ընձեռում Դարանի ամրոցը
լաբելու մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակով:

Հաղիմի-ընկալավայր: Ուսումնասիրվել է Տ.Ս.Խաչատրյանի կողմից:
Այն գտնվում է Արթիկի շրջանի Հաղիմ գյուղի հարավային ծայրամասում,
տուֆ քարեր հրվանդանի վրա՝ հարավից՝ հյուսիսից և արևմուտքից շրջա-
փակված փոքր ծորերով: Արևելքից հրվանդանը աստիճանաբար քարծրանալով
ված է Արագածի լեռնազանգվածին:

Բնակավայրը ձգվում է արևելքից արևմուտք, որտեղ հստակ ուղղագծե-
վում է երեք դարավանդ՝ ամրացված կիկլոպյան պատերով: Առավել հետաքրք-
րական է երրորդ դարավանդը, որտեղ տեղադրված է Հաղիմի ամրոցի միջ-
նաբերդը: Լավ են պահպանվել ամրոցի կիկլոպյան պատերը, որոնցից մեկը
ամրացվել է որմնահեցերով: Առաջին հրվանդանի վրա պեղվել են ուղղանկ-
յուն հատակազնով, տուֆ քարերից շարվածքով մի քանի կացարաններ: Երկը-
րորդ դարավանդի վրա ղրվել է շերտագրական փոսորակ, մի քանի բնակա-
րան պեղվել են միջնաբերդում:

Այս տարածքի ընկալարաններից հայտնաբերվել են մեծ քանակի խեցե-
րեն, շարժական օջախներ, ուշադր աստիճարող կավե արձանիկներ, բրոնզե
շքանդ, աղորիքներ, քարից և ոսկորից աշխատանքային գործիքներ, տու-
ֆից կուռքեր:

Առաջին դարավանդի սենյակներից մեկում բացվեց տուֆի մեջ փորված,
ն.9 մ խորությամբ հոր, որտեղից գտնվեցին խեցանոթներ և աղորիքներ:

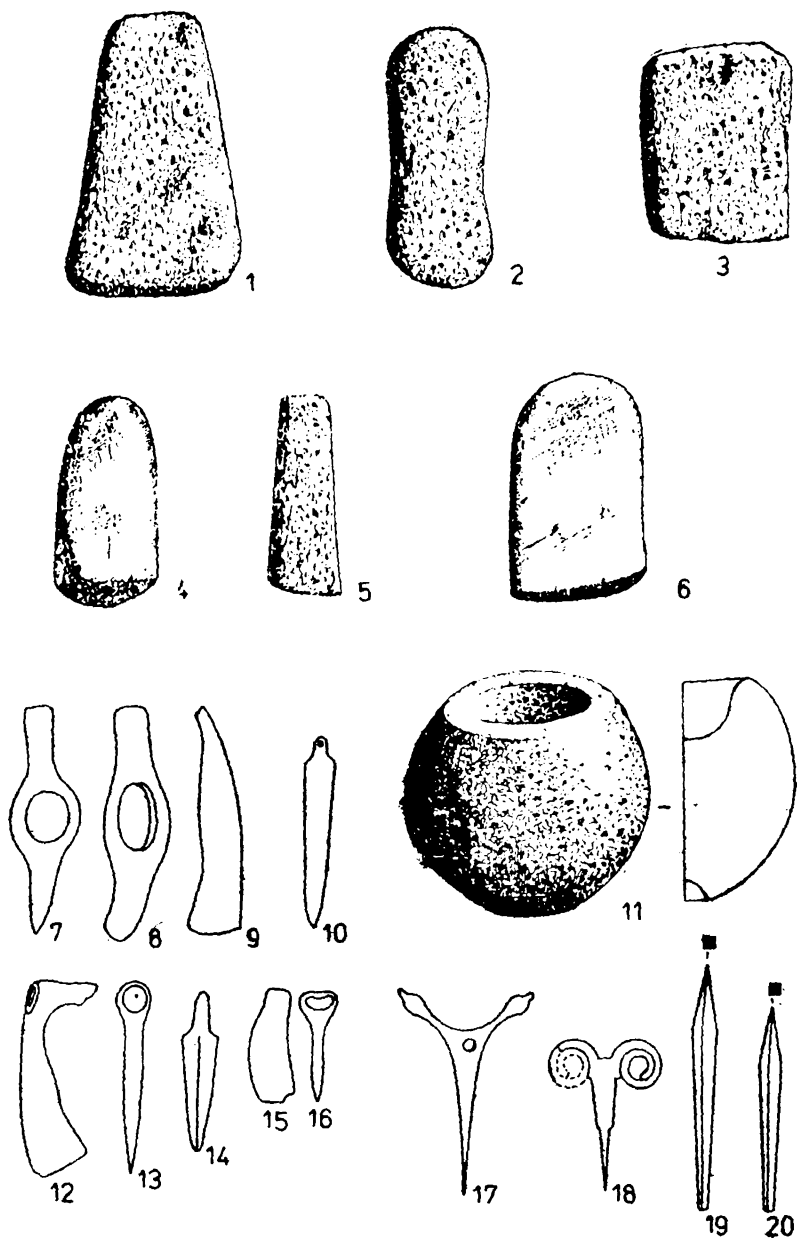
Այստեղ բացվեց քարերից շարված քառակուսիների օջախ:

Երկրորդ պեղմասի պեղումների ժամանակ քնորոշ և փայլեցրած խցեղենի հետ միասին գտնվեցին գունազարդ ամենների քեկորներ, որք հիշեցնում է Ենեզավիթում, Հրահովտում և Քառակապես Այգանի պեղումների քնթացքում ի հայտ բերված պատկերը: Ժայռե ելուստների առկայության պատճառով հետագայում կառուցվելիք շինությունների համար նախկին և ուղյակների մնացորդները մաքրվել են: Արև հետ մեկտեղ հեռացվում էին ողջ նյութական մշակույթի նմուշները, որոնց մի շարք օրինակներ հափվել են կիրճից:

Գիրծի տարբեր հատվածների հետախուզական պեղումներից հայտնաբերվել են բացառիկ նյութեր՝ և փայլեցված խցեղեքներ, վանակառե և բազալիտ աշխատանքի զործիքներ, կենդանակերպ և մարդակերպ կավե մանրակերտեր: Հատկապես հետաքրքիր են Հառիժի բնակավայրից հայտնաբերված սալների կավե մանրակերտերը, որը ապացուցում է քարշող ուժի օգտագործումը Հին Հայաստանում: Այս բոլոր նյութերը հնարավորություն են տալիս Հառիժի բնակավայրը թվագրելու մ.թ.ա. 2400-2000 թ.թ.:

Կառուցվածքային և լանդշեյփ: Կոնվում է համանուն գյուղի մոտ գտնվող քլրի գագաթին և լանջերին: Երևանադրությամբ մոտենում է Հառիժի և Կեթիի բնակավայրերին, որոնց նույնպես դարձվանդալիս հատակագծման սկզբունքներով են կառուցվել: Այստեղից 1938 թ. նյութերը բերվեցին Հուշարժանների պահպանության կոմիտեի ձեռնարկած հետազոտությունների շնորհիվ: 1980-ական թվականներին պեղումներ է կատարել Ռ.Ա.Բաղդասարյանը: Արդյունքում պարզվեց, որ Գառնուտի բնակավայրը կառուցվել է հատկապես ճուշակ ուղղանկյուն շինություններով, որոնց պատերը քարաշար են: Բնակիչները բաժանվում են երկու խմբի: Առաջին խմբին վերաբերվում են 1 սենյականոցները՝ 5,5-5,1 մ զառվերով: Կենտրոնում դրվում էր հողմեղ թաղված կավե օջախ, որի վրա տեղադրված էր պայտած հենակ՝ զարդարված երկու խոյների խոշոր արձաններով: Օջախի դիմաց, կացարանի տեղում, դրված էին չորս խոշոր տնոթներ: Այսպիսի համակցությունը օջախի և հացահատիկի տնոթների միջև վկայում է տան օջախի պաշտամունքի մասին: Երկրորդ տիպը ներկայացված է 3 սենյականոց համալիրներից /յուրաքանչյուրի մակերեսը՝ 3-9 քառ. մ/: Ամեն մի կացարան ուներ Խոռանի մուտք: Գեղումներից հայտնաբերվել են վանակառե առջուկավոր նետասլաքներ, ժուլման փոքրիկ կաղապար: զծալիս նախազարդումով մեծ թվով խցեղեն: Նյութերի ցնեությունը հնարավորություն է տալիս բնակավայրը թվագրել մ.թ.ա. 26-25 դ.դ.:

Ղամբարանադաշտեր և Ղամբարաններ: Բացի բնակավայրերից, Հայաստանում պեղվել են նաև վաղ ըրոնգե դարի Ղամբարաններ:

Աղ. 29. Վաղ քրոնի դարաշրջան՝ Նյուֆեբր Հադիմից,
Լենինականից

ԷԼԱՌ-ԴԱՐԱՆԻ ԴԱՄԵԱՐԱՆՈՎՈՒԹՅՈՒՆ։ Գտնվում է հանքի տարածքում։ Այս-
տեղ պեղվել է 21 դամբարան, որոնք ունեն քարեբր ծև և կաուուցվածք։
Առաջին տիպին են պատկանում պայտածև հատակաձեղ պարարկոները՝ կաուուց-
ված ոգ մեծ չափի քարերից, ծածկված երկու-երեք ծածկասաւերով։ Հանգու-
յաւը պատկած է ժախ կողքի վրա, կեկված, գլխով ուղղված հարավ։

Դամբարանների երկրորդ տիպը ներկայացված է քարակ սաւերից, կա-
ուուցված սաւարկոներով, որոնք կողմնորոշված են հյուսիսից հարավ կամ
հարավ-արեւելքից հյուսիս-արեւմուտք և ծածկված են 2-4 քարե սաւերով։
Ննջեցյաւը պատկած է կեկված վերջույթներով, աջ կողքի վրա։

Երրորդ տիպին պատկանում են հիմնահողային պատերով ուղղանկյուն
ծեկ դամբարանները, ննջեցյաւը գտնվել է նման դիրքով։

Ենթազորոն են հիմնահողային դամբարանները մեծ մասամբ 0,3-0,5 մ-ու
խորն են քարարկոներից։

Այստեղից գտնված խեցանոթների ծեստիպաբանական քննությունը հնար-
վորություն է տալիս ԷԼԱՌի դամբարանները վերագրելու երկու ժամանակա-
գորական փուլերի՝ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի 1-ին և 2-րդ կեսերին։
Այս թվագրմանը չի հակասում նաև քրոնզից որոշակի տիպերի դաշույնսե-
րի, դանակների, տեգի ծայրերի և նետասաւքների, վանակատե գործիքների,
զարդերի և այլ գտածոների առկայության փաստը։

ՇԵՆՏԵՎԻԹԻ ԴԱՄԵԱՐԱՆՈՎՈՒԹՅՈՒՆ։ Գտնվում է քնակավայրի պարիսպներից
դուրս։ Դրանք ուղղանկյունաձև խոշոր դամբարաններ են՝ կոլեկտիվ թա-
ղումներով, մինչև մի քանի տասնյակ ննջեցյաւներով։ Ամեն մի թաղվածի
կմախքի մոտ գտնվել են կավե սափորներ, զենք կամ լայն օգտագործման
քարե տարեքր առարկաներ՝ սերդուլիկից և հասպիսից հուլուկներ, վանա-
կատից կամ կայծքարից նետի ծայրեր, քարե գուրգեր, պղնձե զարդեր։
Կավե սափորների վրայի հարուստ երկրաչափական նախագարդերը, ըստ հե-
տազոտողի, հիշեցնում են նույն քնակավայրից, Շրեշ քուրից, Մոխրա-
քուրից հայտնի խեցեղենը, որը հնարավորություն է քննելու այն թվա-
գրելու մ.թ.ա. 3-րդ հազ. 1-ին կեսով։

ՍՈՒՓԱՆԱԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ԴԱՄԵԱՐԱՆԱՔԼՈՒՆՆԵՐԸ։ Գտնվում են Սոսթանակերտի
հյուսիսային ծայրամասում։ Պեղվել են 3ա. հ. Գումմեւի և Լ. հ. Թաշչյանի
կողմից։ Դրանք գտնվում են իւրարից ոչ այնքան հեռու։ Բոլոր դամբարա-
նաքլուրներն ունեն ոչ քարժր /մինչև 1,5 մ/ թոււք, 26 մ տրամագիծ
և հիմնահողային խուց։

Սոսթանակերտի դամբարանաքլուրներում հետաքրքիր են հանգուցյաւ-
ներին ծածկող հարթակները, որոնք տոփանված հողաշերտեր են՝ ,5 մ տրա-
մագծով։ Ննջեցյաւները նույնպես պատկած էին կլոր հատակաձեկ հարթակի
վրա։ Կմախքների քանակը մինչև 36 է։ Իրենց չափերով և ծեւով հարթակ-

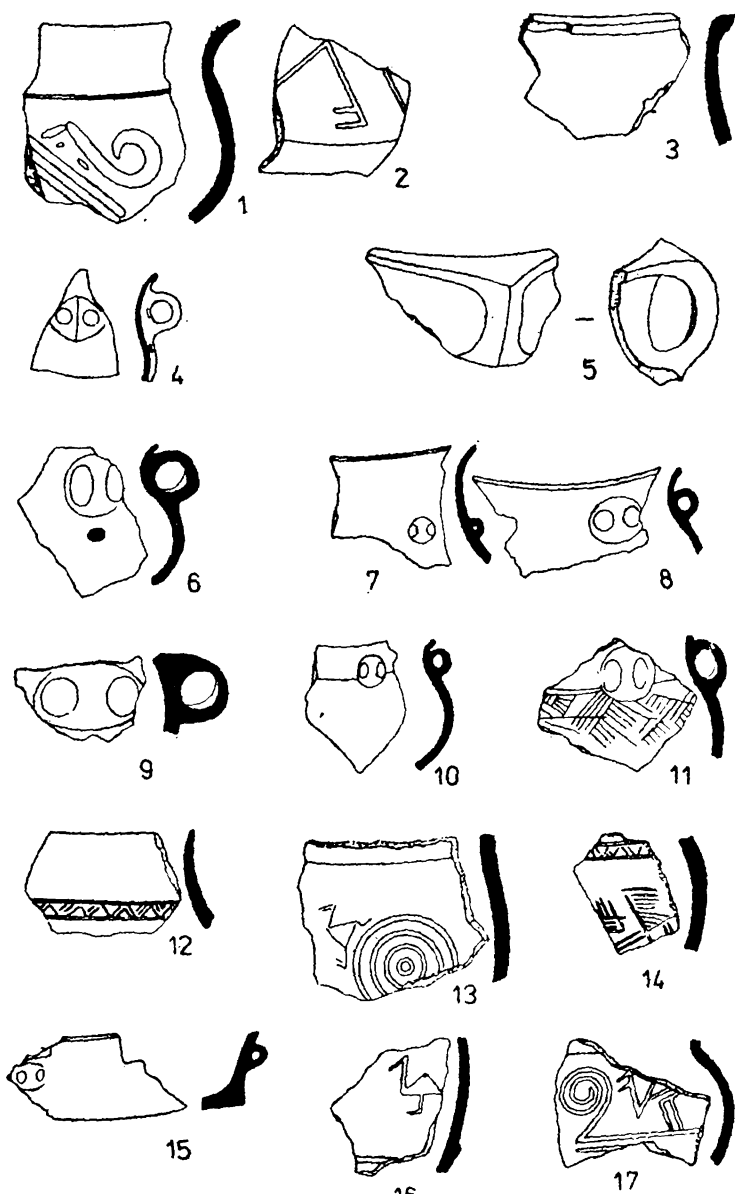
ները հիշեցնում են վերը նկարագրված կոոր կացարանները: Ավերված ստորին հարթակի վրա գտնվեցին տղամարդու և երեխաների պառկած, նրսած կողքի կնկված և ձգված 36 դիակներ: Կենտրոնում, մեջքին պառկած տղամարդու դիակի հետ հայտնաբերվեցին գուլրգ, պղնձե դանակի շեղք, երկու քարե տրորիչներ:

Նույն դամբարանի հյուսիսարևմտյան անկյունում բացվեցին քարե 6 նետի սլաքներ և 5 ոսկրե իլիկի գլուխներ, իսկ հյուսիսային մասում՝ հուլունքների երեսպատման 3 ոսկյա թիթեղներ: Բացի այս, հայտնաբերվել են 22 ձգված կավանոթներ, որոնք ձևված էին գործվածքային հիմքի վրա: Մեկ այլ, ավելի փոքր դամբարանաբուլոնը նույնպես եռաշերտ էր: Այն ամփոփում էր կուեկտիվ թաղում, որից պահպանված էր մեկ դիակ՝ պառկած խիստ կնկված վիճակում: Ննջեցյալի գլխի և ոտքերի մոտ բացվեցին այծի կմախք, ըրոնզե շեղք, կայծքարե 5 նետասլաք, ոսկե թիթեղից կրծքազարդ, քարե ծեծիչ, վանկատե 30 ծլեպ, մեկ միջուկ և գործվածքային հիմքն վրա ձևված խեցանոթները քեկորները:

Մտեփանակերտի դամբարանաբուլոններում դիտարկման ծեսը միատեսակ չէ: Այստեղ հանդիպում են դիմասնատումով թաղումներ: Դամբարանում պեղվել են կամ գլուխը, կամ կմախքը՝ առանց գանգի: Վաղ ըրոնզե դամբարաններ գտնվել են նաև Բաբաղերվիչում: Այս կուեկտիվ թաղումները շրջագծված են քարաշար կրոմլեխով: Տարբեր կողմնորոշումներ ունեցող կմախքները պառկած են կնկված դիրքում, աջ կողքի վրա:

Հաղիքի դամբարանադաշտ: Ակսվում է անմիջապես քնակավայրի եզրից՝ տարածվելով տարբեր ուղղություներով: Այստեղ դամբարանները տեղեկանք սալերով ծածկված հողե թմբից կազմված ձվաձև, առանց հստակ ուղևազնվող անկյունների հիմնահողեր են: Դամբարաններում թաղված է մեկական կմախք: Ուղեկցող նյութը առանց բացատրության շաղ է տրված խցում, շարդված վիճակով: Մեկ դամբարանից գտնվել է նաև ոսկրե իլիկ և կոթողով դաշույն:

Առանձնանում են Հաղիքի դոլմենաձև դամբարանները: Արտաքին հատկանիշներով դրանք ոչնչով չեն տարբերվում Հաղիքի սովորական թաղումներից: Դրանց նեխքին չափերն են՝ 2,6 մ երկարություներ, 1,9 մ լայնք, 0,9-1 մ լորուքուներ: Կողային և հետևի պատերը կազմված են երկու գուլգ սալերից: Ծածկը նույնպես բաղկացած է երկու սալից: Առջևի պատը, որի մեջ բացվում է մուտքը, ուղղված է արևմուտք, այն ունի երկու սալեր, որոնց միջև թողնված է նեղ անցք: Մուտքը արտաքինից ծածկված է երկու սալերով: Այն ունի շեմ՝ կազմված երկու սալերից: Խցի մեջ կա ոչ քարձր /46 սմ/ հողե մահիժ, որի վրա պառկած էր հանգուցյալը,

Աղ. 24. Վաղ քրոնզի դարաշրջանի խեցեղեն Հառիճից:

և կային կենցաղային սպասքի բեկորներ: Դամբարանի մուտքի առջև կառար-
վել է զոհաբերութիւն, որի մասին վկայում են խեցեղենի և խոշոր
եղջերավոր անասունի ոսկորների մնացորդները: Հառիժի դամբարանները;
ինչպես և քնակավայրը, թվագրվում են մ.թ.ա. 3-րդ հազ. երկրորդ կես-
ով:

Ջողացի հուշարձանների մեջ Մեյդաններ դամբարանադաշտ: Գտնվել են
իլևանի շրջանի Բերքաբեր գյուղի մոտ գտնվող Մեյդաններ վայրում, Հո-
ղազի ջրամբարի աջ ափին: Գտնվել են Գ.Շ.Արեշյանը և Հ.Շ.Միմոնյանը:
Բացվել են երեք դամբարաններ: Դամբարան նո. 2 և նո. 3-ը ավերված են:
Դրանք քլուալանջի մեջ փորված ուղղանկյուն հատակագծով կառույցներ են;
որոնք շարված են խոշոր գլաքարերից և քարաբեկորներից: Հավանաբար դե-
ռանք գերանածածկ են եղել: Նո. 1 դամբարանում գտնվել են շուրջ 50
նշեցյալների մնացորդներ: Ուղեկցող նյութը նույն չափով է՝ անոթներ,
բրոնզե զարդեր և շքանդներ՝ պարուրած և գլխիկով: Զափազանց հետաքր-
քի է առաջի հայտնաբերված կավե կաղապարը՝ նախաձայն կոմի ձև ունե-
ցող առարկաներ ձուլելու համար: Մեյդանների դամբարանները տոմսկան
թաղումներ էին և վերաբերում են շենգավիթյան /կուր-արաքսյան/ մշա-
կույթի ուշ փուլին՝ թվագրվելով 26-25 -րդ դ.դ. մ.թ.ա.:

Միատեսակի պեղումներով և հետախուզական աշխատանքներով ուսում-
նասիրված վաղ քրոնզեդարի շենգավիթյան /կուր-արաքսյան/ մշակույթի
քաղաքի վրա քնակավայրեր ներկայացնում են հարուստ շինարարական մշակույթ.

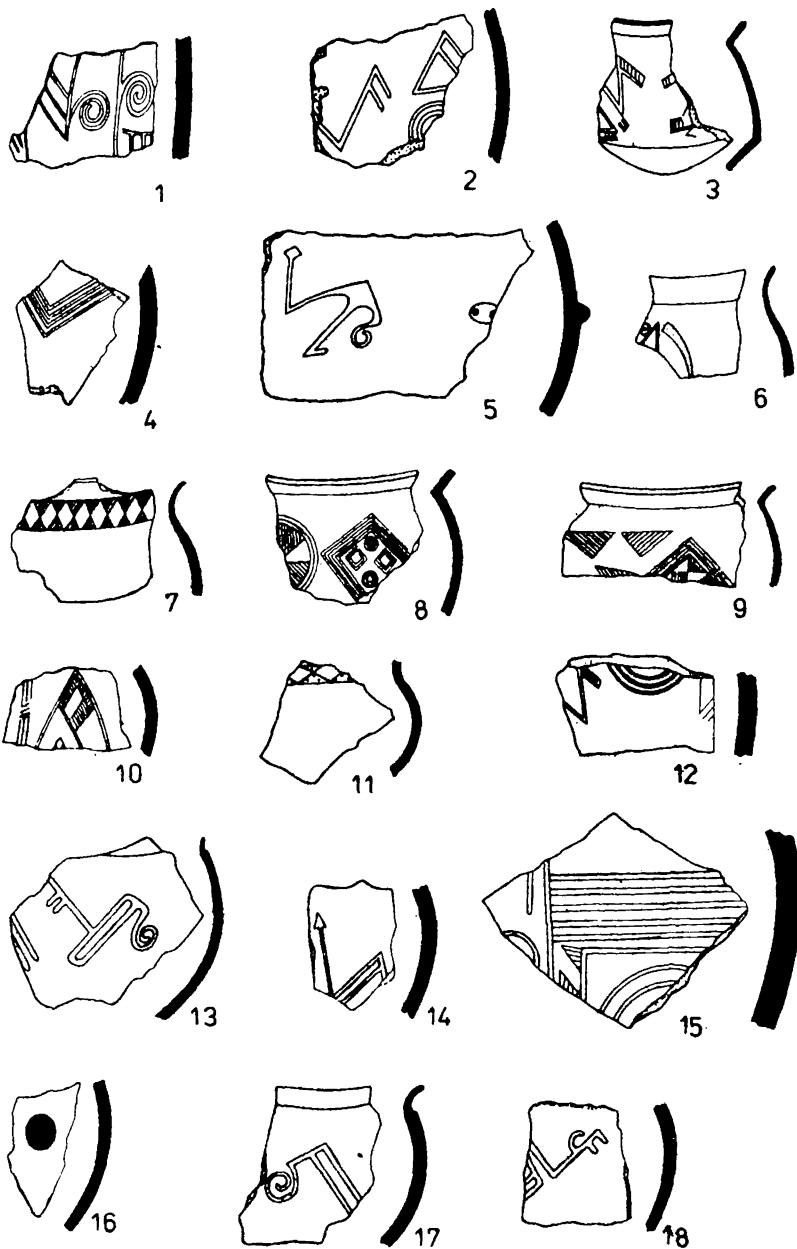
որը դրսևորում է էսեռիթյան որոշ ավանդույթների զարգացում:
Ժառանգանությունը դիտվում է քնակառանաշինության առարկայում
էսեռիթյան կուր հատակագծի պահպանումը: Մյուսը հետ մեկտեղ կուր-ա-
րաքսյան մշակույթի ժամանակաշրջանում առաջ են գալիս ուղղանկյուն կա-
քարաններ, որը մի քանի հետազոտողների հնարավորություն է տալիս տես-
նելու դրանց առաջացման մեջ Միջերկրականի կամ Հյուսիսային Միդիայի
և Միջագետքի ազդեցությունը: Այս ժամանակի քնակավայրերը, ինչպես
նշվեց, տարածված են ամենուր՝ հարթավայրերում, լեռնային շրջաններում:
Դաշտավայրերում, գետերի ափերին դրանք մշակութային նստավայրերից
կազմված արհեստական բուր-քնակավայրեր են, իսկ լեռնային և նախալեռ-
նային շրջաններում կառուցվել են դարավանդների, հովանոցների, քլու-
ազաթների և լանջերի վրա, ուր քնակավայրերն ունեն համեմատաբար պա-
կաս հզորություն մշակութային շերտեր: Այս քնակավայրերը գոյատևում
են փոքր քնակառույցների ձևով, քայքայ և խոշորները / Շենգավիթ,
Հառիժ, Ամիրանի գոթա, Դարանի և այլն/, որոնք տեղանքի նկատմամբ
իշխող դիրք ունեն օղակաձև պաշտպանական պարիսպներով: Վերջին հազա-
մանքը արտահայտված է մեծ քանակի ցորենի և այլ պաշարների մթերմամբ,

անասունների պահանմամբ:

Այս ժամանակաշրջանի քնակավայրերի կառուցապատումը հոծ է, երբեմն՝ բլջամե /Շենգավիթ/: Երբեմն էլ տեղանքը նախապատրաստվել է շինարարության համար. հարթեցվել են շինարարական հրապարակները, դրվել են հենապատեր, փորվել են դարձանդներ կամ ջրահեռացման խանդակներ: Բնակավայրերի կենտրոնական մասում թողնվում է ազատ հրապարակ՝ հավաքների և անասունների համար: Որպես շինանյութ օգտագործվել են կավը, հում աղյուսը, փայտը, հյուսված մյուղերը: Լայնորեն օգտագործվել է քարը: Պատերի հաստությունը հասնում է 0,6-1 մ: Կլոր կառույցների միջին տարածքը կազմում է 30-40 մ², բայց կան նաև փոքր՝ 10 մ² և չափազանց մեծ՝ 112 մ² հասնող տներ: Ուղղանկյուն սենյակներն ունեն տարբեր՝ 9-ից մինչև 109 մ² մակերես:

Կլոր տներն ունենել են կեղծ թաղակապ՝ զանգածև, հարթ կամ զրևախառն կառուցվածք. ունեցող քրզամե ծածկ: Կլոր կացարաններում /երբեմն նաև ուղղանկյուններում/ եղել են խոշոր կավե օջախներ, որոնք հարդարված են ցուլի գլուխ հիշեցնող ելուստներով, ֆալտսներով և այլն, որոնց վերագրվել է կրակի պահանման մոզական նշանակություն, ամբողջականության և հաջողության խորհուրդը՝ ապահովելով քնտանիքը զոհարաններով, պողպատներից կուլտով և այլն, որոնց շուրջ անցկացվում էին կոնկրետ արարողություններ, այդ են վկայում այստեղ գտնված կենդանակերպ և մարդակերպ մանրակերտներ: Կլոր կացարանները, բացի օջախներից, ունեն նաև այլ տարբերակիչ զծեր՝ ոչ մեծ կից կառույցներ, քարե շեմով դռներ, նստարաններ, լավ, ողորկ սվաղված հատակներ: Դրանք վկայում են, որ կլոր կացարանները նախատեսված չէին քնակվելու համար: Այստեղ հայտնաբերված ե մեծ քանակի պաշտամունքային գտածոներ թույլ են առաջին ենթադրելու, որ կլոր կառույցները սրբարաններ էին՝ տեղադրված քաղմասնյակ տան, շենքի մեջ: Բացի այդ գտածոներից կան քարե զնդակներ, քարե կենցաղային իրեր, ոսկրե և հատկապես խցեղենից պատրաստված առարկաներ, որոնք վկայում են կլոր կացարանների ոչ միայն սրբարան, այլև տնտեսական քնույթի կառույց լինելու մասին:

Վաղ քրոնզի ժամանակաշրջանում բացահայտվել է լաղում երկրագործական տնտեսածնը, որը մեծ զարգացման է հասնել, երբ յուրացվում էին ցանցսի համար պիտանի համարյա բոլոր հողակտորները: Այդ փաստը շատ լավ հաստատված է Հայաստանում և Անդրկովկասում: Այդ է վկայում հուշարձանների խիստ կուտակումը բերրի դաշտավայրերում, գետերի ափերին, ինչպես նաև նախալեռնային շրջաններում: Ցանկած քերքը լեռնային և անտառային շրջաններում մեծ մասամբ հավաքվում էր մի քանի անգամ, որից հետո այդ տարածքը լքվում էր, և ուժասպառ հողակտորները փոխա-

Աղ. 25. Վաղ բրոնզի դարաշրջանի խեցեղեն Հափճից:

ըինվում էին նոր տարածքներով: Այստեղ սարերից հոսող ջրերի օգնությամբ ոռոգվում էին հողակտորների հիմնական տարածքները՝ գետն ի վար: Դրա համար բավական էր ոչ մեծ չափերի ամբարների կամ ակոսների անցկացումը, որով ջուրը կարելի էր հասցնել Նառապին: Առավել դժվար էր այդ գործի կազմակերպումը Արարատյան դաշտավայրում, Մուշի տարածքում, Մոսնեուլի անտառոտ շրջաններում և այլուր, որտեղ արհեստական ոռոգման խիստ կարիք կար, քանի որ տեղումները բավարար չէին, և բնակիչները պիտի մեծ աշխատանք կատարեն ոռոգիչ համակարգ կառուցելու համար, առանց որի վերի հիշյալ բնակավայրերը չէին կարող գոյատևել մի քանի հարյուր տարի, այն էլ սկսած էնեոլիթյան դարաշրջանից: Բացի այդ ջրանցքների անկայունության մասին պարզ ենթադրություններից, Անդրկովկասում, դեռևս էնեոլիթյան ժամանակաշրջանից հայտնի են տարբեր խանդակներ՝ Սրուխլո, Մոնրաբուր, Արարատյան դաշտավայր: Երկրագործության զարգացման մասին վկայում են նաև խցեղեն հավաքածուները, սայլերի մանրակերտերը՝ քսկսած մ.թ.ա. 4-րդ հազ. վերջից, անիվավոր փոխադրամիջոցների կիրառումը, քաշող ուժի լծկան ցուլեցով անկայունությունը և այլ փաստեր:

Անիվավոր փոխադրամիջոցների կիրառումը լայն հեռավորություն է տալիս հեռավոր վայրերից դեպի բնակավայրերը բերել հավաքված բերքը: Զառզող ուժի կիրառումը /ցուլեր, եզներ/ հեռավորություն տվեց նաև անցնելու քրիչագործություններից պարզունակ արորի կիրառմանը: Հետաքրքիր է, որ Վրաստանում՝ կպացխելերի բնակավայրում, գտնվել է եղջյուրից պատրաստված փորող գործիք՝ որորի նման, որը, սակայն, չէր կարող խոր ակոս քնել: Ըստ երևույթի, դրա միջոցով խազվում էին ոչ խոր ակոսներ, որոնք հեռագայում նորից փորվում էին քրիչի միջոցով, ինչը որ հաստատագրվել է Շուսերում: Դրանից հետո ծեցով կատարվում էր ցանցի աշխատանքը, որը վկայակոչված է ազգագրական նյութերով:

Վաղ բրոնզի բնակավայրերում հանդիպում են նաև վանակառե, ճկայնքարե մանգաղի մեծ քանակությամբ ներդիրներ, հսկելու համար նախատեսված գործիքների առանձին հատվածներ: Այս տիպի գործիքները շատ շուտ էին շարքից դուրս գալիս, իսկ դրանց անհրաժեշտությունը շատ էր: Զորմանալի չէ, որ մետաղից առաջին գործիքները Հայաստանում և Անդրկովկասում մանգաղներն են, որոնց օրինակները հայտնաբերվել են Նախիջևանի Բյուլթեֆում, Գառնիում, Իզանա գոթայում և Կորագում:

Այս դարաշրջանի մի շարք բնակավայրերում՝ Շենգավիթ, Էլառ, Նախիջևանի Բյուլթեֆ, Բաքա դերվիշ և այլն, հանդիպում են հնաբուսաբանական գտածոներ՝ անխցած ցորենի, զարու հատիկների տեսքով, ինչպես նաև կորեկ, ոսպ, վուշ: Ելնելով սրանից, ենթադրվում է, որ այստեղ բուծվել են կլորահատիկ ամուր հացազգիներ և թույլ-փափուկ թփուկավոր ցորեն, վեցաշար կորեկ և գարի: Այս տեսակները պահպանվել են հորերում խրճերով, որոնց հայտնաբերումը ցորենի, զարու, կորեկի և

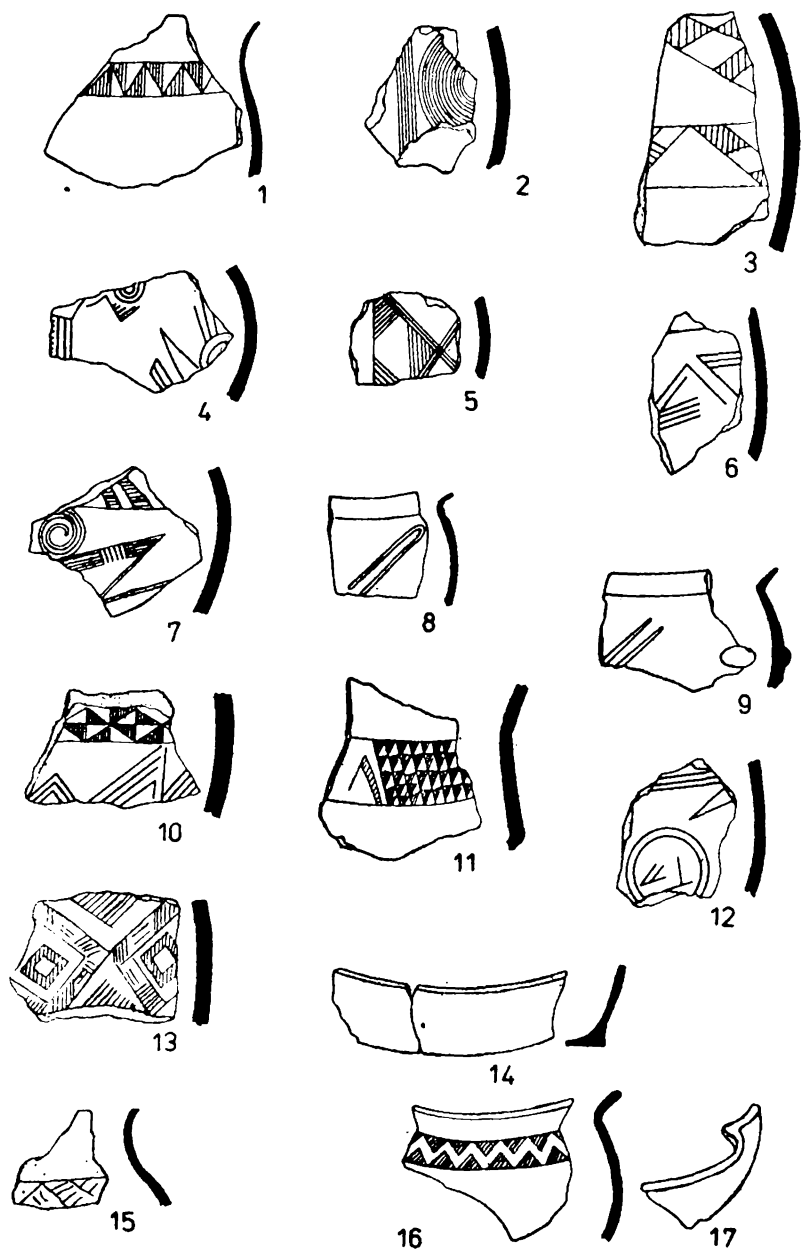
այլնի հետ վկայում է դրանց համախոսն ցանքսի մասին:

Որոշակիորեն ասել, թե ինչպես էին աղում հացահատիկը, դժվար է: Որոշ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ այն տրորվել է, ջուկվել, հետո մահակով ծեծվել, քնդ որում մարդը կարող էր մահակով ծեծել 3-4 փուլ ցորեն: Միևնույն ժամանակ Անդրկովկասում /Խիզանաթ գորա/ եղել է ծեծելու արդյունավետ մեթոդ՝ կապած քարշող ուժի և լայն փախտակի օգտագործման հետ՝ տրորելու համար: Անկասկած, երկրագործական տարբեր փուլերում քարշող ուժի կիրառումը և մետաղե մանգաղների օգտագործումը նպաստեցին երկրագործության զարգացմանը, որը տվյալ փուլում Հայաստանի կուր-արաքսյան ժամանակաշրջանի ցեղերի տնտեսական կյանքում առաջավոր քաղաքացի էր:

Ցորենի հետագա մշակման ժամանակ հատիկները մի քիչ բուկվել և արորվել են աղորիքներով: Բնակավայրերից մեծ քանակությամբ աղորիքների գտնվելու փաստը վկայում է, որ ամեն մի ընտանիք տվյալ օրվա համար անհրաժեշտ հացահատիկը կարող էր աղալ իր ուժերով: Ավագիւնիքի ժամանակ գտնված լավ աղացած ցորենի ալյուրի առկայությունը խոսում է այն մասին, որ կար հաց թխելու հնարավորություն:

Երկրագործությանը զուգընթաց զարգանում էր անասնապահական և ստեղծվում էր պահեստային և տեղական ավանդույթները. ոսկրաքանակալ նյութում տոկոսային հարաբերությամբ գերակշռում են խոշոր եղջերա անասունների ոսկորները: Այս երևույթը ցույց է դաշտավայրային նախալեռային շրջաններին: Այսպես, խոշոր եղջերավոր անասունները մեծ տոկոս են կազմում այսպիսի հուշարձաններում, ինչպիսիք են Թագավորանիստը, Քոսի մոթերը, Մեծամորը, Շիրակի ստորին գոտու հանքերում /Կառնուտ, Շիրաքական, Բեթի/, Կոտայքում, հյուսիսարևել Հայաստանում, Տաշիր Ձորագետում և այլն: Նման պատկեր նկատվում էր Անդրկովկասի այլ հուշարձաններում՝ Իլթո, Ելքակեթի և այլ վիթում խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների հարաբերակցությամբ կազմում է 1:2 /720-1573/:

Խոշոր եղջերավոր անասունների քանակական մեծությունը նկատմամբ բացատրվում է առաջին հերթին նստակյաց-երկրագործական սոցիալական առկայությամբ ողջ Անդրկովկասում և Հայաստանում: Դրա խթանիչ գործոն էր հատկապես քարշող ուժի կիրառումը: Արդյունքում լայն զարգացման հասան կաշեգործությունը, մսի և կաթի ստացումը երկրագործության համար կարևոր էր սայլերի և անիվավոր փոխադրվող շոցների ստեղծումը: Խոշոր եղջերավոր անասնապահության լեռնային քանակավայրերում, իսկ ավելի ուշ /մ.թ.ա. 3-րդ սից./ հարթավայրերում մեծացավ մանր եղջերավոր անասունների քանակը՝ հաստատելով արածովի անասնապահական ժկի գոտու որի պատճառով յուրացվեցին Հայաստանի և Արևելյան Եվրոպայի

Պղ. 26. Վաղ քրոնագի դարաշրջանի խեցեղեն Հադիմից:

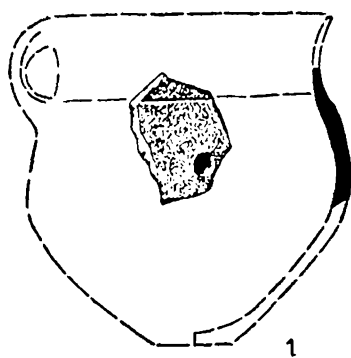
շրջանները:

Մի քանի, մասնավորապես անտառային շրջաններում զարգանում է խոզաբուծությունը: Նման երևույթը առկա է նաև Արևելյան Վրաստանում և Հյուսիսային Ադկասում: Մակայն մանր եղջերավոր անասունների քանակական մեծացումով կանգ չառավ խոշորների բուծումը: Այս ժամանակ հաբաբերությունը համարյա անփոփոխ էր՝ 1:2 կամ 1:3-ի: Մակայն այս փաստը խոսում է խոշոր եղջերավոր անասունների առավելության մասին, քանի որ մանր եղջերավոր անասունների որակական առավելության համար անհաճեշտ է 1:5 հաբաբերությունը, իսկ որոշ հետազոտողների կարծիքով՝ 1:7: Ավելին, խոշոր եղջերավոր անասունները պահանջում են իրենց առաջատար դերը անասնապահական տնտեսությունում: Սրա հիման վրա կարելի է նշել, որ Հայաստանում չկային գուտ անասնապահ ցեղեր: Հետևաբար խոշոր եղջերավոր անասունների առկայությունը Հայաստանում և Անդրկովկասի բնիկների մոտ ոչ թե կոնկրետ պատմական զարգացման արդյունք էր այս քննադատում, այլ կացութաձև՝ թելադրված քնակլիմայական պայմաններով: Մանր եղջերավոր անասունների հատկապես ոչխարաբուծության զարգացումը թելադրում էր նոր տարածությունների յուրացում, որը նպաստեց անասնապահության հետագա առավել զարգացմանը՝ հնարավոր է դարձնելով հոտի մեծացումը: Սրա հետ մեկտեղ այս տնտեսաձևի ինտենսիվ զարգացումը, քնակախորհն հանգեցրեց հարստության կուտակմանը առանձին քնտանիքների մոտ և գույքային անհավասարության առաջացմանը: Վերջինս իր հերթին հենք հանդիսացավ համայնքի սոցիալական շերտավորման համար:

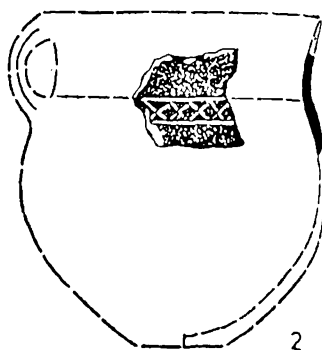
Կուր-արաքսյան մշակույթի մի շարք հնավայրերում՝ Շենգավիթ, Կարազ, Թագավորանիստ, Մոխրաբլուր, Էլաո, Մեծամոր և այլն, գտնվել են ձիու ոսկորներ, որի քնտանեացումը, կատարվել էր դեռևս էսեոլիթյան դարաշրջանում: Խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների ոսկորներից հետո, քանակական առումով երրորդ տեղն են զբաղում ձիու ոսկորների մնացորդները: Բացի այն, որ ձին հեծվել է, օգտագործվել է նաև վերջինիս միսն ու կաթը:

Զիբուբուծությունը առավել զարգացման հասավ Լաոնային շրջաններում: Հետաքրքիր է Խ.Մ.Դյակոնովի ենթադրությունն այն մասին, թե հին ժամանակներում Հայաստանի բնիկների ռազմական գործի համար հեծելազորի ձիեր էին քերվում Հայաստանի արևելյան, Ուրմիայի, Հյուսիսային Իրանի /Պարսկահայք/ և այլ Լեոնային շրջաններից, որն քստ էություն, համապատասխանում է կուր-արաքսյան մշակույթի քնդրկման սահմաններին:

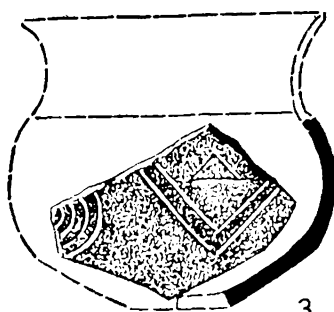
Վաղ բրոնզի դարաշրջանում տնտեսության բուռն զարգացմանը զուգընթաց քաջատիկ զարգացման հասան նաև տարբեր արհեստներ, որոնց մեջ հիմնական տեղ էին զբաղում մետաղամշակումն ու մետաղի ձուլումը:

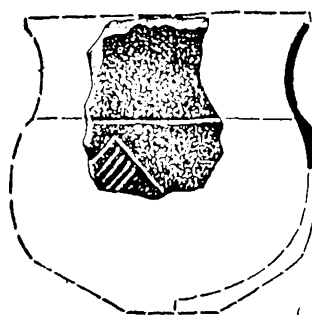
1

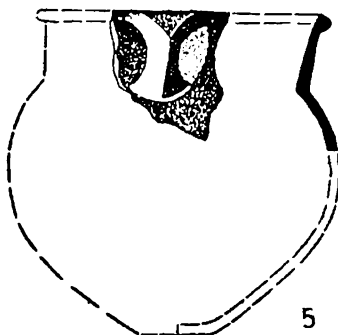
2

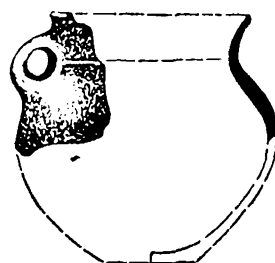
3

4

5

6

Աղ. 27. Վաղ քրոնզի դարաշրջան՝ խեցեղեն Մեծամորից:

Արդեն 4-րդ հազ. վերջին, 3-րդ հազ. սկզբին Հայկական լեռնաշխարհում ստղծվեցին բուրդ նախադրյալները մետաղագործության ջուռն զարգացման համար, որին նպաստում էին տեղական հարուստ հանքային առկայությունը և Հին Արևելքի երկրների հետ կապը, ուր մետաղագործության արմատները թժաղվում են մ.թ.ա. 8-6-րդ հազ. /Ձաթալ հույուկ, Հաջիււար, Հոյունու թիփսին՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավում/, իսկ դրանց բուն ծաղկման շրջանը համապատասխանում է մ.թ.ա. 4-րդ հազ.:

Հայաստանի և Անդրկովկասի հուշարժաններում հայտնի մետաղե առարկաների մեծ քանակի հայտնաբերումը, ինչպիսիք են ժուլման կաղապարները, ապացուցում են, որ այստեղ ցեղային միությունները 3-րդ հազ. առաջանում էին մետաղագործական հմտություններին՝ կապված պղնձի մշակման հետ: Մրա պատճառներն են՝ 1/ պղնձը կոփման է ենթարկվում հեշտությամբ, 2/ տաքացման պրոցեսում վերանում է նրա առաճականությունը, 3/ պղնձը հալվում է և կարող է լցվել կաղապարների մեջ, 4/ մետաղը կարող է ստացվել հանքաքարից՝ ուժեղ տաքացման միջոցով ածուխի հետ խառնվելով, այսինքն ժուլման ճանապարհով:

Կովկասում հայտնի բուրդ հին մետաղե իրերի սպեկտրալ վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս հաստատելու, որ դրանք մաքուր մետաղից չեն, այլ արհեստական խառնուրդից՝ մկնդեղային-պղնձից, որից ստացվում է քրոնզ, չնայած առանձին առարկաներ պատրաստվել են բարձր հագեցվածության նիկելից, որը մի քանի հետազոտողներ համարում են ներմուծված, բերովի:

Հատկանշական է, որ մետաղական շատ զոռծոներ և կաղապարներ գտնվել են մետաղի հանքավայրերից զուրկ շրջաններում: Դրը վառ ապացույցն է այն բանի, որ մ.թ.ա. 3-րդ հազ. վարպետ մետաղագործներն արդեն աշխատում էին բերված մետաղի հետ, կամ բերված հումքով, երբեմն կառարելով կրկնակի հալեցում: Հնագույն մետաղագործության ուսումնասիրման գործում մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում առանձին երեք մետաղագործական հալոց-վառարանները՝ պեղված կուր-աբաքսյան մշակույթին պատկանող հուշարժաններից Բաբա դերվիշում: Դրանք զետնափոր, տարբեր հասակազմեր ունեցող հորեր են: Վառարանի վերգետնյա մասերը չեն պահպանվել: Երկուսում հաստատգրվել են փուլային առանձին հաղվածներ, մասնավորապես՝ օդամղիչ անցքը: "առերը, հատակը ծածկված են և ունեն կարմիր-աղույուսագույն մակերես: Դրանց մեջ և շրջակայքում հայտնաբերվել են արտադրական թափոններ և խարամ: Հաստատված է, որ այստեղ կատարվել է պատրաստման ողջ պրոցեսը՝ հումքի մշակումից մինչև պատրաստի իրերի ստացումը, որի մասին վկայում են այստեղ գտնված կավե առարկաների, փոսերի ծայրախողովակների մնացորդները: Թացվել են գլանաձև հովհարներ,

հաւոցներ, խարամ և մետաղի մնացորդներ:

Նոյեմբերյանի Զաղացի քար քնակավայրում հայտնաբերվել են նմանա-
ձև վառարան-հնոց, փողերքի մնացորդներ:

Նախիջևանի Բյուլ թեփեում բացվել են ինչպես մետաղյա շլացի,
այնպես էլ ըրոնզե առարկաների մնացորդներ, կաղապարներ: Նույնը կարե-
ւի է ասել նաև Շենգավիթի, Գյոյ թեփի, Յանիերթեփի, Կվաջեխլեքի,
Ամիրանիս գոթայի և այլ քնակավայրերի մասին:

Բացի մետաղագործական արհեստանոցներից, կուր-աբաքսյան հուշաբ-
ժաններում գտնվել են մի քանի հարյուր մետաղե իրեր. գործիքների, զեն-
քերի և զարդերի հիմնական տիպերի տեսակները, որոնց մեջ կան առաջավոր
ափսեկան ազդեցության նմուշներ, մի քանի հարյուրամյակների ընթացքում
կատարելագործվում են ստանալով տեղական առանձնահատկություններ: Տե-
ղացի մետաղագործների հմտությունները և փորձը ժառանգվել են սերնդից
սերունդ՝ պահպանելով մասնագիտական զարդանքները: Այս մետաղե զտածոնե-
րի /կացիներ, նիզակի ծայրեր, դաշույներ, զարդեր/ ժամանակը և քնույ-
թը որոշելու համար մեծ նշանակություն ունի իրերի հայտնաբերումը
միշտ թվագրվող քնակավայրերի ճորիգոններում: Այս առարկաները բաժան-
վում են հետևյալ խմբերի:

Կացիներ: Հայաստանում և Անդրկովկասում գտնված վաղ ըրոնզեդարի
կացիները բաժանվում են երեք խմբի, որոնք ժուլվել են քարե կամ կավե
երկկողմանի կաղապարների մեջ, հետագայում ենթարկվելով կրկնակի մշակ-
ման՝ հղկման:

Առաջին խումբը ներկայացնում են արխայիկ ականջավոր կացիները,
որոնք ունեն սեպի ձև: Դրանք հիմնականում գտնվել են պատահականորեն՝
Լենինականում, Էջմիածնում, Երևանի մոտ գտնվող զանգերի խմբում, Իզ-
դիրում, Կուլքակքիում, Յաբլուգում, ՋազէՍ և Ավանեթիայում, ուր ու-
նեն քիչ կորացող աշխատող մաս և քիչ կախված ուսեր: Պղնձե ականջավոր
կացիները հանդես են գալիս արդեն մ.թ.ա. 4-րդ հազ.՝ ընդօրինակելով
քարե կացիներին: Միջագետքում, ինչպես նաև Ուրում, գտնվել են սրանց
մանրակերտները: Հեռագոտողներից ոմանք գտնում են, որ այս տիպի կա-
ցիները ձևավորվել են Իրանում: Սրանց առաջավորասիական ծագման մասին
է խոսում պղնձե-նիկեքային խոտնուրդը, որը առկա է նաև Մայկոպի մշա-
կույթի ականջավոր կացիներում, որոնք Կովկաս են թափանցել Անդրկով-
կասով:

Երրորդ հազարամյակի երկրորդ կեսին հանդես են գալիս կացիներ
երկու այլ խմբեր՝ կախկոթառ և խողովակկոթառ, որոնք ունեն նուրբ,
մանզաղած թեքված աշխատող մաս: Այսպիսի կացիներ գտնվել են Լենինա-
կանի, Մեանի, Այրումի, Լորուտի, Սուրմաուլի, Ղարսի մարզի, Արևմտ-

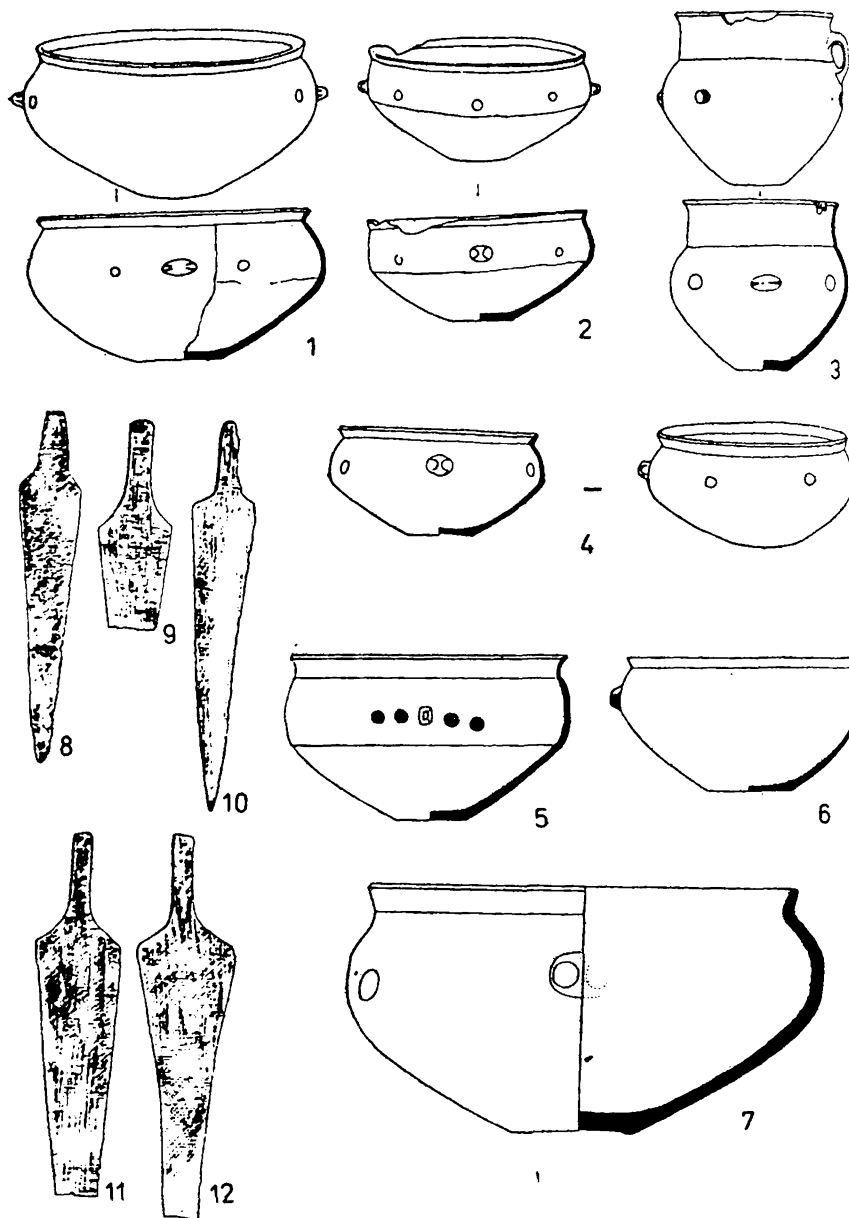
յան Վրաստանի /Սալխերե, Էշերի, ժիաթուրի և Հարափային Օսեթիա/ պե-
ղումներին, իսկ Հատիժի բնակավայրում հայտնաբերվել են խողովակակո-
թառ կացինների մանրակերտեր:

Այս կացիններին հարում են, այսպես կոչված, կտուցի ձև ունեցող
առարկաները, որոնք սեպածն թույլ թեցությամբ կամ ուղիղ կացինների
և ուսի մասից ձգված գործիքների կոմբինացիան են: Նման կացիններ հատ-
նի են Լեւինականի, Ալավերդու, մերձերևանյան գանձի, Բերդամուրի, Դմա-
նիսի և այլ վայրերի պեղումներին: Դրանք ունեն տարածման լայն սահ-
մաններ և հայտնի են Քեֆե Գավրից, Նարամսիսի ստեփանից, Հիսար թեֆեի
3-րդ շերտից Հիսարլիկի 2-րդ շերտից, Միալիկ թեֆեից, Մայկոպից, ինչ-
պես նաև Արևմտյան Եվրոպայից:

Այս կտուցավոր կացիններն ունեցել են նաև լայն կիրառություն՝
գործածվելով Լեոնագործության մեջ, ինչպես նաև որպես մարտական զենք:

Այս կացինների մեծ մասը գտնվել են պատահականորեն, սակայն վեր-
ջինների կաղապարների հայտնաբերումը թույլ է տալիս մշտելու դրանց
ժամանակագրական սահմանները: Կավե երկփեղկ կացինների կաղապարներ
հայտնաբերվել են Նախիջևանի Բյուլթեֆե 2-րդի ստորին խ շերտերում և
Գառնիում, իսկ քարից՝ Շենգավիթում, Աշտարակի շրջանի Արտաշական հնա-
վայրում: Շենգավիթից հայտնի կաղապարը խոսում է ականջավոր կացինների
մասին իսկ Գառնիից գտնված կաղապարի հիման վրա կարելի է ենթադրել,
որ այն ձևով կրկնել է Շենգավիթի կացինները, սակայն քիչ թեքված ուսե-
րը և կորույթունները ապացուցում են, որ վերջիններս իրենցից ներկայաց-
րել են կախակոթառ կացիններ: Նման կացիններից գտա Հայաստանում և Անդր-
կովկասում նշված ժամանակաշրջանում ձուլվել են նաև հարթ կացին-դուրեր:
Հայաստանում նման կացիններ գտնվել են Կարազում, Երևանյան գանձում,
որտեղ հայտնաբերվեցին բավականին մեծ չափերի 10 նման կացիններ /մին
28 սմ երկարությամբ/: Հատիժից հայտնաբերվել է կավե կացնի մանրակերտ:
Երևանյան գանձից հայտնի կացիններից մեկը օկանջավոր է, 8-ձ կտուց-
ձև, իսկ մնացածը՝ հարթ: Անդրկովկասում հարթ կացիններ հայտնի են Վե-
րաստանում՝ Դիդոմի և Ալդեբջանում՝ Աստարայի շրջան: Վրաստանում
/Կվաթեխեթի/ հայտնի նման հարթ կացինը թվագրվում է մ.թ.ա. 2800-30
տարով:

Նիցալեններ: Ինչպես կացինները, այնպես էլ նիզակները, որոնք ու-
նեն երկար կոթառ, Անդրկովկասում, Հայաստանում, հայտնի են մ.թ.ա.
3-րդ հազ. Դրանք ստորաբաժանվում են երկու տեսակի՝ ուղիղ և կորացող՝
օղի նման կոթառով: Առաջին տարբերակը՝ ուղիղ քառակող կառուցվածքով,
ավելի հին է և կապվում է շումերական 4-րդ հազ. մ.թ.ա. նախափայերի
հետ: Նման նիզակներ Հայաստանում և Անդրկովկասում հայտնի են Ավանից,
Կիրովականից, Ախալցխայից, Երզնթի-ից, Քեիլիսիից և այլ վայրերից:

Աղ. 28. Վաղ բրոնզի դարաշրջանի զենքեր և խեցեղեն էլետից, էջովածնից, Կարմիր վանքից:

Դաշույններ: Մետաղական զենքի առաջին տեսակներն են: Դրանք բուրն ունեն կոթառ, հարթ կամ կտրվածքում եռանկյունաձև շեղք, թեք կամ կլորացող ուսեր: Կոթառը սովորաբար փոքր է, որի վրա ամրացվել է քրոնակը: Նման դաշույններ Հայաստանում և Անդրկովկասում հայտնի են Լեւոնի-նականից, Կիրովականից, Էլարից, Էջմիածնից, Կարմիր վանքից և այլն:

Մանցաղներ: Առաջին մետաղյա մանգաղները, որոնք քարե համանման գործիքների հետ օգտագործվել են Հայաստանում և Անդրկովկասում, հանդես են գալիս արդեն մ.թ.ա. 3-րդ հազ. սկզբից: Այս մանգաղները բաժանվում են երկու տեսակի: Առաջինը ավելի վաղ շրջանի լայնաշեղք մանգաղներ են, որոնք հայտնի են Գառնիից, Նախիջևանի Բյուլթեփե 2-րդից, Խիզանաթ գոբայից: Երկրորդ տեսակի մանգաղների շեղքերը ավելի նեղ են դրանք հավանաբար հանդես են գալիս մ.թ.ա. 3-րդ հազ. կեսերից: Վերջիններս, ի տարբերություն լայնաշեղքերի, առանձնանում են իրենց բունակով, և սայրի վերջում բեքվածուկային ավելի ակնառու է: Նման մանգաղներ գտնվել են Կարազում, Գուլուրում, Ամիրանիս գոբայում:

Ամենից վաղ մանգաղները /Բյուլթեփե-2-րդ/ իրենց ձևերով հիշեցնում են շուժերակալ կավե օրինակները: և քացառված չէ, որ վերջիններս Անդրկովկասի, Հայաստանի որոշ բրոնզե մանգաղների համար հանդիսացել են նախատիպեր:

Հառիժի բնակայրից հայտնաբերվել է մանգաղի կավե կաղապար, որի միջոցով զիսակց սարքված օրինակի հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ այն հավանաբար օգտագործվել է որպես կլորացնող գործիք՝ կաշեգործության մեջ: Հայաստանի և Անդրկովկասի կուր-արաքսյան մշակույթի ժամանակաշրջանի զենքի տեսակների և աշխատանքային գործիքների հետ մեկտեղ հայտնաբերվել են մեծ քանակի տարբեր ասեղներ, զգեր, շթասեղներ, ճրկ-նորսական կարթի կեռիկ և այլն, որոնք վկայակոչում են մետաղագործության զարգացման, ինչպես նաև մետաղամշակման բարդ պրոցեսների մասին:

Խեցեղեն: Առավել քանակով և տարածվածությամբ կուր-արաքսյան ժամանակաշրջանի խեցեղենը իր տարբեր ձևերով հանդիպում է վերը նկարագրված բոլոր հուշարժաններում: Այս մշակույթին պատկանող տարբեր համալիրներում, դամբարաններում, բնակավայրերում հայտնաբերված խեցեղենը բնաթերթով մշակույթի կարճատևության առիթուններից է, որն ընդգրկում է ընդարձակ տարածք: Իր տեխնոլոգիական ձևերով և զարդամոտիվներով կուր-արաքսյան խեցեղենը, քացի առանձին նմուշներից, չի կապվում էնեոլիթյան հուշարժաններից հայտնի անոթների հետ: Այն ավելի զարգացած է, որովայն և գուրկ է գունազարդումից:

Վաղ բրոնզի դարաշրջանի խեցեղենը հիմնականում ձեռածեփ է: Այն քավականին մանրակրկիտ, լավ հուսցված կավից է, քաղաղրութունում ունի տարբեր խոռուղիներ: Անոթները հատկապես աչքի են ընկնում սև /երբման կարմիր կամ մոխրագույն/ փայլեցված մակերեսով /մետաղի փայլի աստի-

ման/, որը ներսի կողմից ունի կարմրավուն պատտո:

Անոթների մեծ մասը /միջին չափի կարասներ, սափորներ, կմուճներ, քրեղաններ, զավաթներ, խուփեր, սաջեր, օջախի հենակներ, փոքրիկ անոթներ և այլն/ օժտված է կիսազնդի մեղի կանթերով կամ քիչ ծգված քուսկներով: Անդրկովկասում և Արևմտյան Հայաստանում հանդիպում են ձվածիր ձգված կանթեր, փոքր անոթների համախ հանդիպում են կեղծ կանթեր:

Հափազանց հետաքրքիր են այս անոթների զարդամոտիվները: Ավելի հետաքրքիր են ուելիեֆային կամ ուուուցիկ-մկված կրկնակի բուրբուռախշերը; որոնք միացվել են միջանկյալ զծիկներով, կոնցենտրիկ շրջանները, շեղանկյունները, ուղղանկյուն և այլ երկրաչափական մոտիվները: Մեծ խումբ են կազմում այն անոթները, որոնք զարդարված են նուրբ զծերով, թույլ ընդգծված զարդամոտիվներով: Բացի վերը նկարագրված զարդերից այստեղ կան զաւարագարդեր, զծիկներով լցված քառակուսիներ, հատվող անկյուն կազմող զծիկներ և այլն:

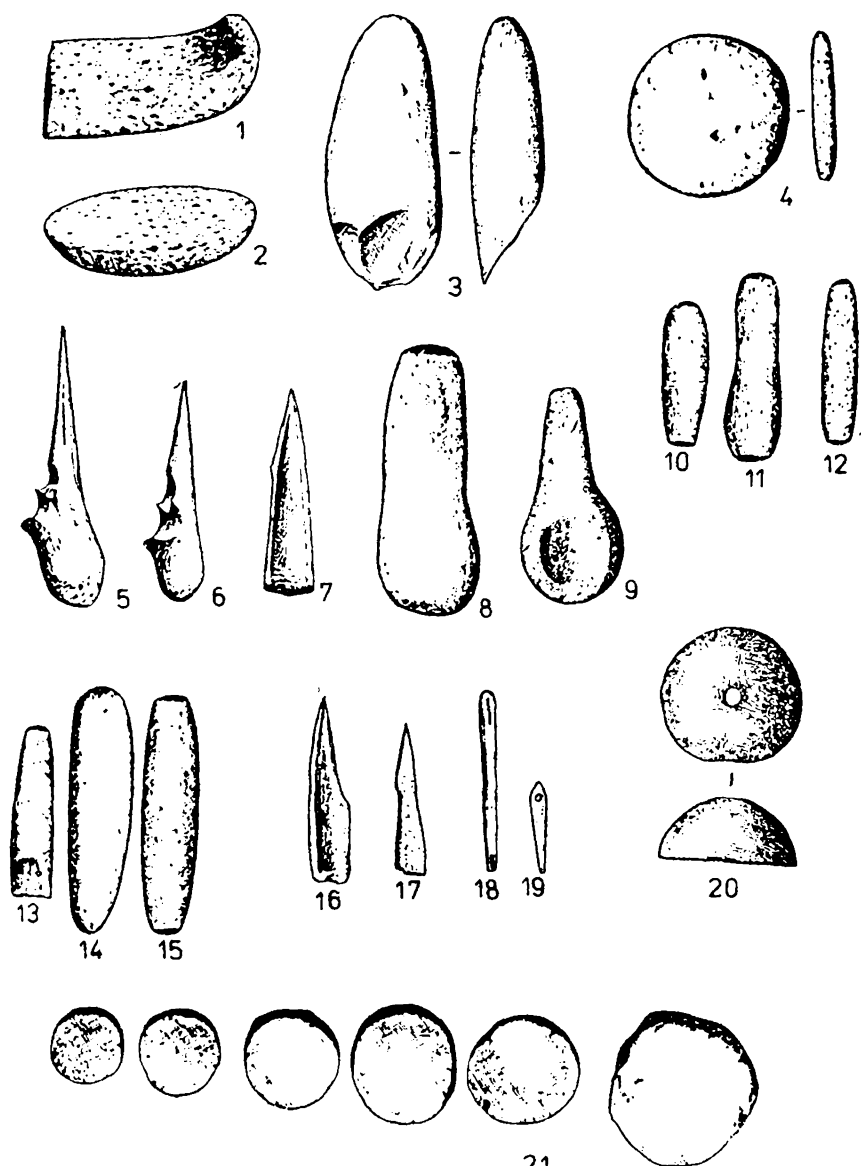
Անոթների երրորդ խումբը զարդարված է ոչ մեծ ուուուցիկ ելուստներով, որոնք սովորաբար արված են աթիների ուսերին: Մի քանի խեցանոթներ զարդարված են տարբեր քույսերի կամ այծերի, թռչունների և այլ կենդանիների պատկերներով:

Առաջին հայացքից կուր-արաքսյան մշակույթի խեցեղենը ցուցնւթրում է կոնկրետ միասնականութուն, խիստ տարբերակվելով մյուս դարաշրջանների անոթներից՝ իր սև փայլեցրած, երբեմն արծաթափայլ մակերեսով /մետաղի փայլի ստիման/: Կան նաև կարմիր, գորշ փայլեցրած օրինակներ: Այս անոթներն ունեն նուրբ մե, ինքնատիպ կանթեր:

Մասնագետների մեծ մասը կուր-արաքսյան խեցեղենը դասակարգում է երեք ժամանակագրական փուլերի, որը համախ ամամական քույթ ունի, և, ցավոք, ոչ մի հետազոտող այս հուշարձանների շերտագրութունը չի հստակեցրել: Բացի այդ, այս խեցեղենի զարգացումն ունի սահուն քույթ, երկրորդ, դրա վաղ մեները և զարդամոտիվները համախ գոյատևում են միեւի կուր-արաքսյան մշակույթի վերջը:

Կուր-արաքսյան խեցեղենի դասակարգմամբ զբաղվել են շատ հետազոտողներ՝ սկսած Բ.Ա.Կուլեֆինից: Հետաքրքիր դիտարկումներ են կատարել Բ.Բ.Գիտորովսկին, Ռ.Մ.Մուշաթը, Օ.Մ.Հափարիձեյն, Չ.Բարսեյը, Հ.Մելարդը, Զ.Բ.Կուշնարյովան, Տ.Ն.Չուբինիշվիլին, Է.Վ.Խանգաղյանը և ուրիշներ:

Ընդունված դասակարգմամբ ավելի հին են հռամասն այն անոթները, որոնք ունեն քիչ ձգված իրան, լայնացող վիզ: Նման տիպի անոթները թրվազրվում են 4-րդ հազ. վերջով /մ.թ.ա./, 3-րդ հազ. առաջին քառորդով, և որպես կանոն, գուրկ են ունեւ զարդամոտիվից: Նման խեցեղեն հայտնի է Գառնիից, Դիլիշանից, Բաքա դերվիշից, Նախիջևանի Բյուլլեֆեֆից, Վրաստանում Օլնիից, Կախեթիայից, ինչպես նաև Իրանից, Գոյթեֆեֆից և այլ հնավայրերից:

Աղ. 29. Վաղ քրոնզի դարաշրջանի ոսկրե և քարե գործիքներ Հլառից:

Հատկապես հատկանշական է էլարի խնցեղենը, որի առաջատար ձևը, լայնաբերան կմուճներով, խոր քրեղանները հիշեցնում են վաղ ձևերը: Էլարի խնցեղեններում այս դարաշրջանի վերջին փուլում հանդես են գալիս կլոր փոսիկներ, որոնք հստակորեն վերաբերում են երկրորդ փուլին՝ գոյտունելով մինչև վաղ քրոնզի 3-րդ հազ. /մ.թ.ա./ վերջը:

Այս խմբի երկրորդ փուլի խնցեղենը, որը վերաբերվում է մ.թ.ա. 2700-2500 տ., նույնպես եռամասն է, խիստ սահմանազատվող անցումներով և ակոսավոր լայն զարդանախշով: Այս խնցեղենի տարածված մոտիվներից են բուրբանախշերը, կոնցենտրիկ օղակները, խոր ակոսները: Հանդիպում են նաև բուսական մոտիվներ: Այս խմբի անոթներ հայտնի են Շրեշ-բուլում, Քյուլթեփեում, Մոխրաբուլում, Շենգավիթում, Կարագում:

Անդրկովկասում, Հայկական լեռնաշխարհում երրորդ՝ վերջին խմբին վերաբերող խնցեղենը պահպանում է նախորդ՝ երկրորդ փուլի զարդամոտիվների տարրերը, շնայած հանդես են գալիս քարակ, նրբագիծ երկրաչափական զարդանախշերը, որոնք հիմնականում զարդարել են վզի հատվածը, իսկ անոթի իրանը հսկայական զարդարվել է խաչազով: Այստեղից խնցեղենը հայտնի է Կիրովականից, Շենգավիթից, Գառնիից, Այգեվանից, Բաբադերվիշից, Կարազից, Բեշտաշենից և Հայաստանի, Անդրկովկասի այլ վայրերից:

Երրորդ հազ. վաղ քրոնզի վերջին, 24-23-րդ դ. մ.թ.ա. առաջանում են նոր խնցեղենների մի շարք ձևեր, որոնք մի կողմից կրում են վաղ քրոնզի մշակույթի բնորոշ գծերը, մյուս կողմից քնդուսում նոր գծեր, որոնք սկսում են զարգանալ միջին քրոնզի դարաշրջանում: Այս երևույթը լավ արտահայտված է Բերքաբերում, Գառնիում, որտեղի խնցեղենը կրում է վառ արտահայտված բեղեյան մշակույթի խնցեղենի գծերը: Այս սև փայլեցրած, արծաթափայլ անոթների մի մասը զարդարված է սանդանախշերով կամ ջամի գլխիկի ձև ունեցող ծեփանախշով: Այստեղ առկա են մի կողմից նուրբ, գծային ներճկված ուռուցիկ զարդանախշի մոտիվները, որոնք քնորոշ են Քոնդոբին, իսկ մյուս կողմից՝ երկնոսիկ ձևերը՝ ներճկված փոսիկավոր, որը տիպական է Գառնիի և էլարի խնցեղեններին:

Հաջորդ խումբը, որը կրում է ինչպես վաղ, այնպես էլ միջին քրոնզի խնցեղենին բնորոշ գծեր, հայտնի է էջմիածնի Արագած գյուղի դամբարաններից: Դրանք կարմիր և սև անզոքապատ անոթներ են, միակամխ սփորներ, ոչ մեծ շափերի կմուճներ, թասեր, քրեղաններ, որոնք գուրկ են քնորոշ կիսազնդած կանթներից: Հանդես են գալիս լայն գոտիներ, ներճկված զծանախշով անոթներ, որոնք զարդամոտիվներով առավել լայն զուգահեռներ ունեն միջին քրոնզի անոթների ճեստ:

Վաղ քրոնզի վերջին շրջանում հանդես եկող անոթների խումբը ընդհանրապես կրում է որպես զուսագարդ խնցեղեն, որը հանդես է գալիս Շենգավի-

թում /վերին հորիզոն/, Գյոյ թեփում, Մալաթիայում, Նարբերդում, Զրահոտում: Գունազարդ խեցեղենի հարուստ հավաքածու է հայտնաբերվել Այգեվանի բնակավայրում, որը կքննարկվի ստորև:

Նոր խեցանոթներ, ինչպես նաև զարդամոտիվների առանձին տարրեր հանդես են գալիս բեդյենյան մշակույթում, իսկ գունազարդ անոթների հայտնվելը ցույց է տալիս, որ կուր-արաքսյան մշակույթը արդեն ավարտվում է սկիզբ դնելով տեղական նոր մշակույթների մշինն քրոնոզ զարա- շրջանում:

Իացի խեցեղեն արտադրանքից, վաղ քրոնզի ժամանակաշրջանում լայ- նորեն տարածված էին քարի, ոսկորի, մշակումը, ջուլհակությունը և այլ արհեստներ:

Քարի մշակումը: Այն Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների տնտեսական կյանքում ունեցել է բացառիկ նշանակություն: Քարը լայնորեն օգտա- գործվել է շինարարության մեջ: Քնակելի կացարանների կառուցման ժամա- նակ քարի հայթայթումը դժվարություն չի հարուցել, քանի որ տեղում տուֆի, բազալտի բեկոտված կտորները օգտագործվել են անմիջապես: Սա- կայն ամրոցների շինարարական հումք օգտագործվել են նաև զետաքրերը: Ս Սակայն ամրոցների կառուցման վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այս- տեղ պահանջվում էին ֆիզիկական մեծ ուժ և քարի մշակման կոնկրետ հըմ- տություններ: Կացարանների պատերի զաղտնուղի կառույցների համար օգ- տագործվել են տեղից հայթայթված քարերը, ուրնց կազմում են մի քանի տասնյակ հազար խորանարդ մետր: Շատ ամրոցների կառուցման համար քարեր են բերվել առավել հեռավոր վայրերից, որը վկայակոչում է խոշոր եղջե- րավոր անասունների՝ որպես քարշող ուժի օգտագործման փաստի մասին:

Ինչպես շինանարարական հումքը, այնպես էլ մետաղե հանքերից հում- քը հանելու համար օգտագործվել են քարե խոշոր ուրազ-կացիներ, մուր- ծեր: Դրանք գործածվել են նաև անտառահատման ժամանակ, ինչը վառ արտա- հայտված է Շրեշ-բուրի, Ջվարթնոցի, Շենգավիթի, Ավանի և այլ հնավայ- րերի նյութերում:

Իացի շինություններում գործածվելուց, քարը օգտագործվել է նաև երկրագործական և անասնապահական մթերքների վերամշակման ժամանակ:

Առավել տարածված աշխատանքային գործիքներից են կլորացող, ուղ- դանկյուն աղորիքները, որոնց միջոցով ստացվել է ալյուր և տարբեր ժա- վարեղեն: Այս նպատակով օգտագործվել են նաև սակղեր, սանդղիկներ, տրո- րիչները, ծեծիչները և այլն: Բուրի հուշարձաններում հայտնաբերվել են մանգաղի ներդիրներ, որոնք հիմնականում վանակառից, կայծքարից, լավ մշակված եզրերով, տարբեր չափերի մի քանի տասնյակի հասնող գոտ- ծոներ են: Հետաքրքիր են միջին չափերի սղոցները: Պատրաստվել են ողորկ, խիստ փայլեցրած կախկոթա կացիներ, գուրգի, դանակներ, դա- շույներ, նետասլաքներ: Քարից պատրաստվել են ոչ միայն գործիքներ,

այլև մետաղի իրերի կադապարներ: Դրանք հայտնի են Քեթից, Էլարից, Եենզավիթից, Այրուվից և Հայաստանի վաղ բրոնզեդարյան այլ հնավայրերից: Այս ժամանակ մետաղի հետ միասին շատ խոշոր նշանակություն ունեւոր դեռևս քարի կիրառումը:

Քարե օգտագործվել է նաև զինեզործության մեջ: Բացի քարից, անտեսութան մեջ կարևոր նշանակություն ունեւոր սկզբի օգտագործումը, որից պարաատվել են ասեղներ, բիզեր, ծակիչներ, իւրիկի գլխիկներ և այլն: Դրանք պարաատվել են խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների եղջյուրներից՝ օգտագործվելով ջուլհակության և կաշեգործության մեջ:

Վաղ բրոնզեդարի հուշարձաններից հայտնաբերված գտածոների մեջ առանձնանում են արվեստին վերաբերող նյութական մշակույթի մեծ քանակի նմուշներ, որոնց ուսումնասիրությունը կարևոր նշանակություն ունի Հայաստանի բնիկների հավատալիքների և պաշտամունքի հետ առնչվող հարցերի պարզաբանման գործում: Դրանց մեջ կարևոր գտածո է համարվում քարե և կավե մարդկանց կենդանիների արձանիկների խումբը:

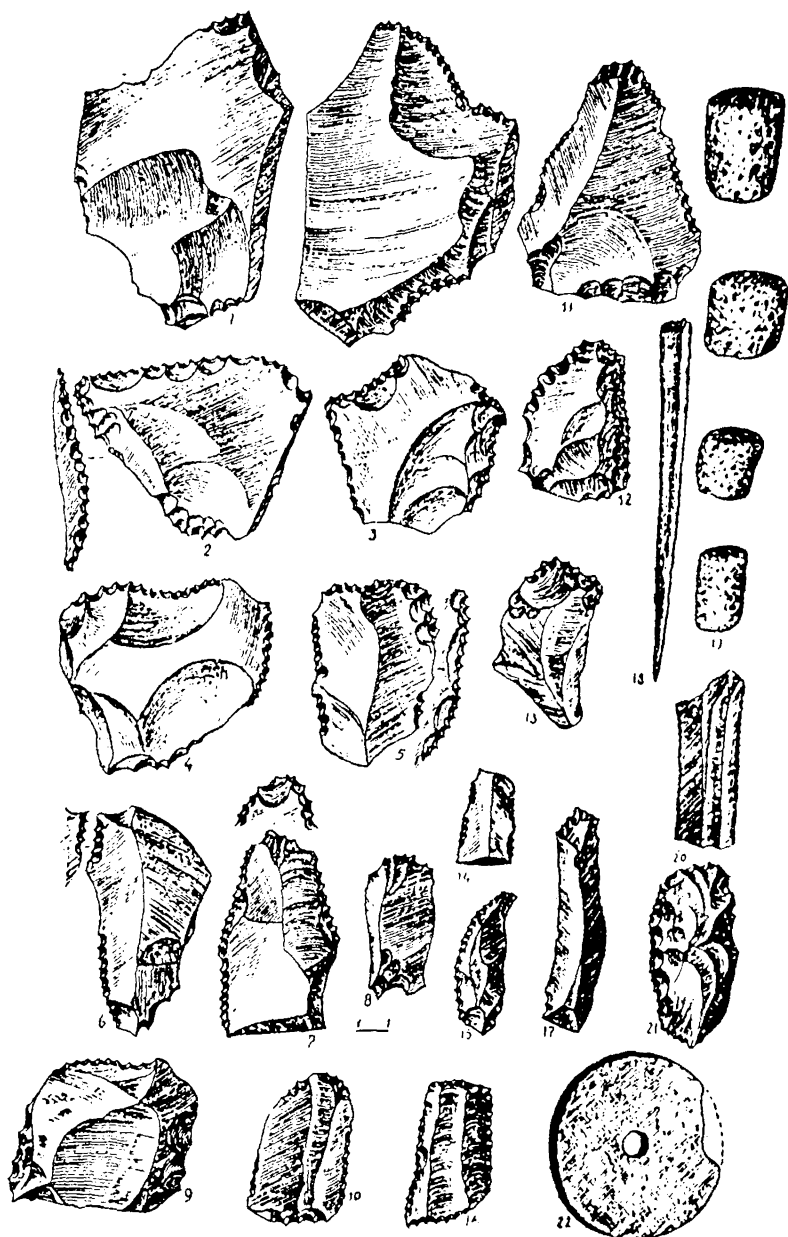
Կուր-արաքսյան հուշարձաններից գտնված հնագիտական մեծ քանակի նյութեր քացահայտվում են ոչ միայն տնտեսական ուղորտի հարցերը, բնակարանների և կացարանների ձևերը, այլև վաղբրոնզեդարյան արվեստի կարևոր պրոբլեմները՝ կապված մշակույթի ամենատարբեր արտահայտությունների հետ: Դրա մասին կարող են վկայաւորել խեցեղենի զարդամոտիվները, արձանիկների ձևերը, օջախների հեւակները, որոնք, շնայած սխեմատիկությունը, կենդանի և վառ կերպով, ռեալիստորեն արտահայտում են մարդկանց, կենդանիների պատկերները:

Սեւայն ճնազույն ցեղերի հոգևոր մշակույթի ուսումնասիրությունը դեռևս դժվարին խնդիր է, քանի որ անդարձ կորել են շատ կարևոր, միշտ վերականգնվում են անելու համար անհրաժեշտ արժեքներ:

Այս պայմաններում դուրսին է վերականգնել ծիսական մի քանի հարցեր, քայց ոչ հոգևոր պատկերացումների ամբողջ համալիրը:

Վաղ բրոնզի դարաշրջանում արտադրածների զարգացումը, երկրագործության, անասնապահության, մետաղամշակման զարգացման բնթացքը խթանեցին միևնոյն ժամանակ միութությունների փոխանակությանը, որը հնարավորություն տվեց իր հետեից տանելու ոչ միայն տեխնոլոգիական առաջընթացը, այլև զարգաբարխոսական պատկերացումների հետագա տարածումը: Այս դարաշրջանում ձևավորված հնազույն երկրագործական կուլտերի հետ սերտ կապված Հին Արևելքում, Անդրկովկասում, Հայկական լեռնաշխարհում առաջնորդ լայնորեն տարածված հոգևոր և նյութական փոփոխությունների արգասիք հանդիսացող սոր որակներ:

Գլխավոր արարողությունը կառարվել է հիմնականում կւոր կացարաններում, որոնք հանդիսացել են ինչպես տնտեսական, այնպես էլ պաշտաւ

Աղ. 30. Վաղ շրջանի դարաշրջանի քարե և ոսկրե գործիքներ
Դարանի ամրոցից:

մունքային կառույցներ, ճանապարհներ: Որպես կանոն, կենտրոնական մասում դրվել են խոշոր վառվող կրակով կլոր, մշտական օջախներ, որոնք ընդունել են մեծ հայկական քաղաքներ: Օջախը հանդիսացել է քաղաքի հաջողության խորհրդանշանը, այդ պատճառով զարդարվել է ինչ-որ խորհրդանշանակալից ունեցող նշաններով, մինչդեռ առանձին բաժիններ ձևավորվել են ցլազուլի, ոչխարազուլի և ֆալուլուլի ձևի ելուստներով, որը կապվում է պատրիարքի ժամանակաշրջանին քաղաքի սկզբի հետ:

Բացի աղոթարաններից, տաճարներ ընկալվալից կառուցվել են սրբաբաններ: Դրանց թվին են դասվում Ենեզավիթի երեք կացարանները, որտեղ դրվել են խոշոր, մինչև մեկ մետրանոց քարե մարդկային կուռքեր: Ղիմային սինմատիկ մանրամասներով:

Հիսալի հայտնագործություն է Մոխրաբլուրի սրբաբանը, ուր կառուցվել է հզոր քարե հորթակ, 4 մետրանոց մոնուիտից զոհասեղան: Երկայնքի խոշոր ընկալվալից համար այն հանդիսացել է ծխական արարողության քաղաքի համայնական սրբաբան:

Բացի անշարժ կլոր օջախներից, քանակավոր ժամանակի կացարաններում շատ հաճախ հանդիպում են պայտած, ցուլի գլխի տեսքով օջախի պատվանդանահենակներ: Պայտած օջախները ներկայացնում են նստած, կարծի ուղեղով տղամարդու՝ ցուլի, գլխով, եղջյուրներով, որոնց գլխին կան թասած փոսիկներով պաշտամունքային առարկաներ: Օջախների նման գուլագման ձևը, շնայած սինմատիկության, հնարավորություն է տալիս մտածելու, որ այստեղ պատկերված է տղամարդու, տան օջախի պահպանի խորհրդանշանը: Այն պետք է նպաստեր քաղաքի քաղաքացիների, բազմազանը և հարստացմանը:

Պետք է նշել, որ Անդրկովկասի մի շարք հուշարձաններում՝ Բյուլթեփե, Ամեփե, Ալիշար, Բուշուր, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանում /Գուլուր/ գտնվել են խոշոր, անշարժ պայտած զոհարաններ, որոնց արտաքին մասը զարդարվել է ծեփածո օղակներով /արև/, մարդկանց սինմատիկ ղիմագծերով:

Պակաս հետաքրքիր չեն եղջյուրած հենակները, որոնք նույնպես գտնվել են Հայկական լեռնաշխարհի վաղ քրոնոկալիտի հուշարձաններում՝ Երեշ քուր, Մոխրաբլուր, Զվարթնոց, Բաբա դերվիշ և այլն:

Այս եղջյուրած օջախի հենակները Բ.Ա.Կուրթյանը կապում է Փոքր Ասիայում կոնստանտնուպոլիսի առարկաները և համապատասխանաբար կրեոտոմիկենեսյան «ցլազուլի զոհարանների», հետ, որը նվիրաբերվում էր աստվածներին: Մակայն շատ հետազոտողներ գտնում են, որ ցուլի սինմատիկ պատկերումը ենթադրում է, որ վաղ քրոնոկալիտի դարաշրջանում ցուլի պաշտամունքը լայն տարածում է ունեցել Միջերկրականից մինչև Կովկաս:

Դա բացատրվում է ոչ միայն վերջիններիս նշանակությամբ՝ որպես հոտի ընդմնավորողի, այլև ցուլի նոր Ֆուենկցիայի՝ քարշող ուժի, վարող կենդանու մեծ նշանակությամբ:

Պայտածն հենակները, բացի մարդու պատկերից, Ֆալլուսածն ելուստներից, զարդարվել են նաև ութաթի /խոյի/ գուլի-քանդակներով /Հաոիմ, Ամասիա, Հոոոմ, Քեթի և այլն/, որը վկայակոչում է մանր եղջերավոր անասունների նշանակության, ինչպես նաև տնտեսության մեջ հեռագնա անասնափախության զարգացման մասին: Այդ են հաստատում Մոխրաբուրից և Հաոիմից հայտնի շան կապե մանրակերտերը: Դրանց հետ մեկտեղ գտնվել են /Նախիջևանի Քյուլ թեթի, Շենգալիթ, Կարազ/ ծիռ արձանիկներ, որոնք վկայակոչում են ոչ միայն ծիբրուծության, այլև սեզոնային արոտավայրերի օգտագործման մասին:

Բացի օջախների հետ կապված ութաթի և ցուլի պատկերներից, հայտնաբերվել են /Հաոիմ, Ֆիոլետովո, Ջրահովիտ, Շենգալիթ, Մոխրաբուր, Ամասիա/ նաև վերջիններիս կապե մեծ քանակի արձանիկներ, որը խոսում է այս կենդանիների պաշտամունքային էության մասին:

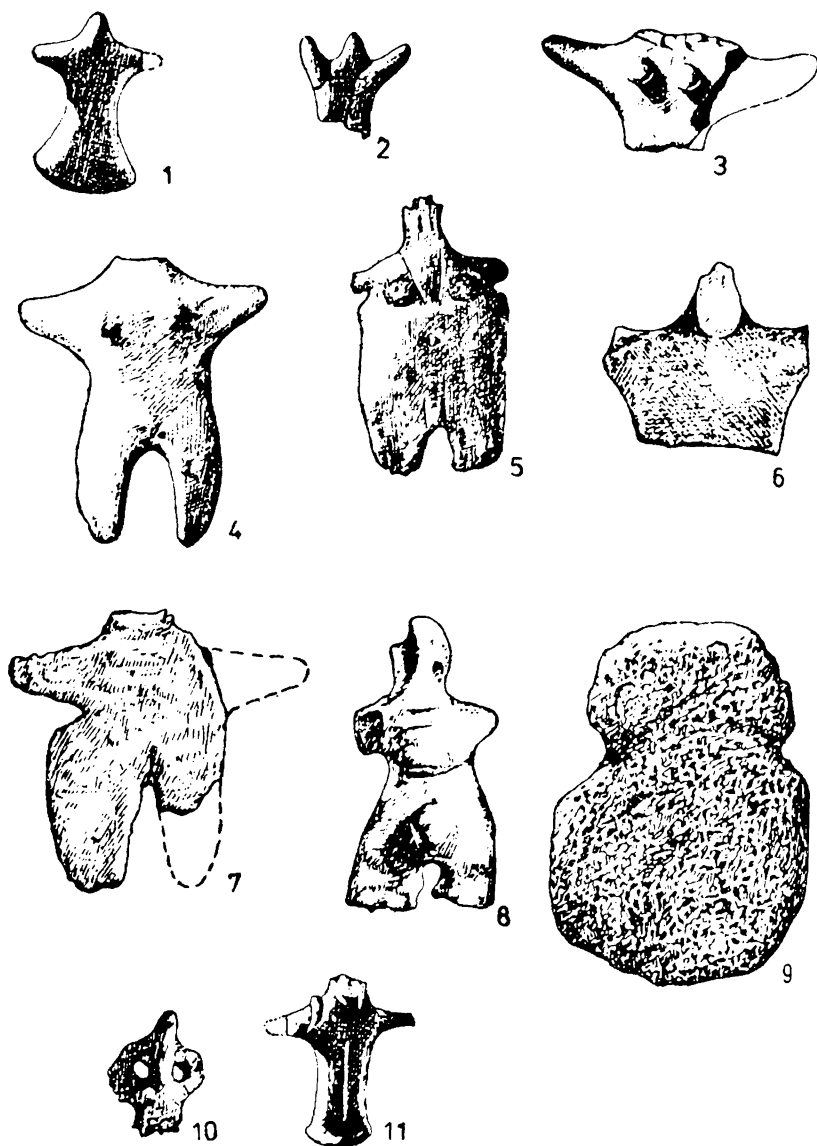
Հնագույն մարդկանց պատկերացումների մեջ կարևոր տեղ էր զբաղում հոտի մեծացման հանգամանքը, որի համար կատարվել են տարբեր զոհաբերություններ. այդ թվում նաև մանրակերտ արձանիկները նետվել են կրակի մեջ. /դրանք գտնվել են օջախների մոտ/: Մոխրաբուրից գտնված ցուլի արձանիկի աչքերը և ոտքերը ներկված են կարմիր գույնով: Մյուսի Շակա-տին կա խազագիծ աստղ, որը կապվում է երկնքի աստվածության խորհրդանշանի հետ:

Հին պաշտամունքային առանձին արտահայտության նմուշները փաստազրկված են վաղ քրոնոգեոլոգիայի խեցեղենի վրա: Ամենից տարածված մոտիվը քուրտանախշն է՝ կապված պողաբերության կուլտի հետ, որը արտահայտում է հավերժ շարժվող արևի զաղափարը:

Հատկապես հետաքրքիր են այծերի և կոուենկների /արագիլների/ պատկերները Շենգալիթում պեղված խոր թասի վրա:

Եթե առաջինները կապվում են կայծակ-ջրի/ երկնային ջրի/ խորհրդանշանի հետ, ապա մյուսները երկնքի, տարվա եղանակների /զարուհ, աշուհ/ սիմվոլներն են, նամանավանդ երբ համատեղ հանդես են գալիս թռչող կոուենկների պատկերները:

Շենգալիթից հայտնի կարասներից մեկի զարդանախշը, ըստ հետազոտողների մի մասի, կապվում է ընտելյան արթնացման, զարթոնքի հետ: Կենտրոնում պատկերված է թռչուն-արև, որը զարնան ավետաբերն է, իսկ շուրջը քուրտանախշեր են, որոնք ըստ ամենայնի խորհրդանշում են կծկված օձի պատկերները: Նման թռչուն՝ օձի հետ միասին կա Կիրովականի հայտնի անոթի վրա:

Յդ. 31. Վաղ քրոնզի դարաշրջանի մաքղակերպ արձանիկներ և քարե կուռք Հատիճից, Շենգավիթից, Մոխրաբլուրից:

Արթնացող բնություն են իմաստավորում նաև առանձին զարդանախշային տարրեր՝ թփեր, հասկանախշ, ցորեն, տերև և այլն, որոնք ներկայացված են խիտ զգեցողով, ընդգծելով բնության զարթոնքը և բերրի ամառը:

Այսպիսով, Հայկական Լեռնաշխարհի քնիկների կյանքում առկա են հին հավատալիքների մի շարք տարրեր՝ կապված մայրության /հողի/, բերրիության, խոնավության խորհրդանշանների հետ: Հայկական իշխանության խորացման և ամրապնդման ժամանակաշրջանում հանդես են գալիս տան՝ օջախի կուլտի տարրերը, երկրագործական հովվական բնութագրիչ հասկացություններ, որոնց հիմքն է կազմել տղամարդու աստվածային կերպարը՝ առաջատված նաև տարբեր ցլագլուխ օջախների, աթճանների /ծի, ցուլ, ոչխար /խոյ/, շուկ/ և այլ գտածոների ուղեկցությամբ:

Հետագա զարգացման է հասնում նախնիների պաշտամունքը: Տան հասակների թաղումները /նեոլիթ, էնեոլիթ/ փոխարինվում են բնակարաններից, բնակավայրերից դուրս դամբարանների առաջացմամբ: Հանդես են գալիս տոհմական դամբարաններ, որոնց կենտրոնում կառարվել են առաջնորդների թաղումները /Մտեփանակերտ/:

Դամբարանների լիցքի մեջ նկատվում են ցուլերի, զենքի տեսակների զոհաբերման փաստեր: Կան զոհաբերության պատճառով առաջացած թաղումներ: Մտեփանակերտի դամբարաններում գտնվել են գլխատված թաղումներ:

Գլուխ 2. Վաղ բրոնզեդարի տնտեսությունը և

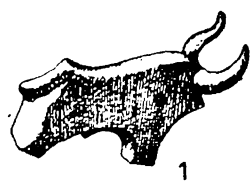
հասարակական հարաբերությունները

Կուր-արաքսյան մշակույթը կրող Հայաստանի բնակչությունը վաղ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում ապրում էր վաղ երկրագործական վերջին, ամենազարգացած փուլում, երբ տնտեսական վերելքով սկիզբ դրվեց տոհմական կարգերի տրոհմանը: Այդ ժամանակ Հայկական Լեռնաշխարհի տարածքում բնակվում էին տարբեր ցեղեր, որոնք, ըստ մի շարք գիտնականների, պատկանում էին տարբեր լեզվաընտանիքներին: Ի.Մ.Դիակոնովի կարծիքով, Կուր-արաքսյան մշակույթը կրողները եղել են արևելակովկասյան ցեղերը, որոնց թվին են դասվում խուրի-ուլարտական, պրոտոնախյան-դադստանյան և, հավանաբար, արևելակովկասյան լեզուներով խոսող այլ ցեղեր: Գ.Մ.Մելիքիշվիլու, Թ.Վ.Գամքրելիձեի, Վ.Վ.Իվանովի մի շարք լեզվաբանների կարծիքով կուր-արաքսյան մշակույթը կրողները եղել են պրոտոհնդեվրոպական ցեղերը: Երրորդ վարկածը դիտում է կուր-արաքսյան մշակույթի կրողներին որպես նախկարթվեւցիներ:

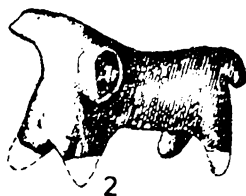
Հավանաբար, Հայկական քաղաքականության նշված դարաշրջանում ապրել են ինչպես խուրիական ցեղեր, որոնց մի մասը հաղթավային սահմաններում մտան Միասնիի պետության մեջ, իսկ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսին Նաիրիի կազմի մեջ՝ հետագայում Բիայնիլիի տարածքում, այնպես էլ պրոտոհնդեվրոպական: Վերջիններից անշտովել են հայալեզու ցեղեր, որոնք ըստ Գ.Բ.ձահուկյանի, ապրում էին Ճարտի գետի հովտում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբից: Դրանք, որպես հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի առանձին ցեղեր, խմբեր, հատուկ մյուզ, տարբերվում են Փոքր Ասիայում ապրող մյուս հնդեվրոպական ցեղերից: Հայտնի է, որ Փոքր Ասիայում մ.թ.ա. 3-րդ հազ. և անգամ ավելի վաղ հանդես են գալիս հնդեվրոպական լեզվաընտանիքների պատկանող ժողովուրդներ, հիմնականում խեթերը, լուվիացիները: Դրանց որոշ մասը քնակեցրել են Հայկական քաղաքականության կողմը և հետագայում խուրիի-ուրարտացիների հետ մեկ կազմավորվող հայ ժողովուրդի կազմի մեջ:

Աուր-արաքսյան մշակույթի անսխալության մեջ, որը հիմնականում նստակյաց էր, քաղաք գործածման է հասնում երկրագործությունը: Այս ժամանակաշրջանում քնակավայրերը ավանդաբար տեղադրված էին գետերի և գետաբերանների փոքրիկ տարածությունների վրա: Աստիճանաբար նկատվում է, որ դաշտավայրային և նախալեռային գոտիների քնակչությունը զբաղեցնում է նոր, ազատ տարածություններ: Հայկական քաղաքականության և հարևան շրջաններում մ.թ.ա. 4-3-րդ հազ. դաշտային և նախալեռային գոտիներում քրիշտյան երկրագործության հետ մեկտեղ հանդես է գալիս քաշող ուժի գործածումը, որը հայտնի անգլիացի հնագետ Վ.Գ.Չայլդի կողմիցով, ժամանակի մարդկությունն կարևորագույն նվաճումներից մեկն է: Նա գտնում է, որ Առաջավոր Ասիայում և հյուսիսարևելյան Աֆրիկայում եզնեքով լեզված սալի և փոկավոր փոխադրամիջոցների /ավանակների/ հանդես գալը մ.թ.ա. 4-3-րդ հազ.-ում եղել է մարդկային հասարակության պատմական նվաճումներից կարևորագույնը: Հայաստանը նույնպես անմասն չէր այդ պրոցեսներում՝ մասնակցելով այդ նվաճման գործին, ստեղծելով մեծ թրվով անիվային փոխադրամիջոցների տարբեր ձևեր:

Քաշող ուժի օգտագործումը նպաստեց արտի առաջացմանը, որը հնարավորություն ընձեռեց ավելի լայն տարածքներ յուրացնել, և քնակչությունը առավել ինտենսիվորեն սկսեց մշակել խոպան հողատարածությունները: Ծնեզավիթի, Մոխրաբուրի, Այգեանի տեղումների ժամանակ բացի ցորենի, գարու և կորեկի հատիկներից, հայտնաբերվել են նաև խուրճերով պահվող հասկեր: Այդ հանգամանքը դեռևս 1930-ական թ.թ. հնարավորություն ավելեց Եվ. Բաբուրդյանին նշելու, որ բերքը կախվում է ոչ միայն քամից, այլև տարվա ընթացքում, ըստ պահանջարկի: 3-րդ հազ. վերջին

1

2

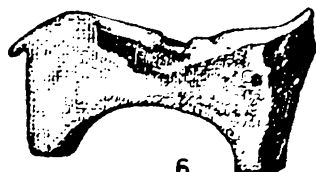
3

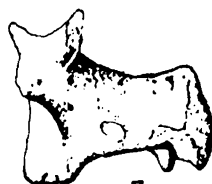
4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

Աղ. 32. Վաղ բրոնզե դարաշրջանի կենդանակերտ արձանիկներ
Հադիժից, Ֆրախտովոյից, Զրաֆովսից, Շենգավիթից:

և 2-րդ հազ. սկզբին հանդես են գալիս քարե կամերը: Բերքը հավաքելուց հետո հանվում էր խոշոր անոթներում կամ հորերում; որոնք առանձին ընտանիքների սեփականություն են: Սաացված հացահատիկը բերվում էին աղորիքով աղալուց հետո ստանում ավելորդ և ծավար: Վերջինիս համար օգտագործում էին նաև սանդը: Սկսած մ.թ.ա. 3-րդ հազ. , հացը թխվել է թուխիր-վառարաններում, ինչպես նաև կավե ոչ մեծ տապակարաններում:

Հայաստանում և հարևան շրջաններում հողի մշակումը կախված էր եղանակային պայմաններից. երաշտի դեպքում համախ ընակչությունը զբերվում էր բերքից: Շենգավիթի, Այգևանի, Մոխրաբլուրի պեղումների պարզվում է, որ ցանքսը կատարվում էր խառը՝ ցորեն և զարի կամ կորեկ: Վերջինս ավելի դիմացկուն էր երաշտի պայմաններում:

Հացագլխների մշակումից բացի ընակչությունը զբաղվում էր նաև այգեգործությամբ, որը վկայում են Շուկավերի և Խիզանուտ գյուղային շերտերից հայտնաբերված խողովի կորիզները: Գառնիի շերտերից գտնվել է ծիրանի կորիզը: Որոշ մասնագետների կարծիքով, Անդրկովկասը՝ ընտելացված խողովի, իսկ Հայաստանը՝ նաև ծիրանի հայրենիքի է:

Այս ժամանակաշրջանում արդեն իսկ արհեստական ոռոգման որոշակի փաստեր են հաստատագրված: Նրոնրդ հազարամյակում ոռոգման կառույցների հետքեր հաստատագրվել են Մոխրաբլուրում, ուր բացվել են ջրանցքի մի քանի համաձայններ: Որպես վաղնախորհրդավոր գտնվել են օգտագործվել են նաև ընտանյալ ոռոգելի աղբահանությունները: Այսպես, Շենգավիթի մոտ Հրազդան կիրճի տարածքը /անցյալում Կողբ գյուղը/ կազմել է 100 հա տարածություն /ներկայիս Երևանյան լիճը/, ուր ճնում կատարվել են հողագործական մեծ ծավալի աշխատանքներ:

Անտառային շրջաններում հողերի յուրացումը կատարվել է անտառահատման եղանակով: Կտրված ծառերն ու տերևները տեղում այրելուց հետո հարստացված հողը հերկվում էր մի քանի տարի, իսկ հետագայում յուրացվում էին նորանոր տարածքներ:

Բուսն երկրագործական աշխատանքի հետ կապված փոխադրամիջոցների հանդես գալը, երբ անհրաժեշտություն առաջացավ հեռու վայրերից բերքը տեղափոխելու ընակավայրերը: Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքիվ հուշարժաններում՝ Շենգավիթում, Մոխրաբլուրում, Այգևանում և ավելորդ հայտնաբերվել են քարե կամ կավե անիվների մեծ քանակությամբ մանրակերտեր: Ցուլի կավե արձանիկների վրա հանդիպում են փոսիկներ, որոնք, ըստ Բ.Բ.Պիտոբովսկու, ապացուցում են սայլերը եզներին լծելու փաստը: 1940-ական թ.թ. առաջ քաշված այդ տեսակետը հաստատվեց Հադիմից հայտնաբերված մանրակերտերի /լծված եզների, ցուլերի/ օրինակով:

Երկրագործության զարգացման մասին են վկայում քարե ներդիրներով մանգաղների փոխարինումը պղնձե մանգաղով, որը հայտնի է Նախիջևանի Ջյուլ թեփեց, Գառնիից, Վրաստանի Նիզառաստ գորայից: Համեմատաբար նեղ բերետով մանգաղներ են գտնվել Կարազում, Փուլուրում, Ամիրասիս գորայում:

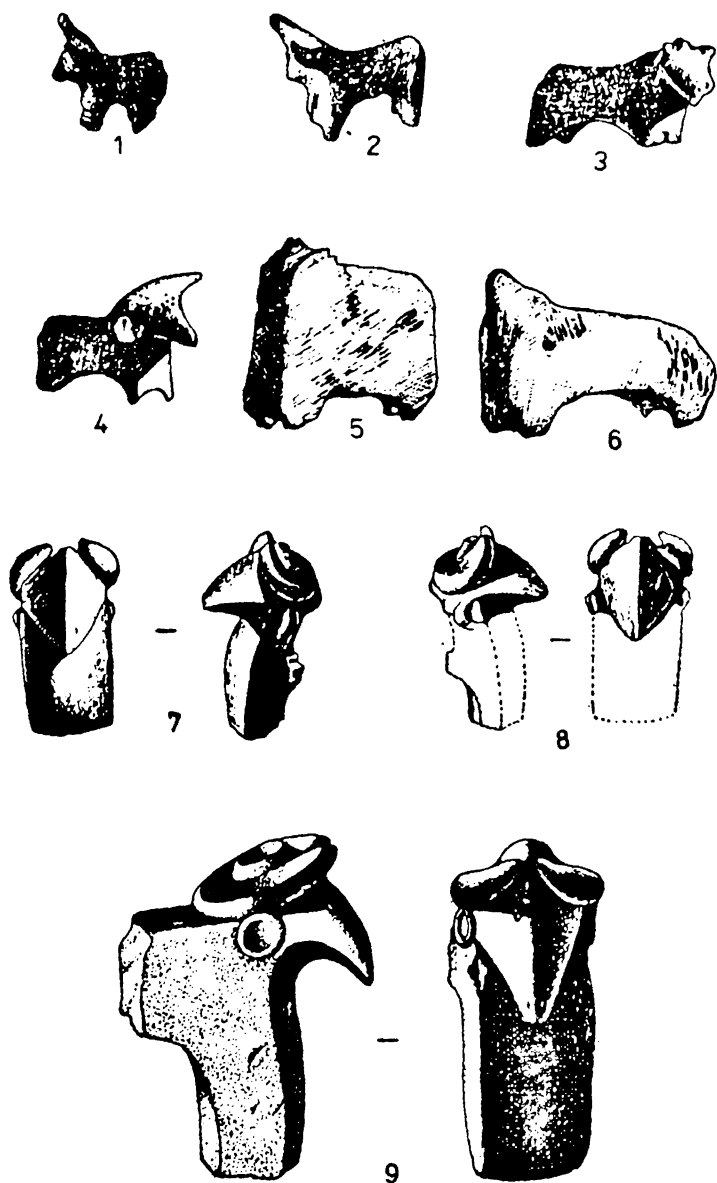
Նշված տեսեսածների զարգացման ապացույցներից են խոշոր եղջերավոր անասունների՝ ցուլերի մանրակերտերի հայտնաբերումը օջախների հետ: Ցուլը, որպես քաշող ու նաև վարող կենդանի, ունեցել է նաև պաշտամունքային նշանակություն՝ կապված քեղմնավորման հետ: Ցուլերի քանդակներ կան կավե օջախների հենակ-պատվանդանների վրա:

Վաղ բրոնզեդարում, բացի երկրագործությունից, քարձր զարգացման հասավ նստակյաց անասնապահությունը: Խոշոր եղջերավոր կենդանիների ոսկրաբանական ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ դրանք մանրերի հետ գտնվում էին 1:2, 1:3 և անգամ 1:4 հարաբերության մեջ, կազմելով հոտի որակական մասը: Խոշոր եղջերավոր կենդանիների մանրակերտերի կողքին վերհիշյալ հուշարձաններում գտնվել են ոչխարի, այծի քաղաթիվ արձանիկներ: Վերջիններս նույնպես պաշտամունքային բնույթի են:

Հայաստանում, Կովկասում մ.թ.ա. 4-րդ հազ. վերջերից սկսած ձեռնարկվում է հեռագնա անասնապահությունը, որը շարունակվում է մինչև մեր օրերը: Գարնանը հոտերը տանում են քարձրալեռնային ալպիական բուսականության հարուստ գոտիների արոտավայրեր: Ցրտերն ընկնելուն պես վերադառնում են քնակավայրերը, ուր կուտակված է կերը: Արոտավայրերում անասունների պահելը նաև նպաստում էր հոտի քանակական աճին:

Նշված անասունների մանրակերտ գտածոների մեջ առանձնանում է նաև շուկը/Մոխրաբուլի արձանիկներ/, որը վկայում է հեռագնա անասնապահության մասին: Շուկը հոտը պաշտպանում է զիջատիչ կենդանիներից: Պեղումներից գտնվել են նաև ձիու մեծ քանակի ոսկորներ, առանց որի հեռագնա անասնապահությունը անհնարին էր: Ձին մեծ դեր է խաղացել քնակավայրերի միջև արագ կապ հաստատելու համար: Երրորդ հազարամյակի հավայրերից Շենգավիթում, Ջյուլ թեփեում գտնվել են ձիու կավե, քարե արձանիկներ Ջյուլ թեփեում պեղված մանրակերտի մեջքի վրա կա ծանկոց՝ թումբ, որը վկայում է ձին հեծնելու մասին: Այս կենդանիները նույնպես ունեցել են պաշտամունքային նշանակություն:

Հայկական քարձրավանդակում քննարկվող ժամանակաշրջաններում անասնապահական և երկրագործական տնտեսածները ըստ էության համառոտ են զգալի տեղ. այս կամ այն շրջանում, ըստ աշխարհագրական, բնակլիմայական պայմանների գերակշռել է կացութաձևերից որևէ մեկը: Այս երևույթը շատ բնորոշ է Հայաստանում, ուր չի հաստատագրված միանշանակ, մաքուր, բնույթի անասնապահական կամ երկրագործական տնտեսած:

Աղ. 99. Վաղ քրոնզի դարաշրջանի կենդանակերպ արձանիկներ Շեն-գավիթից, Մոխրաբլուրից, Հառիճից, Ամասիայից.

Մարդկանց տնտեսական կյանքում որոշակի դեր է խաղում որսորդությունը; որի մասին ցայտուն վկայում է բնակավայրերից և դամբարաններից հայտնաբերված ոսկրաքանակաւ նյութը: Դեռևս վերապրուկային ժնով գոյություն ուներ հավաքչությունը: Սևանի ավազանում և լեռնային այլ գոտիներում բազմաթիվ հուշարձանների պեղումներից հայտնաբերվել են եղջերուի, այծյամի, որմիզողի ոսկորներ: Հավաքչությամբ ժնոց բերված վայրի փոփոխությունը, բույսերը օգտագործում էին թրմ, չորացրած, իսկ հետագայում նաև աղ դրած վիժակում:

Որսորդության և հավաքչության դերը մեն չէր, բայց այն զգալի չափով ավելացնում էր տեղաբնիկների սննդի բազմազանությունը և պաշարները:

Հայաստանում տոհմական համայնքների հիմքը նահապետական մեն ընտանիքն էր: Այստեղ արական սեռի քանակը հնարավորություն է ընձեռում տոհմի վերծուկայն ընտանիքներին շատ եկամուտ ստանալ, թե երկրագործական և թե անասնապահական տնտեսածեղի ասպարեզում կուտակել հարստություն: Հարստության կուտակման մասին կողմնակիորեն վկայում են հասկապես Ստեփանակերտի, Շենգավիթի, Կարագի դամբարանների պեղումները, որտեղ բացի մետաղյա զենքերից /դանակներ, դաշույններ/ հայտնաբերվել են ոսկե, արծաթե իրեր՝ վկայակոչելով սոցիալական անհավասարության մասին:

Բնակչության որոշակի խմբերի հարստացմանը զուգահեռ հարստանում և զարգանում էին բազմաթիվ համայնքներ, որոնցից ամենագորեղները իրենց գույքը և ունեցվածքը պաշտպանելու համար ստիպված էին բնակավայրերի շուրջը պաշտպանական հզոր համակարգեր ստեղծել: Այդ պաշտպանական կառույցները կոչվել են ,,ճիկլոյան,, ամրություններ: Նման ամրոցների կառուցողական տեխնիկայի հիմքում ընկած էին կոպիտ, խոշոր և մանր քարաքեկորներից, չոր շարվածքով, առանց շաղախի մի քանի մետր հաստության հասնող պատերի և մեկից մինչև երեք ավելի պարսպապատերով օղակված բնակավայրերի կառուցման ավագունքը: Գարսպապատերի բարձրությունը հասել է մինչև 10 մ: Հայկական բարձրավանդակը մ.թ.ա. 3-րդ հազ. ամբողջովին պատված է նման կիկլոյան ամրոց-բնակավայրերի ցանցով: Դրանցից հիշարժան են Գառնին, Չյանքերդը, Լժաշենը, Քաղսին, Այրումը, Հոփոն և շատ այլ վաղ բրոնզեդարյան բնակավայրեր: Կիկլոյան ամրոցները վկայում են միջնդային ընդհանուրների համախափ և սովորական լինելու մասին հարձակողական և պաշտպանական զենքի մի շարք ժների մշակումը դրա ապացույցն է:

Երկրագործական տնտեսածեղի զարգացման պայմաններում Հայկական լեռնաշխարհում տեղի է ունենում բնակչության, հետևաբար նաև բնակավայրերի քանակական խիստ աճ: Դրա հետ մեկտեղ անասնապահության աստիճան

նաքոր զարգացման - հեռանքով դաշտավայրերից բնակչությունը շարժը-
վում է նախալեռնային և լեռնային գոտիներ, և արդյունքում կուր-արաքս-
յան ցեղերը, Խսիա տեղաշարժեա նառառուլով, տարածվում են. նաև ամբողջ
Հայկական բարձրավանդակում և նրան հարող շրջաններում: Բացառյա՞ն չէ,
որ նման միգրացիայի արմատները սկիզբ են առել մ.թ.ա. 4-րդ հազ-ի
վերջից: Ինչպես նշում է ռեզլիացի հնագետ Ջ.Մենաթորը, ուղղահայաց
քոփակներով գլխածակ անոթները, որոնք զտնվել են Բ Բեբրշեքա Գհաս-
սուլ /հարավային Պողեստին/ էնեոլիթյան բնակավայրերի վերին շերտում,
աեղական ծագում չունեն և քերված են արևելյան Անատոլիայից, այսինքն
Մերկմայան Հայաստանից եկած ցեղերի կողմից: Հայաստանում մ.թ.ա.
3-րդ հազ.-ի ամբողջ ընթացքում նման տիպի անոթներ հայտնի են էլաոից,
Ջրահովից, Շենգավիթից: Միգրացիան ավելի մեծ թափ է ստանում մ.թ.ա.
3-րդ հազ. երկրորդ քառորդում, երբ կուր-արաքսյան մշակույթը կրող
ցեղերը Հայկական լեռնաշխարհից թափանցում են Պողեստին, էգեյան աշ-
խարհ և հյուսիսարևելյան Կովկաս:

Այսպեսով, կարելի է նշել, որ կուր-արաքսյան մշակույթն իր կենտր-
նով ամենայն հավանականությամբ ձևավորվել է Հայկական բարձրավանդա-
կում և այդ մշակույթի կրողները կազմել են մի շարք ցեղեր և ցեղային
միություններ: Վերջիններս իրենց տնտեսական զարգացման մեջ չէին զիջում
հարևան երկրներին, այլ շարունակում էին մասնակցել Առաջավոր Ասիայի
տնտեսական, քաղաքական կյանքին առեղծելով հզոր կիկլոպյան ամրոցների
համակարգեր, անվավոր փոխադրամիջոցներ, արողային երկրագործության
և այլն:

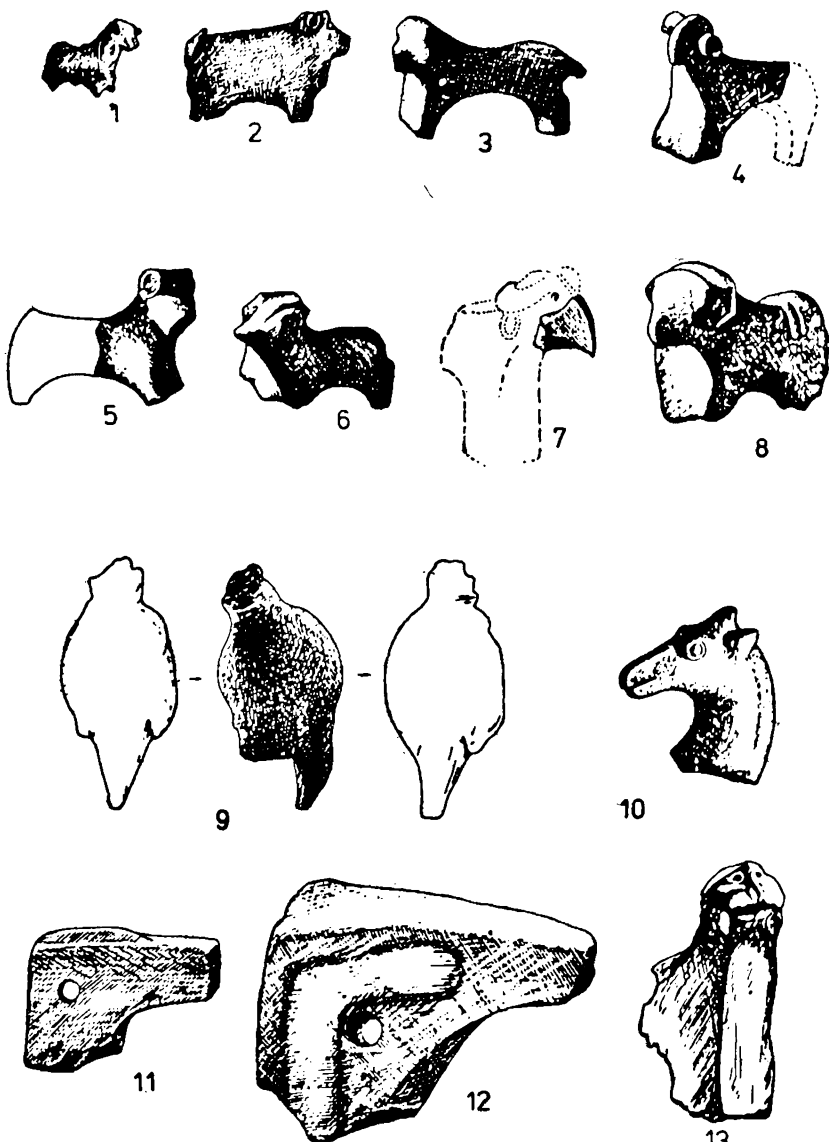
Մակայն սոցիալական և քաղաքական զարգացման աստիճանը փոքր-ինչ
եռ էր մնում Միջագետքի տարածքում առաջացած հզոր պետությունների մա-
կարդակից: Հայաստանը դեռ շարունակում էր մնալ տոհմատիրական կարգերի
առյուծներում, նայած հանդես էին գալիս ցեղային միություններ, ո-
րոնցում սաղմնավորում էին նախադասակարգային հասարակական հարաբերու-
թյուններ:

Կուր-արաքսյան մշակույթում բարձր զարգացություն հասան տարբեր
արհեստներ, որոնց մեջ հիմնական դերը պատկանում էր մետաղագործու-
թյանը: Հայկական բարձրավանդակը հարուստ է մետաղի հանքերով, այսպես,
պղնձի հանքեր հայտնի են Խնուսում /Էբրուսի շրջան/, Տիգրիսի ակուն-
քում, Երզնկայի լեռներում, Ուրմիայի արևմտյան ափերին: Հատկապես
պղնձով և արծիռով հարուստ են Քշտունյաց և Ջուլամբերկի լեռները:
Արմժի, անագի հանքերի առավել մեծ կուտակումներ են հաստատարվել
Մասունում, մեծ քանակի պղնձի հանքավայրեր կան Երզագա-Մաղենում
/Փիրատի վերին հոսանք/, Տրապիզոնի, Սմարի-ճորախի շրջաններում, Լո-
ռիում, Ջանգեզուրում, Դիլիջանում, Հրազդանի շրջանում, փոքր չա-

փերի հանքապաշարները հաստատագրվել են այդ շրջաններում: Արմիմի հանուստ կուտակումներ կան վանի, ձուլամերկի, Ուրֆայի շրջաններում, ուր մի քանի տեսակի մետաղներ հանդիպում են միմյանց հետ, որը բավականին հեշտացնում էր պղնձի հիմքի վրա տարբեր համաձուլվածքների ստացումը: Այս փաստերը վկայում են, որ Հայաստանը հանդիսացել է Սոաժավոր Ասիայի մետաղագործական հնագույն կենտրոններից մեկը, որ-տեղից ստացված մետաղը ապահովում է ոչ միայն տեղական պահանջարկը, այլև հանքաքարերի կամ ձուլված մետաղի ձեռով արտահանվել է հարևան շրջաններ: Պղնձի հարուստ հանքերը, որոնք լրացվել են մկնդեղով, Եփրիով, արմիմով և այլ գուևավոր գուևավոր մետաղներով, հնարավորու-թյուն են ընձեռել Հայկական քարժուղականի ցեղերին լայնորեն զարգաց-նելու և մեծացնելու մետաղագործական արտադրանքի տեսականին:

Հայաստանի վաղ քրուզեղարյան մետաղագործության մասին վկայում են տարբեր հուշարձաններից հայտնաբերված ձուլման կաղապարները, հալոց-ները, ձուլարանների և խարամի մնացորդները: Հնագույն ձուլարանի հետ-քեր հայտնաբերվել են Նոյեմբերյանի շրջանի ձուլված գյուղի մոտ գտն-վող Զաղացտեղ ընակավայրում, ուր բացվել է մի հալոց-փտարանի մնա-ցորդ՝ օղավղիչ խողովակի և խարամի կտորների հետք: Հառիմի ընակավայ-րերից գտնվել են մեծ թվով հալոցներ, տարբեր առարկաների ձուլման հա-մար նախատեսված ցարե և կավե կաղապարներ: Նման կաղապարներ գտնվել են Շենգավիթից, Մոխրաբուրից, Գառնիից, Նախիջևանի Բյուլ թեփից, Արաշականից: Գտածոների մեջ որոշակի հետաքրքրություն են ներկայաց-նում Հառիմի կաղապարը, որի գիպսի մոդելը 11 սմ երկարությամբ ման-գաղաձև գործիք է, ըստ ամենայնի կաշի մշակելու համար: Բացի նշված-կաղապարներից գտնվել են տարբեր տիպի կացիններ, որոնք բաժանվում են հետևյալ խմբերի: Հիմնական տիպը ներկայացնում են, այսպես կոչված, կոթոռով կացինները, որոնք ունեն սեպաձև իրան: Դրանց կաղապարները հայտնի են Շենգավիթից, Գառնիից, Արաշականից, իսկ բուն կացինները՝ Այրումից, Լենինականից, Ջրաշենից: Երկրորդ խումբ են կազմում կա-խակոթող կացինները, որոնք հայտնի են Մարտունուց, Լենինականից, Ղար-սից, իսկ դրանց կավե կաղապարները հայտնաբերվել են Հառիմից: Կացին-ների մի հատուկ տիպ հանդես է գալիս մ.թ.ա. 3-րդ հազ.՝ որը ունի-վերսալ գործիքների տեսակ է: Վերջինիս վերին մասը քուլուզի ձև ունի: Նման կտցավոր կացիններ հայտնաբերվել են Ալավերդիում, Լենինականում, Ջրաշենի գանձում:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում տաշուրագի ձևի մեծ գոր-ծիքները՝ տափակ կացինները, որոնք հայտնաբերվել են Ջրաշենի գանձից: Դրանք հիմնականում օգտագործվել են կաշի և փայտ մշակելու համար:

Աղ. 34. Վաղ քրոնզի դարաշրջանի կենդանակերպ արձանիկներ
Մոխրաքլուրից, Հոփմից, Զրափոկից, Շենգավիթից:

Փոքր չափի տաշուրագի կավե կաղապար հայտնաբերվել է Հառիժի քնակավայրերից:

Ձեռքի ձևերի հաջորդ խումբը պոչուկավոր նիզակներն են: Նման մի նիզակ գտնվել է Նոր Բազայեթից, որն ունի կոթառի երկարությունը՝ կտր: փեղածե սայլ: Փոքրիկ ելուստածե պոչուկը ավարտվում է միածուլ կըլոր խնձորակով:

Բացի նիզակներից /Լենինական, Էլառ, Հառիժ/ հայտնաբերվել են նաև կարճ դաշույններ: Բրոնզե իրերի հայտնաբերումը չի սահմանափակվում վերոհիշյալով: Բացի՝ աշխատանքային գործիքներից և զենքի տեսակներից գտնվել է նաև զարդեղեն՝ շքասեղներ, օղեր, ապարանջաններ, այս իրերը հիմնականում պատրաստված են պղնձից և մկնդեղային քրոսզից:

Մետաղական գտածոների լայն տեսականին, ինչպես նաև դրանց կաղապարների առկայությունը խոսում է Հայաստանում մետաղական արտադրանքի բարձր զարգացումից մասին:

Ստորև քննարկվելիք հարցերի միջև կապված առևտրի և փոխանակության հետ, առավել մանրամասնորեն կենրկայացվեն մետաղագործության զարգացման կարևոր օջախների դերն ու նշանակությունը Առաջավոր Ասիայում մ.թ.ա. 3-րդ հազ.:

Վաղ քրոսզեղարյան նյութական մշակույթի մեջ իր ուրույն տեղն ունի խեցեղենը, որը լինելով թվագրվող կարևորագույն հնագիտական աղբյուր, զանգվածաբար տարբեր ձևերով հանդիպում է բոլոր հուշարձաններում: Չնայած քննարկվող խեցեղենը պատկանում է միևնույն մշակույթին, բայց, այնուամենայնիվ, նրան բնորոշ են ինչպես ժամանակազրեական, այնպես էլ տեղական տարածքային հատկանիշները: Հայաստանի՝ կոլոր-արաբսյան մշակույթի խեցեղենը հարուստ է իր բազմաբանակությամբ և բազմաձևությամբ: Այն ներկայացված է լայնաբերան կարասներով, կրճուկներով, զավթներով, քրեղաններով, բաժակներով՝ պատրաստված բարձրորակ կավի հետ խառնված ավազով, շամոտով: Բացի խեցանոթներից քրուտ վարպետները պատրաստել են կավե կափարիչներ, հենակ-պատվանդաններ, օջախներ, արձանիկներ: Գավաթները և նույնաձև կճուկները ունեն գլանաձև վիզ, ուռուցիկ կլորացող, շեշտված անցումներով իրան, որն ավարտվում է ներձկված հարթ կամ զոգավոր հատակով: Դրանցից շատերը վզին կամ ուսին ունեն կիսագնդաձև կանթեր: Իրանը սովորաբար զարդարված է փոսիկներով և ռելեֆային, ներձկված, փորագրի երկրաչափական հորինվածքով:

Լայն տարածում ունեցող խեցանոթների մյուս խումբը կազմում են քրեղանները, թասերը, որոնք ունեն եզրագծված, ուղիղ, կլորացող կողեր, մկված շուրթ: Նշված ժամանակաշրջանում հանդիպում են ձգված

երկկոնիկ իրանով, քարձր, գլանաձև վզով, դուրս եկող շուրթով, նեղ հարթ հասակով կարասներ, ռելիեֆաձև շուրթով տարբեր ձևի անոթներ:

Կուր-արաքսյան խեցեղենի քնորոշ հատկանիշը նրա խեցեափ երկ-գույն, երկշերտ լինելն է՝ կարմիր կամ վարդագույն աստառով, սև թափափախ, արտաքին մակերեսով: Սրանց զուգահեռ համախառն հանդիպում են կարմիր, կարմրաշագանգույն մակերեսով խեցեղեն անոթներ, որոնց աստառը երբեմն մուգ գույն ունի: Բ.Ա.Կուֆտիսի կարծիքով, կուր-արաքս-յան խեցեղենի երկգույն կառուցվածքը առաջացել է երկու պատճառով՝ կամ անոթները պատրաստելու ժամանակ ներքին և արտաքին կողմներին դրվում է տարբեր երանգներ ունեցող կավ, կամ էլ տարբեր գույներ ատացվում էին ոչ հավասար թիֆման պատճառով: Բարձրորակ խեցեղենը հիմնականում երեսպատվում էր սև, գորշ, սպիտի հազվադեպ կարմիր և շագանակագույն անգորով՝ փայլեցնելով մինչև հալեու աստիճանի փայլին: Թրծելուց հետո այն հղկվում էր: Ի տարբերություն բարձրորակ խեցեղենի, որը պատ-րաստվում է լավ մշակված կավից, կուր-արաքսյան մշակույթում հանդիպում է նաև խոհանոցային խեցեղեն: Վերջինս պատրաստվում էր խոշորահարկ կավի և մեծ քանակությամբ ավազի խառնուրդից, որի հետևանքով թրծումը ստացվում էր ոչ հավասարաչափ: Բնակավայրերում խեցեղենի խմբերի շեր-տագրության դիֆերենցները, նրա կրած ձևական փոփոխությունները ցույց են տալիս վաղ քրոնոլոգիայի կազմավորման զարգացման առանձնահատ-կությունները: Այսպես, վաղ շրջանի՝ ալ կերպ առած մ.թ.ա. 3-րդ հազ. 1-ին կեսի խեցեղենին ավելի հատկանշական են սահուն անցումներով, կը-լորացող տրանսերով, ռելիեֆ-ներծկված ու փորագիր, քարդ երկրաչափական զարդերի բացակայությամբ, բայց փոքրիկ, նախ-փոսիկների առկայությամբ, կանթի հիմքամասի կտրվածքում ժվածիր տեսքի և ալ հատկանիշներով անոթները:

Հետագա զարգացման ընթացքում, որն առաջին ցայտուն է դիտվում մ.թ.ա. 3-րդ հազ. 3-րդ կեսից սկսած, այս հատկանիշներին փոխարինելու է գալիս ամենների եռամաս կառուցվածքը: Այս բոլոր անոթները հիմնա-կանում պատրաստված են ձեռքով, վիզը, շուրթը, անոթի միջին և ստորին մասը հաջորդաբար միացվել են հատակին: Այդ պատճառով բոլոր ձևերով հանդիպող անոթների առանձին մասերի միջև անցումները խիստ ընդգծված են: Ե.Վ.Խանգադյանը գտնում է, որ բազմաթիվ անոթների բեկորների մեջ հանդիպում են օրիսակներ, որոնք ջարդված չեն, այլ անոթների անփուլթ միացված մասեր են: Դրանք միմյանց ամրացվել են կավի բարակ շերտով: Չնայած այն կարծիքին, որ անոթները հիմնականում պատրաստված են ձեռ-քով, պետք է նշել, որ Մոխրաբուրից, Շենգավիթից գտնվել են անոթներ, որոնք պատրաստված են դուրզի վրա: Այս հանգամանքը հնարավորություն է տալիս ենթադրել, որ մ.թ.ա. 3-րդ հազ-ից Հայաստանում սկսում է

հանդես գալ դուրսը, որը հեռագայում կատարելագործվում է: Հանդես են գալիս նաև ռեփեթ-ներմկած գոտիներ, ձվածիր տեսք ունեցող խոշոր փոսիկներ, կարվածքում եռանկյունի կանթեր և այլ քնորոշ տարրեր:

Կուր-արաքսյան մշակույթի գոյություն վերջին շրջանում կավաման-ների ձևերի ու զարդանախշերի պարզեցում է նկատվում: Կրկին քնորոշ են դառնում սափուն անցումներով և ձգված իրանով ամանները, որոնց վրայից հիմնականում անհետանում են ռեփեթ-ներմկած ու լցնակոս գոտիները. դրանց փոխարինում են պարզ փորագիր զարդերն ու փոքրիկ փոսիկները, որոնք արդեն հազվադեպ են հանդիպում խեցանոթների վրա, հանգամանք, որը մատնանշում է տեղական խեցեղենի մշակույթի զարգացման աստիճանական ընթացքը:

Արհեստների մեջ կարևոր դեր էին խաղում քարից, ոսկրից պատրաստված գործիքներ: Բացի շինարարական հումքից քարից պատրաստված էին նաև զենքի տեսակներ: Մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի հուշարժաններում գտնվել են բազմաթիվ գուրգեր, դանակներ: Այսպես, Էլարից գտնվել է հասպիսից դաշույն, Քեթիից՝ հղկված կոթառավոր կացին, ինչպես նաև բազմաթիվ նետասուլքներ շենգավիթից, Մոքրաբուրից, Այրուսից, Նախիջևանի Բյուլթեփից և այլ հնավայրերից: Քարի գործածությունը ծանրաւշի՞ էր նաև տքն-տեսություն մեջ: Բազալտից պատրաստվել են մեծ և փոքր, կլոր, մակույկա՝ ձև ուղղանկյուն, ձվաձև աղորիքներ, որոնց ստորին քարը, իբրև կանոն, ավելի մեծ է, մինչդեռ վերինը՝ շարժականը, համեմատաբար փոքր: Հացահատիկը մշակման համար օգտագործվել են նաև բազմաթիվ սանդեր, սանդակներ, տրորիչներ: Հնձի համար օգտագործվել են կաշծքարից, վանակաժից պատրաստված մանգաղի ներդիրներ, որոնց ուղղանկյուն, կարճ կամ երկար ձևի են, հաճախ ծայրի առավել մանրակրկիտ մշակմամբ, կտուցաձև հարդարմամբ: Բացի երկրագործական նպատակներից, քարից պատրաստվել են տրորիչներ, կոկիչներ, սրաքարեր: Վերջիններս բնական հղկված զետաքսեր են՝ աշխատանքային մաշվածություն որոշակի հետքերով: Հայտնաբերվել են ծակիչներ, քերիչներ՝ նետասուլքների նման ռետուշավոր եզրերով: Ինչպես վերը նշվեց, քարից պատրաստում էին նաև կաղապարներ, զղաւներ, շերեփներ՝ ժուլման ընթացքում գտնվող մետաղի հալույթը հալոցից կաղապարի մեջ լցնելու համար: Այսպիսով, քարից պատրաստված գործիքները տնտեսության մեջ շարունակում էին հանդես գալ ավանդական կիրառական ձևերով: Այս ժամանակաշրջանում քարից պատրաստում էին նաև տարբեր ձևի ու լուսնային:

Քնարկվող դարաշրջանում լայնորեն շարունակվում էր ոսկորի գործածությունը: Շենգավիթում և այլ հնավայրերում հայտնաբերվել են կոկոնաձև, ուղղանկյուն, մեծ, փոքր մի քանի նետասուլքներ: Մանր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներից պատրաստվել են ծակիչներ, հերուններ, կաշի մազից մաքրելու քերիչներ: Բացի կաշեգործությունից, ոսկորը լայ-

նորեն օգտագործվում էր նաև մանածագործության մեջ: Գտնվել են քարից և խոշոր եղջերավոր անասունների ոսկորի խնձորակներից պատրաստված իւրիկի քազմաթիվ գլխիկներ, ինչպես նաև կտրիչներ՝ գործվածքի ստացման համար:]

Առումնասիրվող ժամանակի հուշարձանների հետազոտումը բնակավայրերի, բնակարանների ձևերի հետաքրքիր պատկեր է առլիս: Ինչպես նշվեց, կուր-արաքսյան մշակույթի բնակավայրերը, ծագելով դաշտային և նախալեռնային գոտիներում, աստիճանաբար սկսեցին զբաղեցնել լեռնային և քարձր լեռնային շրջանները:

Բնաշխարհագրական պայմանների առնչությամբ այս բնակավայրերը իրենց ձևով քաժանկում են 3 հիմնական խմբերի: Դաշտային, նախալեռնային և լեռնային: Առաջին խմբի բնակավայրերը տարածված են դաշտային շրջաններում, հանդես են գալիս քազմաշերտ, երբևէ ժառանգյալ մետրի հասնող քարձր արհեստական բլուրների ձևով և իրենցից ներկայացնում են, այսպես կոչված, մոխրաբլուրներ և այդպես էլ անվանել են տարբեր ժողովուրդների կողմից/հայերեն մոխրաբլուր, թուրքերեն քյուլ թափա կամ քյուլ թեփե, Միջին Ասիայում՝ քյուլ դեփե/:

Այս բնակավայրերում կյանքը զոյառեում է երկար ժամանակ, երբեմն մի քանի հարյուր տարի: Արհեստական այս բլուրները տարիների ընթացքում աստիճանաբար քարձրացել են ի հաշիվ շինարարական հորիզոնների նորացման: Այս փաստը ցույց է տալիս, որ ժվալ տեղում հիմնադրված հնագույն բնակավայրը չի տեղաշարժվել և զբաղեցրել է գրեթե նույն տարածքը: Մնակույթյան ամի հետ մեկտեղ բնակավայրի շրջակայքի տարածները ենթարկվում էին երկրագործական մշակույթի զարգացմանը, իսկ հետագայում հեռզնա անասնապահության համար յուրացվել են լեռնային շրջանները: Շինարարական, կառուցողական տեխնիկայի հետ կապված քննարկվող տիպի բնակավայրերի բնակելի համալիրները կառուցվում էին հում աղյուսից և որպես կանոն զոյառեում էին 35-50 տարի: Բնակելի համալիրները ավերվելուց հետո նույն տեղում փլատակները հավասարեցվում էին, և կառուցվում էր նոր շինություն, որի հետևանքով, շինարարական հորիզոնների հարթեցման պատճառով ժվալ վայրը վեր է ածվում արհեստական բլուրի: Շինարարական հորիզոնները լցված են նյութական մշակույթի և ոսկրաքանդակային մնացորդների մեծ քանակով խկանոթների բեկորներ, կերակրի՝ հատկապես կենդանիների ոսկորների մնացորդներ, կենցաղային և ծխական օջախների մոթեր/։ Մոխրի հսկայական շերտի առկայությունը խոսում է այն մասին, որ բնակիչները այն որպես պարարտանյութ դեռևս չէին օգտագործում:

Նախալեռնային գոտիների բնակավայրերը ունեն համեմատաբար ավելի պակաս քարձրություն: Նթե դաշտավայրերում տեղադրված համալիրները հիմնականում աղյուսաշեն են, ապա Շենգավիթի, Էլառե, Հոռիմի, Կաղ-

նուաի և այլ հետախուզում պատերի գետնախորհի շարժանքի համար
օգտագործվել է քարը: Վերջինիս վրա համախառն բարձրացել է աղյուսե
պատը: Գետնախորհի սվելի ամուր էր դերձնում պատերը և մեծացնում
դրանց գոյատևման ժամանակաշրջանը: Մյուս կողմից, զրեթե անփոփոխ թող-
նելով քարն հիմքերը, նրանց վրա բարձրացվել են նոր կացարաններ:

Հայաստանի և Անդրկովկասի լեռնային գոտիներում տեղադրված բնա-
կավայրերը անհամեմատ վատ են ուսումնասիրվել: Դրանք ունեն քիչ հզո-
րությամբ մշակութային շերտեր, որպես շինանյութեր հիմնականում օգտա-
գործվել է քարը:

Բնակավայրերի տեղադրության փոփոխությունը բացատրելու համար
պետք է նշվի այն փաստը, որ գետերի հունների փոփոխության պատճառով,
հատկապես դաշտավայրերում, բնակիչները գերադասում էին կառուցել նոր
բնակավայրեր, քան թե մշակել ջրից հեռու գոնավոր հողակտորները: Բացի
նշվածից, բնակավայրը լքվում էր նաև հրդեհի, երկրաշարժի, ռազմական
բախումների պատճառով:

Բնակավայրերի տեղը փոխելու պատճառը, հատկապես լեռնային գոտի-
ներում, ուր դեռևս շատ էին անտառները, կապված է երկարատև օգտագործ-
ման հետևանքով հողի ուժասպառ և ցանքսի համար ոչ պիտանի դառնալու
հետ:

Նշված երեք տիպերի բնակավայրերը բնորոշ բնակելի կառույցները
ունեն հատակագծային ընդհանրություն: Բնակարանները հատակագծում
կլոր են. մի բան, որը դեռևս նկատվում է էեթնոլիթյան ժամանակաշրջա-
նում, ամբողջ Սոաջավոր Ասիայի, Միջագետքի, Միջին Ասիայի որոշ շրջան
ների բնակավայրում: Հայաստանում և Անդրկովկասում կուր-արաքսյան մշա-
կույթի ժամանակաշրջանում կատարվում են հատակագծային լուծումների
զգալի փոփոխություններ. կլոր կացարանների տրամագծերը մեծանում են,
հանգամանք, որը վկայում է բնակիչների սոցիալական միավորի որակապես
փոփոխության մասին: Փոքր տոհմային ընտանիքը արդեն իսկ ձևավորվել
էր նահապետական մեծ ընտանիքի: Մյուս կողմից, այս կլոր կացարանների
կից կառուցվում են ուղղանկյուն, երբեմն ոչ հավասար անկյուններով
կացարաններ: Կլոր կացարանների կենտրոնում /մասնավորապես Շենգավիթի
պեղումներից/ հայտնաբերվել են տափակ սալքարեր, որոնք ըբե Մ.Բաբելուդ-
յանի, ծառայել են կոնաձև տանիքի համար սյան խորիսկներ: Մակայն հե-
տադյունում պարզվեց, որ նման սալերը միշտ չէ, որ տեղադրվել են կենտ,
բոլորում, կան նաև շեղումներ, երբ սալերը պատերից որևիցե մեկին կից
են կամ մոտ: Հաստատագրված փաստերից կարելի է ենթադրել, սեղաններ,
զանազան գործիքներ պատրաստելու համար: Ինչ վերաբերվում է տանիքին,
սպա պետք է մտածել, որ վերջինս էթնոլիթյան կացարանների պես ունե-
ցել է կիսակլոր, դեպի վերը նեղացող պատեր՝ կեղծ զմբեթի ձևով, որի

կենտրոնում թողնվել է երդիկ: Դրա հետ մեկտեղ շատերը կարող էին ունենալ գլխատան քրզած տեսք:

Ինչ վերաբերում է ուղղանկյունաձև շինություններին, ապա՞ղբանք ունեցել են հարթ, վերևից հարդախառն սվաղով կալածեփ տանիքներ: Կլոր մեծ շինությունների նշանակությունը մասին կան տարբեր կարծիքներ: Հստակեցնելով, Կաղնուտի, Այգեանի, Կարազի պեղումների, կացարանների կենտրոններում տեղադրվել են կլոր, ծիսական մշտական օջախներ, որոնց մոտ գտնվել են բազմաթիվ մարդակերպ, կենդանակերպ արձանիկներ, ինչպես նաև կլոր, եռանկյունի, պայտածև, ցուլի պատկերով հենարաններով շարժական պատվանդան-օջախներ:

Որոշ մասնագետների կարծիքով պայտածև օջախները, որոնք պատկերում են ձեռքերը լայն բացած կանանց, ուրիշների կարծիքով՝ ոռոգները լայն բացած տղամարդկանց, ունեցել են մարդակերպ կամ Ֆալոսի ձևեր և դրվելով օջախների վրա՝ հանդիսացել են քեղմնավորման, պողաքերության սիմվոլներ: Այդ ծիսական օջախները և առարկաները որոշ մասնագետներ համարում են սրբազան անկյունների, հարթակների պարտադիր տարրեր: Մակայն նույն սենյակներում հանդիպում են տնտեսական առօրեական քնույթի գտածոներ, գործիքներ, անզամ օջախներ, որ խոսում է տվյալ կացարանի ոչ թե սրբաբան, այլ քնակելի սենյակ, առանձին արհեստակցային հատված ունեցող շինություն լինելու մասին, քանի որ վերջիններիս պեղումներից հայտնաբերվել են կացնի քարե կաղապարներ, խցցեղեն, ձեկաներ և այլն:

Վաղ բրոնզի դար ցեղերի հավատալիքների մասին մեզ հիմնական պատկերացումներ են տալիս հնավայրերից գտնված մի շարք գտածոներ՝ արձանիկներ, օջախներ, կավանոթներ՝ իրենց զարդամոտիվային հարուստ հորինվածքով: Կերը նշված կլոր կացարաններում, ինչպես նշվեց, գտնվել են մեծ թվով տարբեր, մի քանի խմբերի բաժանվող օջախներ: Հիմնական խումբ են կազմում կլոր օջախները, որոնք տեղադրվում էին կացարանի կենտրոնում և օգտագործվում էին ծիսակատարության ժամանակ: Դրանք ունեն դեպի ներս ընկած կոնաձև ելուստներ, ծայրերին ցուլի ձեփաքանակի ոճավորումով: Կոնուսից հայտնի օջախների վրա կան խոյի կերտվածքներ, մինչպես Կարազի գտածոները հարդարվել են Ֆալոսատիպ ելուստներով: Ակնհայտ է, որի՞ օջախները, ապա՞հայտելով տան քարեկեցությունը քնդհանուր ծիսական պաշտամունքը, ունեն ձևաբանական որոշ տարրերով առանձնացող տեղական հատկանիշներ: Ցուլը կապվում է լուսնի պաշտամունքի հետ, միաժամանակ դրսևորելով քեղմնավորման, ուժի, քաշող կենդանու խորհուրդը: Խոյը կապվում է ամպրոպի, երկնային ջրի զաղափարի հետ, իսկ Ֆալոսը /կարազի օջախ/ քնդհանրացնում է պողաքերության պաշտամունքը: Ի վերջո, երբեքս էլ կապվում են նույն հիմնական զաղափարի հետ, քանի որ ցուլը

եւս եղմամբորվան, պողաքերուծյան խորճողանշան է, իսկ երկնային ջու-
րը նույն զաղափարի մի այլ ձևական արտահայտությունն է: Ինչպես նըշ-
վեց, օջախները ձևավորվում են մարդակերպ, Ֆալոսածն, կենտրոնում
էլուստեմկոր, պայտածն հենակներով, որոնք խորհրդանշում են կամ ճեղքե-
րը բացած կանանց, կամ ոտքերը բացած տղամարկանց, որոնք պողաքերում
են օջախները: Այս քանգակները, ինչպես կտեսնենք ստորև, կանանց և
տղամարդկանց արձանիկների քննարկումից, դրսևորվում են հովվության,
մարության, նահապետական քնտանիքի պահպանման և բարգավաճման աստվա-
ծությունների ընդլայն:

Խնցանոթների վրա լայն տարածում է կտել այնպիսի զորդամոտիվ,
ինչպիսին է պարույրանախը՝ կապված երկնականարում շարժվող արևի զա-
ղափարի հետ: Միևնույն ժամանակ այստեղ հանդիպում են տարբեր երանկյու-
նիներ, որոնք արտացոլում են լեռների պաշտամունքի զաղափարը: Շախտա-
ծն զարդը որոշ գիտականների կարծիքով կապվում է ցանքերի, իսկ բու-
սական հորինվածքի զարդամոտիվները՝ զարնա զարթոնքի պաշտամունքի
հետ: Որոշ խնցանոթների կանթեր հարդարված են խոյածն կամ ծիու գլխի
ձեփաքանդակներով, ելուստներով, որոնք կենդանիների պաշտամունքի խոր-
հրդանշան են:

Հնագույն մարդկանց համատալիքների մասին առավել հստակ պատկերո-
ցումներ են առիտ տարբեր տիպի կենդանիկերա և մարդակերպ արձանիկները:

Կենդանակերպ արձանիկների մի խումբը խոշոր եղջերավոր, հիմնակա-
նում ցլազուլե, համեմատաբար զանգվածեղ արձանիկներն են: Դրանք ունեն
կեռ եղջյուրներ, հզոր վիզ, խոշոր իրան, փոքր այտեր և որպես կանոն՝
երկար պոչ: Շատերի վզին կան անցքեր՝ սմյլի մանրակերտի հետ միացնելու
համար, մյուսները, որոնք գուրկ են նման անցքերից, ըստ երևույթին
կովի արձանիկներ են՝ չնայած սեռական հատկանիշները որոշակի չեն ընդ-
գրծվում: Նման կավե արձանիկներ գտնվել են Շենգավիթից, Մոխրաբուլու-
րից, Նախիջևանի Բզուլթեփից, Գյոյթեփից, Փուլերից և այլ հուշարձան-
ներից: Մոխրաբուլուրի արձանիկներից մեկի աչքը ներկված է կարմիր ներ-
կով, մյուսի մակատին փորագրված է աստղ, որը խոսում է վերջինիս պաշ-
տամունքային էություն մասին: Նման խորհրդանշանաբ շումերական զաղոսա-
գրերում աստվածուհյան նշան է: Յլակերպ որոշ տարրեր առկա են նաև
շաքճական կավե օջախների վրա, որոնք բաժանվում են երկու խմբի: 1-ին
խումբը պատկերում է ոճավորված ցուլի թրճաններ, որոնք ստորին մասում
հարթ են, առանց ոտքերի, առջևից բարձրացող եղջյուրներով, մեջքին կի-
սազնդածն բռնակով, որից սկսվում է կենդանու կարճ պոչը: Նման զա-
ծոնները հայտնի են Շրեշ-բուլուրից, Մոխրաբուլուրից, Զվարթնոցից և մ.թ.ա.
3-րդ հազ. այլ հնավայրերից: Երկրորդ խումբը կազմում են նմանատիպ
արձաններ, որոնց ստորին մասում արված են չորս ոտքեր, որը պատկերին

առաջին է առավել ռեալականությունը: Այս տիպի արձանիկները մեծ մասը գտնվում է Շրեշ բուլուրից և Մոխրաբուլուրից: Այս տիպի արձանիկները Բ. Ա. Կուժմանը կապում է Փոքր Ասիայի, կրեթո-միքենյան պողաքերության ասամածուհու եղջերավոր կուռքերի հետ: Ուսումնասիրողների մեծ մասը գտնում է, որ դրանք ցլի ոմավորված պատկերներ են, որի ցաշտամուկը, գոյատևելով նաև ավելի ուշ ժամանակաշրջաններում, տարածված էր Միջ-երկրականից մինչև Կովկաս:

Առավել մեծ քանակի են մանր եղջերավոր մանրակերտերը՝ Հառիմից, Հրահովանից, Մոխրաբուլուրից, Նախիջևանի Զյուլ թեփեից և այլն, որոնք կապվում են պողաքերության հոտի բարգավաճման պաշտամուկների հետ: Հասկանալի է, որ խոյածե կերտվածքները նույնպես բնորոշ են օջախներին: Դրանք խոշոր գլխով, կլորացող եղջյուրներով, գլուխը ընդգծված եռանկյունի ելուստով, կլոր փոսիկներով արված աշքերով և հստակ ընդգծված ունկերով քանդակներ են, հայտնի Հառիմից, Մոխրաբուլուրից և այլ վայրերից: Առանձնակի հետաքրքիր են Հառիմի գտածոները, որոնք զարդարված են կենսազարդ եռանկյունիներով, եղջյուրներից մինչև հիմքի մասը արված կեռավոր ակոսանախշով, որը պատկերում է արորով վարած հողը:

Բացի վերոհիշյալ, մեծ թիվ են կազմում մարդակերպ արձանիկները: Դրանք բաժանվում են երեք խմբի: Առաջին խմբին են պատկանում, այսպես կոչված, նստուրալիստական արձանիկները, որոնք հայտնի են Շենգավիթից, Մոխրաբուլուրից, Հրահովանից, Էլազիզից: Այս արձանիկների խումբը ներկայացնում է կանանց՝ ամբողջ հասակով կանգնած, ընդգծված կրծքերով և երբեմն՝ սեռական օրգանով: Նման մանրակերտորեն ունեն ոտքեր, թույլ նշմարվող քիթ: Որոշ կանանց արձանիկների կրծքերը նշված են փոսիկներով, որը ոմական նմանություն ունի զազազրական նյութերում՝ խորհրդանշելով պողաքերությունը:

Երկրորդ խումբն են կազմում կոնածե հիմքով /իրանով/ արձանիկները: Ոտքերից գուրկ են գտածոները ընդհանրություն են ցուցաբերում կանացի, նստած, քանդակների հետ: Նման ոմավորված ընույնի մանր քանդակները հայտնի են Հառիմից, Նորշահնթեփեից, Փուլուրից, Էլազիզի մոտ գտնվող թեփեչիկից: Այս խմբի որոշ օրինակներ պատկերված են կլորացող ելուստածե կրծքերով, համախ վզերին կլոր գծերով քնդգծված մանյակներով: Կան նաև որոշակի տարբերություններ, օրինակ՝ թեփեչիկի արձանների վրա ընդգծված են կրծքերը, սեռական ճրգանները: Ինչ ֓ուլուրից, Հառիմից գտնվածները գուրկ են այդ հատկանիշներից: Փուլուրի, թեփեչիկի արձանիկների ոտքերը կոնածե են, մինչդեռ Հառիմից գտնվածները է: Կան նաև այլ տարբերություններ, երբ ձեռքերը ոչ թե ներս, այլ դուրս են տարածված, ինչը առկա է Հառիմի օրինակներում:

Ծրրորդ խումբը կազմում են սկավառակած իրանով արձանիկները: Դրանք հայտնի են Քեփեշիկից, Նորշուկթեփեից: Վերջիններիս ձեռքերը նույնպես դեպի դուրս են տարածված, իսկ սեռական հասկանիշները բացակայում են:

Բացի կանանց արձանիկներից, գտնվել են նաև տղամարդու մանրացանդակներ, որոնց մեծ մասը նույնպես նստուրալիստական ոճի է: Նման արձան է գտնվել Շենգավիթում, որի ձեռքերը խաչված են կրծքին, դեմքը ընդգծված է խոշոր քթով, փոքրիկ աչքերով, սեռական հատկանիշը շատ պարզունակ է արտահայտված: Տղամարդու մյուս արձանիկը /Հառիմ/ կոնածն է և ուսին ունի հովվի գավազան:

Բացի կռվե քանդակներից 3-րդ հազարամյակում հանդես են գալիս ավելի մեծ չափերի քարե արձանիկներ, որոնք հայտնի են Հառիմից, Մոթրաբելուրից և Շենգավիթից: Հառիմի օրինակներից մեկը կարմիր տուֆից, իրանով, ձվածիր գլխով կնոջ արձան է: Այս գտածոյին մոտենում է Քալինի ծաղկասար գյուղում պատահականորեն գտնված քարե կուռքը:

Հատկապես հետաքրքիր են Շենգավիթում հայտնաբերված 3 խոշոր տուֆից կուռքերը՝ 0,7, 0,9, 0,4 մ բարձրությամբ, որոնք տեղադրված են կլոր կացարանում՝ օջախի դիմաց, կանգնած վիճակում: Դրանցից մեկի վերին մասը կտրված է, մյուսներն ունեն հասակ ընդգծված գլուխներ: Դեմքի վրա արված են աչքերը, իսկ բերանը ընդգծված է կլոր, ավելի մեծ անցքով: Գլխի հետևի մասում արված է ելուստած կտրվածք, որը հանդիսանում է ուսի նմանակումը: Նման արձանները սրբարաններում իրենց որոշակի տեղն ու կիրառական նշանակությունը ունեն:

Այսօրինակ բազմաթիվ նյութերի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ Հայկական բարձրավանդակում մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում արածված էր բազմաստվածությունը՝ իր պանթեոնին ընդունելով հիերարխիկությունը: Նման օջախ քրեելյան երևույթը վաղ կերպով երևում է շումերական պանթեոնում, ուր նույնպես առկա է աստվածների հիերարխիկ դասակարգման սկզբունքը. հաշվվում էին մի քանի հարյուր աստված և աստվածուհիներ, որոնցից շուրջ հիսունը գերագույններն էին, յոթը՝ քառասույնյակները և այլն: Ս.Ն.Արամբերի կարծիքով այդ մարդկերու էակները որոշակի օրենքներով, նորմերով հասարակական հարաբերությունները կանոնավորող խորհուրդ էին արտահայտում: Առանձին աստվածներ հսկում էին եպիկսը, ծովը, արևը, լուսինը, փոթորիկը, քամին, ջրերը և այլն: Այսին աստվածներ յուրաքանչյուրը քաղաքի, անգամ կառույցի համար՝ որպես պահպան հովանավորող:

Հայաստանում հայտնաբերված արձանիկները, անշուշտ, կապված են տարբեր աստվածությունների պաշտամունքի հետ, սակայն այժմ միայն ընդհանուր գծերով կարելի է վերականգնել դրանց ֆունկցիաները: Մասնավորապես արձանների հիմնական խումբը կապված է կնոջ՝ պողաքերություն հետ: Տղամարդ-

կանց քանդակների իրենց տաճանահատկություններով կապած են ընդմեջ-վորված են:

Բացի կոուլյցների ներսում տեղավորված փոքր սրբարաններից, հայտ-նի են նաև ամբողջ բնակավայրի համար նախատեսված ժամարները համապատաս-խան պաշտամունքներով: Օրինակ, Մոխրաբուրից հայտնի 6 մետքանոց քա-րն հզոր հարթակի վրա ժամանակին կանգնած է եղել կաթող: Այս ժամարը աղոթատեղի էր ոչ միայն Մոխրաբուրի, այլև շրջակայքի մանր բնակավայ-րերի բնակիչների համար:

Փոքրիկ սրբավայրեր հայտնի են Բաղեբրվիշից, Քյուլթեփեից, Ղաթա-Հուլուկից, Բեյշե-սուլթանից և այլ վայրերից: Նման համեմատական նյու-թների քննությունը վկայում է, որ այդ տիպի պաշտամունքային կոուլյց-ներ տարածված էին ոչ միայն Հայկական բարձրամակարդակում, այլև Առաջա-վոր Ասիայում՝ կապված պողոթնությունյան ընդհանուր զաղավարի հետ, որի թողադրամասերն էին մոր, հողի, կենդանիների ընդմենավորումը, բնության զորքերը, մարդկանց բարեկեցությունը, երկրագործական բերքը:

Հայկական բարձրավանդակի կուր-արաքսյան մշակույթը կրող ցեղերը տերտ մշակութային կապեր ունեին հարևան երկրների հետ, որը առանձնա-պես արտահայտվում էր տնտեսական հարաբերությունների ոլորտում: Այդ մշակույթի արտաքին կապերի զարգացմանը նպաստել է այն, որ կուր-արաքս-յան ցեղերը շարժվում էին հաճախ սփռված իրենց բնակավայրերը, և հո-սան մինչև Սիրիա, ապա Պաղեստին, իսկ այդ մշակույթը ստացավ ,,կիրեթ կերակ,, անվանումը: Վերաբնակ համայնքները սերտ կապի մեջ էին գտնվում տեղական բնակչության հետ: Այդ գործընթացը տանում էր Հայկական լեռ-նաշխարհի ցեղերի կապերի ամրապնդմանը հարուստ միջագետքյան և սիրիա-կան քաղաքակրթությունների հետ: Այս եզրակացությունը հաստատված է մի շարք նյութերով: Օրինակ, Հայաստանում, Անդրկովկասում լայնորեն տարածված մի շարք գեղեցիկ տեսակներ՝ պուշկուկաձև սիգարների նման օրի-նակներ, գտնվել են Ուրից, Կորեքմիշից, Քիլի-թարսից և այլ հնավայ-րերի պեղումներից: Միաժամանակ Պաղեստինում տարածված էր արև-մուսկուս՝ Բողազ-քյոյում: Կրեթում, Կիարոսում, վկայակոչված առևտը-րական կապերի և արտադրական փորձի փոխանակման մասին: Նույն երկույ-թը բացահայտվում է կացիների վերլուծությամբ: Այսպես, ծակ կոթողով կացիները հայնի են Ուրից, Միալիկ թեփեից, Սուգից և այլն: Ժյուս կողմից նրանց հյուսիսային սահմանները հասնում են հարավային Օսեթիա: Կոթողաձև կացիների մի այլ տիպ ավելի հայտնի է հյուսիսում՝ Մաչխե-րում, Կոբանում: Նույն գուգահեռ պատկերն է ուրվագծվում խողովակա-վոր կոթողով կացիների ուսումնասիրության ժամանակ, որոնք ավելի հստակորեն կապվում են ջուլմերական աշխարհի և էլամի հետ և հայտնի են Ուրի, Քիշուի, Քեյ-Մհմարի և այլ հուշարձանների պեղումներից:

Ավելի շատ կապեր են պարզաբանվում արվեստի հուշարձանների մեկնաբանման միջոցով: Հայաստանում հայտնաբերված արձանիկները նմանվում են Ալիշարի, Տրոյայի և այլ հուշարձանների նյութերին: Նույնը մենք նկատում ենք Հառիճի նյութերն ուսումնասիրելիս, որոնք վկայում են Հայաստանի ցեղերի և արևմտյան փոքրասիական մշակույթի կապերի մասին:

Նորշուն թեփեի կանաչի քանդակները ուսումնասիրող Հ.Հառիճյանների կարծիքով դրանք մոտենում են հյուսիս-սիրական արձաններին: Ավելի շատ տվյալներ է առկա ցլակերպ օջախների վերլուծությունը, որոնք, ինչպես վերը նշեցինք, կապվում են կրեոնի և Անատոլիայի հուշարձանների հետ և հայտնի են Բեյշենուլթանից, Ալիշարից և այլ հուշարձաններից:

Հետաքրքիր է նաև պայտած օջախների համեմատությունը, որոնց ծայրերը երբեմն զարդարված են լինում խոյերի պատկերներով, մարդակերպ էակների դեմքով և զիշտիչ կենդանիների մակերով: Այդ տիպի օջախները նմանեցվում են փոքրասիական Բյուլթեֆե, Բաբարա-էլ-Աքրադ, Տարսուս, Ալիշար և այլ վայրերի սրբավայրերում գտնված խոշոր զոհասեղաններին, որոնց մեծությունը հասնում է մի քանի մետրի:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ Հայկական բարձրաժողովրդի մշակութային արագության մշակույթի ցեղերը մտնում էին Առաջավորասիական մշակույթային ոլորտի մեջ և սերտ կապեր ունեին հարևան երկրների հետ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գ.Ծ.Արեշյան, Հնագիտության զարգացումը Խորհրդային Հայաստանում, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1987, նո. 3

Լ.Ա.Բարսեղյան, Հայաստանի հնագույն ցեղային միությունները, Լրաբեր 1962, 1

Ռ.Լ.Հալալբեկյան, Մոխրաբուր պատվածները, ՊՋ ՊԲՀ, 1974, նո. 4

Հ.Ա.Մարտիրոսյան, Է.Վ.Խանզադյան, Վաղ քրոնզեղարյան Հայաստանի տնտեսության հիմնական ձևերը, Հայ ժողովրդի պատմության զրբում, Գ. 1, Երևան, 1971

Հ.Ա.Մարտիրոսյան, Է.Վ.Խանզադյան, Վաղ քրոնզեղարյան Հայաստանում, Հայ ժողովրդի պատմության զրբում, Գ. 1, Երևան, 1971:

Հ.Ա.Մարտիրոսյան, Պաշտամունքը, կրոնը և ռարվեստը նախադարյան Հայաստանում, Հայ ժող. պատմության զրբում, Գ. 1, Երևան, 1971:

Կ.Ա.Սկրտչյան, Է.Վ.Խանզադյան, Է.Վ.Պարսամյան, Մեծամոր, Երևան, 1973

Ա.Հ.Մնացականյան, Լժաշենի մշակույթի հիմնական փուլերը, ՊԲՀ, 1965, նո. 2

Է.Վ.Խանգաղյան, Եերշ-քլուրի 4 քյուլ-թափայի խեցեղենը ու նրա արվեստը, ԳԲՀ, 1962, նո. 3

Է.Վ.Խանգաղյան, Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. 3-րդ հազ. մշակույթը, Երևան, 1976.

Է.Վ.Խանգաղյան, Հեռախոլազական պեղումներ Կիրովականի շրջակայքում, Լրաբեր, 1962, նո. 10.

Է.Վ.Խանգաղյան, Գտնի 4-րդ Երևան, 1967.

Պ.Ս. Մարտիրոսյան, Է.Վ.Խանգաղյան, Վաղ քրոնզեղարյան օջախները, Հայ ժողովրդի պատմության զրքում, հ. 1, Երևան, 1971:

Г.Е.Аресян. Материалы из раскопок Мохраблурса. 1970.г.Вестник ЕГУ, 1972, № 1.

Г.Е.Аресян, К.К.Кафадарян. Открытие культурных сооружений начала III тыс. до. н.э. в Армении. В кн.: Археологические открытия 1972г. М.,1973.

Б. Е.Аресян. К характеристике нижних слоев Мохраблурского поселения. В сборнике: Арменоведческие исследования, вып. I.Ереван, 1974.

Г.Б.Аресян, К.К.Кафадарян. Рождение монументальной архитектуры на территории открытия. Ежегодник.1974, М.,1975.

Г.Е.Аресян. Искусство куро-аракской культуры. В кн.: IIмеж. симпозиум по арм.искусству, сб.докладов, т. I, Ереван, 1981.

Г.Е.Аресян. Культурный традиционизм на примере куро-аракской культуры. В кн.: Преемственность и инновации в развитии древних культур. Л.,1981.

А.Ц.Геворкян. О древнейшей меднорудной базе Армении СА,1973, № 4.

С.А.Есаян. Оружие и военное дело в древней Армении.Ереван, 1966.

С.А.Есаян, Ереван /Археологический очерк/.Ереван,1969.

С.А.Есаян. Скульптура древней Армении.Ереван, 19

С.А.Есаян. Древняя культура племен Северо-восточной Армении. Ереван,1976.

Լ.Լ.Կարապետյան. Формы и орнаментация энеолитической керамики Армении. Изв. 1964, № 6.

Դ.Օ.Կարապետյան, Ս.Դ.Տափյան, Նասկալայնե իշխարայնի Տոնիկա.Երեւան, 1970.

К.Х.Кушнарева. К вопросу о развитии ремесел на Южном Кавказе, в древности. ИФЖ, 1974, № 2.

Б.А.Куфтин. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, 1941.

Б.А.Куфтин. Урартский колумбарий у подошвы Арарата и куро-аракский энеолит. ВМГ.ХШ- В Тбилиси, 1944.

К.Х.Кушнарева. Т.Н.Чубинишвили. Древняя культура Южного Кавказа. Л., 1970.

А.А.Мартirosян. К предистории древнейших этапов - культуры Армении ИФЖ, 1960, № 1.

А.А.Мартirosян, А.О.Мнацаканян. Приереванский клад древней бронзы. КСИА, вып. 134, 1973.

А.А.Мартirosян. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, 1964.

С.К.Межлумян. Палеофауна эпох энеолита, бронзы и железа на территории Армении. Ереван, 1972.

Р.М.Мунчаев. Кавказ на заре бронзового века. М., 1975.

Б.Б.Пиотровский. Археология Закавказья. Л., 1949.

Б.Б.Пиотровский. Поселение медного века в Армении. СА.ХI, 1949.

Б.Б.Пиотровский. Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье. СА ХШ, 1955.

Б.Б.Пиотровский. Основные этапы древнейшего земледелия в Армении. ИФЖ, 1961, № 3,4.

Т.С.Хачатрян. Древняя культура Ширака. Ереван, 1975.

Э.В.Ханзадян. О металлургии древнебронзовой эпохи в Армении. СА, 1964, № 6.

Э.В.Ханзадян. Энеолитические поселения близ Кировакана. СА, 1963, I.

Э.В.Ханзадян, Раскопки поселения близ с Аревик, СА, 1969, № 4.

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ Ք Ր Ր Ո Ր Դ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆՁԻ ԴԱՐՄԱՐԴԱՆՈՒԹ

Գլուխ 1. Միջին քրոնոցեոլի մշակույթը

Հայկական լեռնաշխարհի և Անդրկովկասի վաղ երկրագործական մշակույթի հետագա մեկառնվածքը նշանավորվեց մ.թ.ա. 3-րդ հազ-ի 2-րդ կեսում, Կուր-արաքսյան, մշակութային համակարգի ձևավորում և միջին քրոնոցեոլաշրջանին ընդհանուր հնագիտական մշակույթների ձևավորմամբ: Վաղ քրոնոցեոլի վերջին փուլում տեղի ունեցած արմատական փոփոխությունները տնտեսական, հասարակական, սոցիալական կյանքում, որոնք հստակ արտացոլվում են հնագիտական աղբյուրների զրեթե ընդհանուր խմբերում, հանգեցրին, Կուր-արաքսյան, մշակույթի ընդհանրության քայքայման ու մայրամուտին:

Այս փոփոխությունները որոշ հետազոտողներ փորձում են բացատրել որպես նոր ցեղերի միգրացիայի հետևանք: Սակայն չի կարելի ենթադրել, ինչպես կարծում է.Վուլլիխ, որ գուևազարդ խեցեղենի հանդես գալը կապված է եկվորների հարձակումներով և Կուր-արաքսյան մշակույթի կըրողների անսպասելի անհետացմամբ: Սխալ ենք համարում նաև այն զիտնականների կարծիքը, որ վաղ քրոնոցեոլայան մեծաթիվ բնակատեղիներում, որպես կանոն, կյանքի հետքերը բացակայում են ընդհուպ մինչև ուշ քրոնոցեոլաշրջանը, ինչպես կարծում է Ա.Մեյլաքը: Ի հակադեպ վերջիններս, զիտնականների մեկ այլ խումբ գտնում է, որ այս փոփոխությունները ներքին գոտիների արգելում են՝ կապված հզոր դեմոգրաֆիական պայթյունի, անասնապահության զարգացման, դուրգի անվիվի հանդես գալու հետ: Մշակութային այս փոփոխությունները պայմանավորված են նաև Փոքր Ասիայի, Հյուսիսային Միջագետքի և Միջին մշակութային ընդհանրությունների հետ սերտորեն կապված Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և արևմտյան շրջանների հակառակ զարգացումով:

Մ.թ.ա. 3-րդ հազ-ի վերջերում Կուր-արաքսյան մշակույթի ընդերքում տեղի ունեցող փոփոխությունները հանգեցրին ոչ միայն գուևազարդ խեցեղենի, այլև ալպես կոչված բեղենյան մշակույթի հանդես գալուն:

Այս փոփոխությունների նախանշանները սկզբնավորվում են վաղ քրոնոցեոլայան բնակատեղիներում միջին քրոնոցեոլաշրջանին ընդհանուր գուևազարդ խեցեղենի հանդես գալով:

Վաղ քրոնոցեոլայան հուշարձաններում գուևազարդ խեցեղենի գոտիները հանդիպում են եթե ոչ համառարած, ապա շատ հաճախակի: Նման խեցեղեն հայտնի է Շենգավիթի 3-4 շերտերից: Այն ներկայացված է կարմիր և բացդեղնավուն անոթների թեկորներով, որոնց վրա սև և գորշ-կարմրա-

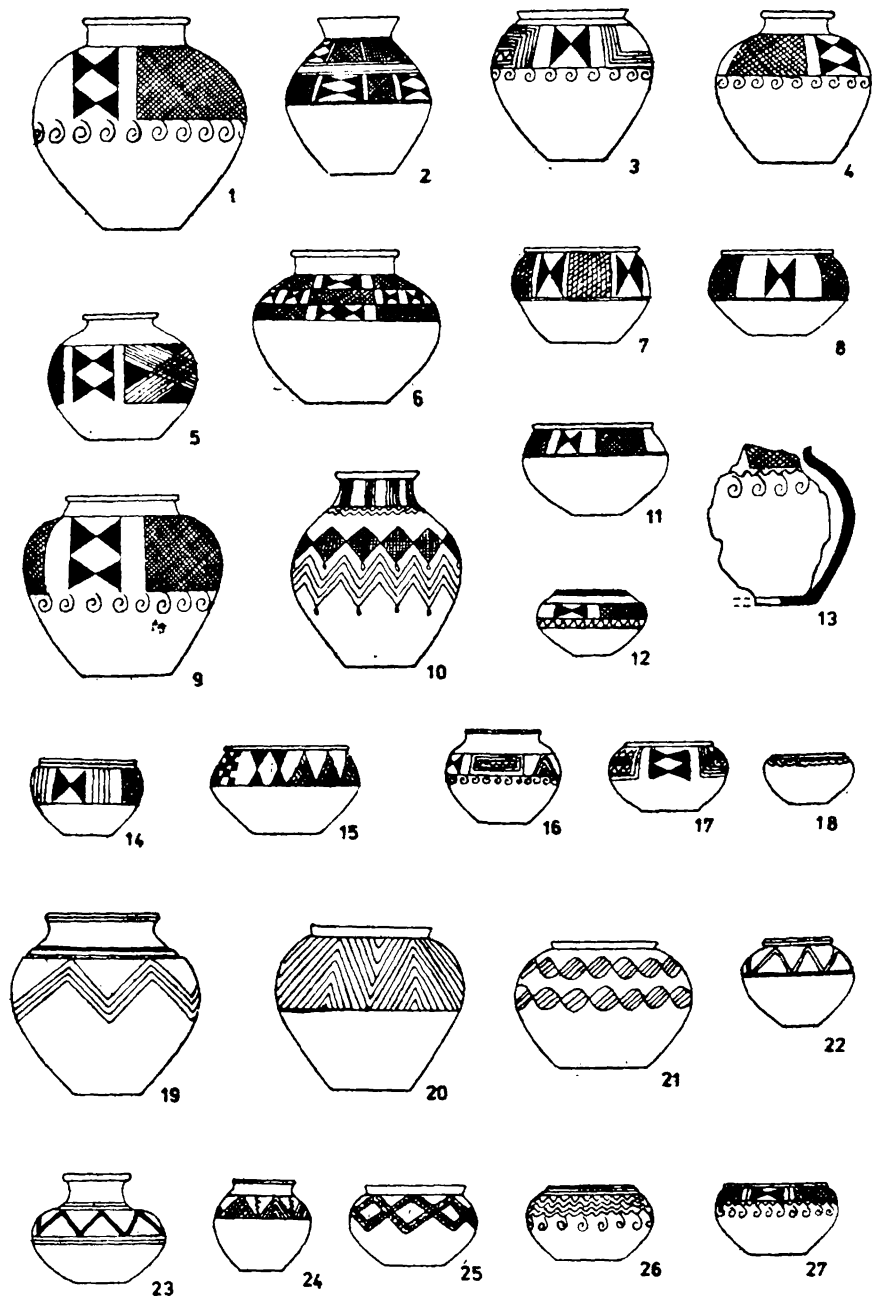
վուն ներկով արված են հորիզոնական զարդաշերտեր և ալիքաձևեր: Այս օրինակ խեցեղեն գտնվել է նաև Մեծամորում, Նոյեմբերյանի շրջանի Զաք-
ևան գյուղի շրջակայքում գտնվող „Ջրղացտեղ“, բնակավայրում, Բեշտա-
շենում, Հառիժում, Զրահովում, Նախիջևանի Բյուլ-թեփում և այլն: Մեծ քանակությամբ գունազարդ անոթներ հանդիպում են հատկապես Գեոյ-
թեփում, Մալաթիայում և Խարբերդում, որտեղ վարդագույն և դեղին հիմ-
նագույնով անոթները հարդարված են սև-դարչնագույն և կարմիր-դարչնա-
գույն գունազարդով: Մակայն „Կուր-արաքսյան“, մշակույթի քնդերքում
գունազարդ խեցեղենի հանդես գալու պրոբլեմների ուսումնասիրության
առումով առանձնահատուկ նշանակություն ունեն Արարատի շրջանի Այգևան
գյուղի արևելյան ծայրամասում գտնվող բնակատեղիի պեղումները. այն
բազմաշերտ մոխաբնույթի վրա է, Երևան-Արարատ մայրուղու 44-րդ կմ-ին
կից: Պեղումները սկսվել են 1971թ. Բ.Բ.Պիտրովսկու և Ս.Ա.Նսալանի
ղեկավարած ՀԽՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հնագի-
տական արշավախմբի կողմից: Երկու խոշոր շերտադրական փոստակների պե-
ղումների քննարկում պարզվեց, որ բնակատեղին ունի վաղ միջնադարից
վաղ բրոնզի դարաշրջանի ընդգրկող 16 մ հզորության մշակութային շերտ:
Բացի այդ 1200 քառ. մ. մակերեսով պեղամասում բացվել է միջնադարյան
և վաղ բրոնզի դարի 1-ին շերտը 4 մ հզորությամբ: Վերոհիշյալ փոստ-
րակներում գունազարդ խեցեղենի գտածոները հանդես են գալիս 5 մ խորու-
թյան վրա, ուր գերակշռում են „Կուր-արաքսյան“, ուշ փուլին բնորոշ
արտադրության նմուշները: 4,2-4,5 մ խորության վրա նյութապես դրանք
կան, սակայն ավելի մեծ թվով: Սկսած 3,5-4,1 մ խորությունից, գունա-
զարդ խեցեղենը հանդես է գալիս ինքնուրույն և շատ բնորոշ է մ.թ.ա.
3-րդ հազ-ի վերջերին, իսկ վերջին շերտում 2,2-3,5 մ խորության վրա
գունազարդ խեցեղենը արդեն բնորոշվում է մ.թ.ա. 20-18-րդ դ.դ. թվա-
դրվող հուշարձաններով: Այս մեծաքանակ գտածոները մ.թ.ա. 20-18-րդ
դ.դ. վերջին փուլին բնորոշ սև կեղազարդ խեցեղենի ուղեկցությամբ, գ
գտնվում էին խիստ խառնված շինարարական հորիզոններում: Նման պատկեր
կրկնվում էր նաև հիմնական պեղամասում, ուր բացի գունազարդ անոթների
բեկորներից, գտնվեցին նաև կավե թրգածե, խիստ ոճավոր, ցլի գլխով զար-
դարված կուռք, ինչպես նաև մանգաղի վանակաձև սերդիթ և ոսկրե շքասեղ:
Բացի նշված գտածոներից, բացվել են նաև երկու խոշոր ուղղանկյուն կա-
ցարանների հեռքեր, որոնց պահպանված պատերի բարձրությունը հասնում
է 0,5-0,7 մ-ի: Այս պատերի հեռքերը շարված էին անտաշ, սպիտակ կրա-
քարով, իսկ պատերը՝ հում աղյուսով:

Ինչպես ցույց են տալիս Այգևանի պեղումները, այստեղ կարմիր-
բերդյան տիպի գունազարդ խեցեղենը հանդես է գալիս մ.թ.ա 23-21-րդ
դ.դ. շերտերում, դեռևս վաղ բրոնզեդարյան մշակույթին բնորոշ իրերի
ուղեկցությամբ, իսկ սկսած մ.թ.ա. 20-18-րդ դդ. գոյատևում է ինք-

նուրույն: Դառնելով առանձին գաղափարներով, նման պատկեր դիտվում է նաև Բեշտաշենում, Ջրահովտում, Հադիմում, Նախիջևանի Բյուլ-Քեփիի 2-րդ շերտում, Կվադխեյեքիում: Մեկայն նյութական մշակույթում տեղի ունեցող փոփոխությունները, կապված գուևագարդ խցեղենի հանդես գալու հետ, քնորոշ են վաղ բրոնզե դարի բոլոր հայտնի հուշարձաններին: Սրանցից մի քանիսում կյանքը դադարում է մ.թ.ա. 3-րդ հազ-ի 2-րդ կեսի վերջերում, իսկ մյուսներում այն շարունակվում է մինչև նշված ժամանակահատվածի վերջը:

Գուևագարդ խցեղենի հանդես գալը հարևան շրջանների մշակույթներին ազդեցություն է բացատրող երկրորդ վարկածի կողմնակիցների օգտին են խոսում հատկապես Այգևանի քնակատեղիի նյութերը, ուր գուևագարդ խցեղենը թե միանգամից է հանդես գալիս, այլ աստիճանաբար, ձևավորվելով, ,կուր-արաքսյան, , մշակույթի ընդերքում: Իսցի այդ հենց գուևագարդերի տարրերում, ինչպես նաև որոշ անոթների ձևերում նկատվում է վաղ բրոնզեդարյան ձևերի և զարդամոտիվների ազդեցությունը: Այս քանը նշվել է դեռևս Է.Պ.Կուլյանցովայի, Հ.Հ.Մարտիրոսյանի, Է.Վ.Պանզադյանի, Օ.Մ.Ջափարիձեի, Ս.Ա. Շապաևի, Թ.Ս.Պաշտորյանի և այլոց աշխատություններում, որով ընդգծվում է միջին բրոնզի դարաշրջանի մշակույթի էվոլյուցիոն զարգացումը:

Կուր-արաքսյան խցեղենը միջին բրոնզի դարաշրջանի գուևագարդ խցեղենի հետ կապող յուրահատուկ համալիրներ են էջմիածնի շրջանի Արագած գյուղի հյուսիսային ծայրամասում հայտնաբերված երկու-երեք ավերված դամբարանների նյութերը: Դամբարանները սուղի հարթ սալաքարերով կառուցված քարակղեր են: Հ.Հ.Մարտիրոսյանի ուսումնասիրած դամբարաններից մեկի խցեղենների խումբը քաղկացած է տարբեր տեսակի 12 անոթներից՝ սև և կարմիր հիմնագույնով միականթ սափորներից, գավաթներից, քրեղաններից և ոչ մեծ կմուճներից: Սրանցում հատկանշական այն է, որ անոթների զարդամոտիվներում վաղ բրոնզե դարին քնորոշ հատկանիշները անհետանում են, տեղի առավորակապես նոր անոթների ձևերին: Այստեղ մի կողմից նկատվում են փայլեցրած, անզորապատ մակերես ունեցող անոթների հին ավանդույթները պահպանած ձևերը, իսկ մյուս կողմից լրիվ անհետանում են կուր-արաքսյան խցեղեններին քնորոշ կիսազնդած ըոնակները, որոնց փոխարինելու են գալիս կորացող կամ արմնկած ըոնակները: Անհետանում են նաև ուռուցիկ-երկրաչափական զարդաձևերը, հանդես են գալիս վաղ բրոնզի դարի խիստ պարզեցրած զարդամոտիվներ պարունակող զնազարդեր, որոնց աղբյուրները նկատվում են գուևագարդ անոթների նեղ ժապավենած զարդամոտիվներում: Արագածի լեռն գծիկներով, շեղանկյուններով, փոքր եռանկյուններով, երբեմն անփուլթ արված փոսիկներով նեղ

Աղ. 35. Միջին քրոնոզի դարաշրջանի խեցեղեն պարմիր քերտից:

ծառայելու և զարգանալու համար անհրաժեշտ է հարգելի վերին շերտի և Սաշխե-
րի որոշ անոթների հետ, որի մետաղական զուլթը թվագրվում է մ.թ.ա.
3-րդ հազ-ի վերջին քառորդով:

Բեդենյան մշակույթ անվանումը ծագել է Բեդենի ջրբաժան լեռնա-
շղթայի հարավային լանջերին պեղված դամբարանաբուրներին անվանումից
/նախկին վրացական ՌՄՀ Թեթրիցկարոյի շրջան/: Հետագայում նմանորի-
նակ մշակույթի դամբարանաբուրներ գտնվել են Ալազանիի հովտում /Կա-
խեթ/: Բեդենյան դամբարանաբուրների տրամագիծը տատանվում է 25-80 մ
սահմաններում, 1,5 մ - 5 մ ընդունված: Բացահայտված մեկի, մե-
քան բոլորը հատկապես ուղղանկյուն, հիմնահողային դամբարանոցեր
ունեն, որոնցից մի քանիսում դամբարանները կառուցվել են փայտից: Որ-
պես կանոն, սրանց հատակները խորապես են եղել: Որոշ դամբարաններում
գտնվել են փայտյա կուռքերի, կաշվի, պատգորակների, սկուտեղների, քա-
սերի հետքեր, պղնձե առարկաներ՝ շքանդներ, հերուն, կացին, դաշույն,
ոսկյա և արծաթյա իրեր և այլն: Պեղող հնագետ Գ.Ֆ. Գոբեջիշվիլու և
այլ հետազոտողների կողմից ստացված գտածոների համեմատական վերլուծու-
թյունը հնարավորություն է տալիս Բեդենյան դամբարանաբուրները թվագր-
ել մ.թ.ա. 8-րդ հազ-ի 2-րդ կեսով 2-րդ հազ-ի սկզբով: Հայաստա-
նի Հանրապետության տարածքում Բեդենյան մշակույթի հուշարձան պեղվել
է Իջևանի շրջանի Բերքաբեր գյուղի շրջակայքում /պեղ. դեպ. Գ.Ե.Արեշ-
յան, Հ.Ե.Միմոնյան/: Այն գտնվել է ձողազի ջրամբարից 1- կմ-ի պրո-
ձողազ գետի աջ ափին, , Գիլեսու հողեր, , վայրում և իրենից ներկա-
յացնում է քարահողային լիցքով 1,2 մ ընդունված, 25 մ տրամագծով
խոշոր դամբարանուր: Լիցքը ուղղահայաց կտրվածքով բազմաշերտ է: Ստո-
րին շերտը դեղնավուն օխրայի գնդիկներով կավահող է, որի վրա լցված
է միագույն մանրահող, որն էլ իր հերթին պատված է 30-60 սմ հզորու-
թյամբ քարե , զրահով, , Քարեհողային լիցքը, որը ծածկում էր , զրա-
հը, , ջրամբարի շինարարության ընթացքում քշվել-տարվել է: , Ջրահի, ,
տակ և նրա մեջ գտնվեցին, ըստ երևույթի, գոհաբերված մարդու 7 կմախք,
որոնց հետ զրված էին վանակառե ծլեաներ և ջարդոտված խեցեղեն: Դամբա-
նախուցը հիմնահողային է, որը վերին մասում /1,9 մ խորությամբ /
ծված է 5-4 մ/, իսկ փորված կենտրոնում, ստորինում /մինչև 2,6 մ
խորությամբ/ ուղղանկյուն է, ուր զրված են տարբեր մեծությամբ 20 սև
և կարմիր կավանոթներ: Դամբարանից ստորին հորիզոնում, պստերի եզ-
րերին թողնվել է 0,6-1,2 մ լայնությամբ ելուստ-հենապատ, որի վրա
նկատվում էին վառված եղեգնի հետքեր և զրված էր գեղեցիկ՝ ըրոնգե տե-
զի ծայր, երկու ըրոնգե և երկու վանակառե նետասլաքներ: Խուցը ծածկ-
ված է եղել գերաններով, որոնց հետքերը երևում էին լիցքում: Այս

դամբանաբուրքը պատկանում է հուշարձանների այն խմբին, որոնք ներկայացված են Ալազանի հովտի և Բեղենյան մեծ դամբանաբուրքներով/Արեւիլյան Վրաստան/ և ներկայումս միավորվում են Կուրի միջին հոսանքներում տարածված Բեղենյան հնագիտական մշակույթի շրջանակներում և վերաբերում են վաղ բրոնզի դարաշրջանի ավարտական փուլին, թվագրվելով մ.թ.ա. 23-20-րդ դ.դ.-ով:

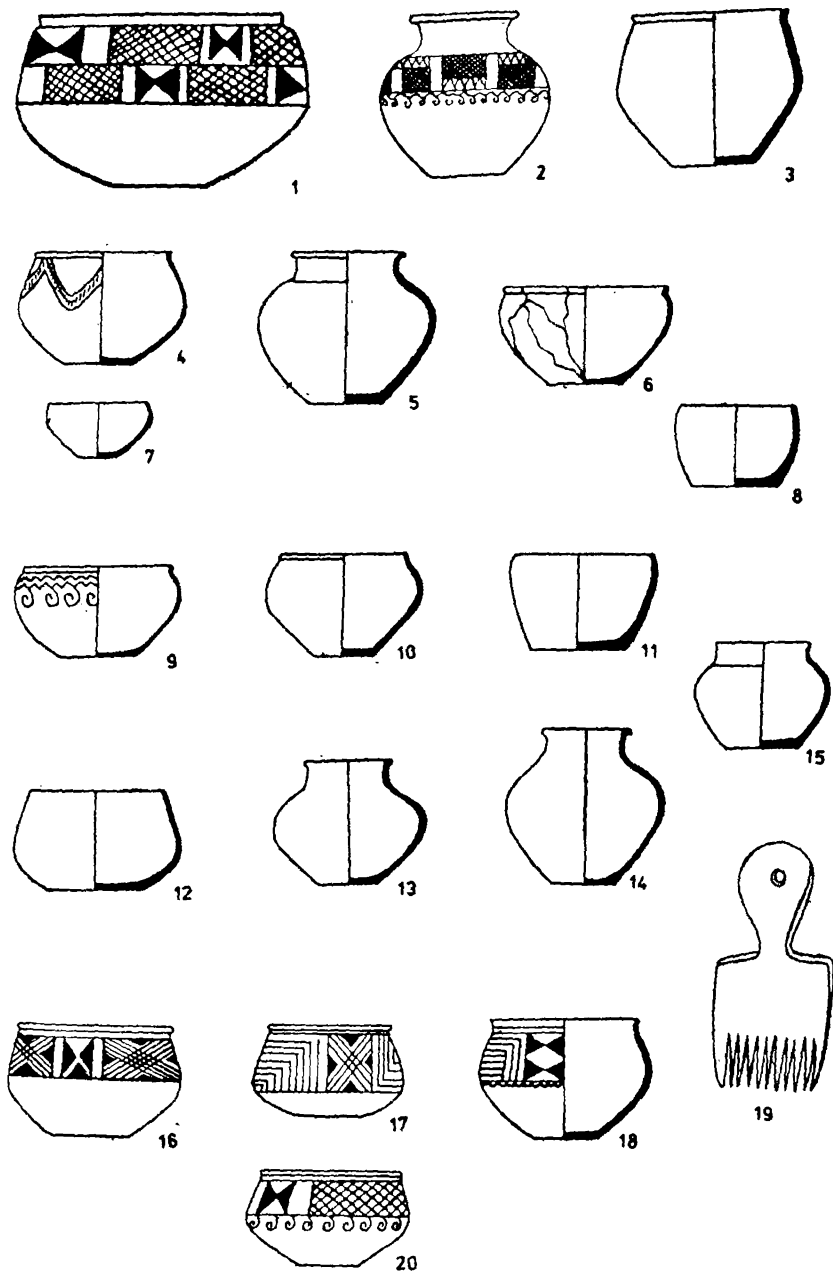
Այսպիսով, մ.թ.ա. 3-րդ հազ-ի վերջերին, 2-րդ հազ.-ի սկզբներին ձևավորվում են նոր մշակութային ընդհանրություններ, որոնք, զբաղեցնելով Հայկական լեռնաշխարհի մեծագույն մասը և Անդրկովկասի նրան հարող շրջանները, գոյատևում են ընդհուպ մինչև մ.թ.ա. 2-ին հազ-ի կեսերը, համընկնելով խեթական ցեղերի կենտրոնացման, նրանց թագավորության ձևավորման, փոքր Ասիայի մշակույթների աննախադեպ զարգացման ժամանակահատվածին:

Հայաստանի և Անդրկովկասի միջին բրոնզեդարյան հուշարձանները որոնք կազմում են մեկ մշակութային ընդհանրության շուրջ տեղայնական տարբերակներ՝ Կարմիր-բերդյան, Թոեղք-կիրովականյան, Կարմիր-վանքյան և Սևան-ուզբերիկյան, ըստ Հ.Հ.Մարտիրոսյանի առաջադրած ժամանակագրության, բաժանվում են երեք ժամանակագրական փուլերի: Առաջին փուլին՝ մ.թ.ա. 20-18-րդ դ.դ., վերաբերում են Կարմիր-բերդի, Կարմիր-վանքի և Թոեղքի 1-ին փուլի դամբարանները: Այս ժամանակահատվածի էտալոնային հույակապ հուշարձան է համարվում Կարմիր-բերդի դամբարանադաշտը: Կիկլոսյան ամրոցի գտնվում է Հրազդան գետի աջ ափին, Նրևանից Նովաբուրգ տանող Օսնապարհի և կիրճի միջակայքում: Հնագիտական գրականության մեջ այս դամբարանադաշտը հայտնի է նաև Թազաքենդ, Դզլ-դալա, Գայախարաք անուններով: Դամբարանադաշտից ներքև, Հրազդանի կիրճին կախված կլորավուն հրվանդանի վրա պահպանվել է միջնադարյան կիսավեր ամրոց, որի հսկայական քարաքեկորներով շարված պատերի ստորին մասը հուշում է, որ ամրոցը գոյատևել է դամբարանադաշտի հետ մեկտեղ: Մի քանի հարյուր դամբարաններից բաղկացած այս հսկա դամբարանադաշտը առաջին անգամ պեղվել է 1896 թ. Պ.Վ.Չարկովսկու կողմից, որն այստեղ պեղել է 22 դամբարան: 1908 թ. այստեղ պեղումներ է կատարել հնագիտությունից շատ հետո կանգնած Մ.Ջաքարյանը, իսկ 1904 թ. նրա պեղած դամբարանները նորից ուսումնասիրել է Է.Ռեյսլերը: Պեղված դամբարանները ստորաբաժանվում են երկու տիպերի՝ 1. առավել հսկայական զանգվածով տուֆե սալաքարերով ծածկված հիմնահողային խցեր են, ուր հիմնականում զտնվում էին Կարմիր հիմնագույնի վրա սև գունազարդումով անոթներ և 2. ավելի ուշ շրջանի, քարաղեղային, տիպի դամբարանները, որոնք նույնպես ծածկված էին տուֆե սալաքարերով: Նրկու տիպի դամբարաններն էլ շրջագծված

էին կրոմլեխով և ունեին ոչ բարձր քարահողային լիցք? Մ.թ.ա. 20-18-րդ դ.դ. Թվագրվող կարմիր-քերդյան դամբարաններից հայտնաբերված խեցանոթները ներկայացված են հիմնականում կարմիր հիմնագույնով, տարբեր ափսերի սափորներով, որոնք հարդարված են սև գուլնազարդով: Ջարդամոտիվները բաղկացած են տարբեր տեսակի շեղանկյուններից, գուլգահո զծերից, թեք զծիկներից, գուլգ, զազաթներից միացած եռանկյունիներից, ցանցադաշտով ստվերազծված ուղղանկյունիներից, խոշոր զալարազարդերից, հորիզոնական զիզգազ զծերից, որոնցից իջնում են պարույրներ, խաչերից, շախմատանախշից և այլն: Գ.Վ.Չարկովսկու հավաքածուում միակ բացառություներն է կետ-զծերով արված զիզգազներով զարդարված սև փայլեցրած անոթը և 1967 թ. այստեղ պատահականորեն գտնված կետ-զծերով արված ուղիղ և ալիքանախշ զծերով զարդարված լայնաքերան, սև փայլեցրած անոթը: Այս հավաքածուում: Հ.Հ.Մարտիրոսյանը առանձնացնում է խեցանոթների ոչ մեծ խումբ, որը բնորոշ է միջին բրոնզի ավելի ուշ փուլին՝ մ.թ.ա. 17-16-րդ դ.դ.-ին: Սրանց թվին են պատկանում Գ.Վ.Չարկովսկու կողմից պեղված 11 դամբարաքերի նյութերը և Հ.Ռյոսլերի պեղումներից մի քանի անոթ: Այդ փուլին հատկապես բնորոշ է ներզծված կիսաշրջաններով զարդարված թասը:

Բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում նոր Բայազետի /Կամո/ թատրոնի քակում 1956 թ. գտնված գուլնազարդ անոթների խումբը՝ քաղկացած երկու կարմիր հիմնագույնով թասերից և մեկ կմուծից: Սրանց զարդամոտիվները համապատասխանում են կարմիր-քերդյան անոթների մոտիվներին, սակայն զարդանախշերը կատարված են երկու գույնով՝ եռանկյունիների զարդագոտին արված է իրար հաջորդող սև և սպիտակ գույններով, որոնցից իջնում են սև եզրազծերով սպիտակ պարույրներ:

Հատիճի քանակատեղին և դամբարանադաշտը: Վաղ բրոնզի դարին նվիրված գլխում նկարագրված Հատիճի քանակատեղիի տարածքը քննարկվող ժամանակահատվածում էական փոփոխություններ չի կրել: Այդ են վկայում ինչպես վերգետնյա նյութերը, այնպես էլ 2-րդ դարավանդում և կիկլոպյան ամրոցի քնակելի կառույցների պատերը մաքրելիս Թ.Ս.Խաչատրյանի կատարած հետախուզական պեղումները: Հատկապես մեծ քանակի նյութեր են ստացվել Հատիճի դամբարանադաշտի դամբարանների ուսումնասիրության ընթացքում, ուր պեղվել է միջին բրոնզի դարաշրջանի 85 դամբարան: Դամբարանադաշտը գտնվում է ամրոցին անմիջապես կից և զբաղեցնում է 3 հա տարածք: Հատիճում արված թաղումների համար ընդհանուր և տարածված են 0,7-0,8 մ քառակուսիքաձև քարահողային, երբեմն քարային լիցքով, 10-16 մ շրջագծի ունեցող կրոմլեխներով հիմնահողային դամբարանները: Դամբարանախեցերը հատկապես ուղղանկյուն են, թեև հանդիպում են նաև

Աղ. 37. Միջին բրոնզի դարաշրջանի խեցեղեն և ոսկրից սոսեր
Հադիմից:

ախփախները, որոնք ունեն կլորացող անկյուններ կամ ձվաձև են: Դամ-
բանախցերի չափերը տարբեր են: Գերակշռում են 3,2 մ երկարությամբ,
և 1,8 մ լայնությամբ խցերը, որոնք ունեն քարահողային լիցք և ծածկ-
լած են խոշոր տուֆե սալաքարերով: Միայն մեկ դեպքում են զրանցվել
փայտյա ծածկի հետքեր /դամբ. 44/, որով վերջինս աղերսվում է Լժաշե-
նի դամբարանների ծածկի ձևերին: Հիմնականում կատարվել են անհատական
թաղումներ, բացառիկ դեպքերում զրանցվել են գույզ թաղումներ: Իրա-
թաղման ձևերում երբեմն հանդիպում են մասնատված թաղումներ, զերա-
շքում է գլուխը մարմնից անջատելու սովորույթը: Այս դեպքում գլու-
խը սովորաբար դրվում էր կավե քրեղանի մեջ: Գլուխը մարմնից անջատ-
ված թաղումներ հանդիպում են նաև Լժաշենի դամբարաններում: Կառուցո-
ղական հատկանիշներով Հառիժի դամբարանները իրենց զուգահեռները ու-
նեն Կարմիր-բերդի, Գառնի, Խաթունարի, Լժաշենի և այլ համաժամանակ-
յա հուշարձաններում: Գեղումների ընթացքում հաժախ հանդիպում էին ան-
խացած փայտի, մոխրի հետքեր, որը կապված է դամբարանը, , , չար, , ոգի-
ներից մաքրելու ծեսի հետ:

Հառիժի միջին քրոնոգեոլոյան դամբարանադաշտը, ըստ Տ.Ս. Խաչատրյա-
նի, գոյատևել է ամբողջ միջին քրոնոգի դարաշրջանում և ժամանակագրորեն
քաժանվում է երեք փուլի՝ մ.թ.ա. 20-18-րդ, 18-17 և 17-16 դ.դ.-ին
համապատասխանող: Նո. 4-6, 8, 9, 17, 63 դամբարանները համարվում են Հա-
ռիժի առավել վաղ համալիրները: Այս դամբարանները մետաղ չեն պարունա-
կում, և նրանց համալիրները քաղկացած են միայն հիմնականում անգարդ
կավանդիներից՝ կմուժներից, անկանթ սափորներից: Անոթներից մի քանիսը
չարդարված են զազաթները ներքև եռանկյունիներով, դրանց մի մասը արվե-
րագծված է կետերով, գույզ գիզգազ գծերով: Կավանդների այս հավաքա-
ծոյի մեջ հառակ առանձնանում են կավանդների երկու խումբ՝ կոպիտ
խոհանոցային և կոկափայլ անոթներ: Խոհանոցային խցեղենը հիմնականում
պատրաստված է ավազի և մանր քարերի խառնուրդով բաց գույնի կավից:
Իր արխայիկ ձևերով առանձնացող այս խցեղանոթների մեջ կան նմուշներ,
որոնք աղերսվում են վաղ քրոնոգեոլոյան անոթների ձևերին: Այս կապը
շատ ավելի երևում է կոկափայլ սպասքի ձևերում: Այս անոթները հիմնակա-
նում պատրաստված են լավ հունցված կավից և ունեն հիմնականում սև,
շատ քիչ դարչնագույն կամ մուգ գորշագույն գույն:

Հառիժի 2-րդ խմբի դամբարաններում /դամբ. 7, 12, 14, 15, 20, 19, 62
91, 102, 104, 108 և այլն/ կետ-գծերով և զծագարդով զարդարված կոպիտ
խոհանոցային և սև կոկափայլ խոհանոցային և զուենագարդ անոթները համա-
տիկ են հանդես գալիս: Գունագարդ անոթների համալիրներում, որպես
կանոն, մետաղե իրեր չկան: Միայն նո. 104 դամբարանում գտնվել է ոս-

կորից հրաշալի մշակված սաւը: Հառիժի վաղ գունազարդ խեցանոթները, քաժանվում են երկու խմբի: Առաջին խմբում հիմնականում ներկայանում են քրեղանները և անկանթ սափորները, որոնց զարդանոթիվները ոչնչով չեն տարբերվում Կարմիր-քերդյան անոթների զարդանախշերից: Երկրորդ խմբի գունազարդ անոթները, որոնք անիշապես կրկնում են 1-ին խմբի անոթների ձևերը և զարդամոտիվները, հանդես են գալիս ժամանակագրորեն մի փոքր ափելի ուշ հանդիպող կետագծային զարդարված սաւանքի հետ:

Արուժի դամբանաբուրները: Աշտարակի շրջանի Արուժ գյուղի մոտակայքում գտնվել է դամբանաբուրների մի խումբ, որը առաջաշխված է Խմիրամից սկսվող ափազարուրների եռայանքով: Դամբանաբուրների այս խմբում պեղվել են երեք դամբարան, որն հռականացրել է Երևանի պետական համալսարանի արշավախումբը 1976-78 թ.թ. /արշ. դեպ.՝ Գ.Ն.Արեշյան/ : Դամբանաբուրների տրամագիծը հասնում է 27-28 մ, որոնք հիմքում շրջապատված էին կրոմլեխով: 1-ին և 2-րդ դամբանաբուրները ներկայացնում են միջին քրոնզի դարի թուրք կիրովականյան մշակույթը: Մյուրեք ունեն արևելյան կողմից դրոմոս-մուտքով ընդարձակ դամբանատաններ: 2-րդ դամբանաբուրում բացվել են խառույկի հետքեր: Թաղման գիւյքը ներկայացված է կավանոթներով, քրոնզե, ոսկյա և արծաթյա պերճանքի իրերով, գեներով, զոհաբերված կենդանիների ոսկորներով: Առանձնանում են անոթների չորս խումբ՝ Կարմիր ակզոքապատ հիմնագույնի վրա սև գունազարդ, Կարմիր ակզոքապատ, ժողովարդ դրոշմիչով զարդարված, սև կոկոթայր և կոպիտ գորշ-մոխրագույն խեցանոթներ: Ըստ ձևերի առանձնանում են խոր Թասերը, նեղվիկ սափորները և խոր, լայնաքերտ կմուժները: Մնացած գտածոների մեջ պետք է նշել քրոնզե նիզակը, որի կոթառը ունի զոռեկապ, քրոնզե կաթսան, սերդուլիկով զարդարված ոսկյա գլխիկով արծաթե շքանդուղ զավազանի ոսկյա գլխիկը, ոսկյա և սերդուլիկե ուլուկները, վանակառե նետասլացները: Այս բոլորը Թվագրվում է մ.թ.ա. 19-18-րդ դ.դ.:

Միջին քրոնզի դարի դամբարանները 1969-70 թթ. պեղել է Լ.Գեորգյանը: Դամբարաններն ունեն շրջագիծ կրոմլեխ և քարակղերի տեսք, ուր բացվել են ինչպես դիաթաղում, այնպես էլ դիակիզում: Այս դամբարաններից գտնված գունազարդ և կետագծերով զարդարված սև կակափայլ անոթները, վանակառե նետասլացները և բազմաթիվ ուլուկներից բաղկացած շարաններ Թվագրվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազ. 1-ին կեսով:

ՀԱՎԵՐԻՆ ՆԱՎԵՐԻՆ - Դամբարանադաշտը գտնվում է Աշտարակից 3 կմ արևմուտք, Երևան-Լենինական ծանապարհից աջ, ,Վերին Նավեր, կոչվող տեղանքում: Զբաղեցնում է 100 հա տարածք, ուր ներկայումս առհասարակ է մոտ 300 դամբարան: Դամբարաններն ունեն 7-ից 4 մ տրամագիծ և մինչև 3 մ բարձրությամբ Թումբ կազմող լիցք: Դամբանախցերը հիմնահողային են, շրջագծան կրոմլեխով: Ծածկված են 2-5 տուփե սաւաքերով: Մի-

Ջին քրոնզեղարյան դամբարաններում կան կարմիր-քերդյան, Սևան-ուզեր-
լիկյան և թոեղը-կիրովականյան մշակույթներին վերաբերող նյութեր և
թվագրվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազ. 1-ին կեսով: Գտնվել են մեծ քանակ-
ույթամբ խեցանոթներ, քրոնզե պոռնանքի իրեր, քրոնզե դաշույններ,
վանակատե և կայծքարե նետասլաքներ, ապակյա, հախճապակյա ուլունքներ,
ծովային խիուսններ և այլն: Խեցեղենը ներկայացված է սև կոկափայլ
միագույն գունազարդումով անոթներից: Հանդիպում է նաև դարչնագույն
կոպիտ խոհանոցային խեցեղեն: Հետաքրքիր է, որ 1-ին խմբի անոթները
պատրաստվել են դուրզի անիվի վրա: Իսկ խոհանոցայինը՝ ձեռքով: Բացի
թաղման գույքից, դամբարաններում դրվել են նաև խոշոր եղջերավոր ա-
նասուններ՝ ամբողջական կամ մասնատված վիճակում: Թաղումները հիմա-
կանում անհատական են, կնկված վիճակում: Դամբարանափորները կողմնորոշ-
ված են հյուսիս-հարավ առանցքով:

Գտնվել: Միջին քրոնզի դարաշրջանի մշակույթի մնացորդներ այստեղ
հայտնի են ինչպես անտիկ ժամանակաշրջանի ամրոցի տարածքից, այնպես
էլ մի շարք պատահաբար բացված դամբարաններից, բնակատեղիում, ուր մի-
ջին քրոնզի դարաշրջանի շերտեր չէին պահպանվել: Սկսած 1950 թ., այդ
դարաշրջանի մշակույթի հետքեր գրանցվել են անտիկ պարսպի հիմքերի և
աշտարակների մոտ՝ 4 կետերում: Այս նյութերը գտնվել են ինչպես բեր-
դապարսպից ներս, այնպես էլ դուրս, սա հնարավորություն է տալիս ենթա-
դրելու, որ միջին քրոնզեղարյան բնակատեղին ավելի մեծ տարածք է զբա-
ղեցրել: Միջին քրոնզեղարյան խեցեղենը այս պեղմասներում քնկած է վաղ
քրոնզեղարյան շերտերից վեր, անտիկ և միջնադարյան խեցեղենի հետ խառն-
ված շերտերում: Գտնվելի ամրոցի միջին քրոնզեղարյան խեցեղենը ներկա-
յացված է գունազարդ և զնազարդ կավանոթների բազմաթիվ քեկորներով: Գու-
նազարդ անոթներից գտնվել են թաս և խոշոր անոթների քեկորներ, որոնք
զարդարված են թեք ստվերազներով պատված շեղանկյունների զարդաշղթայով:
Այստեղ գտնվել են նաև զիզազներով, ալիքանախշերով զարդարված խոշոր
սափորների քեկորներ, քիզուկներ և վայրի ցուլների հիշեցնող Ֆանտաստիկ
էակների պատկերներ: Հնավորապես է, որ դրանք ներկայացնում են որսոր-
դական տեսարան: Հանդիպում են նաև երկարավիզ և երկարապոչ կենդանի-
ներ, կարապ հիշեցնող թռչունների գունազարդ պատկերներով անոթների
քեկորներ:

Բացի այս գտածոներից, գտնվել են նաև մի շարք հիմնահողային դամ-
բարաններ: Դամբարանների մի խումբը քնկած էր գյուղի հյուսիսարևելյան
ծայրում, մյուսը՝ արևելյան: Դամբարաններից մեկում գտնվել է 9 անոթ,
քարե փոքր թաս /դաման/, վանակատե քեկոր: Այս անոթներից մեկը՝ գու-
նազարդ թասը, զարդարված է ներգծված կիսաշրջաններով, որը Ուզերլիկ-
թեփեի սև փայլեցրած խեցանոթների սերված զարդամոտիվն է, այն արվել

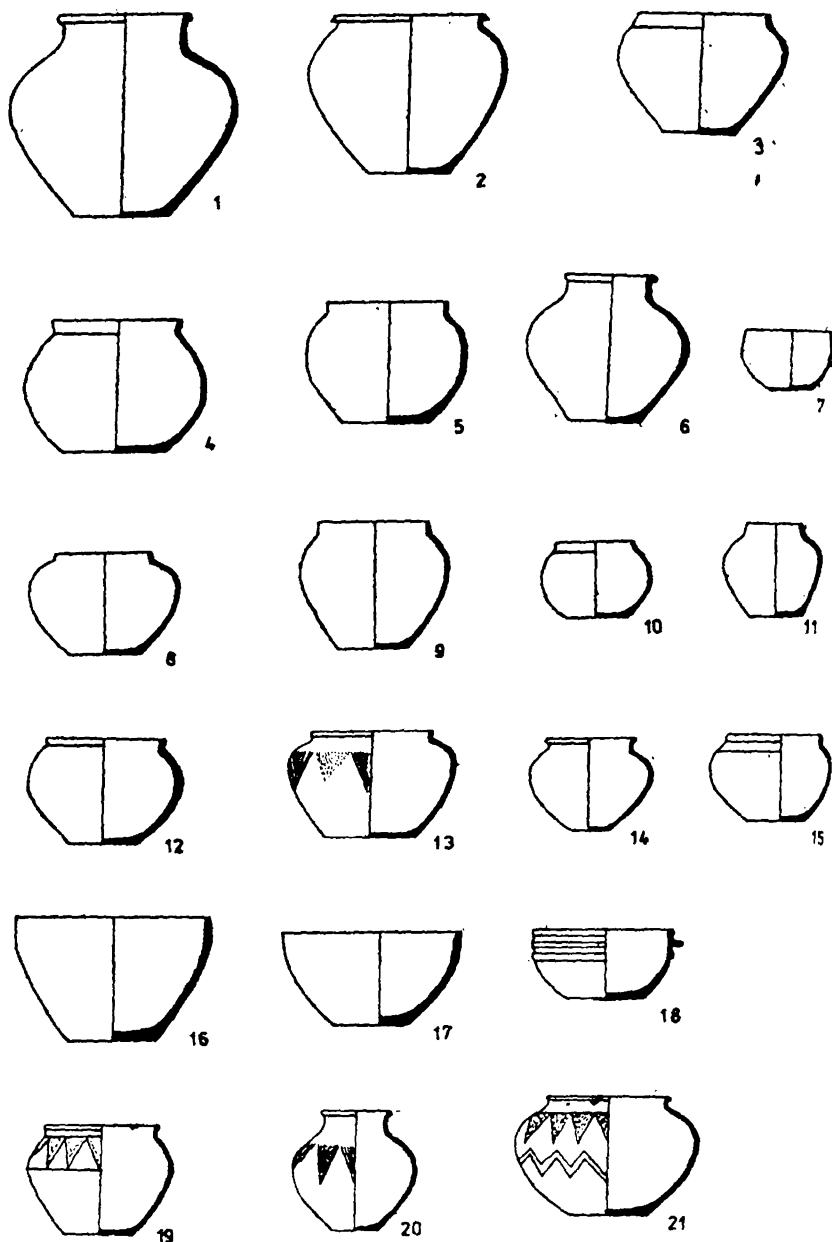
է քայլող դրոշմիչով: Այստեղից գտնված մյուս երկկոն անոթը, ինչպես և վերը նշված թասը, աղերսվում են Թոեղքի 15-րդ դ. դամբարանաքւի արձանի սպասքին, որը հնարավորութիւն է տալիս այս դամբարանը թվագրել Կիրովականի ժամանակաշրջանով՝ մ.թ.ա. 18-16-րդ դ.դ.: Արտաշատ տանող ճանապարհի եզրին գտնվող դամբարանից գտնվել է 13 կավանոթ, որոնցից 3-ը՝ գունազարդ, մյուսները՝ բաց գորշավուն մակերեսով: Երկու գունազարդ սափորները զարդարված են թեք սովերագծով շեղանկյուն-նիւնրի զարդաշղթայով:

Գտնիի գունազարդ անոթների մյուս ընդորոշ խոմքն չեն կազմում սափոր-հիդրաները: Հիդրաներից մեկը՝ երկդաշտ կոմպոզիցիայով, զարդարված է խոշոր սովերագծված գիգզագով, ալիքաճախշով և թռչունների պատկերներով: Հանդիպում են կաւ միադաշտ կոմպոզիցիայով հիդրաներ, որոնք զարդարված են երկրաչափական նախազարդով և ջրային թռչունների պատկերներով:

Մեծամորի քնակավայրը: Մեծամորում միջին բրոնզի դարաշրջանի մը-շակույթը հաստատագրված է շերտագրական փոսորակում, ինչպես նաև քլրի տարբեր տարածքներում և դամբարանադաշտում հողային աշխատանքների ժամանակ պատահական գտածոներով: Ենթադրական փոսորակում գրանցվել են կավածեփ հատակով և տեղ-տեղ պահպանված պատերով մի քանի շինարարական հորիզոններ: Այստեղ գտնված նյութերը ներկայացված են հիմնականում միագույն զարդանախշով գունազարդ և սև կետ-գծերով զարդարված անոթների բեկորներով:

Գունազարդ խեցեղենը ներկայացված է խոշոր անոթների, ոչ մեծ սափորներ, քրեղանների և այլ բեկորներով, որոնք զարդարված են գույգ սակերով, ցանցադաշտով, պարույրներով, բազմաշար անկյուններով, գիգզագաներով և այլն: Արանց հետ մեկտեղ հանդիպում են միջին բրոնզի դարի 2-րդ փուլին ընդորոշ խեցու բեկորներ, որոնք հայտնի են Ուզբէլիկ-թեփից և Լժաշենից: Մե խեցանոթները զարդարված են քայլող զրոշմիչով արված կետ-գծերով և կտտերով: Բեկորներից մեկի վրա պատկերված է օձ, որը ճանդիպում է գունազարդ խեցեղենի հետ ինչպես վերը նշված հուշարձաններում, այնպես էլ հետագա դարերում, մինչև միջին բրոնզի դարաշրջանի վերջին: Խեցանոթների հետ մեկտեղ գտնվել են նաև քարե գործիքներ՝ աղորիշնեփի բեկորներ, վանկատե ծլեաներ, սրոցաքարեր, կուկն և խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների մեծ քանակութամբ օսկորներ: Հատկապես հետաքրքրութիւն են ներկայացնում մի քանի օսկորներ և օսկորներ, որոնցից մեկը հղկված է երկու կողմից:

Կարմիր-վանքի դամբարանադաշտը: Ժամանակագրորեն Կարմիր-քերդյան խեցեղենի մոտ են Կարմիր-վանք /ԿիզիլՎանք/ մեհաճառի մոտերում

Աղ. 36. Միջին քրոնզի դարաշրջանի խեցեղեն Հառիժից:

1895 թ. սահմանափակ սահմանափակ Ֆեդորովի կողմից պեղված դամբարանների կավանդները, որոնք հստակ ստորաբաժանվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազ. ի-ին կեսի սահմաններում տարբեր ժամանակների վերաբերող երկու խմբերի:

Այս խմբի մեջ են մտնում բաց անգործով պատված ձեռքով ցածրադիր քսերը, սփորները և կոնոսները, որոնց վրա սև և մուգ-կարմիր գույներով արված են ստվերազնված կամ սև ներկով պատված եռանկյունիներ, շեղանկյունիներ, զարդադաշտեր, անկյուններ և այլն: Գունազարդ անոթների մեջ առանձնանում է ձեռք-ձեռքի տված, աղոթքի դիրքում կանգնած երկու մարդու պատկերներով զարդարված անոթը: Մի շարք այլ անոթների վրա հանդիպում են ծովային թռչունների, ինչպես նաև օձի պատկերներ. վերջինս նկատվում է Կարմիր-բերդի պեղումներից հավաքված Մ.Ջաքարյան-ցի հավաքածուում և եղած անոթի զարդանախշում և երևանից պատահականորեն գտնված անոթի վրա: Կարմիր-վանքի այս համալիրները, որոնք պարունակում են բազմագույն զարդաքանդակ խեցանոթներ, ցավառ, ըստ համալիրների փաստագրված չեն, և նրանց հնարավոր է թվագրել միայն ամբողջությամբ վերցրած, վերագրելով 19-18-րդ դդ.-ով: Խեցանոթների այս խմբին են վերաբերում տանձած երեք գուլգերը, քրոսզե շքանդները և ոսկյա բարակ լարից ականջօղը: Կարմիր վանքն իր բազմագույն զարդաքանդակ աղեքսով է մերժում մյուս շրջանի խեցանոթների հետ /Գեոյթի, Հավթվանթի/ պատկանելով Հայկական լեռնաշխարհի խորավարելու շրջանին բնորոշ միասնական մշակույթին: Սրա հետ մեկտեղ Կարմիր-վանքի խեցեղենը մի շարք բնորոշ գծերով՝ օձի պատկերներով, գունազարդ ցանցադաշտով, ստվերազնված ղեկուններով և զարդանախշի կոմպոզիցիաներով նույնական է Կարմիր-բերդի անոթներին, որը հնարավորություն է տալիս խոսելու ոչ թե առանձին մշակույթների, այլ շատ մոտ մշակույթների ընդհանրությունների մասին, որ բնորոշ է Հայկական լեռնաշխարհին: Սրա օգտին են խոսում նաև Նոր-Բայազետից գտնված վերը նշված բազմագույն զարդով խեցեղեն գտածոները, որոնք նույնպես համաժամանակյա են Կարմիրբերդի խեցեղենի հետ:

Կարմիր վանքից, նշված համալիրներից առանձին, գտնվել է մ.թ.ա. 18-րդ դարով թվագրվող շրջանակաձև դաստակով դաշույն, որը նմանվում է Հառիճից գտնված նմանօրինակ դաշույնին՝ կազմելով Հայաստանի շրջանակաձև դաստակով առավել վաղ դաշույնների մի փոքր խումբ:

1926 թ. Ի.Մ.Մեշչանսկիով, նույնպես Կարմիր վանքում, հայտնաբերվել է գունազարդ անոթներ: Սրանք գտնվել են ,քարադաշտի, ղաթաբաններում, որոնցում հանգուցյալները պատված էին կնիված վիճակում,

աջ կողքի վրա: Այս դամբարաններից գտնված գունազարդ, ինչպես նաև սև կավանոթները ներկայացված են երկար վզերով սափորներով, յուրահատուկ թեյիկներ հիշեցնող ծորակավոր կմուճներով: Զարդանախշը հիմնականում արված է սև և կարմրադարչնագույն ներկերով: Այստեղ գտնված մետաղի իրերը ներկայացված են տափակ շեղբով, լեզվակավոր դաշույնով և դողածև նետասլացով: Թեև ուսումնասիրողները, մասնավորապես Հ.Հ. Մարտիրոսյանը, այս դամբարանները թվագրում են միջին բրոնզի դարաշրջանի 2-րդ փուլով, սակայն իրավացիորեն նշվում է, որ այստեղ նկատված մի շարք հատկանիշներ բնորոշ են միջին բրոնզի դարի վերջերին և ուշ բրոնզի դարի սկզբին:

Էլառի գամբարանադաշտ: Միջին բրոնզի դարաշրջանի մշակույթը Էլառում ներկայացված է դամբարանային նյութերով: Ամբողջ պեղումները քաջահայտեցին այդ դարաշրջանի մի շատ աննշան շերտ, որը պարունակում էր գունազարդ սև միագույն խեցեղեն և կետագծերով զարդարվում դարչնագույն սափորներ: Դամբարանային նյութերը վերաբերում են միջին բրոնզի դարի տարբեր փուլերին: Դամբարանները հիմնահողային են: Կատարվել են ինչպես դիակիզումներ, այնպես էլ կծկված վիժակում դիաթաղումներ: Միջին բրոնզի վաղ փուլին են վերաբերում Մո.Նո. 25, 28, 29, 32 դամբարանները: Այս դամբարաններից գտնված խեցեղենը քաղկացած էր միագույն զարդարված և սև սափորներից, որոնք զարդարված էին փորագիր և կետ-գծով զարդանախշով: Հանդիպում է նաև խոհանոցային խեցեղեն: Հատկապես հաճախակի է. Նո. 32 դամբարանի գունազարդ սափորը, որի զարդանախշը կատարված է վառ կարմիր հիմնագույնի վրա սև ներկով: Իրանի կենտրոնը զարդարված է զիգզագներով և ցանցկեն դաշնով: Պատկերված են նաև կարճ ոտքերով, երկարակուռ, ոչ մեծ գլուխներով, երկար իրանով և վզով Ֆանտաստիկ կենդանիներ: Մրանցից վեր պատկերված են լողացող ձկներ: Մնացած դամբարաններում գտնվել են քաղմաշերտ զիգզագներով զարդարված տարբեր քրեղաններ, գորշ սափորներ, կմուճներ, բրոնզե սափորիկ, քարե և կավե կափարիչներ: Հատկապես հետաքրքիր են Նո. 25 դամբարանի խեցեղեն գոածոները, ուր հանդիպում են փորագիր զիգզագներով զարդարված սափորներ: Նմանօրինակ խեցեղենի բեկորներ գտնվել են նաև Էլառի ամբողջ վերին բրոնզեդարյան շերտերից:

Լճաշենի դամբարանադաշտ: Միջին բրոնզի վաղ փուլի հուշարձաններ հայտնի են նաև Լճաշենից, ուր պեղվել են մի քանի դամբարաններ, որոնք բաժանվում են 3 խմբի: 1-ին խմբին վերաբերում են Նո.Նո. 7, 14, 40, 44 դամբարանաբլուրները՝ ոչ մեծ դամբարանախցերով, որոնք ուղղված են ինչպես հյուսիսից հարավ, այնպես էլ արևելքից արևմուտք: Մյուրանցից երկուսում /Նո.Նո. 7 և 14/ կատարվել է դիակիզում, մնացածներում գտնվել է 6 կմախք: Դամբարաններից մեկում /Նո. 40/ թաղվածներից մեկը դրված է հատուկ փայտյա պատվանդանի վրա: Մյուս զանգի մոտ

գտնվեցին պոլձե-ականջողեր և խոռոչներ: Դամբարաններում գտնվել են ցուլի զանգեր և վերջույթներ: Գտնված համալիրները բաղկացած են սո-վորական խոհանոցային պատարհի տարբեր խեցեղենից, կարմիր անագոբից, կետ-գծերով զարդարված սև, անփայլ անոթներից:

Երկրորդ խմբին են պատկանում Լժաշենի 2-րդ դամբարանադաշտի նո. 4 և 135 դամբարանները: Նո. 4 դամբարանների տրամագիծը 21 մ է: Քաղման խուցը քարե պատերով, կեղծ թաղով դամբարան է, որը պահվել է զեր-անի սյուներով: Խցի հարավային մասում գտնվել է 3 կմախք, իսկ շորերո-րը գտնվել էր կետերում՝ կծկված, աջ կողքի վրա պատկած վիճակում: Այստեղ հայտնաբերված խեցեղենը ներկայացված է կետ-գծերով զարդարված, սև փայլեցրած սափորներով և քրեղաններով և երկաթյա փոր ծիսական անո-թով:

8 մ տրամագիծ ունեցող, քարե հողային լիցքով, քարե պատկերով նո. 135 դամբարանը ծածկված էր 9 սալաքարերով: Այստեղ գտնվել է Լժաշենի ամենահին երկանիվ փայտյա կողքը, որի թափքին դրված էր հան-գուցյալը: Անիվները սկզբառական են: Սուրհի անշարժ ամրացված էր թափքին: Խցեղեն զույգը բաղկացած էր սպիտակ ագուցվածքով կետ-գիծ զար-դանախշեր ունեցող սև փայլեցրած տարբեր սափորներից և քրեղաններից:

Լժաշենի միջին բրոնզեդարի դամբարանների 3-րդ խումբը ներկայաց-ված է տարբեր ուղղվածությամբ, , քարեր կղերով, , և հիմնահողային դամ-բարանախցերով: Բացառությամբ մեկից, մյուսներում կմախքը բացակայում էր: Ուղեկցող զույգը հիմնականում բաղկացած էր խեցեղենից, մեծաքա-նակ վանակառե նետասլաքներից, բրոնզե տեղերից և դաշույններից: Յու-րաքանչյուր դամբարանում գտնվել են 8-ից 20 խեցանոթ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ և թռչունների ոսկորներ: Խեցանոթները ներկա-յացված են տարբեր սափորներով և ընկույզի կեսի տեսքով քրեղաններով հիմնականում կետազարդ են: Մրակք բուրդն էլ հրաշալի փայլեցված են, հանդիպում են նաև խոհանոցային անոթներ: Գտնվել են գունազարդ անոթ-ներ, որոնք լավ պահպանվում են Կարմիր-քերդյան դամբարանի վաղ շրջանի գունազարդ անոթներից: Գունազարդ անոթների զարդամոտիվները բաղկացած են ալիքանախշերից և ծովային թռչունների պատկերներից: Սև փայլեցրած կավանոթները հիմնականում զարդարված են կետազարդ գիզգզներով և պա-րույրներով:

Բոլոր այս երեք խմբերը թվագրվում են մ.թ.ա. 20-18-րդ դդ.դ.:

Միջին Բրոնզի ԴԱՄԱՇԵՆԻ 2-Բ Գ ՓՈԽԼԸ անցումային դիրք է զբաղում Կարմիր-քերդյան մշակույթի /20-18-րդ դդ.դ./ վերջերից մինչև Կիրովականյան տիպի դամբարանաբուրների սկիզբը /16-րդ դդ./, այսինքն 18-րդ դ. վերջից 17-րդ դ. ներառյալ: Այս տիպի հուշարձանների թվին է պատկանում Ապարանում պատահականորեն բացված դամբարանը, որը

1952 թ. ուսումնասիրվել է Ք.Ա.Խաչատրյանի և Ս.Ա.Ծսայանի կողմից: Բացի հիմնահողային դամբարանում դրված մարդու կմախքի մնացորդներից, այստեղ գտնվեցին մի քանի սև փայլեցրած և գունազարդ անոթներ: Սև փայլեցրած խեցեղենը ներկայացված է երեք անոթներով, ազդեցված զարդանախշով զարդարված սպիտակ, 8 խոշոր բեկորներով, իսկ կարմիր հիմնագույնով անոթները զարդարված են սև գունազարդումով:

Մուխանաթթափա: Նման խեցեղեն հանդիպում է Երևանի Մուխանաթթափա բնակավայրում, որը 1935-37թ.թ. պեղվել է Ծ.Բայքուրյանը: Մուխանաթթափայի գունազարդ խեցեղենը ներկայացված է լայնաբերան սափորների և այլ խոշոր անոթների բազմաթիվ բեկորներով: Մրանք բոլորն ունեն դարձնագույն կամ կարմիր հիմնագույն և զարդարված են սև գունազարդով՝ տարբեր պարույրներով, զիզգալներով, ալիքաձև և ուղիղ գծերով, եռանկյունիներով, ուղիղ և թեք ցանցադաշտերով և այլն: Մուխանաթթափայի այս շերտի գունազարդ խեցեղենն իր գուգահեռներն ունի Կախմբերդի և Ուզեր-լիկթեփի գունազարդ զարդամոտիվներում, որը մի փոքր երիտասարդացնում է նրան: Այս երիտասարդացումը հստակ երևում է նաև գունազարդ խեցեղենի հետ հանդիպող սև փայլեցրած անոթների բեկորներից, որոնք զարդարված են ատամնավոր կնիքով արված ալիքանախշ զարդարանքով: Նման խեցեղեն բացի Ապարանի նշված դամբարանից, հայտնի է Կիրովականի, Ծամբաբերդի, Այրվանքի, Գառնիի, Լճաշենի, Կարսի և մ.թ.ա. 18-17-րդ դ.դ. թվագրվող այլ հուշարժաններից: Այս խմբի մեջ է մտնում Սևանի է Հէւ-ի կառուցման ժամանակ բացված /1965թ./ և Հ.Հ.Մնացականյանի կողմից ուսումնասիրված հիմնահողային դամբարանից երկրորդ խեցանոթների հետքերը խումբը: Այստեղ գտնված սև, հրաշալի կոկափայլ խոշոր կմուճները և սափորները իրենք զարդամոտիվներով շատ մոտ են Ապարանի խեցեղենին, բայց շատ ավելի հարուստ են: Զիզգազ գծերով զարդանախշերը, մեկ դեպքում նաև մանգաղաձև ելուստով և ցանցադաշտով; արված են սպիտակ, ազդեցված կետ-գծերով: Նման անոթներ հայտնաբերվել են Կամոյում, այստեղ սրանք զարդարված են կետանախշերի շարքով և սպիտակ, ազդեցված զիզգալներով: Այս ժամանակաշրջանի դամբարանների թվին են պատկանում Դիլիջանում, Ադստեի ափին պատահականորեն բացված դամբարանը, որի գույքը բաղկացած է մեկ սափորից և 3 խոշոր քրեղաններից: Մրանք բոլորը սև, փայլեցված են և զարդարված ալիքանախշով, որն արված է սպիտակ ազդեցված գծիկներով, իսկ անոթների մի մասը, ինչպես Սևանի Հէւ-ի կավանոթները, ունեն ղուրս եկող մանգաղաձև մկված գծեր: Այդ ժամանակին են վերաբերում նաև Հադիմի դամբարանադաշտի մի խումբ դամբարաններ/նո.նո. 50,98,111/, որոնք պարունակում են հիմնականում կեղտագին նախշով զարդարված խոհանոցային և սև խեցեղեն: Մանրատմ դրոշմի-

չով արված կետ-զծերով զարդանախշը հանդիպում է առավել արխայիկ թռեղք-կիրովականյան խմբի խցեղենի նախաշաճներում: Այս դամբարաններում գտնված խցեղենը հիմնականում ունի սև, փայլեցրած մակերես, զարդարված է կետ-զծերով զարդանախշով՝ համախափ կրկնելով միջին բրոնզի վաղ փուլի խցեղենի գունազարդման մոտիվները: Խոհանոցի խցեղենը գրեթե չի տարբերվում 1-ին փուլի նման խցեղենից:

Սև, փայլեցրած կավանոթները հիմնականում զարդարված են զիզզազ կամ ալիքաձև նախշով, որն արված է կետ-զծերով և քարակ զծերի շարքով, սրանց մի մասը սպիտակ ազուցված է: Հատիժի դամբարանի այս խմբի խցեղենի գուլգահեռներ կան ՀՀ-ի շինարարության ժամանակ պեղված և Ապարանում պատահականորեն բացված դամբարանների նյութերում: Սևադեղնույն և Հառիժի նյութերի նմանությունը նկատվում է հատկապես ոչ միայն զարդանախշում, այլ նաև անոթների ձևերում: Այս գուլգահեռները, ինչպես նաև նըյուլիքի քննությունը՝ հնարավորություն են տալիս Հառիժի դամբարանների նշված խումբը թվագրել մ.թ.ա. 18-17-րդ դ.դ.-ով: Ձևերով նման անոթներ պատահականորեն գտնվեցին 1955 թ. Դիլիջանում, Աղստեի ափին: Սրանք բոլորը սև փայլեցրած են և քաղկացած են մեկ սափորից ու երեք ցրեղաններից: Այս անոթները զարդարված են կարմիր գծիկներով արված ալիքանախշով: Որոշ անոթների վրա այս գծերից իջնում են նույն եղանակով արված մանզաղաձև ծկված զծեր: Տեղ-տեղ այս զարդերի վրա պահպանվել են սպիտակ ազուցվածքի հետքեր: Այս տիպի անոթներ շատ են հանդիպում հատկապես Լժաշենում, որոնց մի մասի հատակները զարդարված են արևը խորհրդանշող սպիտակ ազուցված խաչերով և կեռախաչերով: Ձևով նման անոթներ գտնվել են Լժաշենի Նո. 6 դամբարաններից: Դամբարանից հիմնահող է, քառանկյունի /չափերը 2,5 4,5 մ/ ծածկված է քարեհողի լիցք ունեցող դամբարանաթմբերով: Դամբարանում մարդու կմախք չի գրանցվել: Կարելի է ենթադրել, որ դիակիզումը կատարվել է դամբարանից դուրս:

Գտնվեցին մեծ քանակությամբ գունազարդ և խոհանոցային կավանոթներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների ոսկորներ, վանակառն ձկնանոթներ: Այստեղ գտնված ոչ մեծ գունազարդ սափորները, քարե ցրեղանները, կոնոսները ունեն վառ կարմիր հիմնագույն, անոթների վերին հատվածները գունազարդված են սև ներկով: Զարդանախշերը քաղկացած էին ուղղանկյունաձև Ֆիգուրներից, հորիզոնական հղիղ և ալիքաձև զծերից, որոնք կատարման ձևով և եղանակով համընկնում են Ուզբեկիկ-թեքեի անոթներին, ստեղծելով Անդրկովկասի գունազարդ անոթների Սևան-Ուզբեկիկյան յուրահատուկ խումբ: Նման զարդարումով անոթներ հայտնի են Կիրովականից, Բալազետից /Կամո/, Էլադից, Թռեղքից, Զառնաբաղից և մի շարք այլ հու-

շարժաններին: Քննարկվող դամբարանի զորշ, խոհանոցային խեցեղենը նույնպես հանքնկնում է Ուզբեղիկ-թեփեի խեցեղենին: Բացառություս են կազմում միայն երկու անոթներ, որոնցից մեկը խոշոր քրեղան է՝ քսկուլզի կիսակեղևի ձևերով, որի գունազարդ օրինակները, ինչպես վերևում նշվեց, հայտնի են Ն.Բայազետից, և մյուսը ոչ մեծ նրբախեցի, երկկանթանի սափոր է: Սրա վերին մասը զարդարված է փայլանախշով արված ալիքանախշով և թեք զծերով, որը հանդիսանում է փայլանախշով արված զարդարանքի գունազարդ օրինակներից և լայն կիրառություն է ունեցել ուշ քրոնզի դարաշրջանում, վկայելով Հայաստանի մշակույթի ժառանգականության մասին:

Ուցեբելիթեփե: Միջին քրոնզի դարաշրջանի մշակույթի ուսումնասիրության համար մեծ նշանակություն ունեն Ուզբեղիկթեփեի պեղումները, որը կատարել է Կ.Խ.Քուշնարցովան 1954-56 թ.թ.: Ուզբեղիկթեփե բլուրը ընկած է Աղղամ քաղաքի արևելյան ծայրամասում, Ղարաբաղյան դաշտավայրի սկզբում: Արհեստական բլուր-բնակավայրերը անկանոն շրջանի ձև ունեն, 202 196 մ տրամագծով, միջին բարձրությունը՝ 9,8 մ, որի ձևավորվել է 3-3,5 մ բարձրության բնական թմբի վրա: Այստեղ պեղվել է 500 քառ. մ տարածք, ուր գտնացվել է 3 մշակութային շերտ:

70-80 սմ հաստությամբ ներքևի շերտը պաշտառական կառույցներ չի ունեցել, և բնակատեղին սկզբնապես անպաշտպան է եղել: Այս շերտի բնորոշ հատկանիշը մեծ քանակությամբ հորերի /մոտ 70/ առկայությունն է: Կառույցների հատակներին փորված այս հորերը տարբեր նշանակություն են ունեցել: Այսպես, օջախների մոտ գտնվող հորերը հաճախ լցվում էին մոխրով: Այլին հացահատիկ, ալյուր պահելու համար հորեր: Այլ հորեր օգտագործվել են որպես այս կամ այն իրերի պահեստարաններ: Այսպես, մեկում գտնվեցին ուտելիքով լցված երկու խոշոր կճուճներ: Կառույցներից մեկում, որի հատակը պատված էր 9 սմ հաստության կավածեփով գրանցվեցին ուժեղ հրդեհի հետքեր: Կուռույցի պատերը կազմված էին ժողուկների շարքից, որոնց միջև եղած տարածքը լցված էր եղեգնի և ծյուղերի հյուսվածքով, իսկ վրայից ծեփված էր կավի հաստ շերտով: Հատակները երբեմն պատվել են խիլրով: Բնակատեղիի այս շարտի գտածոների մեծ մասը քացառապես խեցեղեն է, և շատ քիչ են ոսկրե և քարե իրեր: Քարե զործիքները հիմնականում պատրաստված էին գետաքարերից՝ մշակման հետքերով, որոնք, ըստ երևույթին, օգտագործվել են որպես սանդակոթեր և սանդեր: Գտնվել են նաև փափուկ քարերից արված տափակ կլորավուն, ոչ մեծ անոթների կափարիշներ: Գտնվել են նաև քարե մի քանի կախիկներ: Ոսկրե իրերը հիմնականում ներկայացված են խողովակաձև ոսկորներից պատրաստված տարբեր քրեղաններով, հերուկներով և այլն: Հանդիպում են

նաև մ.թ.ա. 3-րդ հազ-ից համախալի հանդիպող, կենտրոնում անցքով մո-
ներ: Հատկապես մեծ հեռաքրքրություն են ներկայացնում ներքին շերտե-
րում գտնված պնժածուլական արտադրության հետքերը, հալոց խարամի կը-
տորները, որոնց մեջ առկա է անագ:

Ներքին շերտի խցեղեն իրերը ստորաբաժանվում են երկու խմբի.
1-ին խումբը կազմում է բանկայածն կմուճներից, փոքրիկ, երբեմն միականթ
կմուճներից, ոչ մեծ զավերից և քրեղաններեց բաղկացած խոհանոցային խ-
ցեղենը:

2-րդ խումբը ներկայացնում են լավ հունված կազից, մուգ գույնի
նրբախեցի անոթները, որոնք ձեռածեփ են, բայց խնամքով մշակված և արտա-
քիներից կոկափայլ: Գրեթե ջուրը գնդաձև են փորագիր գծազարդերով և
պարզունակ քնուլթ ունեն:

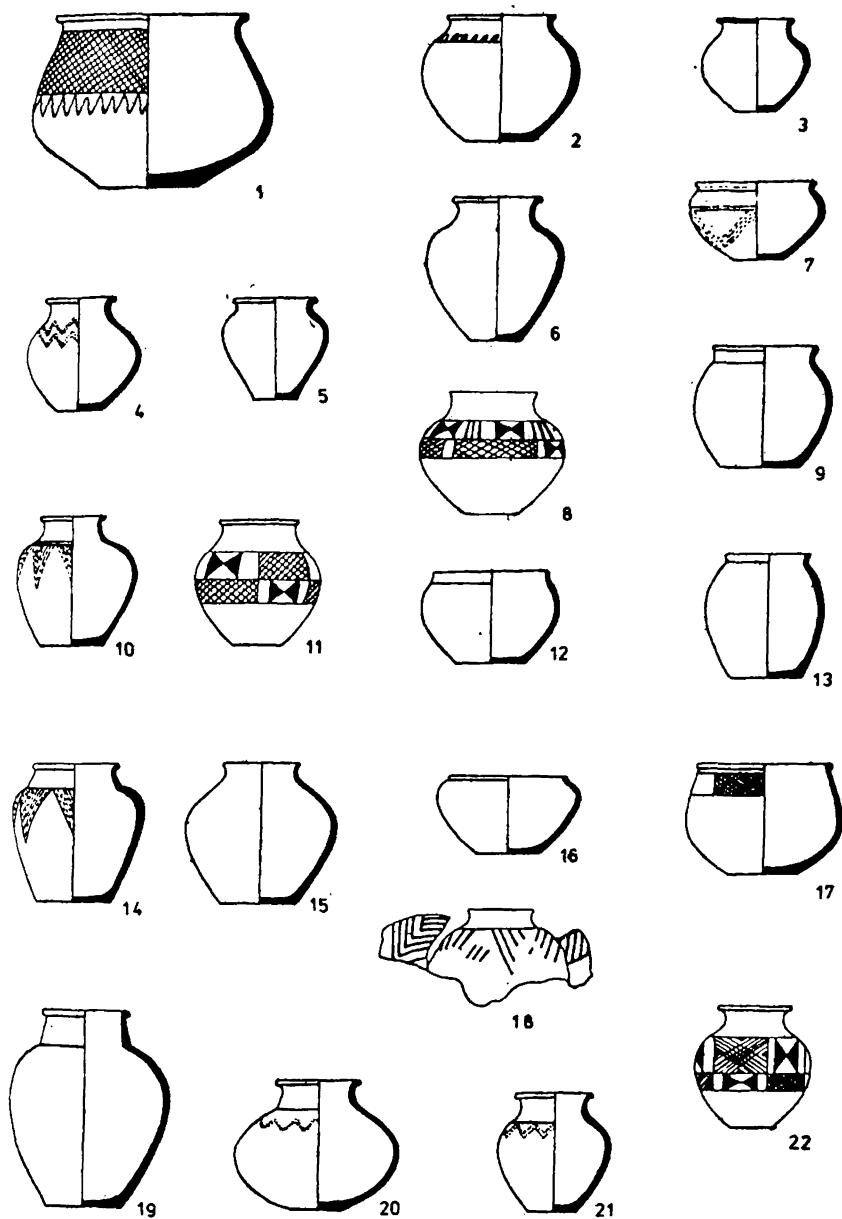
2-րդ շերտի պեղումները ցույց են տալիս, որ բնակատեղիի մեջողջ
հիմնական տնտեսական կյանքը կենտրոնացվել է քրի կենտրոնական հատվա-
ծում, որը շրջագծված էր պաշտպանական պարսպաշարով: Պարիսպը բացվել
է 30 մ երկարությամբ: Այն ունի 1,9-ից 2 մ լայնություն: Պատերը շար-
ված են հարդախառն աղյուսով, որոնք ունեն տարբեր չափեր /երկ. 38,40,
42,46, 48 սմ, ավելի հաճախ՝ 40 և 38, բարձ. 8 սմ/: Ամբողջ պեղմամասի
մակերեսով, 160 և 180 սմ խորության վրա զրանցվել են շատ ուժեղ հղե-
նի հետքեր: Այստեղ, տարբեր հորիզոններում, զրանցվել են հատակի և
ավերված կառույցների հետքեր, որոնք հարում են նշված պարսպապատին:
Այդպիսի մի կոցարանից շերտողոված խցանոթի մեջ գտնվել են հացահատի-
կի մնացորդներ, մի քանի սանդաթակեր և աղորիքներ, մանգաղի կայծքաբե-
նեղիներ և զնդած գույզի բեկոր: Մի փոքր հարավ, մեկ այլ ենթադրյալ
կացարանում, գտնվել են քրոնզե դաշույնի շեղք և ասեղ: Տարբեր մակար-
դակներում գտնվել են մեծ քանակությամբ հորեր, օջախներ, տարբեր ցթրե-
կ ուկրե գործիքներ և հատկապես բազմաքանակ խցեղեն, որոնց մեջ հանդի-
պում են նաև ամբողջական իրեր:

1-ին շերտի կոպիտ խոհանոցային խցեղենը, որ թվագրվում է մ.թ.ա.
20-19-րդ դ.դ., շարունակում է գոյատևել ճվարին շերտերում առանց որևէ
որակական փոփոխությունների: Մնացած խցանոթները նույնական են 2-րդ և
3-րդ շերտերի խցեղենին: Այն ներկայացված է հիմնականում սև փայլեց-
րած խցեղենով, որը 1-ին շերտի 2-րդ խմբի խցեղենի զարգացած և կատար-
յալ փուլն է: Հանդես են գալիս մինչև 65 սմ բարձրության խոշոր անոթ-
ներ: Հատկապես նրբանում է մանրածավալ սպասքը, որը երբեմն ունենում է
կրկնածև նստուկներ: Շուրթերի տակով անցնում է հորիզոնական լայն ակոս:
Նախորդ փուլի համեմատությամբ նշանակալիորեն լավանում է սևացման և
հատկապես անգործների փայլեցման որակը: Վերին շերտերի խցեղենն ունի
սև փայլեցրած, ազաթային, մակերես: Բայց կավի վրա սուր գործիքով

արված զծագարդին փոխարինում է ատամնավոր , , քայլող , դուռժիչը : Զարդանախշերը բազմազան են և բազմազան են կամարածն զծերից , հորիզոնական զարդագոտիներից , ներզծված կիսաշրջաններից և օվալներից : Հանդիպում են ձգված շեղակյուևներ , զիզգազածն զծեր և այլն : Վերջիններին շատ մոտ խեցեղեն հայտնաբերվել է Գեոյթեփի բլուրում , որն ընկած է Ուզբերլիկից 10 կմ հյուսիս-արևմուտք , Թոեղքյան դամբանաբլուրներում , Սամթավրոյում և Պրինսփիում /հորալային Օսեթիա/ : Ինչ վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհին , ապա նման խեցեղեն լավ հայտնի է Մուխանթափայի Կիրովականի , Արիվանքի , Ցամաքաբերդի , Լժաշենի և այլ հնավայրերից :

Վերին երկու շերտերում սև փայլեցրած խեցեղենի հետ հանդես է գալիս գունազարդ , կազմելով Ուզբերլիկիթեփի խեցանոթների 3-րդ խումբը : Այն միագույն է , արված սև ներկով՝ կարմիր հիմնագույնի վրա : Գունազարդը արվում է շուրթի վրա և անոթի վերին հատվածում : Այն արված է բավականին անփուլթ և իրենից ներկայացնում է մի քանի գույնահեղուղիներ , ալիքածն և զիզգազ զծեր , թեք ստվերազծված շեղակյուևներ : Մեկ դեպքում անոթի ուսին , կարմիր անոթի վրայից արված է սպիտակ անգոթի լայն գոտի , որի վրա սև ներկով զարդանախշ կա : Զարդարման այս եղանակը առկա է նաև Այգևանի խեցանոթների բեկորներից մեկի վրա , միայն այն տարբերությամբ , որ այստեղ սպիտակի փոխարեն հիմնագույնը մարմնագույն է : Ուզբերլիկի խեցանոթների վրա նկատվում են այնպիսի ավանդական զծեր , որոնք ծաղկում են միջին քրոնզի դարաշրջանում և ուշ քրոնզի դարի սկզբում՝ հաղես գալով այնպիսի հայտնի հուշարձաններում , ինչպիսին են Թոեղքի , Կիրովականի , Լժաշենի , Լոոի-բերդի հարուստ դամբանաբլուրները : Հատկապես հետաքրքիր է վերին շերտերում նստուկով մանրածավալ կոնցենների հանդես գալը , որը գիտվում է որպես հաստատուն մետաղական ձեռքի արտահայտություն խեցեղենում : Այդ առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում Կիրովականի , Թոեղքի ոսկյա և արծաթյա անոթները /ինչպես ծիծեռնակաքերդի կավե զավերը ։

Հայկական լեռնաշխարհի և Անդրկովկասի միջին քրոնզի դարաշրջանի մշակույթի ուսումնասիրության համար բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեն Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային ծայրամասում ընկած Թոեղքյան դամբանաբլուրները : Թոեղքյան դամբարանաբլուրը , որը պեղել է Ք.Ա.Արևմտյան 1936-47 թ.թ. , ունի մինչև 5 մ քառակուսի լիցք և խոշոր դամբանախցեր : Այսպես , նո՝ 36 դամբանախցի դամբարանաբար ունեն 175 քառ. մ մակերես : Խոշոր քարերով նրա պատերի շարվածքը պահպանվել է 4 մ քառակուսիք : Որոշ դամբանաբլուրների հիմնահողային դամբարանները /նո.10/ ունենին 8 մ խորություն , չափած լիցքի քառակուսիք :

Աղ. 38. Միջին բրոնզի դարաշրջանի խեցեղեն Հառիժից:

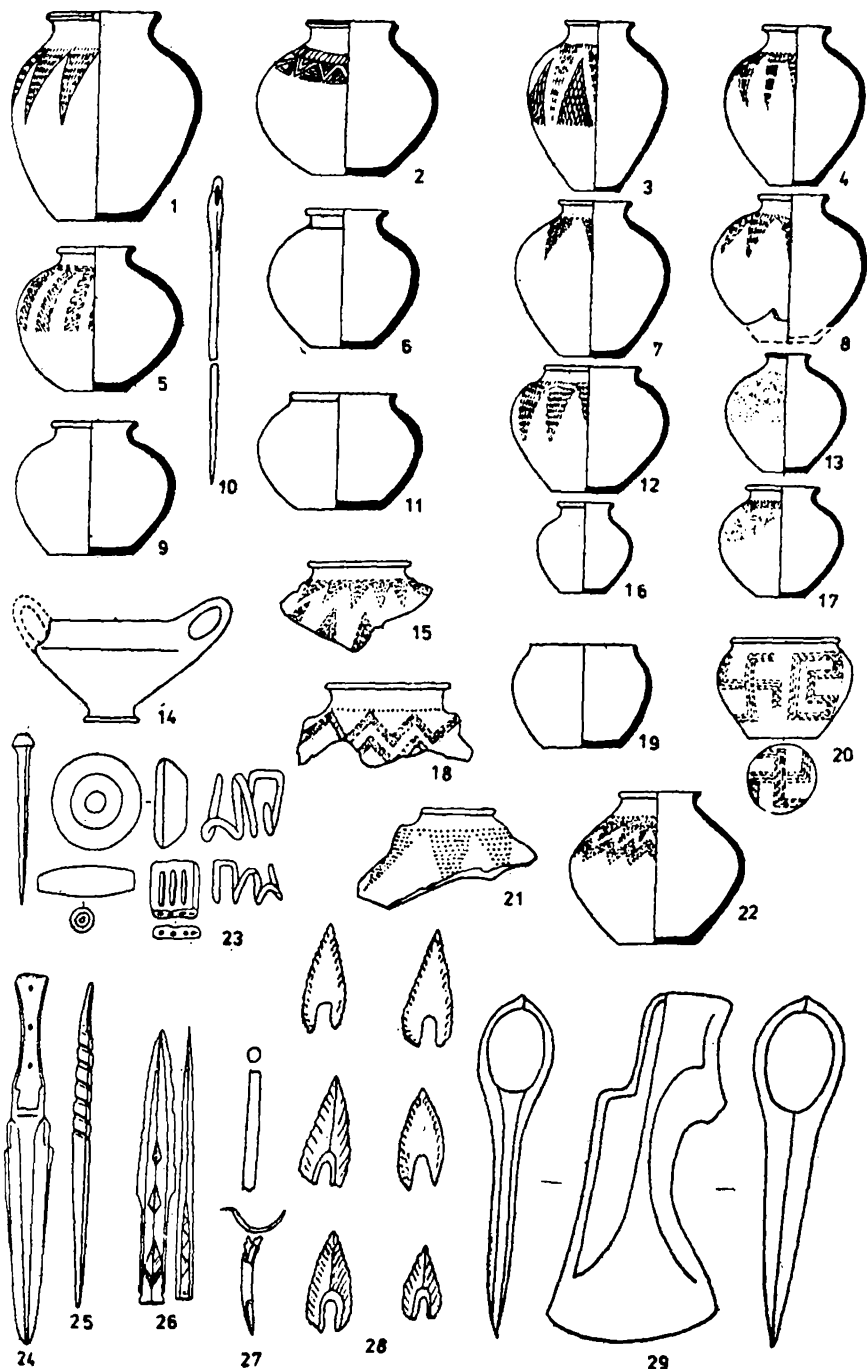
Նո. 17 դամբանադահի շափսերը հասնում էին՝ երկ. 14 մ լայն. 7,5, խոր. 6 մ: Հիմնահողային դամբանախցերը հաճախ մինչև 3 հազ. քառ.մ մակերեսով թմբի նկատմամբ արտակենտրոն տեղադրություն ունեին: Նման շափերը և տեղադրությունը բացատրում են, թե ինչու Թոեդքի բազմաթիվ դամբանաբլուրներ, ի տարբերություն մյուսների, մեզ են հասել անձեռնմխելի վիճակում: Թոեդքի միջին բրոնզեդարյան դամբանաբլուրներն առանձնանում են բազմազան թանկարժեք մետաղների՝ ոսկյա, արծաթյա զավաթների, հարդարանքի առարկաների, բազմազան զինանշանների զարդարման, ոսկյա շրջանակների, փայտյա իրերի ոսկյա երեսպատների առկայությամբ:

Թոեդքյան դամբարանաբլուրների գույքին բնորոշ գծերից մեկը գետնի հազվագյուտ լինելն է: Այստեղ գտնվել են մի քանի վանակառե և մեկ կայծքարե նեոսալք, մեկ խողովակաթառ նիզակ և դաշույնների երեք շեղք /մեկը, արծաթե, երկուսը՝ բրոնզե/: Զննարկվող դարաշրջանի Թոեդքյան դամբարանաբլուրների թաղումներն իրենց բնույթով քաժանկում են երկու տիպի՝ հիմնահողային դամբանախցերով և խուց չունեցող: Երկուսն էլ նախատեսված են անհատական թաղումների համար: Երկու տիպի դամբարանների թմբերը բաղկացած են խոշոր քարաքեկորներից և գետաքարերից:

Երբեմն առանց խցի դամբանաբլուրների լիցքը կարծես թե շերտավոր կազմվածք ունի: Այն է՝ ստորին շերտը բաղկացած է խոշոր քարերից, որոնց վրա լցված է կրաքարի խիճը, իսկ վերին լիցքը կազմված է միջին մեծություններից:

Զգված քառանկյունու տեսքով հիմնահողային դամբանախցերը կողմնորոշված են արևելքից արևմուտք: Խոշոր դամբանախցերը հատակներն, ինչպես Հյուսիսային Աովկասի Սայկոպյան մշակույթում, պատված են խսիրով: Դամբարանների զգալի մասը ունեին հիմնահողային խուցի թեքությամբ իջնող դամբանամուտք՝ „դրոմոս“, հիմնահողային դամբարան-խցերը ծածկվել են գերանաշարքով, որի վրա լցվել է դամբարանաբլուր կազմող թումբը: Քանի որ կենդանիների ոսկորները լավ էին պահպանվել, իսկ մարդու կմախքի ոսկորներ չեն գտնվել, կարելի է ենթադրել, որ դամբարանից դուրս կատարվել է դիակիզում, իսկ մոխիրը սփռվել է դամբարանում, որը լավ կապվում է խեթական թագավորների և դիակիզման ծիսակարգին: Ինչպես երևում է, հանգուցյալի անյուրնը ցերվել է փայտյա սալով, որոնցից մեկը գրեթե ամբողջությամբ պահպանվել է Սաբիտ-Ախա վայրում պեղված

29 դամբանաբլուրում: Մնացած դամբանաբլուրներում խցերի հատակներին պահպանվել են ինչպես անիվների թողած հետքերը, այնպես էլ անիվների փայտյա մնացորդները: Այստեղ երբեմն հանդիպում են նաև ցլերի կմախքի մնացորդներ և լավ պահպանված զանգեր: Այնպիսի տապալուրություն է ստեղծվում, կարծես թե դրվել են երկու ցուլի մորթիներ, որոնք այնպես են մշակվել, որ գլուխը և ոտքերը մնացել են մորթու վրա:

ի տարբերություներ հիմնադրային դաժանախցեր ունեցող դաժարաները, ստորգծեալ դաժանախուց շուկաները կառուցվում էին հողի մակերեսին և ունեին զրեթե նույն չափերը: Անկասկած, սրանք նույնպես զերանածածկ են եղել, որի վրա բարձրացել է դաժանաբուր կազմող թումբը: Ինչպես երևում է, սայլերի հետ մեկտեղ այստեղ դրվել են նաև փայլա մահիժներ, որի մասին է խոսում դաժարաններից մեկում մահիժները երեսպատող ոսկյա թիթեղը:

Երկու տիպի դաժանաբուրներին զուգահեռ խցեղենը ներկայանում է գլխավորապես անկանթ և երկկանթ խոշոր սափորներով, որոնք քստ թրծման քնույթի, արտաքին մակերեսի հարդարման և զարդանախշերի, բաժանվում են մի քանի խմբերի: Առանձնահատուկ խումբ են կազմում գունազարդ անոթները, որոնք իրենց հերթին ստորաբաժանվում են սև գունազարդով կարմիր անգոքապատ և սև, գորշավուն կամ դարչնագույն գունազարդերով սպիտակ անգոքապատ անոթների, որոնք զարդարված են ալիքանախշով, շեղանկյուններով, ալիքած Գծերով ստվերաԳծված ուղղանկյուններով, թռչունների պատկերներով, կիսաշրջաններով, շրջանակներով և այլն:

Այս խցանոթների հետ մեկտեղ հանդիպում են սպիտակ, ազուցված Գծազարդով սև փայլեցրած անոթներ: Այս անոթների զարդամոտիվները կազմված են քուրագծերից, պարույրներից, շեղանկյուններից, շախմատային դրոշմիչով արված նախշերը:

Թոեղքյան խցեղենի երրորդ խումբը կազմում են խոր կտրվածքներով արված, երկրաչափական զարդանախշերով, կոպիտ խցեղենը և սև փայլեցրած խցեղենը, որ զարդարված է ակոսավոր-ուռուցիկ զարդագոտիներով:

Թոեղքյան դաժարանաբուրներում խցեղեն արտադրանքի հետ մեկտեղ լայնորեն ներկայացված են մետաղե իրեր՝ հիմնականում զարդարանքի թանկարժեք առարկաներ և տարբեր անոթներ: Սրանց թվում հարկ է նշել բարձր, սևամեջ ոտքով շքեղ քրոնգե սկահակը, ոսկրե և արծաթե թասերը, դրվագման միջոցով սյուժետային հորինվածքներով զարդարված արծաթե Գծվածք և դուլիկը:

Գտնվել է նաև բարձրորակ ոսկյա Գծվածք, որը զարդարված է ալիքաԳծայով, լարայուսով և ազուցված բազմաԳույն քարերով: Բացի նշված անոթներից, Գտնվել են նաև ոսկյա մանյակների մեծ քանակությամբ դետալներ, ազաթե կուլոններ, ծարմանդներ, տարբեր թիթեղներ, խողովակած ուլունքներ, շթանդներ, կենդանիների արձանիկներ, ոսկյա Գինանշանների դետալներ, տարբեր կախիկներ, իրերի շրջանակներ և այլն: Արտադրանքի արվեստի անկրկնելի նմուշներ հանդիսացող այս իրերը ոչ միայն հասարակագրում են վարպետների անգերազանց արձեստիտալիԳմը, այլև ցույց են տալիս միջին քրոնգի դարաշրջանում հասարակության ներսում

եղան հսկայական սոցիալական և գույքային շերտավորման առկայությունը: Թվագրված իրերի շարքում բացառիկ տեղ ունեն հարուստ զարդարված արծաթ-յա զգվաթը և դուլլը: Գավաթը կլորացող հատակով, լայնացող սեամենջ նստուկով, գլանաձև անոթ է, որի իրանը պատում են դրոշմազարդ երկու զոտիները. դրանցից վերինում պատկերված է խիտոներ հազած ձեռքերին մեծ զավաթներ պահած, զայլի դիմակով 23 մարդկանցից կազմված մի թափո՞ղմանը ուղղված առանց թիկնակի աթոռի նստած մարդը, որի հետև-վում պատկերված է ծառ, իսկ առջևում եռոտանի զոհասեղան է, բարձր անոթներ և երկու երկարապուշ կենդանիներ/շներ/: Մտորի զարդագույն վրա պատկերված են իրար հետևից հաջորդաբար զնացող որձ և էգ եղջերու-ներ, եղնիկներ Ծիշտ նույնպիսի եղջերուներ և եղնիկներ են պատկերված արծաթե դուլլի զարդանախշերում: Դուլլի վերականգնված հատվածը ամբող-ջովին պատված է տեղական որսորդական Ֆաունայի տարբեր ներկայացուցիչ-ների պատկերներով՝ այծերով, կիտարներով, այծյամներով, երկու տեսակի վարազներով: Պատկերված կենդանիներից մի քանիսը խոցված են նետերով: Մա ցույց է տալիս, որ այստեղ պատկերված է որսորդական տեսարան:

Միջին բրոնզի 2-րդ փուլի նյութեր հայտնաբերվել են նաև Էլաոի դամբարանադաշտում: Այստեղ գտնված գունազարդ անոթները ներկայացված են կարմիր, անգորապատ մակերես ունեցող խոշոր, լայնաբերան մափորներով որոնց վերին մասը զարդարված է գույզ գիզագնեերով, ուղղահայաց թեք գծերով՝ ստվերազնված շերտփանման, եռանկյունաձև զարդանախշերով, բազմաշատ եռանկյունիներով, ցանցադաշտ և ջրային թռչունների պատկեր-ներով: Գտնվել են նաև ծաղկաշղթաներով, շախմատաձև զարդերով, ստվե-րազնված եռանկյունիներով, շրջանակներով նախազարդված գունազարդ քրեղաններ: Բացի գունազարդ անոթներից, գտնվել են նաև շագանակագույն, վալեցրեձ մակերեսով խոր քրեղան /մեկը՝ բուսակով/ և գորշ, խոշոր հիդրաներ:

Միջին բրոնզի դարաշրջանի եզակի հուշարձան է նախիի շրջանի Բա-րաշամբ գյուղի մոտ /1987 թ. պեղված խոշոր դամբարանը, որը 30 մ տը-րամագծով, 1,5 մ բարձրությամբ քարե լիցքով դամբանաբլուր է: Թաղու-մը կառարվել է մայր հողի մակերեսին, որի համար ընական, ոչ բարձր թմբի վրա մեղքված, խոշոր քարերով ուղղանկյուն թաղման հրապարակ է պատրաստվել, այն երկայնական առանցքով ուղղված է արևելքից արևմուտք: Հատակը պատվել է կտորով, որի վրա էլ սփռվել է դիակիզված աճյունը: Թաղումը ուղեկցվում է շատ հարուստ գույքով և զոհաբերված խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններով, վայրի կենդանիներով և թռչուններով:

Ուղեկցող գույքը ներկայացված է գտածոների հետևյալ խմբերով:

Զեւեւ: 1/ Կարմ լեզվակով, եռանկյունաձև շեղբով բրոնզե դաշույն լեզվակի վրա բուսակի ամրացնելու համար անցք է արված:

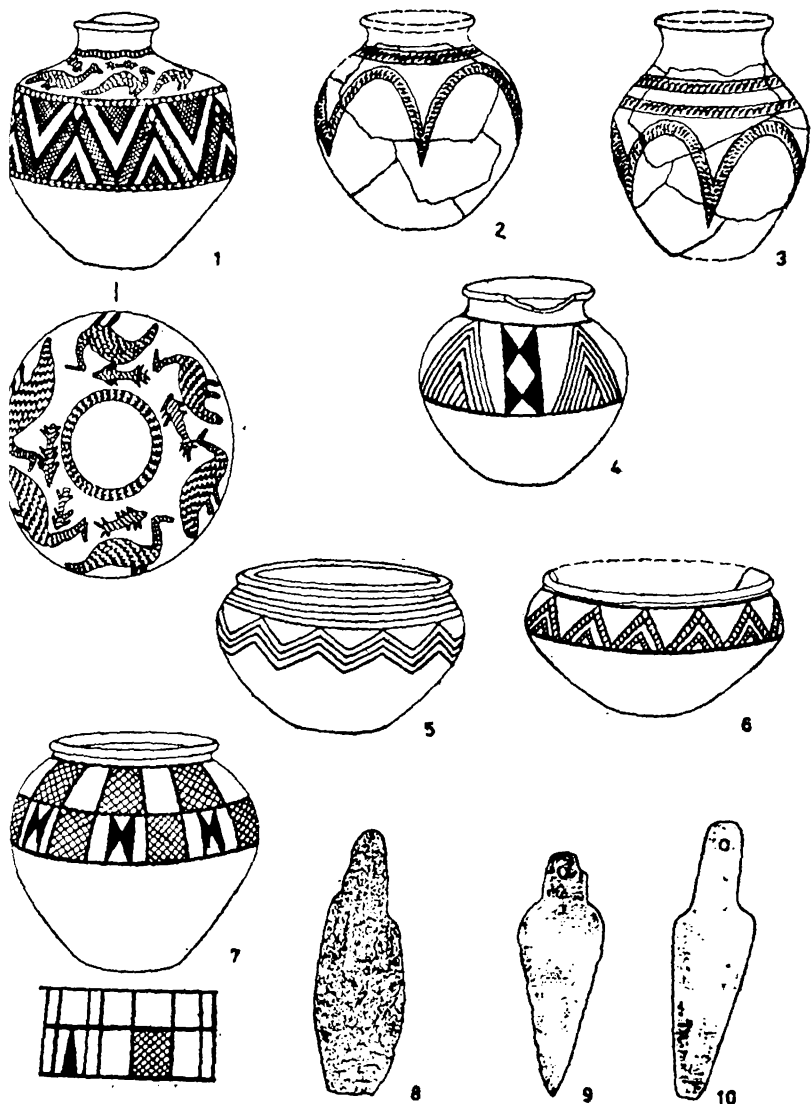
2/ Կիսալուսնածն սայրով և հենածողով արծաթյա սակր: 3/ Ջրահաշապկի երկու կոմպլեկտ, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած է փորը պահպանող ուղղանկյուն թիթեղից և մամլապատ կետագարդով ու գործվածքին կամ կաշվե հիմքին կարելու համար անցքերով երկու խոշոր զրահակոճակներին:

Մասքը: 1/ Թաղման հրապարակի կենտրոնում, երեք ոչ մեծ ցարերի վրա դրված էր ցածրադիր իրանով, նեղ-ձգվող վզով երկկանթ կաթսա, որի մեջ գտնվեցին թռչնի ոսկորներ և Թաղման հրապարակի ծածկի գերանի մնացորդներ: 2/ Խեցանոթներ, որոնք ենթակայացված են բաց գույնի աստառով, սև փայլեցված և անփայլ մակերեսով անոթներով՝ զարդարված զծագարդով, կետագարդով և զծիներով:

Իշխանության խորհրդանիշներ: Բացի արծաթյա սակրից, սրտեց թվին է դասվում զինանշանի զավազանի զազաթին ամրացվող քրնոզե սկավառակը: Մա ունի մի փոքրիկ /կտորված/ լեզվակ, որի վրա զավազանին ամրացնելու համար անցք է արվել: Ընդ որում, այդ զավազանը պատվել է ոսկյա պարուրածն և արերի զալարներով:

Ջաղդալանց: Գտնվել է երկու մանյակ: Առաջինը բաղկացած է լեռնային քյուրեղապակու, սարդիոնի, կարնեոլի, ինչպես նաև մեծ քանակությամբ ուռուցիկ, մանր ոսկյա ուլուկներից: Մանյակի կենտրոնում կան խոշոր, հարթ, ծվածն հղկված սարդիոնիքս և երկու խոշոր, գլանածն, ոսկյա ուլուկներ, որոնք պատրաստված են բարակ թիթեղից և զարդարված են մամլապատ զարդով: Այստեղ գտնվել են նաև զանգվածեղ ոսկյա թիթեղից երկու ժողմանդներ: Մրտեց արտաքին երեսը զարդարված է ևրահյուս ,վազող պարույրներով, որոնք այնպես են զողվել թիթեղին, որ պարույրների յուրաքանչյուր զալարը, դեպի կենտրոն աստիճանաբար բարձրանալով, ստեղծում է պարույրների կոն: Հեկառակ կողմում կան խողովակածն երկարավուն հանգույցներ՝ թելի անցկացման կամ հիմքին խելու համար: Մրկորողը բաղկացած է ուռուցիկ, մանր ոսկյա ուլուկներից, և զիշերից արված և կապույտ շաղախից ուլուկներից: Գտնվել են նաև քրնոզե և արծաթյա շքասեղներ, որոնք զնդածն զլթիկների տակ, դողերին ունեն անցք: Արդուզարդի իրերից հարկ է նշել նաև ,վազող պարույրով, զարդարված շրջանածն ոսկյա կախիկը:

Բացի նկարագրված իրերից դամբարանում գտնվել է երկու զավթ: Մեկը պատրաստված է ոսկյա թիթեղից և ունի ներքևում նեղացող, զլանածն իրան և ոսկյա նրբաթիթեղ երեսապատի մեջ առնված քրնոզե սկավառակածն նստուկ: Շուրթը մկված է դեպի դուրս: Գավաթը զարդարված է դրոշմով արված գոտիներով, որոնք կազմում են իրար մեջ սովորագծված անկյունների տեսքով ուռուցիկ շարք:

Աղ. 40. Միջին բրոնզի դարաշրջանի զարդաներ
Եւթից, Ամուլից:

Երկրորդ զավաթը պատրաստված է արծաթից և ունի վերը նկարագրված օրինակի ձևը, սակայն ավելի քարծր նստուկով: Գավաթի ընդհանուր քարձրութունը 13 սմ է, նստուկի քարձրութունը՝ 2 սմ, իսկ վերին մասը տրամագիծը 10սմ է: Գավաթն ունի 6 զարդագոտի, որոնց վրա դրոշմըված են տարբեր պատկերներով ստեղծված տեսարաններ: Վերին /առաջին/ պատկերագոտում ներկայացված է վարագի որս: Որս է անում նետ ու աղեղով նետածիզը: Որսի դրվագին մոտենում է առյուծների և ընձառյուծների շարանը, որոնցից երկուսը հարձակվում են վարագի վրա: Երկրորդ զարդագոտու վրա պատկերված են ,արքայական խնջույք, , ծիսական տեսարանը, զինված ջոկատներ և մարտի տեսարաններ: Երրորդ զարդագոտին ներկայացնում է ընդդիմամարտող կողմերից. մեկի հաղթանակ, ավարի զրավում, գերիների մահապատիժ, ալեգորիկ տեսարաններ /,,հռչակում,, և այլն/: Չորրորդ զարդագոտու վրա պատկերված է առյուծների և ընձառյուծների իրար հաջորդող շարան: Հինգերորդ զարդագոտու /նստուկի վերա/զարդը ներկայացված է նետած և վերջույթներով, երեսունութ թերթանի վարդյակով: Վեցերորդ զարդագոտին /եզրագծում է նստուկը/ պատկերում է առյուծների և ընձառյուծների ,հերալդիկ,, զիմակայութունը:

Ամյունը թաղելուց և ուղեկցող գույքը տեղադրելուց հետո թաղման հրապարակը, ըստ ամենայնի, ծածկվել է գերաններով: Գերանները դրվել են հրապարակի լայնքով, հյուսիսային պատից դեպի հարավայինը: Այդ են վկայում կաթսայի մեջ գտնված գերանի մնացորդը և նրա ուղղվածությունը: Թաղման հրապարակի շուրջը /պատերից դուրս/, շատ տեղերում նկատվում են ծիսական գոհաքերության հետքեր: Հուղարկավորության և թաղման ծիսակարգից հետո լցվել է եզրերում ցածրացող դամբնաթումբը: Դամբանախմբի կենտրոնական, ամենաբարձր մասում կանգնեցվել է Ֆալլածե քանդակ: Գերանածածկի փռելու հետևանքով հետագայում դամբնաթումբը փլվել է թաղման հրապարակի վրա: Թաղման ձեսի և գույքի ուսումնասիրութունը հնարավորութուն է տալիս քարաշամբում: պեղված այս դամբանաբլուրը վերագրել միջին բրոնզի դարաշրջանի Քոնդը-կիրովականյան մշակութթին, այն թվագրելով մ.թ.ա. 2-րդ հազ-ի 1-ին քառորդով: Հարկ է նիել, որ քարաշամբի դամբանաբլուրը Անդրկովկասի տարածքի ամենահարուստ թաղումների թվին է դասվում: Այն, ըստ ամենայնի, վաղ պետականությանը բնորոշ բազմաթիվ գծերով, խոշոր ցեղային միության առաջնորդի թաղումը: Բացատրիկ զիտական հկտաքորություն է ներկայացնում արծաթե զավաթը, որի վրա դրվագված տեսարանները հսկայական լրատվութուն են պարունակում միջին բրոնզեդարյան Հայաստանի հոգևոր և նյութական մշակութի ուսումնասիրության մասին:

Միջին բրոնզեդարի վերջին փուլի առաջնակարգ հուշարձան է Բ.Բ. Դիտորովսկիի կողմից 1948 թ. պեղված Կիրովականի դամբանաբլուրը:

երեսուն քառ. մ մակերեսով, 3 մ խորությամբ հիմնահողային պատերով դամբանախուցը ծածկվել է զերանն սյուների վրա հենված սալաքարերով: Դամբարանում դրվել են կնոսգարդերով զարդարված, սև փայլեցրած և կարմիր հիմնագույնով, սև զուսագարդումով անոթներ: Անոթների մոտ գտնվել են ոսկյա թաս և արծաթյա 4 անոթներ՝ դուլլ, զավաթ և կանթավոր երկու ջածակ: Դամբարանի կենտրոնում, բրոնզե զամերով և արծաթյա թիթեղներով զարդարված փայտյա մահմի վրա, ըստ երևույթին սփռվել է դիակիզված ամյուներ: Այստեղ գտնվել է ոսկյա և սարդիոնե ուլունքներով հարուստ մանյակ: Առանձին հեռացրորթյուն են ներկայացնում Կիրովականի դամբանաբուրից գտնված աշխատանքի գործիքները և զենքը: Արանց թվին են պատկանում սակր-կացիներ, հարթ կացիներ, դուրը, բրոնզե կնոիք, երեք դաշույններ և նիզակի ծայրը: Այստեղ գտնվել է նաև խոշոր բրոնզե կաթսա:

Կիրովականի դամբանաբուրի ոսկյա թասը պատրաստվել է միաժուլյ ոսկյա թիթեղից: Նրա լայնացող մասում, երկու զարդագոտիների միջակայքում, դրոշմով արված են երախները թաց, գուլգ-գուլգ, դեմ-հանդիման վեց առյուծների ուռուցիկ պատկերներ: Իր ձևերով այս օրինակը հիշեցնում է Քոնդրի 7-րդ դամբանաբուրի անզարդ թասը, իսկ նման ոճավորված առյուծների պատկերներ կարելի է տեսնել Քոնդրի 15-րդ դամբանաբուրի ոսկյա , , թմբուկի, , վրա: Կենդանիների պատկերազրման ոճը շատ լավ աղերսվում է խեթական մշակույթի որոշ հուշարձանների հետ:

Ոչ մեծ արծաթյա թասը զարդարված է շուրթից կախված կիսաշրջաններով, որոնք հիշեցնում են լծաշենի և Ուզբեկիկթեփի 2-րդ շերտի անոթների զարդամոտիվները: Մտտ հեռացրցիր են Կիրովականի դամբանաբուրի երկու արծաթյա զավաթները և դուլլը, որոնք տանձնանում են բրնակների քարձր դիրքով և աղերսվում են Ոսկեվազի գուլնազարդ զավաթների բրնակների հետ: Նշված իրերի բրնակների, ինչպես և զավաթների ձևերը իրենց գուլգահոններն ունեն խեթական շրջանի Փոքր Ասիայի և հունական խցանոթներում, ինչպես նաև Ալաշա-հոյուկում և Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններում: Արծաթյա դուլլի իրանը ձևերով աղերսվում է Քոնդրի 16-րդ դամբարանի և Ալաշա-հոյուկի զավաթներին, բրնակի և հատակի ձևերով՝ Վաթիոյի /Հունաստան/ զավաթներին: Գտնված բրոնզե իրերը իրենց գուլգահոններն ունեն Հայաստանի 8 անդրկովկասի տեղական արտադրանքի նմուշներում: Այսպես, ասիմետրիկ բրոնզե սակրը, որը անդրկովկասյան ուշ բրոնզի դարի սակրերի նախատիպն է, աղերսվում է նավուրի /Հայաստան/ Գրմ-գելի /Վրաստան/ և Խորեշի /Դաղստան/ սակրերի հետ: Այս նույն հավաքածուի ժողով կացիներ՝ համեմատաբար կարճ, կիսակլոր աշխատող սայրով, նույնպես կապող օղակ է վաղ բրոն-

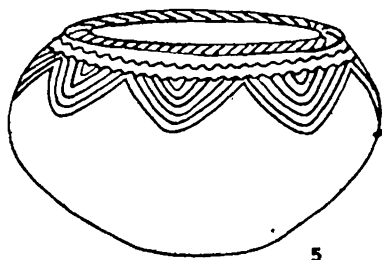
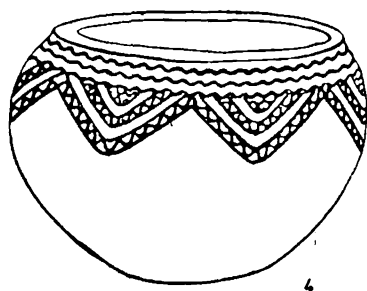
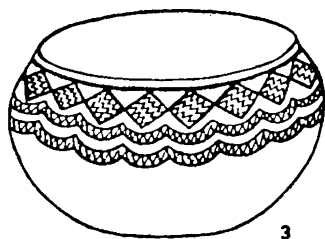
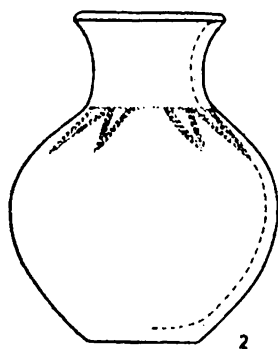
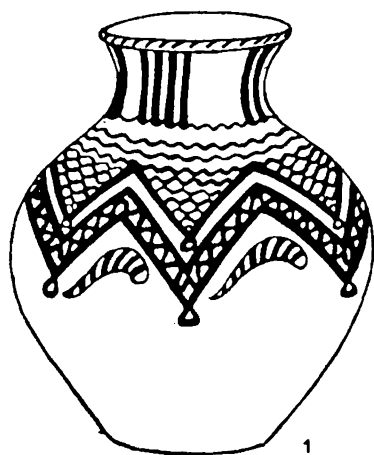
գեղարի տափակ կացիւնների /մերձերևանյան գանձը/ և ուշ քրոնզի դարում մեծ տարածում գտած նմուշների միջև: Յրոնզե խողովակաթաղ դուրը նույնպես իր բազմաթիվ գուգահեոներն ունի Լժաշենի, Սևանի, Տուրուսի ուշ քրոնզեդարյան դամբարաններում: Լավ է պահպանվել պղնձե թիթեղներից պատրաստված կաթսան: Այն ունի կլորացող հատակ, մի փոքր նեղացող իրան և շուրթին ուղղահայաց ամրացրած բարձր երկու բռնակներ: Կաթսայի հետ գտնված խողովակակոթաղ քրոնզե կեռիկը, անկասկած, ծառայել է կաթսայից միս հանելու համար: Դամբանաբլրում գտնված երեք դաշույններից արևայիկ տեսք ունեն: Բոլորն էլ տերեածն են: Յրանցից մեկը ուսին ունի երեք անցք՝ կոթաղի ամրացնելու համար, մյուս երկուսն ունեն լեզվավաններ: Նման դաշույնները լայն տարածում ունեին Միջագետքում, Կիլիկիայում, Փոքր Ասիայում, ինչպես նաև Անդրկովկասում և Հյուսիսային Կովկասում: Ինչ վերաբերում է խողովակակոթաղ նիզակին, ապա այն շատ լավ աղերսվում է Թոեղքի, Լժաշենի, Հառիժի, Նովիի, Կվասաթալիի, Ավազբլուրի և նման հայտնի հուշարձանների այդօրինակ նմուշներին, որոնց վրա նույնպես նկատելի է փոքրասիական օրինակների ազդեցությունը:

Այլ գտածոների թվում հատկապես առանձնանում են սկավառաձև, խողովակաձև ուլուլեքներն ու բաժանարարները, ինչպես նաև հրաշալի հղկված գնդաձև սարդիոնե ուլուլեքները: Գտնվել են նաև մեծ ցանակուլթամբ ոսկյա նրբաթիթեղի բեկորներ, որոնցով քստ երևույթին երեսապատել են փայտյա զարդատուփերը: Ինչպես տեսնում ենք, Կիրովականի դամբանաբլրի իրերի որոշ մասը պատրաստվել է փոքրասիական արտադրանքի ձևերի ազդեցության ներքո: Կիրովականի դամբանաբլուրի խեցանոթների ձևերում, ինչպես նաև Հայաստանի և Անդրկովկասի այլ հուշարձանների նյութերում հանդիպում են փոքրասիական-էգեյան արտադրանքի ձևերը կրկնօրինակներ, ինչպես, օրինակ, Թոեղքի անոթների հորիզոնական ունկները կամ Կիրովականի սև հիդրիաների մեանդրե զարդերը: Բոլոր այս իրերը տեղական ծագում ունեն, բայց անկասկած է նաև այն, որ քրոնզագործ և խեցեգործ վարպետները ծանոթ են եղել փոքրասիական արտադրանքի ձևերին:

Միջին քրոնզեդարի վերջին է վերաբերում Շամշադինի Արծվաբերդ /Ղըրի/ գյուղում 1964 թ. բացված դամբարանը: Դամբանափոսք ունեցել է մի փոքր կլորացող անկյուններ, իսկ նրա վերին եզրերը շարված էին զետաքրարելով: Դամբարանի հատակը պատված էր վառված հողով և մոխրով, այսինքն՝ դիակիզումը կատարվել է դամբարանի ներսում: Այստեղ գտնվեցին երեք խոշոր, անկանթ գունազարդ սափոր, սև, նմանօրինակ սափորի բեկոր, մեկ բաժակ և մի ցանի այլ սև անոթների բեկորներ: Բացի հազի-տական նյութերից, գտնվեցին 5 խոշոր երջերավոր աստուկների կմախքի

15 ոսկորներ և մեկ զանգ, երկու մանր եղջերավոր անասունի ոսկորներ, 4 ձիու կմախքի յոթ ոսկորներ, երկու շան ոսկորներ, 6 եղնիկի վեց ոսկորներ, որ վկայում է այն մասին, որ այստեղ թաղվածը ունեցել է մեծ հոտ և եղել է որսորդ: Գուևագարդ անոթները պատված են կարմիր անգոթով, որի վրա սև ներկով արվել է բարդ զարդանախշ՝ բազմաձև՝ զիգ-զագազարդերով, որոնց միջև եղած դատարկ տարածությունները զարդարվել են ալիքանախշով, թռչունների պատկերներով և սկավառակներով: Թոեղք-կիրովականյան մշակույթի վերագրող նման խեցանոթներ հայտնի են Թոեղքից, Կիրովականից, Գառնիից, Նախիջևանից, Կարմիրգյուղից /Կամոյի շրջան/ և մ.թ.ա. 18-16-րդ դ.դ. թվագրվող մի շարք այլ հուշարձաններից:

Միաժամանակ, նույն մշակութային շրջաններին վերագրվող նյութեր են գտնվել 1962 թվականին, էջմիածնից մի քանի կմ հարավ գտնվող Խաթունարի գյուղը տանող Ճանապարհի պեղված և ավերված չորս դամբարաններից: Դամբարանների ծանրը հնարավոր է վերականգնել պեղված առանձին դամբարանի օրինակով, որը մեծ քառակուսի հիմնահողային խուց /պստերի երկարությունն ու լայնությունը 2,4 մ է/, որի ծածկը չէր պահպանվել: Կմախքը գտնվում է խցի կենտրոնում, ջարդոտված կավանոթների տակ: Գուլքը բաղկացած էր սև, կարմիր անգոթապատ և գուևագարդ տարբեր անոթներից, որոնք իրենց ծներով շատ մոտ են Կիրովականի դամբարանի նյութի թերին: Իրենց ծնով վերոհիշյալ նյութերից չի տարբերվում նաև վանդակաձև նետասլացները, մանր ուլունքները, ագաթն և սարդիոնն հրաշալի հղած ուլունքները, բրոնզե դաշույնը, որի վրա պահպանվել են փայտյա պատյանի հետքեր: Խցի ծնով առաջինը չի տարբերվում և 5-ը, որն ընկած է նրանից 5 մ հարավ: Այստեղ բացի թաղվածի կմախքից գտնվել են նաև ցլի կամխքի մի մասը, մեծ քանակությամբ կավանոթներ, որոնք ներկայացված են կարմիր անգոթապատ, սև հիմնագույնով, բարձր վզով, երբեմն բերանները ծածկող քարե կափարիչներ ունեցող սափորներով, սև և կարմիր ցրեղաններով, մեծ, կարմիր անգոթապատ հիդրիայով: Բացի կավանոթներից գտնվել են և և 11 վանդակաձև նետասլաց, բրոնզե լեզվակավոր դաշույն՝ դաշուևակալի համար օղակներով: Նույն ժամանակի գտածոներ հայտնաբերվել են 1900 թ. է.Ռ.Ռյոսսերի կողմից Կարսի մարզի Ջարիշատ գավառի Փոքր Պարզետ գյուղում: Այստեղ գտնված սև փայլեցրած անոթների բեկորները զարդարված են ծապավենաձև գոտեզարդով և եռանկյունիներ կազմող կարմ գծիկներով, որոնց վրա պահպանվել են սպիտակ ազուցվածքի հետքեր և իրենց գուգահեռներն ունեն Կիրովականի, Թոեղքի և այլ համաժամանակյա հուշարձաններում:

Սղ. 41. Միջին ցրոնգի դարաշրջանի խեցեղեն նւտից:

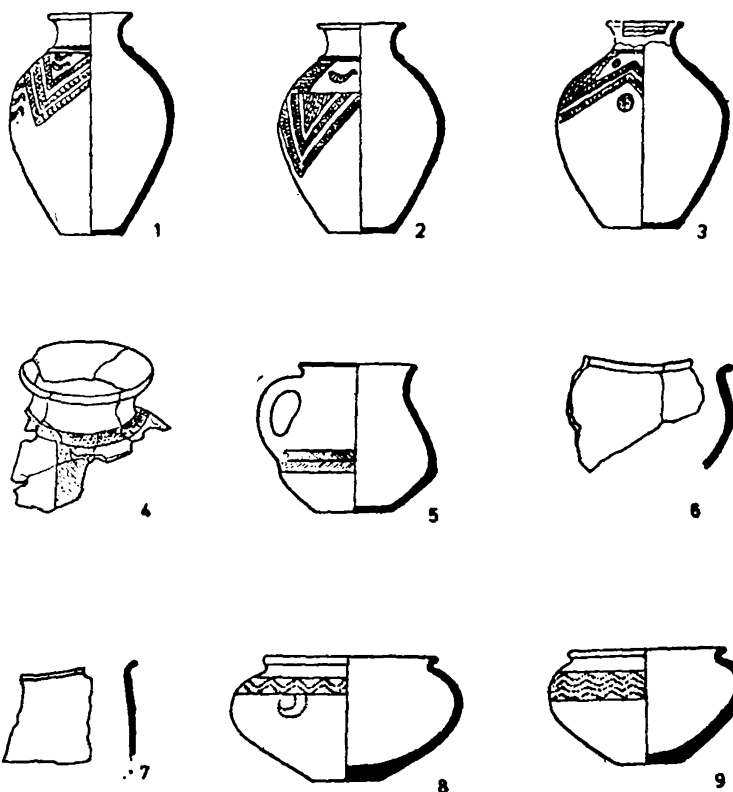
Միջին քրոնզեղարի 3-րդ փուլի ուսումնասիրության համար մեն նշանակություն ունեն Ս.2.Գևեջյանի կողմից Լոռի-քերդում կատարած պեղումները: Այստեղ պեղվել են ինչպես դամբարաններ, այնպես էլ մի քանի կացարան: Այդ խոշոր բնակատեղին գտնվում է Լոռի-քերդ գյուղի դիմաց, Ստեփանակերտից 3 կմ հեռավորության վրա, Միսխանա գետի ձախ, բարձրադիր ափին: Շինություններից մեկում կատարված պեղումները ցույց տվեցին, որ այն բաղկացած է 4 միացված սենյակներից՝ կազմելով 230մ² մակերեսով խոշոր համալիր: Արտաքին պատերի հաստությունը 2,5 մ է, իսկ միջնապատերինը՝ 1,2 մ: Արևելյան պատի կենտրոնական մասին արտաքին կողմից հարում էր կիսակլոր, քարերով լցված մի տարածք, որն, ըստ երևույթին, ծառայել է որպես ընմահաթակ: Ամբողջովին պեղվել է միայն մեկ սենյակ: Սրա հատակին գտնվել են տարբեր կավանոթների, աշխատանքի գործիքների՝ աղորիքների, սանդաղների, սրոցների, կոկիչների, քերիչների, մանգաղների վանակառե ներդիրների քեկորներ և եռանկյունաձև վանակառե նետասլացներ, որոնց եզրերով լավ մշակված են, իսկ հիմքում ունեն փոսիկներ: Խեցանոթների քեկորները սև, փայլեցված են, զարդարված դրոշմազարդով: Դուրզի անիվի վրա պատրաստված զնդած կմուժների, նրբախեցի զավերի այս քեկորների զարդանախշերը կազմված էին զարդաշերտերից, անկյուններից, մենադրներից և ուռիղ գծերից:

Գտնվել է կեռ-գծերով արված ալիքանախշով զարդարված զավե քեկոր: Բնորոշ զարդամոտիվներով նման խեցանոթները հանդիպում են միջին քրոնզի թագավորի հուշարձաններում՝ Լժաշեն, Հառիժ, Կեթի, Ուզունիկի մեծ և այլն ու թվագրվում մ.թ.ա. 17-15-րդ դ.դ.-ով: Բացի ամրոցի պեղումներից, այստեղ բացվել են տարբեր դարաշրջանների դամբարաններ, որոնցից 6-ը վերաբերում է միջին քրոնզի դարաշրջանին: Սրա երկարությունը հասնում է 5,5 մ-ի լայնությունը՝ 3 մ-ի: Այն ուներ եռաստիճան կեղծ թաղ և ծածկված էր խոշոր սալաքարերով: Խուցք մեկ անգամ ևս թաղում կատարելու համար օգտագործվել է մ.թ.ա. 7-6-րդ դ.դ.-ում, որի պատճառով հիմնական թաղումից պահպանվել են քիչ քանակությամբ իրեր, ինչպես նաև ձիերի գանգեր և վերջույթներ, որոնք դրվել են հորավարակելյան պատի անկյուններում: Խցի հենց այդ հատվածում էլ պահպանվել էին քրոնզե կաթսան, կեռիկը և ամբողջական քրեղանը: Մնացած կավանոթները, բացի մի զավաթից, շարդոտված վիճակում սփռված էին խցի հատակին: Խեցեղենը ներկայացված է միագույն գունազարդումով, ինչպես նաև սև, փայլեցրած և գորշ, անփայլ անոթներով: Գունազարդ անոթներից պահպանվել են խոշոր հիդրայի և կմուժի վզի մի մասը և շուրթերը: Կարճ գծիկների, ալիքանախշի, հորիզոնական գծերի և ժանյակների տեսքով զարդանախշը արված է սև ներկով և աղերսվում է կիրովականի, Քոնդոթի, Նժդիսանի, Փոքր Գարգետի զարդաներին: Սև, փայլեցրած խեցեղենը ներկայացված է

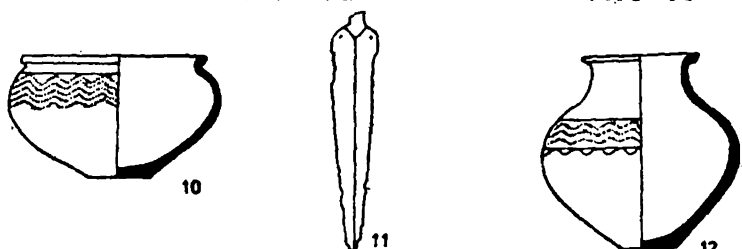
մեծ կմուժներին, բարձր վճով սափորների բեկորներով՝ զարդարված գույզ տկոսներով, ծեփածո շրջանակներով, ցանցադաշտով սավերազնված շեղանկ-յուկներով, այլիքածն զարդաձևերով և այլն, որոնք արված են սեղմու-մով, ասամաղրոշմով, ինչպես նաև փայլանախշով, որը մեծ տարածում է ստանում ուշ քրոնզի դարում: Նման զարդաձևեր բնորոշ են կիրովականի, Լճաշենի, Ուզերի կթեփի միջին շերտերին, Մուխանաթթափային, ուշ Կարմիր բերդին և միջին քրոնզեդարյան այլ հուշարձանների: Քննարկվող դամբարանի մետաղական իրերը ներկայացված են պղնձե կաթսայով և կիրո-վականյան նմուշը կրկնող քրոնզե կեռիկով:

Պատահականորեն բացված այս դարաշրջանի ղամբարաններից հարկ է հիշատակել երկուսը: Սրանցից մեկը բացվել է 1966 թ., եղեռնի զոհերի հիշատակին կառուցվող հուշարձանի շինարարության ընթացքում: Սև խեցա-նոթների մի այլ հետաքրքիր խումբ են կազմում նոր Բայեզետում /Կամո/ 1956 թ. ավերված դամբարանի նյութերը: Այն բաղկացած է կեռ-գծերով՝ արված, սպիտակ, ազուցված զիզազներով զարդարված, սև, փայլեցրած եր-կու սափորներից և չորս խոր քրեղաններից, որոնք նույնպես զարդարված են զիզազանախշով: Այս դամբարանում գտնվել են նաև հնդկական ընկույ-զի կիսակնդկի տեսքով չորս քրեղաններ, որոնք Հայաստանում հանդես են գալիս մ.թ.ա. 3-րդ հազ-րից: Այս անոթները զարդարված են անկանոն տեղա-դրված խազազների փնջերով: Նմանաձև երկգույն, գունազարդ քրեղաններ գտնվել են նոր Բայազետի մեկ այլ ավերված դամբարանից: Սրանցից մեկը զարդարված է բաց դեղնավուն հիմնագույնի վրա կարմիր և սև ալիքանախ-շերով, մյուսները՝ սև և կարմիր գույներով արված երկշար եռանկյունի-ների շերտով, որոնց տակով անցնում են կարմիր և սև գույնի ուղղահա-յաց՝ պարույրներ ունեցող ալիքանախշեր: Մեկ այլ հետաքրքիր գունազարդ անոթների խումբ հայտնի է Երևանի Հյուսիսային ծայրամասի՝ Սևանի և Քանաքեռ տանող Օսնապարհների հատման մասում, շինարարական աշխատանք-ների ընթացքում ավերված դամբարանից: Հիմնահողային դամբանախցում բացի աճյունի մնացորդներից գտնվել են գունազարդ սափորներ և մի քա-նի քրեղաններ, որոնցից մեկը նույնպես պատված է գունազարդով: Վառ կարմիր անզոքապատ սափորները զարդարված են շերտներով, հորիզոնական գծերով, ալիքանախշով, իսկ անոթների շուրթերը՝ սև ներկով արված կարճ գծիկներով: Այս անոթների հետ մեկտեղ գտնվել է եռանկյունաձև, լեզվա-կավոր դաշույն: Այս համալիրի գտածոները իրենց աղբյուրներն ունեն թուրքի և հատկապես կիրովականի նյութերում և թվագրում են մ.թ.ա. 17-16-րդ դ.դ.-ով:

Միջին քրոնզեդարի ապարտական փուլին է վերաբերվում Արուճի 3 դամբանաբլուրը, որը թվագրվում է մ.թ.ա. 16-15-րդ դ.դ.-ով: Այստեղ դիտարկվումը կառարվել է ընդարձակ , քարակղում, : Դամբարանում

Աղ. 42. Միջին բրոնզի դարաշրջանի գտածոներ, նկ. 1-7,
11 Արծվաքերդից, նկ. 8-10, 12 Դիլիջանից:

Աղ. 42. Միջին բրոնզի դարաշրջանի գտածոներ, նկ. 1-7
11 Արծվաքերդից, նկ. 8-10, 12 Դիլիջանից:

գտնվել են կարմիր հիմնագույնի վրա սև և սպիտակ ներկով արված գունա-
զարդ խեցանոթներ և մեկ եզակի բազմագույն զարդանախշով, սպիտր, որի
վրա պատկերված է կարմիր եղջիկի վրա սև զայլի հորձակումը: Գտնվել
են նաև քրոնզե գույզ, նետասլացներ, քրոնզե անոթի բեկորներ և ու-
լուներների մաս կազմող ոսկյա հաթիկաշար ցանցի մեջ առնված վանակառե
գլանաձև կրծքազարդեր:

Միջին քրոնզեդարի վերջին են վերաբերում նաև Հառիժի դամբարա-
նադաշտի մի քանի դամբարաններ: Դրանից է № 44 դամբարանը: Այստեղ
գտնված սև և դեղնավուն խոշոր սպիտրները, զարդարված սանրատաձ դրոշմի
չով արված նախշերով, ավելի կառարյալ ձևեր ունեն: Զարդամոտիվներում
զերակշռում են նախորդ փուլի համեմատ ավելի ձգված եռանկյունիները,
որոնց մի մասը ստվերագծված է կետ-գծերով: Հանդիպում է նաև զիզգազա-
ձև նախշազարդը: Մետաղյա գույքը ներկայացված է շեղանկյուններով զար-
դարված խողովակակոթած նիզակով: Գտնվել է նաև քրոնզե փոքրիկ խողովակ
և շքասեղի նմանվող իր: Մետաղե իրերի այս ոչ մեծ հավաքածուն, որն ան-
կասկած տեղական ծագում ունի, լավ աղբյուրում է Լժաշենի № 40 դամբա-
րանի նյութերի հետ, իսկ քրոնզե նիզակը իր զուգահեռներն ունի Հայաս-
տանի և Անդրկովկասի այնպիսի հուշարձաններում, ինչպիսիք են Կիրովո-
պոլս, Քոնդրը, Արուժը, Կլասաթալին, Նուլլին, Ազնաբերդը /Ազնաբյու-
րը/: Նման նիզակներ հայտնի են նաև Ռուս-Շամրայից, Գազայից, Մեզիդո-
յից և Ալիշարից: Մետաղյա իրեր են գտնվել նաև Հառիժի № 78 դամբա-
րանից: Այստեղ գտնված համեմատաբար նեղ հատակով խցանոթները աղբյու-
րում են Քոնդր-կիրովկասյան ավելի ուշ շրջանի նյութերին: Գտնվել են
նաև մեծ քանակությամբ խոշոր և ոչ մեծ, լավ մշակված վանակառե նետա-
սլացներ, որոնց զուգահեռները հայտնի են Լժաշենից և այլ հուշարձան-
ներից: Հասկապես անհրաժեշտ է նշել այստեղ գտնված շրջանակավոր դա-
տակով դաշույնը և լեզվակ ունեցող դուրը: Վաղ փուլի շրջանակավոր
կոթառով դաշույնը հայտնի է Կարմիր վանքից: Վերջինս հնագիտական գրե-
կանություն մեջ հայտնի է որպես «Առաջավորասիական», երբի դաշույն և
լայն տարածում ունի Առաջավոր և Փոքր Ասիայում, Հայկական և Իրանական
լեռնաշխարհներում, Անդրկովկասում և նրանց հարևան շրջաններում: Քրոն-
զե դաշերը Նույնպես Հայաստանի լեզվակավոր գործիքների առավել վաղ
օրինակներից է: Հառիժի այս համալիրը համատեղում է միջին քրոնզե
դարաշրջանի երկրորդ և ավարտական փուլի մի շարք հատկանիշներ և թվա-
գրվում է մ.թ.ա. 17-16-րդ դ.դ.-ով: Հառիժի դամբարանադաշտի մնացած
դամբարանները /դամբ. 11, 16, 20, 24, 65, 67 և այլն/ Նույնպես վերա-
բերում են միջին քրոնզե ավարտական փուլին, թեև կան համալիրներ,
որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 15-16-րդ դ.դ.-ով: Խեցեղենը ներկայաց-

ված է նեղվիզ սափորներով, հիդրիաներով, կմուժներով, քրեղաններով, մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող անոթ-կիլիկով: Այն պտորաստված է գուրգի անիվի վրա և ունի բարձր կանթեր: Ուշագրավ է կիլիկի կանթերի ձևը, որը հիշեցնում է կիրովականի արծաթա թասի կանթը: Նման ձևի խցանոթներ հանդիպում են Լճաշենի 6 և 46 դամբանաբլուրներում, ուր վերջինս ուղեկցվում է սանրատմ որոշմիչով զարդարված անոթների հետ: Անոթների այս խումբը կրկնում է փոքրասիական ձևերը և համախառն է հանդիպում այնպիսի հուշարձաններում, ինչպիսիք են Ալիշարը, Ալաջա-հույուկը, Բողազքոյքի, ուր նրանք ունեն նստուկներ և այլն: Այս փաստը նույնպես խոչում է փոքրասիական ազդեցություն մասին:

Բացի խցանոթներից ՀառիՄի քնարկվող դամբարաններում գտնվել են նաև փոքր, վանակառե հետասուքներ՝ հիմքում ուղղանկյուն կտրվածքներով, բրոնզե հերուն, իլիկի քարե գլուխ և այլն:

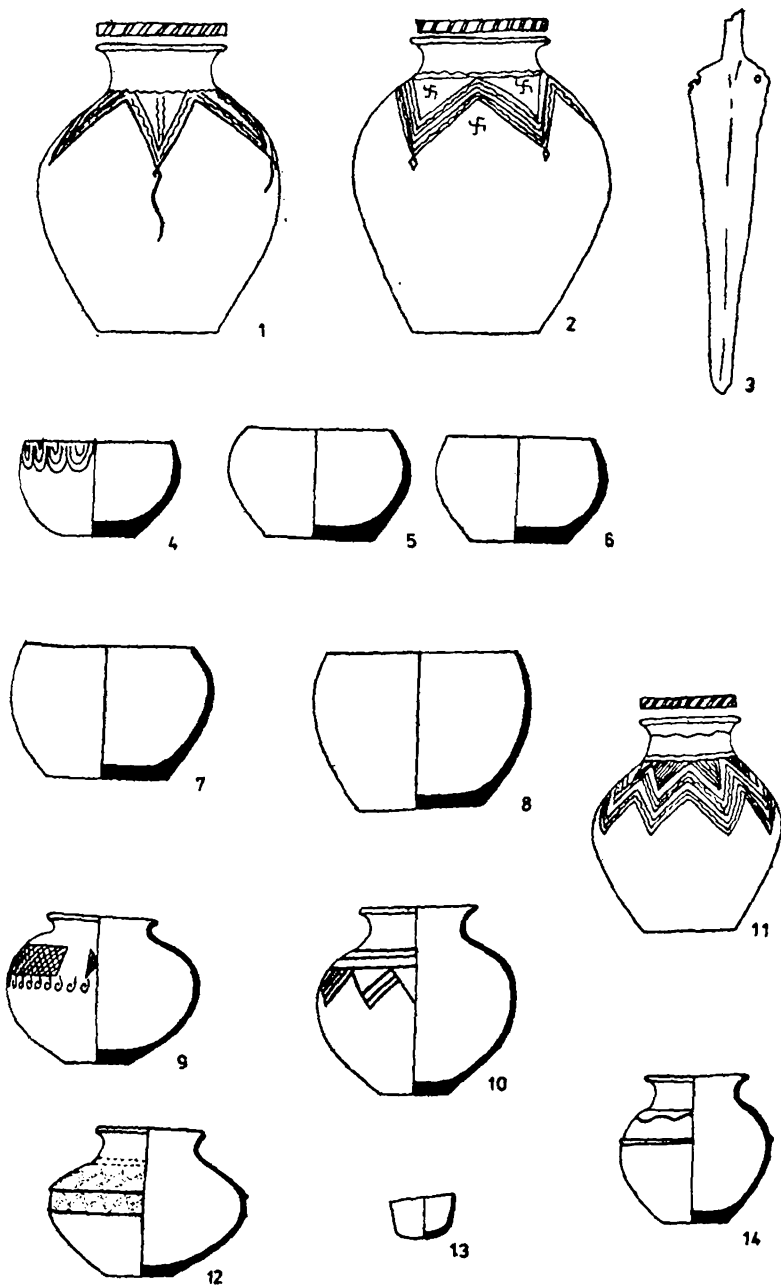
1968 թ. Աշտարակի շրջանի Ոսկեվազ գյուղի մոտ պատահակաճորեն բացվեց ոչ բարձր քարահողային թմբով մի դամբանաբլուր: Հատակազմում ուղղանկյուն, կլորացող անկյուններով, 3,2 x 2,0 չափերի հիմնահողային դամբանախցի ծածկը չէր պահպանվել: Թաղումից հետո խուցը լցվել է հողով և քարերով: Խցի խորությունը 1,6 մ է: Գրանցվել է դիակիզված թաղում: Դամբարանում գտնվել է 40 խցանոթների մի շատ հետաքրքիր հավաքածու: Սրանցից մի քանիսը ջարդվել են նախապես, մինչև խուց դնելը /գտնվում էին առանձին բեկորներ/: Անոթները ձեռածեփ են, լավ թրծված, բարակ պատերով և ներկայացնում են հետևյալ տիպերով. 1/ Կարմիր հիմնագույնով հիդրիաներ՝ սև, միագույն գունազարդով զարդարված: Զարդամոտիվները ներկայացված են գիզգազներով՝ սավերագծված շեվրոններով, օձազալարներով և շրջանակներով, որոնք ներկայացնում են երկնային մարմինների սիմվոլները: Կան նաև առանց զարդանախշերի հիդրիաներ: 2/ Կարմիր հիմնագույնով երկու խոշոր սափորներ, որոնք զարդարված են շևրոնների երկու շարքով և արաբիչների պատկերներով: 3/ Շուրթերի տակ գունազարդով արված երեք կամ չորս համակենտրոն կիսաշրջանների ծաղկաշղթաներով զարդարված խոր քրեղաններ: Միագույն զարդանախշով անոթների այս խումբը իր գուգահեռներն ունի Բոնոլքի, Կիրովականի, Էլառի, Գառնիի, Ազնաբյարի, Աղավառան դամբանաբլուրներում և Թվալքովում է մ.թ.ա. 17-16-րդ դ.դ-ով: 4/ Կարմրավարդագույն մակերեսով խորթասեր, որոնք ներկայացված են Հայառասի և Անդրկովկասի համար ոչ սովորական ձևերով: Անոթները փայլեցված են և, բացառությամբ սև գծիկներով զարդարված շուրթերի, մնացած մասերում զարդանախշ չունեն: Այդ թասերի համար ամենաընդորոշ շուրթերից վեր բարձրացող կանթերն են, որը հնարավորություն է տալիս վերջիններս իրենց ձևերով համեմատելու

կիսիների հետ: Կանթերը զարդարված են սև ներկով արված երկու զուգահեռ զծեղերով: Գրեթե ըստ /16 հատ/ ունեն միևնույն չափերը /քառ. 10-15 սմ/, և ունի փկացված գեղարվեստական ոճ: Ոսկեվազի, , կիսիների, , Հայաստանում միակ գտածոները չեն: Նման անոթներ հայտնի են Ելատից, Կամակատարից /Կիրովական/: Այս խմբին են հաղում 16 աշխարհի 6 դամբարանների երկկանթանի երկկոն անոթը և ըստակի ձևով՝ Հադիժի 65 դամբարանի վերոհիշյալ իւիկը:

Քառ. կանթերով նմանօրինակ անոթներ ներկայացված են նաև Կիրովականի դամբարանների մետաղյա սպասքում, մասնավորապես արծաթյա թասը կանթի ձևով շատ է մոտենում Ոսկեվազի թաս-կիսիների կանթերին: Այս կիսիների առավել վաղ օրինակները կարելի է տեսնել Հատա-հոյուկի արևմտյան ընդերքի վաղ պղնձ-քարեդարյան 2-րդ շերտում /շուրջ մ.թ.ա. 4900 թ.ձ. Սերսիսում, Հունաստանում /Սիսկլո/, Կրետի վաղ միևնույն ժամանակաշրջանի 2-ին փուլում, Կենտրոնական և արևմտյան Փոքր Ասիայի վաղբրոնզեդարյան բազմաթիվ հնավայրերում: Այս դարաշրջանում կիսիները հաճապես տարածված Բյուլթեֆում, Փուլադիում, Ալաջա-հոյուկում, Բողագոյում և այլն: Ավելի ուշ, միջին բրոնզի դարաշրջանում, մ.թ.ա. 2-րդ հազ-ի 2-ին կեսին, , խեթական, , անուրը ստացած խեցեղենի համալիրի կազմում անոթների այս ձևը հանդես է գալիս այնպիսի հուշարձաններում, ինչպիսիք են Բյուլթեֆեն, Ալաջա-հոյուկը, Բեյթսուլթանը և այլն:

Միջին բրոնզի 3-րդ փուլի հուշարձաններ հայտնի են նաև Ելատի դամբարանադաշտից /դամբ. № 31, 34, 42/: Գտնված իրերի մեջ առանձնանում են խոշոր, զուսպարդ սափորը՝ զարդարված սովորագծված բազմաշար շերտերով, ուղղահայաց ալիքանախշերով և ձկների պատկերներով: Հետաքրքիր են նաև սովորագծված շերտներով, ուղղահայաց ժապավեններով և ջրային թռչունների պատկերներով զարդարված մնացած խոշոր սափորները:

Այս դարաշրջանի եզակի գտածո է Մարտուսու շրջանի Ն.Գետաշեն գյուղում պատահականորեն գտնված զուսպարդ հիդրիս: Կարմիր հիմնագույնով այս անոթի վրա պատկերված է հետապնդման տեսարան. երկու զալ հետապնդողն են երկու քառյծի և երկու եղնիկի /արու և էգ/: Տեսարանից վերև պատկերված են 6 սագեր կամ կարապներ, որոնք շարժվում են զագանների հակառակ ուղղությամբ: Անոթի վզիկը զարդարված է ուղղահայաց և հորիզոնական զծեղով:

Աղ. 43. Միջին բրոնզի դարաշրջանի գոտիներ, նկ.1-8,11,13 Ա-
 Ավանի խմացույց, նկ. 9-10, Շիբոնուակաբերդ ,
 նկ. 12 Նաոմիո բերդից, նկ. 14 Երևանից:

**Պար. 2 Հայաստանի միջին բրոնզի դարի տնտեսությունները
և հասարակական հարաբերությունները**

Մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի երկրորդ կեսից սկսած, Հայկական բարձրավանդակի և Անդրկովկասի ցեղերի կյանքում տեղի են ունենում զգալի փոփոխություններ, որոնց հետևանքով տեղի է ունեցել հզոր ցուռ-արաքսյան մշակույթի անկումը: Տնտեսական և սոցիալական կյանքում առաջացած էական փոփոխություններին նպաստել է քակվող մշակութային շարժունակության ակտիվացումը: Մետաղագործության և առանձին այլ արհեստների աճին ըզրգալի կերպով նպաստեց հին արևելյան աշխարհի հետ էթնո-մշակութային կապերի՝ ընդլայնումը: Այդ բոլոր փոփոխությունները պայմանավորեցին ընդհանուր մշակութային զարգացման ուղղությունը, որն իր հերթին բերեց հին մշակույթների փոփոխության: Եվ ահա ցուռ-արաքսյան մշակույթի փոխարեն հանդես էին գալիս միջին բրոնզեդարի նոր մշակույթները:

Տնտեսության, արհեստների, դամբարանային կառույցների ձևերի և հատկապես խեցեղեն նյութի ուսումնասիրումը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ Հայաստանի և Անդրկովկասի միջին բրոնզի դարի մշակույթները կազմել են մի մշակութային ընդհանուրություն, որի մեջ առանձնանում են չորս մշակութային խմբեր՝ Թրիալեթյան /Քոնդոյան/, Կարմիրքերդյան, Սևան-ուզբերիկյան և Կարմիրվանյան: Չնայած ամեն խումբ ուներ տարածքամասնակազմական սահմաններ, այնուամենայնիվ վերջին տարիների հայտնագործությունները պարզ մատնաշում են, որ այս սահմանները երբեմն խափառվում են: Այսպես, Քոնդոյան մշակույթը, որը հիմնականում տարածված է կենտրոնական Անդրկովկասում, ընդգրկելով Լոռին, հյուսիսարևելյան Հայաստանը, ներթուփել է Արարատյան դաշտ, իսկ նրա նյութերը հայտնաբերվել են անգամ վանում: Կարմիրքերդյան մշակույթը, որը հիմնականում տարածված է եղել Արարատյան դաշտում, Արագածում և Երևանում, եզակի ձևով հասնում է Վրաստան /Ռուսթավի/ և Նախիջևան: Սևան-ուզբերիկյան խումբը, որը տարածված էր Ղարաբաղում և Սևանի ավազանում, թափանցում է Արարատյան դաշտ, Արագած Երևան և արևելյան Վրաստան: Կարմիրվանյան մշակույթը, չնայած իր առանձին զոների, այնուամենայնիվ, ալեկի մոտ է կարմիրքերդյան մշակույթին և, ըստ երևույթի, նրա տարբերակներից մեկն է: Այս բոլոր հանգամանքները հնարավորություն են տալիս քննարկել բոլոր տեղային մշակույթները, վերլուծել ըստ խմբերի, որը առավել կըացահայտի նրանց ընդհանրություններն ու յուրահատկությունները և վերջիվերջո հնարավորություն կընձեռնի պատկերացում կազմել միջին բրոնզի դարի մշակույթների ամբողջական համակարգի մասին:

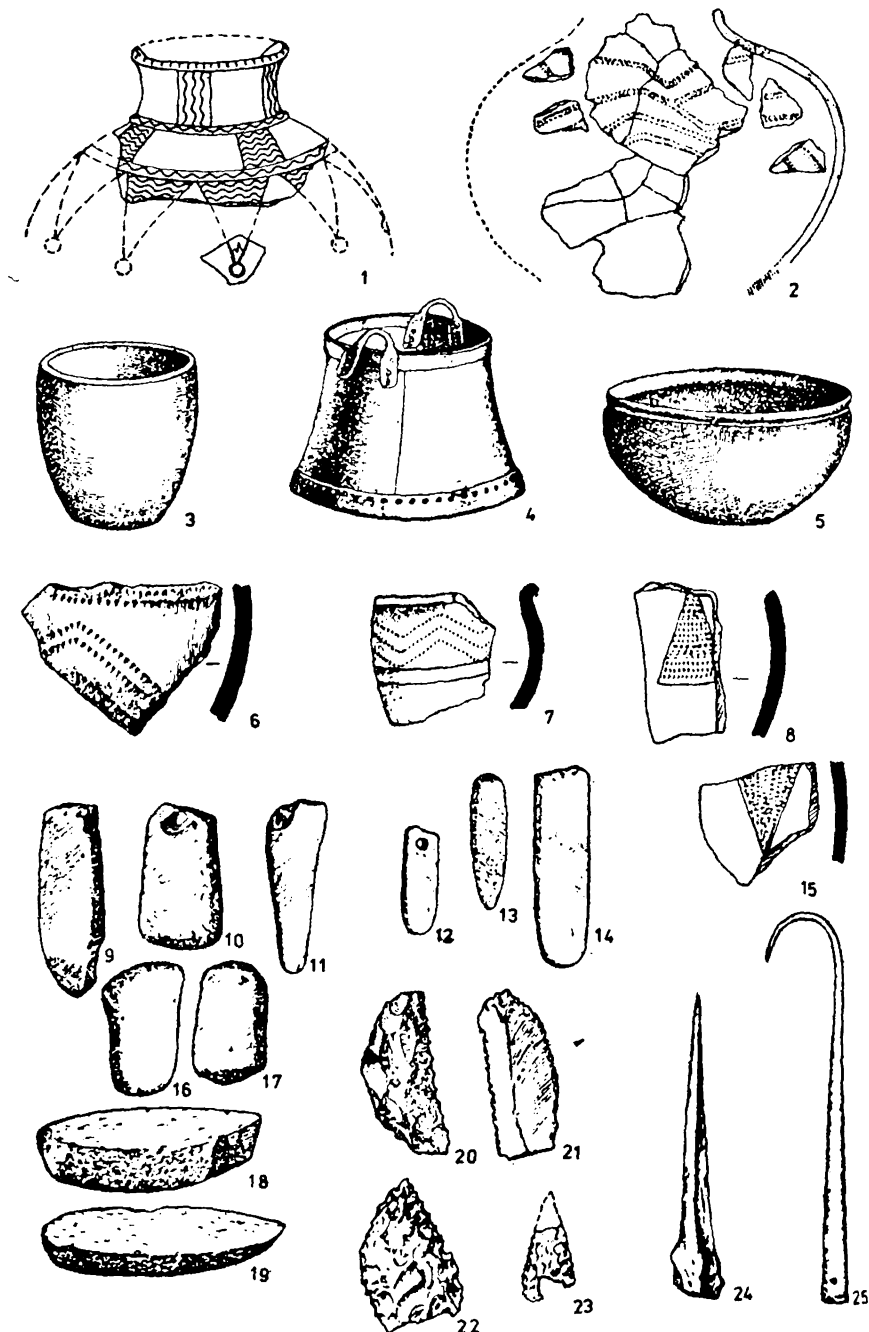
Բնակավայրերը: Միջին բրոնզի հուշարժանները հիմնականում հայտնի են դամբարանային կառույցների ձևով: Ստույգ թվադրվող ամրոցներ և բնակավայրեր գրեթե չեն ուսումնասիրված: Դրանց թվին կարելի է վերագրել Կարմիր բերդի կիկլոպյան ամրոցը, որը, ինչպես նկատել է դոկտ. 1930-ական թ.թ. Բ.Մ. Պրոտորովսկին, կառուցվել է միջին բրոնզի ժամանակաշրջանում, և նրա շրջակայքում կառարված թաղումները վերաբերում են ամրոցի բնակիչներին: Ամրոցը տեղադրված է դեպի Հրազդանի կիրճը դուրս եկող եռանկյունաձև հրվանդանի վրա, իսկ հարթավայրին ուղղված կողմում ամրացված է հզոր կիկլոպյան պարիսպներով: Ներսում երևացող բազմաթիվ բնակարանների հետքերը խիստ ձևափոխված են երկաթի դարում և հասկապես միջնադարում: Այժմ առանց երկարատև, պարզեցվող պեղումների ղեկավար է խոսել միջին բրոնզի դարաշրջանի բնակարանների ձևերի մասին:

Միջին քրոնզեդարյան բնակավայր հայտնի է նաև Հառիճում, որի տարածքում առկա է վաղ քրոնզեդարի բնակավայրը: Այն գտնվում է Հառիճ գյուղի հարավային ծայրամասում և կառուցված է մի խոշոր հրվանդանի վրա, որը հյուսիսից, հարավից և արևմուտքից շրջափակված է կիրճով: Արևելյան հատվածում ամրոցը աստիճանաբար քարժրանալով համընկնում է Արագածից սկիզբ առնող Լեռնալանջերին: Այս քարժուռնոցը ձգվում է արևելքից արևմուտք և ունի երեք հրվանդաններ: Յուրաքանչյուր դարավանդ՝ մեկը մյուսից անջատվում է խոշոր քարերով կառուցված կիկլոպյան պարսպով: Ըստ միջին քրոնզի դարի վերգետնյա նյութերի, քննարկվող ժամանակաշրջանում բնակավայրի դիրքը էպես չի փոխվել: Այդ ես վկայում եմ հետախուզական պեղումները, որոնք կատարվեցին երկրորդ դարավանդի վրա:

Միջին քրոնզեղարի բնակարանի ձևի մասին որոշակի զաղափար են տալիս Այգևանի բազմաշերտ պեղումները, ուր վաղ քրոնզեղարյան շերտի վրա հայտնաբերվել են երեք կացարաններ՝ ուղղանկյուն հատակազոծով: Այստեղ պահպանվել են միայն քարից հիմքերը, իսկ պատկերի վերին հատվածները քայքայվել են վաղ միջնադարում կատարված շինարարական աշխատանքների ժամանակ: Այնուամենայնիվ կարելի է ենթադրել, որ ի տարբերություն վաղ քրոնզի ժամանակաշրջանի, բնակարանի հիմնական ձևը հատակազոծում դրսևում են ոչ թե կլոր հիմք ունեցող, այլ իրար կից ուղղանկյուն շինությունները:

Մի ջին քրոնզեղարյան ամրոցնեդ հայտնի են Ոսկեվազում, Մուխան-
նատխալում:

Հետաքրքիր նյութեր է տվել Գաղթականության Արցախում գտնվող
ՌԷԳԵՐԼԻԿՍԻԿԵ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԸ: Այն սկզբնական շրջանում եղել է անառաքան,

ԱՊ.44. Միջին բրոնզի դարաշրջանի գտածոներ Զորի բերդից:

իսկ ավելի ուշ, Երկրորդ շերտի գոյության շրջանում, շրջապատված էր աղյուսաշար կառուցված պարսպով, որի մուտքի մոտ եղել է մեկական որմնահենց: Դրանք բացի պաշտպանական նշանակությունից ունեին կառույցը ամրացնող նշանակություն: Կացարանների պատերի կմախքը ստեղծել են հողի մեջ շարքով խրված 25 սմ տրամագծով փայտե ժողովները: Միջանկյալ տարածությունը լցված է եղեգով կամ ժյուղերով և սվաղված է երկու կողմերից: Ելնելով հատակին գտնված զերանների մնացորդները՝ կարելի է ենթադրել, որ տանիքները եղել են հարթ զերանաշար և սվաղված կավով, հատակները նույնպես կավածեփ սվաղով են պատված:

Հետաքրքիր նյութեր են տվել Նախիջևանի Քյուլթաֆա 1-ին և 2-րդ և Կարմիր վանքի քնակաձայրերը: Այս հուշարձաններում հայտնաբերվել են քառանկյուն շինությունների հետքեր, որոնց հատակները պատված են եղել քարե սալերով կամ սվաղված կավով: Պատերը շարված են հում աղյուսով: Պահպանված հատվածներում դրանք ունեն 22 սմ լայնություն և 12 սմ բարձրություն /երկարությունը չի պահպանվել/: Առաժին դեպքերում, բացի քառանկյուն կացարաններից, նկատվում են կլոր կամ ձվաձև հիմքերով սենյակների հետքեր: Սակայն քանի դեռ դրանք լրիվ պեղված չեն, հնարավոր չէ որոշել դրանց ստույգ ձևը, հատկապես:

Հետաքրքիր մի կացարան է հետազոտվել Լոռի քերդի մոտ գտնվող Կիկլոպյան ամրոցի տարածքում: Այդ կացարանը ունի ոչ միշտ ուղղանկյան տեսք /երկարությունը՝ 24-26 մ, լայնությունը՝ 6,25-4,25 մ/ և միջանկյալ պատերով բաժանված է 4 սենյակների: Հիմնական պատերն ունեն 2,5 մ լայնություն, միջանկյալները՝ 1,2 մ: Այստեղ պեղվել է մեկ սենյակ, որի հատակը պատված է խճաքարով և սվաղված է կավով:

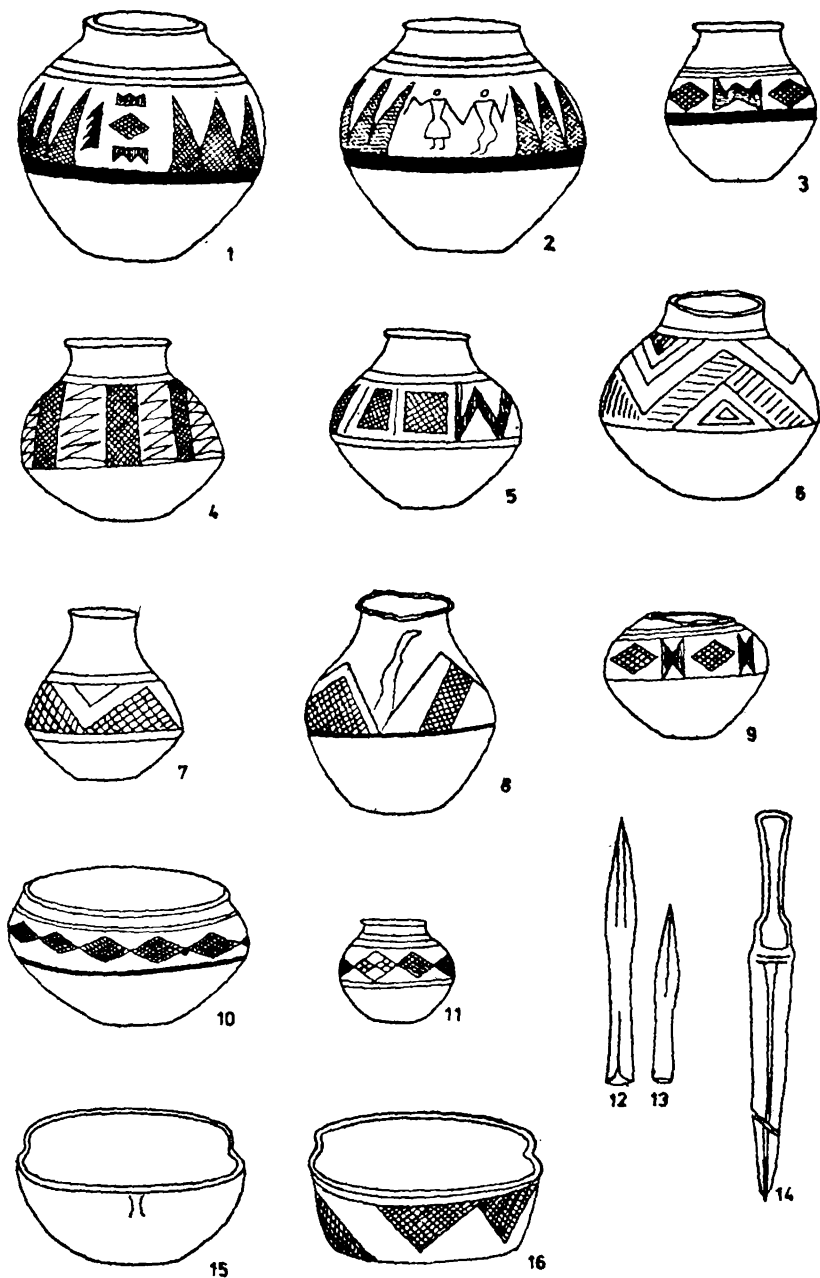
Բացի քնակաձայրերից հետաքրքիր պաշտամունքային կառույց է հայտնաբերվել Ջորացքաղ վայրում: Այս հուշարձանը գտնվում է Սիսիանից 2,6 կմ հյուսիս-արևմուտք: Զբաղեցնում է արևմտյան կողմից խոր կիրճով առանձնացող եռանկյունաձև հարթություն, որի արևելյան կողմում, հյուսիս-հարավ ուղղությամբ, շուրջ 280 մ երկարությամբ ձգվում են 0,5-2,4 մ բարձրություն ունեցող ուղղանկյունաձև, սեղանաձև, կոնաձև, ժաղոքեկոտները, որոնց մի մասը խրված է մայր հողի մեջ, մյուսները դրված են ժայռերի վրա: Այդ ժայռաքեկոտներից 57-ի վերին մասերում 6-8 սմ տրամագծով անցքեր են փորված: Ձգված քարաշարքի կենտրոնական մասում նույնպես քարակտորներով ձևավորված 1 է մի շրջան, որի տրամագիծը 40-45 մ է: Այդ քարերից և ոչ մեկի վրա անցք չկա: Քառաշարքից 30-40 մ արևմուտք ողջ հարթությունը ծածկված է տարբեր ձևեր և չափեր ունեցող կիկլոպյան կառույցների ավերակներով: Դրանցից խմբորեն, որոնց մակերեսը տատանվում է 250-1000 մ², ցանցապատված

բացօթյա բակեր են, մինչդեռ փոքր, սալածածկ կառույցների մակերեսը 20-60 մ² էր: Այս կառույցներում և դրանց միջև ընկած տարածքներում առկա են ուշ շրջանի դամբարաններ, որոնք ըստ կառուցվածքի բաժանվում են երկու խմբի: Առաջին խմբին պատկանողները քարե զրահով ծածկված վերգետնյա քարակղեր են և, ինչպես ցույց են տվել պեղումների արդյունքները, պատկանում են մ.թ.ա. 10-8-րդդ.դ.: Երկրորդ խմբի դամբարանները, որ բացված են ու կողոպտված, պատկանում են մայր հողի մեջ պատրաստված խոշոր քարակղերի տեսակին, ինչպիսիք քնորոշ են ուշ բրոնզի-վաղ երկաթի դարաշրջաններին:

Հետախուզական պեղումներից պարզված է, որ մշակութային շերտի հր-գորությունը ամենուր տարածվում է 30-50 սմ միջև, որից ներքև մայր հողն է կամ ժայռեր: Հայտնաբերված սակավաթիվ նյութերը ներկայացված են տարբեր խեցանոթների բեկորներով, վանակառե ծլեպներով, աղորիքներով, կրկնաքարերով, կոկիչներով և այլն: Խեցանոթների բեկորները ներկայացված են մի կողմից վաղ բրոնզին հատկանշական սև ագաթափայլ մակերես ունեցող լայնաբերան զավաթների և այլ ամանների մասերով, մյուս կողմից՝ գուևազարդ խեցանոթների բեկորներով: Վերջիններին կարմիր մակերեսը զարդարված է մուգ-շագանակագույն, երբեմն սև գույնի արված հորիզոնական ալիքածև կամ անկյունածև տարված լայն ժապավեններով:

Դամբարաններ: Հայաստանի միջին բրոնզի դարի դամբարանային համալիրները տարբեր ձևեր և կառուցվածքներ ունեցող շինություններ են, որոնք աչքի են ընկնում բազմազանությամբ /որը բնորոշ է նաև թաղման ծեսին/: Այս դամբարանային կառուցվածքների ամենաբնորոշ հատկանիշներից են դամբանաբլուրները, որոնք ունեն փոված քլուրների տեսք և համեմատաբար կանոնավոր հատակազին: Կարմիրքերդյան հայտնի դամբարանադաշտի դամբանաբլուրներն ունեն քարե կամ հողաքարե ոչ մեծ /0,7-ից մինչև 2 մ/ քլուրների տեսք: Արանց դամբանային խուցերը, որոնք գտնվում են կենտրոնում, ունեն ուղղանկյուն փոսերի ձև և ծածկված են քարե սալերով:

Նման դամբանաբլուրներ հանդիպում են Հառիժի դամբարանադաշտում: Այստեղի դամբանաբլուրիների տրամագիծը տատանվում է 10-16 մ, իսկ քարձրությունը՝ 0,7-0,8 մ միջև: Դամբանաբլուրների գերակշռող մասում, լիցքի տակ խոշոր քարերից կառուցված զրահ: Դամբարանային խցերը, ինչպես և Կարմիր քերդում, հիմնականում հիմնահողային են, չնայած որ հանդիպում են սալերով ծածկված քարակղեր: Բոլոր դամբարանախցերը լցված են հողով և քարով: Ի տարբերություն Կարմիր քերդի, դամբանախցերն ունեն տարբեր ձևեր. հիմնականում հատակազին ուղղանկյուն են, սակայն հանդիպում են նաև ձվածև, կլոր անկյուններով փոսեր: Այս դամբարանների խորությունն է 0,4-3 մ, իսկ երկարությունը՝ 1,6-3,2մ

Աղ. 45. Միջին քրոնոզի դարաշրջանի գտածոներ Կարմիր վանքից:

Նմանատիպ դամբարաններ հայտնի են Գռնիից, Խաթունարից, Արծվաքեր-
դից, Սևան Գետից, Նոր Բայազետից և այլն:

Խոշոր, հիմնահողային դամբարանափոսերով դամբարանաբլուրներ հայտնա-
բերվել են Լժաշենում, որոնց թվումը, երկար ժամանակ մնալով ջրի տակ,
քայքայվել է, սակայն պահպանվել է 1 մ. բարձրությամբ քարե զրահը: Այս-
տեղ մանր քարերի հետ հանդիպում են 4-5 մ մեծության ծածկասալեր: Հառ-
կապես հետաքրքիր է Կիրովականի դամբարանաբլուրը, որը 30 մ² և 3 մ խո-
րուրթյամբ խոշոր փոս է: Այն ծածկված է փայտե սյուների վրա հենված քա-
րե սալերով: Հառիժի դամբարաններից մեկում հանդիպում են զերանածածկ՝
նրան մոտեցնելով Լժաշենի դամբարաններին, ուր լայնորեն տարածված են
փայտե ծածկերը:

Համեմատաբար փոքր դամբարանաբլուրների հետ Քոնդջում հանդիպում են
և խոշոր դամբարանաբլուրներ: Քոնդջի դամբարանաբլուրներից մեկը ուներ մինչև
5 մ բարձրություն, իսկ դամբարանիցների խորությունը հասնում է 3 մ:
Խցերի մեծ մասամբ հիմնահողային են: Դամբարանիցները ուղղանկյուն են, զի-
րանածածկ, իսկ հատակները ծածկված են եղեգնից պատրաստված խսիրով, հեն-
վում են փայտե սյուների վրա: Արևելյան կողմից խցերն ունեն դամբարան-
մուտք /դրոմոս/, որ երկարությունը հասնում է մինչև 40 մ:

Քոնդջի դամբարանաբլուրների շարքում հանդիպում են նաև վերգետնյա
խցերով դամբարանաբլուրներ, որոնց թմբի բարձրությունը հասնում է մինչև
8 մ: Թմբի կենտրոնական մասի տակ, մայր հողի մակերեսին, խոշոր քարե-
րով չոր շարվածքով կառուցվել են խոշոր սրահներ, որոնցից մեկի մակե-
րեսը հասնում է 175 մ²: Այս շինությունների պատերի բարձրությունը
հասնում է 7 մ, ծածկը նմանվում էր հիմնահողայիններին: Սրահները
ունեցել են ալունների վրա հենված զերանածածկ: Նման վերգետնյա դամբա-
րանափոսով դամբարան հայտնի է նաև Քարաշամբից: Հայաստանի միջին ըրոն-
գեղարի մի շարք դամբարանադաշտերում դամբարանների վերգետնյա հատված-
ներ չեն պահպանվել, իսկ դամբարանիցները տարբեր ձևավորում ունեն:
Մեծ քանակ են կազմում քաղաղկերը, որոնց ունեն ուղղանկյունաձև հառ-
կապի և ծածկված: Են մի քանի սալերով: Նման կառույցներ հայտնի են
Շիրակավանից, Լժաշենից, Էլադից, Կարմիր բերդից, Լոռի բերդից և Հա-
յաստանի այլ հուշարձաններից: Բացի դրանից Զեթիում հանդիպում են հիմ-
նահողային կառույցներ՝ ձվաձև մուտքով: Այն ծածկված է երկու սալե-
րով:

Միջին ըրոնգեղարի դամբարանների մի մասը գետնի մակերեսին շրջա-
գծվում է կրովեխի քարերով, առանձնանալով իջև կրովեխային շրջա-
գծով թաղումներ: Հայաստանում հայտնի կրովեխներն ունեն մի քանի
ձևեր: Հանդիպում են կրովեխներ, որոնց շրջագծի քալերը թաղված են

հողի մեջ, մեկը մյուսից 0,3-1,5 մ հեռավորության վրա: Կան կրոմլեխներ, որոնց շարվածքում քարերը կաած են մեկը մյուսին: Հանդիպում են նաև այլ ձևեր: Օրինակ, արտաքին շրջագծից դեպի ներս, մինչև դամբարանի ծածկը ձգվում են ուղիղ պատեր, որոնք կրոմլեխի ներսը բաժանում են մի քանի հատվածների: Միաշարք շրջագիծ ունեցող զինությունների հետ մեկտեղ հանդիպում են նաև երկշարք կրոմլեխներ:

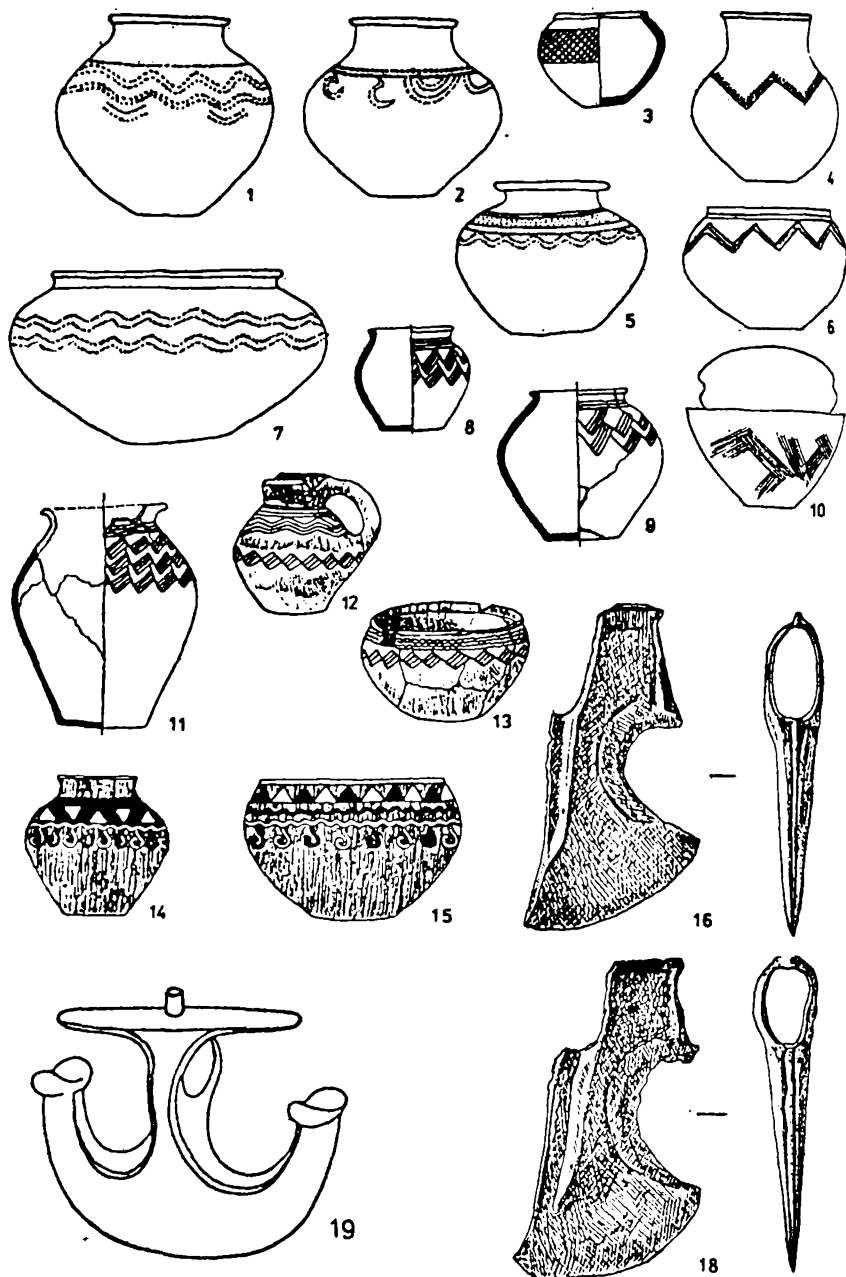
Միջին բրոնզեդարի դամբարանների մեջ հատկապես հետաքրքիր է Լոռի բերդի քարարկղերից մեկը, որի կրոմլեխը շարված է քարերից և ծածկված է չորս սալերով /երկարությունը՝ 6,7 մ, լայնությունը՝ 2,92 մ, խորությունը՝ 2,6մ/: Դամբարանի պատերը փոքր-ինչ ներս են թեքված, որի հետևանքով կողային պատերը ներքևից վերև մոտենում են մեկը մյուսին և կազմում են երեք աստիճանաձև կեղծ թաղ՝ փոքրացնելով դամբարանի ծածկի թռիչքը, որի վրա տեղադրված են ծածկի սալերը: Այս ձևը հիմք է առելիս պնդելու, որ Հայաստանում միջին բրոնզի դարից սկսած տարածվում է թաղի գաղափարը: Այն հետագայում օգտագործվում է քաղաքացիական շինարարության մեջ և հիմք է ծառայում Հայաստանում ժողովրդական տների, հագարաշեն, ծածկի համար:

Դամբանախցերը ինչպես քարակղային, այնպես էլ հիմնահողային հատակները համախափ ծածկված են եղել հողով, ավազով, գետաքարով: Ամեն-մին դեպքերում սովորություն կար հանգուցյալի և ուղեկցող նյութը ծածկել ջրիկ կավով, որը չորանալով դառնում է ամուր շերտ՝ պահպանելով ամբողջ թաղման գույքը:

Թեթիի դամբարաններից մեկում հայտնաբերվել է երեք քարերից շարված մի օջախ, որն առաջին անգամ է հանդիպում Հայաստանում և Ասորք-կովկասում: Դամբանախցերը, որպես կանոն, դատարկ էին որևէ լիցքից, չնայած հանդիպում են դամբարաններ, որոնց թաղումից հետո լցվել են հողով և մանր քարերով:

Ննջեցյալների թաղումները կատարվում էին երկու ձևով: Ավելի հաճախ հանդիպում են դիաթաղումներ, ավելի քիչ՝ դիակիզումներ: Երկու դեպքում էլ դամբարանի հատակին, քացի վերը նշված հողից և կավի լիցքից, որը կազմում էր դամբարանի հատակը, համախափ հանդիպում են խիւրներ: Հարուստ դամբարաններում կան փայտե պատգարակներ:

Վիրավակասյան պատգարակի ոտքերի կողային փայտերը ծածկված էին արծաթյա թիթեղներով և գամերով: Ավելի մեծ դամբարաններում, հատկապես Թեղոյան և լճաշենյան խմբերում, հանդիպում են սալեր, որոնց վրա դրվում էր հանգուցյալի դին: Ուղեկցող նյութում քացի նյութական մշակույթի մնացորդներից, մեծ թիվ են կազմում ցուլերի, ոչխարների, շների, ժիբրի և վայրի կենդանիների ոսկորները: Ուղեկցող նյութը հիմնականում խնցեղեն անոթներ էին, իսկ հարուստ դամբարաններում համախափ են մետաղե զենքերը, զորդերը, գործիքները և այլն: Բարձր խմբին պատկանող

Աղ. 46. Միջին քրոնիկի դարաշրջանի նյութեր նկ.1-3,5,7 Սևան ճեղ-ից,
 նկ.8,9,11-13 Լճաշենից, 4,6,10,14,15 Նոր Բալազանից,
 նկ.16,18 Նավուրից, նկ.19 Իջևանից:

դաժառանգեցին զբազմաթիվ են ոսկյա և արծաթյա տարբեր զարդերը, որոնք վկայում են սոցիալական խիստ շերտավորվածության, անհավասարության մասին:

ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐԸ: Հայաստանի միջին բրոնզեդարյան հուշարձանների ուսումնասիրությունը կատարված է անհամաչափ: Փորձաթիվ բնակավայրերի հետազոտումը՝ Մուխանեսաթթափա, Ուզունլիկթեփե, Այգես, Մեծամոր, Ջրահովիտ, Նախընթանի Բյուլթեփե և այլն, կատարվել է ոչ մեծ մակերեսով, որի հետևանքով գտնվել է քիչ քանակությամբ, բայց հետաքրքիր նյութ, որը և հնարավորություն է տալիս դատելու երկրագործության զարգացման մասին: Ուսումնասիրության ընդհանուր պատկերը վկայում է այն մասին, որ միջին բրոնզեդարյան Հայաստանի և Անդրկովկասի բնակչությունը սկսում է ինտենսիվորեն բնակեցնել նախալեռնային և լեռնային շրջանները, որի պատճառները ոչ միշտ են ստույգ պարզաբանվում: Մի շարք ուսումնասիրողների կարծիքով, դա կապված է անասնապահության և մետաղագործության զարգացման հետ՝ երբ ցեղերը լայնորեն օգտագործում էին արոտավայրերը և հանքերը: Գիտնականների մյուս խումբը գտնում է, որ Զուռ-արաքսյան մշակույթի մոտ մեկ հազարամյա զարգացման ընթացքում կատարվել է մասսայական անտառահատում, որը հանգեցրել է անտառների սակավության և կլիմայի փոփոխության: Տեղումների պակասումը, համախառն երաշտները ստիպել են բնակչությանը որոնել բնակլիմայական ավելի հարմարավետ շրջաններ ավանդական տնտեսածաները շարունակելու համար: Մակայն բազմաշերտ հուշարձանների պեղումները վկայում են, որ դա կատարվել է ոչ ամենուրեք, քանի որ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակին վերաբերող շերտի վրա միջին բրոնզեդարյան բնակավայրերը շարունակվում են:

Բնակավայրերի նյութերի մեջ հանդիպում են նաև բազմաթիվ աշխատանքային գործիքներ՝ սանդեր, սանդկոթեր, տրոիլիչներ, վանակափեղ և կայծքաղից մանգաղների ներդիրներ, իսկ առանձին հուշարձաններում՝ փոքրաթիվ բրոնզե մանգաղներ: Իրենց ձևերով երկրագործության հետ կապված այս գործիքները քիչ են տարբերվում ցուռ-արաքսյան գործիքներից, որը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու միջին բրոնզի ժամանակաշրջանում շարունակվող Զուռ-արաքսյան երկրագործության ավանդույթների, քերչային և ռորային երկրագործության ավելի մեծ տարածքների յուրացման մասին: Ուզունլիկթեփեում հայտնաբերված ցորենի, գարու, խաղողի կորիզների, ինչպես նաև կորեկի ալյուրի մնացորդներով ամբարների հայտնագործումը, վկայում է, որ երկրագործական բնակավայրերը դաշտային շրջաններում շարունակում էին իրենց գոյությունը: Նման պատկեր առկա է նաև Այգեվանում, որտեղից հայտնաբերվեցին միաշար ցորենի ու գարու հատիկներ, խուրճեր: Այս հանգամանքը մի կողմից վկայում է, որ ավանդաբար կատար-

վում էին խոռոց ցանցներ՝ երաշխից խուսափելու համար, մյուս կողմից՝ որ կալում էին աստիճանաբար: Տարածքների զգալի ավելացման մասին է վկայում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի քարե կամի հայտնագործումը Ջանգեզուրում: Այս հանգամանքը վկայում է, որ ցանքատարածքների ավելացումը և բերքի աճը պահանջում էին կալվելու նոր եղանակներ: Քարե կամի և կալերի հանդես գալուց բացի հացահատիկը ցողունից անջատվում էր կենդանիների սմբակներով տրորման միջոցով: Երկրագործության զարգացման անուղղակի վկայությունն է խոշոր եղջերավոր անասունների մեծաքանակ ոսկորների հայտնագործումը:

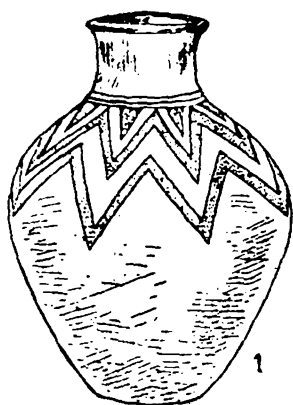
Չնայած այս ոսկորները հիմնականում գտնվել են դամբարանային համալիրներից և կարող են խոհանոցային մնացորդներ լինել, այնուամենայնիվ դրանք որոշ չափով բոլորացրել են անասնապահության զարգացման պատկերը:

Այսպես, Թոեղքյան մշակույթի հուշարձաններում գերակշռում են խոշոր եղջերավոր անասունների ոսկորները: Նույնը վերաբերում է Արծվաքերդի դամբարաններին, ուր գտնվել են հինգ խոշոր և երկու մանր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ: Նման պատկեր նկատվում է Լճաշենում և Կիրովականում:

Հատկապես հետաքրքիր են Կիրովականի դամբարանուրի նյութերը: Հայտնաբերվել են երկու ցուլի և տասնչորս խոզի գանգեր: Խոզի գանգերի այսպիսի մեծաքանակ հայտնագործումը վկայում է նստակյաց անասնապահության զարգացած ձևերի մասին: Հետաքրքիր է, որ Լճաշենի դամբարաններից հայտնաբերվել են ցլաասյների մնացորդներ:

Մեծ քանակությամբ ոսկրաքանական նյութեր են հայտնաբերվել Հառի-Մի դամբարանադաշտում, ուր քանակական տեսակետից գերակշռում են մանր /չնայած զգալի են նաև խոշոր/ եղջերավոր անասունների ոսկորները:

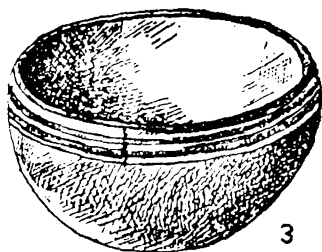
Հետաքրքիր նյութեր են տալիս Ուզբեկիկիստանի պեղումները: Այստեղ գտնված 893 ոսկորներից մի մասը պատկանում է 26 խոշոր եղջերավոր կենդանիների, 20 այծի և ոչխարի, 5 ձիու, 11 ընտանի խոզի և մեկ շան: Նման պատկեր է դիտվում Խաշլարի մոտ կատարված պեղումներում: Այստեղ տարբեր դամբարանների պեղումներից հայտնաբերված ոսկորների մեծ մասը պատկանում է ցուլերի, ըստ քանակության երկրորդ տեղում են այծերի, ապա ձիու և շան ոսկորները: Նման պատկեր նկատվում է Հայաստանի և Անդրկովկասի մնացած հնավայրերում, ուր երբեմն գերակշռում են խոշոր եղջերավոր անասունների, մյուս վայրերում՝ մանր եղջերավորի ոսկորները: Երբեմն դրանք հանդես են գալիս հավասար քանակով, բայց որպես անասնապահության ամենուրեք գերակշռում են խոշոր եղջերավոր անասուններին, քանի որ ընդունված է 1 խոշոր և մինչև 5 մանր եղջերավոր անասունների հարաբերակցությունը համարել խոշորների գերակշռություն:

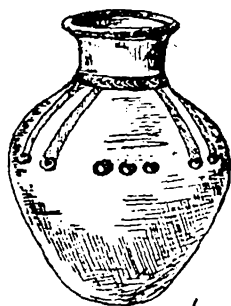
1

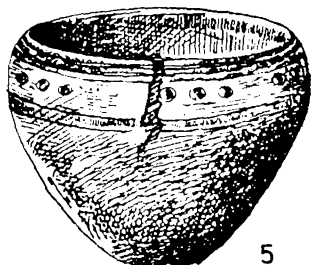
2

3

4

5

6

Աղ. 47. Միջին ցրոնգի դարաշրջանի զամբոններ Կիրովականից:

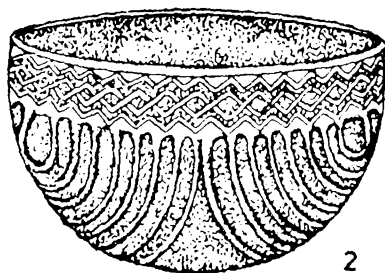
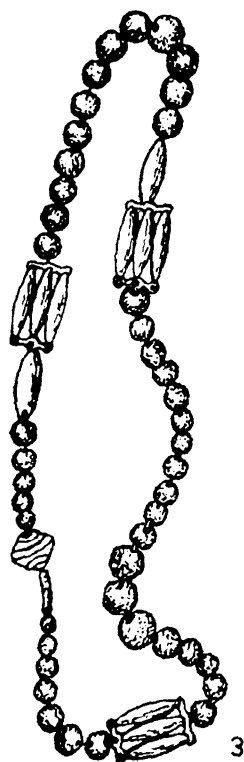
Նման երևույթը մի կողմից վկայում է, որ Հայաստանի և Անդրկովկասի միջին քրոնզի ժամանակաշրջանում կազմակերպվում է յուրաքանչյուր անասնապահման, որտեղ զգալի դեր է կատարում կենդանիների երկու հիմնական տեսակների օգտագործումը: Հոռում զգալի քանակով խոշոր եղջերավոր կենդանիների առկայությունը հուշում է, որ նրանք կարող էին լայնորեն օգտագործվել վարելու, կալսելու, սայլերը քաշելու նպատակով: Մանրերի հայտնաբերումը վկայում է, որ շարունակվում և զարգանում էր հեռագետ անասնապահությունը, զարևանք և ամուսն անասունները բարձրանում էին նախալեռնային, լեռնային արոտավայրերը, իսկ ուշ աշնանը վերադառնում ժմեռանոցները: Խոզերի ոսկորների մեծաքանակ հայտնագործումը վկայում է, որ մի կողմից քնակչությունը լայնորեն օգտագործում էր միսը, իսկ մյուս կողմից՝ անասնապահությունը կրում էր նստակյաց բնույթ, քանի որ խոզերը չեն պատկանում քոչվորական կամ հեռագետ կենդանիների թվին:

Միջին քրոնզի դարաշրջանում ավանդական անասնապահության ձևերի հետ ինտենսիվ զարգանում է ձիաբուծությունը, որի հանդես գալը, ինչպես նշվեց վերը, վերաբերում է էնեոլիթյան ժամանակաշրջանին: Հայաստանի միջին քրոնզեդարյան դամբարանային համալիրներում հայտնաբերվել են ձիու ոսկորներ, որոնց թիվը փոքր-ինչ պակաս է վաղ քրոնզի ժամանակաշրջանում: Զիու ոսկորներ գտնվել են Արծվաքերդում, Երևանում, Վերին Նավերում, Նոր Օշականում և այլ վայրերում: Այդ ոսկորների հայտնաբերումը մեծ դեր է խաղում Հայաստանի ռազմական գործի պարզաբանման հարցում: Հուշարձաններից հայտնաբերված սպառազինությունը որոշակի նմանություն է տալիս խեթական ռազմարվեստի հետ: Բացի դրանից կամս մի շարք նյութեր, որոնք վկայում են, որ Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերի զինվորները և մարտակառքերը մասնակցել են խեթական թագավորության կողմից վարվող պատերազմներին: Այս տվյալները հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ ընդհանուր կամ շատ մոտ պետք է լինեն երկու երկրների ձիավորեցման ձևերը: Միաժամանակ պետք է նշել, որ չնայած ձիաբուծության զարգացմանը, ձին Արևելքում դեռևս մնում էր թանկ կենդանի, և նրա գինը, հաշվի առնելով տարիքը և օգտագործման ձևը, հաշվվում էր չորսից մինչև քսան սիկլ/տարբեր երկրներում 1 սիկլը հավասար էր 4,8-5,8 զրամ արծաթի/, այն դեպքում, երբ ամենաբարձր արժեք ունեցող ցուլերի գինը չէր անցնում 12 սիկլից, իսկ ոչխարի գինը՝ 1 սիկլից: Զիու ալաբաստի բարձր արժեքը պայմանավորված էր ինչպես անասնապահության զարգացմամբ, երբ հովիվները լայնորեն օգտագործում էին ձին, այնպես էլ ռազմական գործի զարգացմամբ, երբ ամբողջ Արևելքում

խուրրիները, հեթիթները, իրանացիները, մեդիացիները, Հայկական քաթըմ-
րավանդակի ցեղերը սկսեցին օգտագործել ձիերով լծված թեթև մարտակառ-
քերից քաղկացած զորամիավորումներ: Այս նոր զորամիավորումները կա-
րողանում էին հեշտորեն մեղքել ոչ կայուն հետևակային միավորումնե-
րը: Ձիերի մարզման համար ստեղծվել են անգամ հատուկ ձեռնարկներ,
որոնցից մեզ հասած մեկում՝ „Կիկուլիի տրակտատ“, անվամբ, մանրամա-
սըն նշվում են մարտակառքին լծվող ձիերի քնտրության և վարժման ձե-
վերը, որը կատարվում էր մի քանի ամսվա ընթացքում: Իհարկե, չի կա-
րելի հին արևելյան վարժեցման մեթոդները մեխանիկորեն փոխադրել Հայ-
կական բարձրավանդակ, սակայն ավելի ուշ ժամանակների նյութերը վեա-
յում են ինչպես ժաբուժուկության զգալի աճի, այնպես էլ վանի թագավո-
րության և խեթական ժաբուժուկության քնդհանրությունների մասին: Դա հա-
րավորություն է տալիս ենթադրել, որ քնդհանրությունները սկսել են
ավելի վաղ շրջանից:

ՄԵՏԱՎԱՄԱՆՈՒՄ: Տնտեսական և մշակութային կապերի ամրապնդումը,
լայնացումը հին արևելյան մշակույթների հետ մեծ նշանակություն ու-
նեն Հայկական բարձրավանդակի ցեղերի նյութական և հոգևոր մշակույթի
զարգացման և ծաղկման համար: Այդ կապերը, որոնք ստույգ արժանազդած
էին դեռ վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանում, միջին բրոնզում հատկապես
պարզորեն նկատվում են մետաղագործության մեջ, երբ Հայաստանի միջին
բրոնզի ցեղերը ներմուծում էին նոր ձևերի մետաղամշակման արտադրանք
խողովակալոթառ նիզակներ, շրջանակաձև բուսակներ ունեցող դաշույններ,
ասիմետրիկ սակրեր և այլն: Դրանք լրացնում էին ավանդական ձևով ար-
տադրվող տեղական տափակ կացիների, պղնձե մանգաղների, տարբեր դուրե-
րի շարքը, որոնք կատարելագործվելով ձեռք էին բերում նոր ձևեր:

Ձուլման պրոցեսի մասին վկայում է Ուզբեյիկթեֆից գտնված հա-
լոցը: Բացառիկ երևույթ կարելի է համարել ոսկուց և արծաթից, երբե-
մըն կիսաթանկարժեք զարդարված կիսաթանկարժեք քարերով սպաս-
քի հանդես գալը: Վերջիններս պատրաստվել են փորագրման և դրվագման
տեխնիկայի օգտագործմամբ: Տարբեր մետաղյա նյութեր պատրաստելու ժա-
մանակ Հայաստանում միջին բրոնզեդարյան վարպետները լայնորեն օգտա-
գործում էին մկնդեղային բրոնզը, մկնդեղաանագային բրոնզը, մկնդեղա-
արմիճային բրոնզը, քաղմակումպոնեստ ծուլվածքները, ինչպես, այսպես
կոչված, հատուկ բրոնզը, որը հանդիսանում է պղնձի և արծաթի խառնու-
րդը: Մետաղե առարկաների՝ զենքերի, աշխատանքային գործիքների, զար-
դերի հիմնական հայտնագործությունները կատարվել են դասբարանային
համալիրներից, որոնք միշտ չէ, որ տալիս են մեծաքանակ նյութեր:
Հայտնաբերված նյութերը հիմնականում ներկայացված են տարբեր կացին-
ներով, դաշույններով, դուրերով և այլն, որոնք քաժանվում են հետևյալ

Աղ. 48. Միջին քրոնագի՝ դարաշրջանի գտածոներ Կիրովականից

ձևերի:

ՆԻՋՍԱՆՆԵՐ: Փետրածե սայրով, խողովակած կոթառով նիզակները, որոնք փոխարինում են վաղ բրոնզեդարյան պոչավոր կոթառներ ունեցող նիզակներին, հայտնի են Կիրովականից, Քոեղքից, Արուճից, Ավագաբլուր-րից, Ազնաբերդից, Լժաշենից, Կամոյից, Հառիճից, Կարմիր վանքից: Դրանց մեջ հատկապես հետաքրքիր է Հառիճի մեկ նիզակը, որը ստորին մասում ունի երկու ճեղքվածք՝ կոթառին ամրացնելու համար: Նիզակի կոթառը զարդարված է փորագրված թեք զենբրով լցված ուղղանկյուններով և շեղանկյուններով, մի նախշածև, որը հայտնի է դեռ վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանից:

ԿԱՑԻՆՆԵՐ: Հայաստանի միջին բրոնզեդարյան կացիները կազմում են ոչ մեծ, բայց բնորոշ խումբ: Դրանցից Լեռնականում գտնված կացինը, որն ունի ասիմետրիկ ձև և կոթառի տակից ելուստ: Այս կացինը, որը սակավածև կացիների ամենահին օրինակն է, թվագրվում է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբով: 2-րդ տիպի կացիները հայտնաբերվել են Շամշադինի նավուր գյուղի մոտ: Դրանք ունեն ձվաձև անցքով փոքր-ինչ կախված կոթառ, առաջ բերված կեռ իրան և լայնացող սայր: Այս տիպի կացիները թվագրվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին քառորդի վերջով: Մյուս մեջ վերջինն է Կիրովականի ասիմետրիկ սակը, որի վիզը վեց նիստ ունի, թեք կոթառ և կլորացող սայրային մաս: Անըրկովկասում այս տիպի կացիներ հայտնի են Գոմազեմեից, Քոդուռնից և Ժաղկայից: Մի քանի նման կացիներ հայտնի են Հյուսիսային Կովկասից:

ՊԱՎՆԵՐ: Ներկայացված են երկու շքեղ օրինակներով: Դրանցից մեկը պատահականորեն հայտնաբերվել է Դեռանում, մյուսը պեղվել է Քարաշամրից մեծ դամբանաբլուրից: Երկուսն էլ ունեն կիսալուսնաձև սայր, բարձր ուսեր, որոնց ծայրերին կան փոքրիկ զոգավոր ություններ: Ոչ մեծ կոթառի տակով անցնում է իրանին զուգահեռ մի ձող: Կոթառի ստորին մասում կա կլոր ելուստ: Այդ տիպի սակների մոտիկ ձևեր հայտնի են Ուռի արքայական դամբարաններից, իսկ ավելի ուշ, կատարելագործված ձևերը գտնվում են Լուրիստանի, Էլամի, Սիրիայի, Պաղեստինի մի շարք հուշարձաններից:

ԴԱՇՈՒՑԱՆՆԵՐ: Ներկայացված են ոչ մեծ խմբով և բաժանվում են մի քանի տիպի: Առաջինը տերևաձև շեղքեր ունեցող դաշույններն են, որոնց կենտրոնը փոքր-ինչ հաստաղված է, իսկ լեզվակը ներկայացված է Փոքր ելուստով, որի վերևում կա անցք՝ փայտե կոթառը ամրացնելու համար: Նման դաշույններ հայտնի են Կիրովականից, Երևանից, Արծաթբերդից, Էլադից, Քոեղքից և թվագրվում են մ.թ.ա. 18-16-րդ դ.դ.: Դրանք ձևերով մոտ են մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջին հանդես եկող դաշույններ-

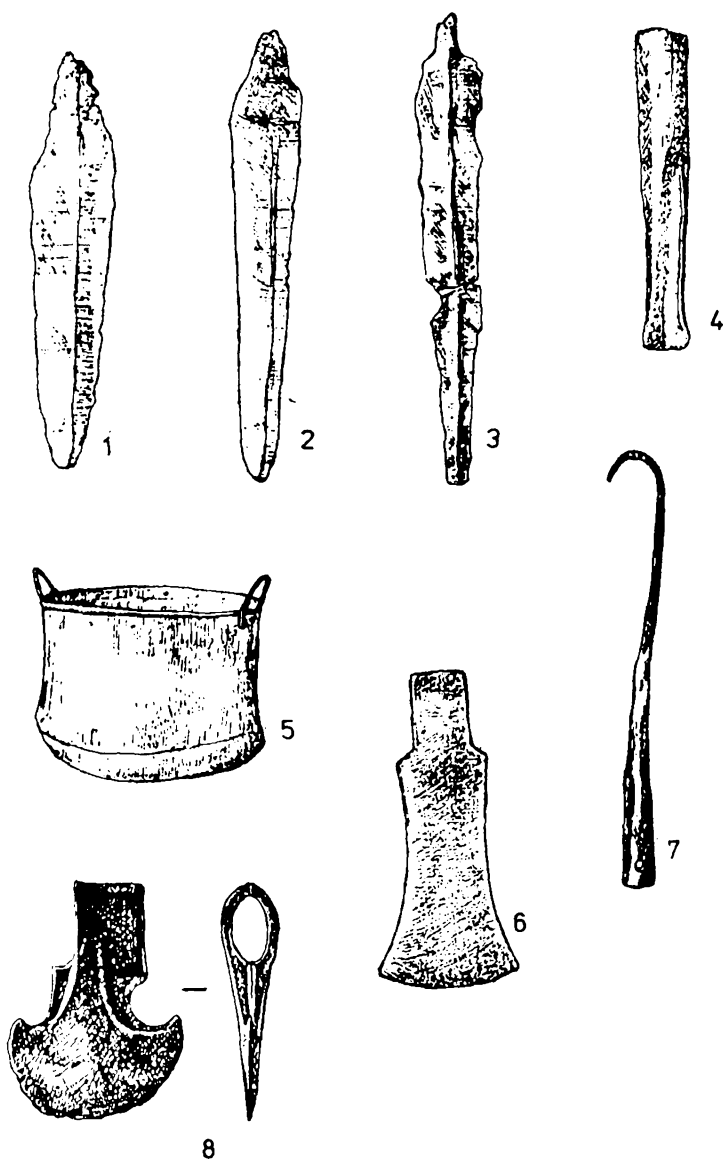
րին, որոնք հայտնի են Շուվերից, Իիբլուսից, Կիարոսից և փոքրիկ քանակով՝ Նփրառ գետի վերին հոսանքի հուշարձաններից:

2-րդ տիպը ներկայացնում են նեղ, երկար շեղք ունեցող դաշույնները որոնց կենտրոնական մասը նույնպես հաստացված է, և եզվակը երկար է և վերին մասում ունի անցք՝ փայտե կոթառը ամրացնելու համար: Նման դաշույններ հայտնի են էջմիածնից և թվագրվում են մ.թ.ա. 17-16-րդ դ.դ.: Դրանց մոտենում են Կարմիր վանքի դաշույնները, որոնք, ըստ երևույթին, թվագրվում են փոքր-ինչ ուշ ժամանակով: էջմիածնից հայտնի են նույն տիպի դաշույններ, որոնց կենտրոնական մասը, փոխանակ հաստացվելու ունի լայն, միջանկյալ ող, ինչք նկատվում է նաև թոեղում գտնված մի քանի դաշույնների վրա:

Դաշույնների 3-րդ տիպը կազմված է, այսպես կոչված, առաջվորասիական տիպի դաշույններից: Դրանց հիմնական հատկանիշը ըոնակի ձևն է: Այդ տիպի դաշույնների ըոնակները տափակ են և ծայրերին ունեն ելուստ՝ մեծ և եզր, որի մեջ տեղադրվում է փայտյա կոթառը: Կոթառի և շեղքի միացման տեղում կա փոքրիկ ելուստ: Հայաստանում այս տիպի վաղագույն դաշույնները թվագրվում են մ.թ.ա. 18-16-րդ դ.դ. և հայտնի են Հառիճից, Կարմիր վանքից: Դրանք, փոքր-ինչ ձևափոխվելով, հարատևում են մինչև մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկիզբը: Առաջվոր Ասիայում նման դաշույններ հայտնի են մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջերից և 2-րդ - հազարամյակի սկզբից: Գտնվել են Ռաս-Շամրայում, Չաբար քաղաքում, Անգիդոյում, Նիհադենդում և այլ վայրերում:

ԱՌՈՒՄԵՐՆԵՐ: Միջին բրոնզի դարաշրջանի վերջին Հայաստանում և Անդրկովկասում հանդես են գալիս սուսեր-թրեր, որոնք ներմուծված էին Կրետոմիթոսյան աշխարհից: Այս սուսերներն ունեն մինչև մեկ մետր երկարությամբ շեղք, որի լայնությունը հասնում է 6 սմ: Սուսերների ուսերը փոքր-ինչ թեք են: Շեղքի կենտրոնով անցնում է խիստ ուռուցիկ միջանկյալ ող: Սուսերի կենտրոնից դուրս է գալիս փոքրիկ և եզվակ՝ փայտե ըոնակը ամրացնելու համար: Նման սուսերներ Հայաստանում հայտնի են Զորագետից, Ղաչաղանից, Որոտնաբերդից, Մալիսյանից, Այգեշատից: Երկու ալդախի սուսերներ հայտնի են Մամթավորոյից: Այս սուսերները թվագրվում են մ.թ.ա. 18-16-րդ դ.դ.:

Իսպի գնքից, միջին բրոնզեդարյան նյութերում հանդես են գալիս ոչ մեծ խումբ կազմող բրոնզե գործիքները: Դրանցից է Կիրովականից գտնված տափակ կացիկը, որը, նմանվելով վաղ բրոնզեդարյան երևանյան ցանձի տափակ կացիկներին, ունի ուշ բրոնզեդարյան նման գործիքների բնորոշ մի շարք գծեր: Դրանք արտահայտվում են ափելի լայն, կլորացող աշխատանքային մասով և կողերում հորիզոնական ելուստների առկայությամբ: Այս տիպի գործիքները լայնորեն օգտագործվել են առաջա-

Սղ. 49. Միջին բրոնզի դարաշրջանի գտածոները Կիրովականից:
225

գործութեան և կաշկեգործութեան մեջ: Կիրովականից հայտնի է նաև այլ մի ատաղձագործական գործիք՝ ուրը, որը լայնացող մի խողովակ է, շուր տեղադրվում է փայտե ընկալը: Աշխատանքային ծայրն ունի կլորացող կտրվածք: Բացի դրանից հայտնի են մետաղե զգեր /շարմիր վանքից, Հոփմից/, որոնք լայնորեն օգտագործվել են կաշեգործութեան մեջ, իսկ անհրաժեշտութեան դեպքում՝ ատաղձագործութեան:

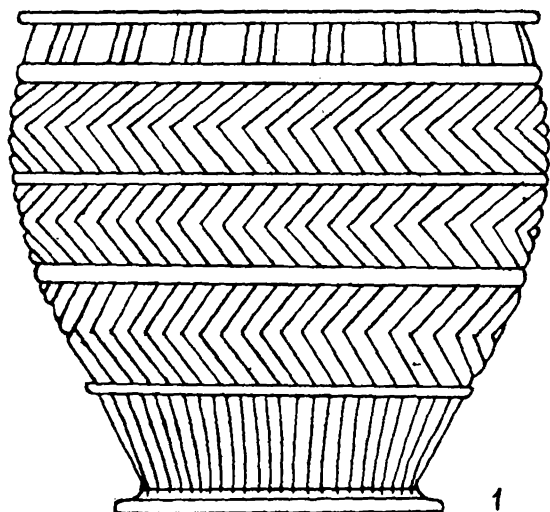
Միջին բրոնզեդարյան մետաղագործութեան մեջ ուրույն տեղ են զբաղւում բրոնզե կաթսաները, որոնք հաճախ հանդիպում են բրոնզե կեռիկների հետ: Կաթսաները, որոնք կազմում են մետաղյա տնթների մի հետքերի խումբ, հայտնի են Կիրովականից, Լոռի բերդից, Հոփմից, Երևանից, Բարաշամբից, Քոնդոբից: Կիրովականի կաթսան մի խոշոր անոթ է՝ կազմված երկու պղնձե թիթեղներից: Նրա բարձր իրանը կենտրոնով փոքր-ինչ նեղանում է: Կլորավուն հատակը պատաստված է մեկ ամբողջական թիթեղից և ամրացված է իրանին ղրվազման միջոցով: Այս կաթսային ձևով մոտ է Հոփմում հայտնաբերվածը, որն ունի փոքր-ինչ հարթ հատակ: Երկու կաթսաների ընկալները ուղղահայաց ամրացված են անոթի վերին մասին: Կիրովականյան կաթսային նման կաթսաներ հայտնաբերվել են Լոռի բերդից, որոնց իրանը դեպի վեր նեղանում է: Երևանից գտնված կաթսայի ընկալները տարբերվում են մյուսներից իրենց ատամնավոր ձևով: Կիրովականյան ափսիս նման կաթսաներ հայտնի են նաև Քոնդոբի դամբանաբլուրներից: Կաթսաների հետ միասին համախափ հանդիպում են բրոնզե կեռիկներ, որը հնարավորություն է տվել հետազոտողներին ենթադրելու, որ ղրանք ծառայել են կաթսաներից միս հանելու համար: Այդպիսի կեռիկներ հայտնի են Կիրովականից, Լոռի բերդի միջին բրոնզեդարյան համալիրներից, սրանք ունեն խողովակաձև կոթակ՝ վերին մասում անցքով՝ փայտե կոթը ամրացնելու համար: Ձողի ծայրը կորանալով կազմում է աշխատանքային մասը:

Միջին բրոնզեդարի արհեստների մեջ բացառիկ տեղ են զբաղւում արծաթագործությունը և ոսկերչությունը: Միանգամից այսպիսի հարուստ և մեծաքանակ արծաթե և ոսկյա իրերի հանդես գալը, որը եզակի երևույթ է նախորդ քուռ-արքայան ժամանակաշրջանի համար, քանակաաբար, չի կարելի բացատրել միանգամայն զարգացմամբ: Ոսկերչական իրեր նմանությունը Առաջավոր և Փոքր Ասիայի գտածոների հետ բացատրվում է արտաքին մշակութային կապերով և հին արևելյան քաղաքակրթության ազդեցությամբ: Նման երևույթը բնորոշ է նաև հարևան վրաստանին և անգամ հեռավոր Ֆույմերին, որոնց Ուռի արքայական դամբարաններում հանդես են գալիս ոսկերչության հոյակապ նմուշներ: Հայաստանի և Անդրկովկասի միջին բրոնզեդարյան զեղարվեստական իրերը ներկայացված են բազմաթիվ քոնդե, արծաթե, ոսկյա շքանշաններով, շիթերով, լարից պատրաստված ուռ-

րապատկաներով, որոնք հայտնի են Հառիճից, Կարմիր վանքից, Լժաշենից և այլ հուշարձաններից: Քոեղքյան դամբարաններում հանդես են գալիս բազմաթիվ արձաթե- և ոսկյա թիթեղներ, որոնցով պատվում էին քրոնզե և փայտե իրեր: Լայնորեն տարածվում են նրբաթիթեղները, որոնք հայտնի են Կիրովականից և Քոեղքից: Մեծ թիվ են կազմում ոսկյա ու լուսնյաները: Բաժանարարները /Կիրովականից և Քոեղքից/: Պղնձը մեծ թիվ են կազմում հատկապես Բարաշամբում /ավելի քան 1000/: Այս ուլունքների մի զգալի մասը հարթ են, սևամեջ, մյուսները զարդարված են ալիքաձև զծերով, հատիկավոր նախշերով և այլն: Քոեղքից գտնված ոսկե և արձաթե շքասեղ-ները զարդարված են գունավոր քարերով, զարդահյուսվածքով, ուլորված շարով և այլն: Օձուկներով գտնվել են ոսկյա կրծքազարդ, ուլունքներ, ինչպես նաև ազաթից պատրաստված կախիկ: Զարմանալի վարպետության էին հասել ոսկերիչները ոսկյա և արձաթե քարձրարվեստ անոթների պատրաստ-ման գործում, որոնք հայտնի են Քոեղքից, Կիրովականից, Բարաշամբից: Այս անոթներից յուրաքանչյուրը արվեստի քարձրանմուշ ստեղծագործու-թյուն է և սոցիալական խոր շերտավորման արձանից, օգտագործվելով հա-սարակության բարձր խավի ներկայացուցիչների կողմից: Իրենց ձևավոր-մամբ և զեղարվեստական առանձնահատկություններով այս անոթները կտրե-լի է բաժանել երեք մեծ խմբերի՝ հարթ պատերով, ռելիեֆային նախշերով և դրվագազարդ:

Հարթ պատերով անոթների թվին են պատկանում Քոեղքում գտնված մի ոսկե գավաթ, որն իր ձևով մոտենում է առյուծներով զարդարված Կիրովա-կանի գավաթին: Այդ խմբին են վերաբերում նաև Քոեղքի մի այլ դամբա-րանից գտնված գավաթի մասերը, որը փոքր-ինչ սեղմված է կենտրոնական մասում:

Հատկապես մեծ խումբ են կազմում ուռուցիկ պատկերներով անոթները: Դրանց մեջ ուրույն տեղ են զբաղում Քոեղքի 5-րդ դամբարանաբլուրից, Բա-րաշամբից և Կիրովականից գտնված արձաթե գավաթները, որոնց մակերեսը բաժանված է մի քանի գոտիներով: Գոտիները զարդարված են երկնաշափական նախշով, իսկ մնացած տարածությունները զարդարված են առասպելական որ-սի, դիցաբանական էակների, մահվան պատկերներով: Այս պատկերները ան-ուղղակիորեն պատկերացում են տալիս հնագույն կահույքի, գեղեցիկ և հա-զուստի ձևերի, ժամանակի հոգևոր պատկերացումների մասին: Նախազարդ-ման ժամանակ ոսկերիչները վարպետորեն օգտագործել են մետաղի հատկու-թյունները: Նրանք հրաշալի ձևով հաշվի են առել էակների ավանդական պատկերազրույթյան և այլ իրերի հարաբերությունը և խեթական ռելիեֆ-քարձրաքանդակների ֆիգուրների նման նրանց պատկերել են կողային դիր-քով, իսկ առանձին մասեր՝ դիմացից:

Մդ.50. Միջին բրոնզի դարաշրջանի ոսկուց և արծաթից գավաթներ
Բարաշամբից:

Այդ զավաթների քանդակները երևում են ծակայի դամբասաբուրներին-
րից մեկում գտնված դուլլի վրա արված պատկերներում: Այստեղ պատկեր-
ված են եղջերուներ, այծյամներ, այծեր և ջուհական նախշեր: Դրանց
զարդարում են դուլլի ամբողջ մակերեսը: Ուռուցիկ պատկերներն արված
են ցածր ռելիեֆային եղանակով, իսկ նրանց շրջագծերը՝ կոնսուրային
գծով, որն ընդգծում է պատկերներն ու հնարավորություն է տալիս դրանց
պարզորեն դիտելու: Պատկերը ստանալու համար թիթեղը սկզբից մշակվում
էր ներսից կողմից, իսկ հետո, այն ընդգծելու համար արտաքինից ենթարկ-
վում էր զրաֆիկական մշակման:

Մյուս խմբի անոթներից է Թոեղջի դամբասաբուրներից գտնված ոսկե-
յա զավաթը, որը զարդարված է գունավոր քարերով և ապիկացիաներով:
Մասնագետների կարծիքով, այս զավաթը պատրաստված է մի ամբողջական թի-
թեղից, որը ձգվել է խոռոտի դազգահի վրա նախ՝ վերելից՝ ներքև, և ապա՝
հակառակ ուղղությամբ: Պահանջվող ձևը ստանալուց հետո կտրվում էր
ավելորդ մետաղը: Արտաքին կողմից ամրացված են ապիկացիաները, իսկ հա-
տուկ պատրաստված փոսիկների մեջ տեղավորվում են վարդագույն և կապու-
յրտ քարեր: Չնայած հայտնաբերված ոսկերչական նյութերի մեծ քանակին,
հնդիպում են նաև ցածրորակ. իրեր: Դրանցից են քրոնզե, շքանդները,
թիթեղները և այլն: Չնայած այդ իրերի ոչ քաղձր զեղարվեստական նշանա-
կությանը, դրանց տեղեկություններն են տալիս միջին քրոնզեդարյան ժո-
մանակաշրջանի զեղարվեստական մետաղամշակման տեխնոլոգիական և ոճական
առանձնահատկությունների մասին: Այս իրերը պատրաստելիս լայնորեն օգ-
տագործվել են ձգման, լինման, փորագրման, ներմկման և այլ եղանակ-
ներ: Այսպես, քարձրարվեստ թասեր, զավաթներ, դուլլեր պատրաստելիս
օգտագործվել են մետաղի ձգման, փայլեցման, հարթեցման եղանակները,
որոնք հիմնականում կատարվում էին դազգահի վրա: Մանր իրերը, ու-
լունքները և այլն հիմնականում ստացվում էին կոման և լինման եղա-
նակով: Գեղարվեստական արհեստներում այսպիսի տարբեր եղանակների օգ-
տագործումը համեմատություն է գտնում նաև Առաջավոր Ասիայի ցարգաթ-
կրթությունների արվեստի մեջ, մի հանգամանք, որը անկասկած, օգնում
էր տեղական ցեղերի մշակութային վերելքին:

ԽԵՑԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ: Հայաստանի միջին քրոնզեդարյան խեցեգործա-

կան արտադրանքը բաժանվում է մի քանի ժամանակազրական խմբերի, ուր
առավել վաղ համալիրներում դեռևս գոյատևում են վաղ քրոնզեդարյան
բրուտագործության ձևերը, միաժամանակ տեղ տալով նոր տարրերի, որոնց
ընդունում են քննարկվող ժամանակաշրջանին: Դրանցից է Հառիմում հայտ-
նաբերված խեցեղենը, որը հիմնականում բաղկացած է կոպիտ խոհանոցային
իրերից և ոչ մեծ թվով սև, փայլեցված անոթներից: Հառիմի կոպիտ խո-

Հանրապետության խնդիրները հիմնականում պատրաստված է դեղին կապից և պարունակում է մեծ թվով խառնուրդներ: Դրանց հիմնականում քննորոշ են պատերի անհամապատասխանությունը և հատակային մասի հաստատումը, որն անոթներին տալիս է ասիմետրիկ ձև: Այս խմբի անոթները հիմնականում ներկայացված են մեծ և փոքր քրեղաններով, որոնց շուրջները կտրված են, և խոշոր կմուճներով, որոնց ձևերը նկատվում են Հայաստանի վաղ քրոնզեդարյան խնդիրներում: Այս խնդիրների զանգվածային քնույթը և պատրաստման ոչ պրոֆեսիոնալ եղանակը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ այն պատրաստել են ոչ միայն քրուսները, այլև, ինչպես Ուզբեկիսթանում, յուրաքանչյուր տան տնտեսուհի: Վաղ քրոնզեդարյան խնդիրներին սերտորեն կապվում են սև, փայլեցված անոթները, որոնց պատրաստված են լավ մշակված կավից: Ի տարբերություն խոհանոցային խնդիրների, այս անոթները պատրաստված են ավելի կառարելազործված տեխնիկական հնարքներով, չնայած սրանց մեջ էլ երբեմն հանդիպում են ոչ համասարաչափ հատակ և թրծում ունեցող անոթներ: Սրանք հիմնականում սև, փայլեցված են, երբեմն էլ շագանակագույն և մուգ գորշ գույնի: Այս խնդիրների զգալի մասը զարդարված է լցված զծիկներով, եռանկյունիներով, կետազարդ նախշերով լցված եռանկյունիներով՝ մի նախշով, որ համախափ ենք հանդիպում վաղ քրոնզեդարյան խնդիրների վրա, և հայտնի է Շենգավիթից, Գառնիից, Քոսի մոթերից: Ձյոլ են վկայում նաև անոթների ձևերը՝ ցածր վիզը՝ շուրջի դուրս մկուսմը, իրանի զնաձևությունը և այլն: Միաժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ վերը նշված ավանդական ձևերից բացի հանդես են գալիս մի շարք նոր հատկանիշներ՝ անոթների հարթ հատակը, բարձրացող ուսերը: Հանդես են գալիս նաև լայնաքերան կմուճներ: Սա քննորոշ է ոչ միայն Հատիմի խնդիրներին: Այն հանդիպում է նաև Լժաշենի միջին քրոնզեդարյան վաղ փուլի նյութերում, որտեղ խոհանոցային խնդիրները նյութական անփայլ է, իսկ նախազարդման մեջ գերակշռում են թեթ, ներմկված զծերը: Դրանք քիչ են հանդիպում Հատիմում, իսկ Լժաշենի խնդիրների մեջ քիչ են եռանկյունով նախշեր ունեցողները, որոնք լայնորեն տարածված էին Հատիմում:

Հեռաքրքրություն է ներկայացնում Գառնիի միջին քրոնզեդարյան խնդիրները: Այստեղ լայնորեն տարածված են ներմկված նախաժողովները, որոնց լայնորեն առկա են վաղ քրոնզեդարյան խնդիրների մեջ: Նման պատկեր նկատվում է նաև Քեթիում, ուր հայտնաբերված կմուճները, զավթենները, անոթների կափարիչները, քրեղանները իրենց ձևերով և նախազարդով միջին քրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի են և պարզորեն բացահայտում են վաղ քրոնզեդարյան խնդիրների հետ կապեր, նմանվելով նույն Քեթիի, Դավիթի, Հատիմի, Շենգավիթի, Լժաշենի, Շրեխբուլուրի վաղ քրոնզեդարյան խնդիրների ձևերին: Եւրոի և Լոդի բերդի խնդիրները նույնպես նմանություն է գտնում վաղ քրոնզեդարյան խնդիրներին: Սակայն ամենաքննարկ

խցեղենը այդ տեսակետից հայտնի է Ուզբեկիստանի միջին բրոնզեդարյան շերտերից: Այստեղ նույնպես գերակշռում է կոպիտ խոհանոցային խցեղենը՝ շուրթերը կտրված թասեր և կմոմեններ, կլոր իրանով և ցածր վզով կմոմեններ, որոնք ընդր ին վաղ բրոնզեդարյան մշակույթին: Այս հուշարձանի անոթների 2-րդ խումբը նույնպես ներկայացված է ներմուկված զարդով, սև, փայլեցված անոթներով: Պետք է նշել, որ Ուզբեկիստանի խոհանոցային խցեղենի տիպերը ընդր ին այդ հնավայրի միջին բրոնզեդարյան խցեղենին, իսկ սև փայլեցվածի մեջ նկատվում են ժամանակագրական տարբերակներ:

Հայաստանի միջին բրոնզեդարյան խցեղենի մյուս խումբը կազմում է գունազարդ խցեղենը: Այն ինչպես նշվեց էսեռիթին նվիրված գլխում, Հայաստանում և Անդրկովկասում հանդես է գալիս մ.թ.ա. 5-րդ հազարամյակի վերջում և 4-րդ հազարամյակի սկզբում և հայտնի է այնպիսի հուշարձաններից, ինչպիսիք են Թեղուտը Միլ Ղարաբաղյան հուշարձանները, Նախիջևանը, Շամիրմաշիթին և այլն, ուր այն կրում է միջագետքյան մշակույթի ազդեցությունը՝ ստանալով որոշ նոր գծեր: Սակայն մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջին Հայկական բարձրանդակի և Անդրկովկասի համար այն նոր ընույթ է ստանում՝ հանդես գալով Այգևանում, Ջրահովտում, մասամբ Հադիմում, սև խցեղանի գունազուրկ հարստեղծով մինչև միջին բրոնզեդարի վերջը:

Ստանձին հուշարձանների գունազարդ խցեղենը քննարկելիս պարզվում է, որ այն հանդես է գալիս սև խցեղենի հետ միասին, ինչպես վերջիններս, համոզիչ աղբյուրներ է ցուցաբերում վաղ բրոնզեդարյան խցեղենի հետ: Այսպես, Հադիմում սև, փայլեցված, գունազառ խոհանոցային խցեղենը հանդիպում է միջին բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում և իր ձևով ու գունազարդումով որոշակի նմանություն է հանդես բերում քուռ-արաքսյան մշակույթի հետ: Նույն պատկերը նկատվում է Կարմիր վանքի դամբարաններից հայտնաբերված խցեղենում, ուր սև, փայլեցված, կետազարդ և գունազարդ խցեղենը միասին է հանդես գալիս: Նման երեւույթ նկատվում է Քեթիում, Մուխանաթթափայում, Գառնիում, Ուզբեկիստանում, Վերին Նավերում, Մեծամորում, Թուրքում և այլն: Թուրքյան վաղ փուլի խցեղենը հիմնականում բացկացած է սև, փայլեցված խցեղեններից, որոնք ունեն վարդագույն պատառ, ինչը որ վկայում է հին ալանական սովորությունների մասին: Այստեղ հաճախի են հանդիպում ցածր վիզ ունեցող, կլորավուն իրանով, անոթներ, որոնք զարդարված են ներմուկված շերտերով և ուռուցիկ ելուստներով: Առաջին անգամ հանդիպում են երկար վզով խոշոր ձվաձև անոթներ, որոնք ընդր ին այդ մշակույթի զարգացած փուլին: Այս անոթները հիմնականում զարդարված են քարակ գծերով: Հարուստ դամբարանաբուրներում գունազարդ խցեղենը

ուևի կարմիր Փոն, սև ներկով արված նախագարդեր: Ծաղկային դամբա-
քուրներում զանգվել է զուևագարդ խացադանի այլ տեսակ, որտեղ անոթ-
ների մակերեսը ծածկված է բաց կրեմագույն անգորով, իսկ նախագար-
դումը կտտարված է գորշ-սև գույնով: Այս խցեղենը հիմնականում զար-
դարված է շերտներով, ալիքածև գծերով, շեղանկյուններով, օղակներով
և շախմատած նախշերով: Որոշ հետազոտողներ այն համեմատում են իր-
նական և առաջավորասիական բաց անգորբապատ զուևագարդ խցեղենի հետ:

Քոեղքյան վերջին փուլի խցեղենն ուսումնասիրելիս առանձնանում
են կիրովականի մեծ դամբարանային համալիրները: Դրանց կապը Քոեղքի
մեծ դամբարանքուրների հետ հնարավորություն է տալիս հայ հետազոտող-
ներին այդ մշակութային խումբը անվանել Քոեղք-կիրովականյան:

Կիրովականյան խցեղենը, ինչպես և մյուս հուշարձաններից հայտնա-
բերվածը, բաժանվում է երկու խմբի՝ սև, փայլեցված, գորշ աստառով և
կարմիր մակերեսով, զուևագարդ: Կիրովականից գտնված խոշոր, սև, փայլեց-
ված սափորները զարդարված են երկրաչափական և աստմնավոր նրբագիծ դորշ-
մանախշով: Անոթների մի մասը զարդարված է հորիզոնական ներմկված գծե-
րով և ուռուցիկ շրջանակած ելուստներով, իսկ վիզը՝ մեանդրով և
գծիկներով լցված եռանկյունիներով: Այստեղ գտնված զուևագարդ խոշոր
սափորները զարդարված են քարակ գծերով ուղղահայաց շերտներով, ուռ-
ուստույտ գծերով և այլ նախշերով, իսկ քրեղանները՝ հիմնականում լայն
գոտիներով: Նման խախագարդումով անոթներ Հայաստանում հայտնի են էջ-
միածնից և Գառնիից: Մի շարք հուշարձաններում /Գառնի, Արծվաքերդ,
Էլառ, Ջուրնաքաղ և այլն/ հանդիպում են նաև թռչնածև նախշեր:

Կարմիր բերդի խցեղենը, որը հայտնաբերվել է դեռ անցյալ դարի
վերջին, ներկայացած է քաղմաթիվ անկանթ, լայնաքերտև սափորներով,
որոնք զարդարված են կարմիր Փոնի վրա սև գույնով պատկերված շիջան-
կյուններով, գույգ եռանկյունիներով, թեք, ցանցածև նախշով լցված
ուղղանկյուններով, ուռապտույտներով, զիզգազածև, փախմատածև զարդե-
րով: Ինչպես վերը նշվեց, հայտնաբերվել է նաև երկու անոթ՝ զարդարված
գծիկային նախշով: Նման նախշերով զարդարված անոթներ հայտնի են Լժա-
շենից, Ուզերիկիթեփեից, Մուխանաթեփեից: Կարմիր բերդի տիպի հոյա-
կապ զարդարված անոթներ հայտնաբերվել են վերին Նավերից, Հառիմից,
Լժաշենից, էջմիածնից, Գառնիից: Այսպիսով, կարելի է ասել, որ կար-
միրբերդյան միագույն զուևագարդ անոթները հիմնականում բնորոշ են
Հայաստանին, որի սահմաններից դուրս, ինչպես ասացիք, հայտնի են
միայն Ռուսթավիում: Հետազոտողների կարծիքով դրանք վերաբերում է
մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբին: սակայն Այգևանի պեղումները հնա-
րավորություն տվեցին հասցնել Կարմիր բերդի խցեղենի հանդես գալը
մի քանի դարով և այն թվագրել մ.թ.ա. 24-21-րդ դ.դ.: Այս խցեղենի
ծաղկուն շրջանը վերաբերում է մ.թ.ա. 20-18-րդ դ.դ., իսկ վերապրու-

կային ձևով այն հարառուում է մինչև մ.թ.ա. 15-14-րդ դ.դ.: Հարկ է նշել, որ Այգևանի խցեղենը, կրկնելով կարմիրքերոյան խցեղենի զարդամոտիվները, պարունակում է այլ մշակութային տարրեր: Գտնվել է մի խոշոր անոթի քեկոր, որի կարմիր մակերեսը զարդարված է կրեմագույն լայն գոտիով: Վրան քաջ շագանակագույն գույնով արված են խոշոր ուղորափուլտներ և ալիքաձև նախշեր: Այս եղանակը առկա է Ուզբեղիկթեֆի, Հադիժի և Կարմիր վանքի խցեղանոթների վրա: Նման նյութերի քննարկումը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ կարմիրքերոյան խցեղենը հանդես է եկել դեռ քուր-արաքսյան մշակութային, իսկ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին քառորդում ապրում է իր ծաղկման ժամանակաշրջանը: Բացի կարմիր, միագույն գունազարդ խցեղենից, Հայաստանում ոչ մեծ թվով հանդիպում են նաև երկգույն գունազարդում ունեցող անոթներ: Դրանցից են Նոր Բայազետում գտնված անոթները, ինչպես նաև հնդկական քնկյուզի կեղևի տեսքի անոթները, որոնք, կրկնելով կարմիրքերոյան նախշամոտիվները, գունազարդվել են սև, սպիտակ ներկերով:

Խցեղենի վերջին տիպը, այսպես կոչված, Աևան-ուզբեղիկյան տիպըն է: Այս խմբի հիմնական մասը ներկայացված է գունազարդ անոթներով և սպիտակ ներկով դրվագազարդված խցեղենով, որոնց հետ, ինչպես վերը նշվեց, հանդես է գալիս կոպիտ խոհանոցային խցեղենը: Ուզբեղիկի սև, փայլեցված խցեղենը հարուստ զարդարված գոտիներով, ուղորտախշերով, եռանկյունիներով և այլ նախշերով: Վաղ փուլում հանդիպում է նաև կամարածև նախշը, որը տարածվում է նաև ուշ շրջանում: Վերին խցեղենի մեջ հանդիպում են ներգծված կիսաշրջաններով և շեղանկյունիներով զարդանախշեր: Այս շերտում սև, փայլեցված խցեղենի հետ հանդես է գալիս գունազարդ խցեղենը: Գունազարդումը կատարվում էր հիմնականում անոթների վերին մասում և պատկերում էր գուլգահեռ ուղիղ, զիգագծան գծեր, թեք գծերով լցված շեղանկյունիներ և այլն: Մեկ անգամ հանդիպել է սպիտակ անդրով արված գոտի, որի վրա սև ներկով նախշազարդ կա: Հատկապես հարուստ է Լժաշենի դամբարաններում գտնված խցեղենը, որը, քացի նման նախշերից, զարդարված է փայլեցման եղանակով: Լժաշենի անոթների զազլի մասը հարդարված է նվաստիկայի փոփոխություններով: Մեկանուզբեղիկյան տիպի գունազարդ խցեղենը հայտնի է մի քանի դամբարաններից, սակայն քեթրոշ է դրանցից մեկը, ուր գտնվել են մեծ թվով խոհանոցային անոթներ: Այստեղ գունազարդ խցեղենը ներկայացված է ոչ մեծ սպիտակներով, կմուժներով, խոր քրեղաններով, որոնք ունեն վառ կարմիր մակերես և սև ներկով կատարված գունազարդում: Ինչպես Ուզբեղիկթեֆում, այստեղ հանդիպում են շեղանկյունիներ, ուղիղ և ալիքաձև գծեր: Վերջիններս քացի Ուզբեղիկթեֆից որոշակի գուլգահեռներ՝ ունեն Կիրովականի, Նոր Բայազետի, Էլատի և այլ վայրերի խցեղենի հետ: Այս նյութի, ինչպես նաև այլ հուշարձաններից գտնված սպի

ԹԱԿ ՆԵՐԿՈՎ զարդարված անոթների, հատկապես Հառիճից գտնվածների քննարկումը հետաքրքրություն է առաջացրել մ.թ.ա. 18-17-րդ դ.դ.: Սա կապով օղակ է կարմիրքեղդյան և կիրովականյան խմբերի միջև: Այսպիսով, Հայաստանի և Անդրկովկասի միջին բրոնզեդարյան խմբերեն, ի տարբերություն վաղ բրոնզեդարյանի, պատրաստված է նոր տեխնոլոգիայով: Հանդես են գալիս գունազարդ սև, փայլեցված և սև, փայլեցված, սպիտակ ներկով խեցանոթներ: Այս անոթները հիմնականում պատրաստված են լավ հունցված կավից և պորուսեղում են մասեր հատիկավոր խառնուրդներ: Դրանց մի մասը պատրաստված է ձեռքով, սակայն գունազարդ և քրակ պատեր ունեցող սև, փայլեցված խեցեղենի մի մասը պատրաստված է պտղով տնկվի վրա: Կան կարծիքներ, որ անոթներին ստորին մասը ավանդաբար պատրաստվել է ձեռքով, իսկ վերին մասը՝ պտղով տնկվի վրա: Բոլոր սև անոթները նախազարդվում էին խոնավ վիճակում: Դրանց փայլեցումը կատարվում էր քարձր շերմաստիման ունեցող ծխեցման եղանակով, որից հետո անոթների մակերեսը ծածակվում էր մարդով՝ փայլեցնելու համար: Ըստ երևույթին թրծումից և փայլեցումից հետո նախշերը զգվում էին սպիտակ ներկով և ցածր շերմաստիմանում ամրացվում: Գունազարդ անոթներն իրենց պատրաստման տեխնիկայով չէին տարբերվում սև փայլեցվածից, սակայն որոշակի տարբերություն կար նախազարդման տեխնիկայում: Այս անոթները չորացնելուց հետո ծածկվում էին կարմիր կամ վարդագույն անգորով, և թրծումից, փայլեցումից հետո նրանց մակերեսը վրձինով զարդարվում էր վերը նշված նախշերով, որը նույնպես չորացնելուց հետո ենթարկվում էր թույլ թրծման՝ ներկը ամրացնելու նպատակով: Եթե սև, փայլեցված խեցեղենը պատրաստելիս բրուտները կարող էին օգտվել տարբեր դրոշմներից, ապա գունազարդ խեցեղենի զարդարումը կատարվում էր վրձինով, և պահանջվում էր որոշակի ունակություն և նկարչի պրոֆեսիոնալ հմտություն:

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԴԻՈԻՔՈՐԻՆԸ: Հայկական քարձրավանդակի ցեղային միությունների սոցիալական կյանքը միջին բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում քննարկվում է կարունկ փոփոխություններով: Դրան մի կողմից նաև թույլ է տեսնվում թույլ, որը տանում էր առանձին ցեղերի հարստացմանը՝ հանգեցնելով քնդարումների, մյուս կողմից՝ հաղավային և հաղավառեցության սահմաններում տրեղծված հին արևելյան պետությունները: Այսպես մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի առաջին կեսին կենտրոնական Փոքր Ասիայում տեղի ունեցավ խեթական պետությունը՝ խառնուշառ մայրաքաղաքով, հարավում՝ Միտանիի թագավորությունը, որի ազդեցությունը հասնում է Տիգրիս գետի ավազանները, Վերին Եփրատ:

Հին արևելյան քաղաքակրթությունների մասին հասկացես խթան
գրավոր աղբյուրները տալիս են կցկտուր, բայց հետաքրքիր ավյալներ:
Նշվում է, որ Հայկական բարձրաձևակում այդ ժամանակ տառացել էին
խոշոր ցեղային միություններ, և որվում են դրանց մոտավոր սահմանները:
Սոաջին ավյալները վերաբերում են մ.թ.ա. 17-16-րդ դ.դ., դրանք բնակ-
նաբար, վկայում են էթնիկ այդ միավորների ավելի վաղ գոյություն մասին:
Այսպես, հին խթան աղբյուրներում հիշատակվում է հոր և ան-
կախ Ալգի թագավորությունը, որն ունեցել է հարուստ աղմահանքեր:Ըստ
այդ աղբյուրների Ալգին տեղադրված է եղել Տիգրիս վաակների և Արածո-
նիի հովտի շրջանում: Միտանիի թագավորության գոյություն ժամանակ այն
եղել է նրա հյուսիսային հարևանը և իր գոյությունը պահպանել է
մինչև մ.թ.ա. 13-րդ դ.:

Ոչ պակաս հետաքրքիր տեղեկություններ կան Հայաստ երկրի մասին,
որը տեղադրված է եղել Միդատի վերին հոսանքի և ժորոխի ավազաններում;
ժամանակակից Երզնկայի և Հրզումի շրջաններում: Իր ծաղկման շրջանում
նրա հարավային սահմանները հասել են մինչև Տիգրիսի վերին հոսանքնե-
րը, հարևան է եղել Ալգիի: Իսկ հյուսիսում՝ մինչև արևելյան Պոտական
լեռները: Չնայած այն հանգամանքին, որ խառտական աղբյուրները Հայաստ-
յի մասին տեղեկություններ են տալիս մ.թ.ա. 14-րդ դ. ուշ բրոնզեդա-
րի շրջանից և կենսարկվեն այդ հատվածում, այնուամենայնիվ, խթան
թագավոր Խատտուսիլիս 3-րդի այսպես կոչված ինքնակենսագրությունում
/մ.թ.ա. 1275-1250 թ.թ./ հիշատակվում է, որ մ.թ.ա. 16-15-րդ դ.դ.
խետական թագավորության հարևան ցեղերը, օգտվելով նրանց թուլացու-
մից, ներխուժել են խետական տարածքները: Այդ ցեղերի մեջ հիշատակ-
վում են Խուա երկրի մարդիկ, որոնք, անցնելով Միդատի աջ ափը, գրա-
վում են Թեգարման: Վերջինս նույնացվում է քերիական թագաժայի և
ավելի ուշ հայկական թորգոմի տան հետ: Չնայած այս կցկտուր տեղե-
կություններին, կարելի է ենթադրել, որ Հայաստանում խթան աղբ-
յուրների վկայությամբ մ.թ.ա. 16-րդ դարից հանդես են գալիս ժևավոր-
ված թագավորություններ, որոնց կազմավորումը կատարվել է ավելի վաղ:
Ի տարբերություն հարավային և հարավարևմտյան հատվածներից, Հայ-
կական բարձրաձևակի հյուսիսային շրջանները չեն հիշատակվում հին
արևելյան գրավոր աղբյուրներով, սակայն, ըստ երևույթին, այստեղ
ևս գոյություն ունեին խաշոր ցեղային միություններ, ուր գերիշխող
դիրք էին գրավում նրանց ցեղապետները, որոնց թաղումները գտնվում
են թուրքի, Լժաշենի, Կիրովականի, Զորաշամի և այլ վայրերի խոշոր
ղամբանալուրներում: Համեմատաբար ավելի փոքր, բայց հարուստ ղամբա-
աններում թաղվում էին ներհնդային արիստոկրատիայի ներկայացուցիչ-
ները:

Յեղային ավագանու առող տնտեսական պահանջը իր հերթին ստեղծում էր հզոր ստեղծագործական լիցքեր և քարենպաստ արհեստների զարգացման համար: Մյուս կողմից խոշոր դամբարանների հանդես գալը, որոնց կառուցումը պահանջում էր աշխատուժի հզոր ներդրում, քաղման բարդ ծեսը և ուղեկցող հարուստ նյութը վկայում են Հայկական քարձրավանդակում ցեղային հասարակության մեջ առաջացած խոր գուլյթային անհավասարության մասին: Եթե Հայկական քարձրավանդակի հյուսիսային շրջանները հնագիտական տեսակետից համեմատաբար լավ են ուսումնասիրված, ապա հարավային և հարավարևմտյան շրջանները, որոնք հսկայական նշանակություն ունեն հայ ժողովրդի էթնոգենեզի պարզաբանման հարցում, հնագիտական տեսակետից համարյա ուսումնասիրված չեն: Սակայն, ինչպես նշվեց, հին արևելյան աղբյուրները ստույգ վկայում են Հայաստանի, Ալգիրի, Նաիրիի հանդես գալու մասին: Մյուս միությունների հարևանությունը Հին Արևելյան պետությունների հետ, հատկապես խեթական, հանգեցնում էր նրան, որ այստեղ հանդես են գալիս նախադինաստիական դարաշրջանի հասարակական հարաբերություններ: Այս հանգամանքները բերում են հզոր ցեղային արիստոկրատիայի հանդես գալուն, որի ձեռքին նույնպես պետք է կուտակված լինեն հսկայական հարստություն: Չնայած Հայկական քարձրավանդակի ցեղային միությունների հասարակական զարգացման պրոցեսը փոքր-ինչ ետ էր մնում իրենց հարևաններից, այնուամենայնիվ կարելի է ենթադրել, որ նրանցից թիսա չէր տարբերվում:

Հայկական քարձրավանդակում, ինչպես և հարևան երկրներում, հասարակության հիմքը կազմում էին ազատ համայնականները, որոնք զբաղվում էին երկրագործությամբ, անասնապահությամբ և արհեստներով՝ խիստ տարբերվելով ցեղային ավագանուց կախման մեջ ընկած մարդկանցից: Հենց այս ազատ համայնքները /զյուղը կամ „քաղաքը, /, որոնք ունեին տեղական ինքնավարություն և ինչ-որ պարտավորություններ, կազմում էին հիմնական քնակությունը: Ըստ երևույթին, ցրմերի և զինվորների վերին խավը ներկայացնում էր հասարակության այն վերնախավը, որը ընտրում էր Հայաստանի „թագավորին, շեռաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի „թագավորին, հավասար կարող էր համարվել ժողովրդական ժողովը: Այս փաստերը վկայում են, որ Հայկական քարձրավանդակում քուլուր ցեղերը կանգնած էին վաղ դինաստիական աստիճանի վրա, և խոշոր ցեղային միությունների առաջնորդները ընտրվում էին ժողովրդական ժողովի կողմից՝ ստանալով զգալի արտոնություններ և իրավունքներ:

Համախառն պատերազմները հզոր հարևան պետությունների դեմ նստառում էին ոչ միայն հարստության ձեռքբերմանը, այլև ստրուկների ձեռքբերման աղբյուր էին: Այս հանգամանքը հանգեցնում էր նրան, որ Հայկական քարձրավանդակի տոհմացեղային հասարակության ընթացքում առաջ-

նում էր տնային ստրկաւթյան ինստիտուտը: Եւսեւով խեթական աղքատը-
ներէց, իմաստում ենք, որ ոչ ըուր գերիներն էին դառնում ստրուկներ:
Նրանց մի մասին տեղավորում էին ազատ հողերի վրէ, և հարկ վերցնում
աւգամ ընդգրկում քանակի կազմում: Մյուսները դառնում էին արքունիքի
և թաճարի ստրուկներ, մի մասը՝ տնային ծառաներ: Հանդես են գալիս
նաև անձնական ստրուկներ, որոնք իրենց տերերի սեփականութիւնն էին:
Իհարկե, չի կարելի խեթական ստրկական ինստիտուտը մեխանիկորեն փո-
խարել Հայկական քարձրականոկի ցեղերի հասարակութեան վրա: Այնու-
ամենայնիվ խոշոր դամբնաքլուրներում հայտնաքերված ստրուկների թա-
ղումները վկայում են, որ այդ ժամանակ Հայկական քարձրականոկում
եղել է ստրկական հասարակութիւն, որն, ըստ երևույթին, պետք է նման-
վեր հարևան երկրներում տիրողին: Միաժամանակ հանդես են գալիս զին-
վորների, ցրմերի, քարձրաստիժան ծառայողների խավերը: Տղամարդը հա-
սարակութեան մեջ գրադեցնում էր գերիշխող դեր և մասամբ ազատվում
տնտեսական գործուսննութիւնից, որը քերում էր ժառանգական իրավուն-
քի խորացման և դասակարգային հարաքերութիւնների հանդես գալուն:

ԳՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ա.Ամիրյան, Հնագիտական նոր հայտնաքերում երևանի տերիտորիա-
յում, ՊԲՀ, 1969, նո. 3 Գ

Գ.Ե.Արեշյան, Հ.Ե.Սիմոնյան, Գ.Մ.Սարգսյան, Հնագիտական կենտ-
րոնի 1976 թվականի դաշտային հնագիտական աշխատանքները, ԲԵՀ ՀԳ երևան,
2977, նո. 3, էջ 266-274:

Լ.Ա.Բարսեղյան, նոր նյութեր Հայաստանի հնագույն շրջանի արվեստի
պատմութեան վերաքերում, ՊԲՀ, 1966, նո. 3:

Ի.Մ.Դյակոնով, Հայաստան-Ազգի ցեղային միութիւնը և խեթական թա-
գավորութիւնը. Հայ ժողովրդի պատմութիւն Գ. 1-ին, երևան, 1971:

Ս.Ա.Եսայան, Գ.Հ.Միքեյելյան, Բրոնզեդարյան գունազարդ խեցեղենի
նորահայտ նմուշները, ՊԲՀ, 1971 նո. 2:

Ս.Տ.Երեմյան, Հայաստան-Ազգերի տեղորոշումը, էթնիկական կազմը և
լեզուն, Հայ ժողովրդի պատմութիւն, Գ. 1-ին, երևան, 1971:

Է.Վ.Նանգաղյան, Գառնի 4-րդ, երևան, 1967:

Հ.Ա.Մարտիրոսյան, Հայաստանը միջին քրոնզի դար ժամանակաշրջա-
նում, Հայ. ժող. պատմութիւն Գ. 1-ին, 1971:

Կ.Ա.Մկրտչյան, Խանգղյան Է.Վ., Է.Գարսամյան, Մեծամոր, Երևան, 1973:

Հ.Օ.Մնացականյան, Լճաշենի նյութական մշակույթի հիմնական փուլերը, ԳԲՀ 1965, 2

Հ.Ս.Սիմոնյան, Հնագիտության գիտահետազոտական լաբորատորիայի 1986 թ. դաշտային աշխատանքները, Երևանի համալսարան, Երևան, 1987, նո. 2 էջ 21-29.

Ա.Ա.Քալանդարյան, Փ.Դ.Քաչարյան, Սևանի ավազանի եզակի հնագիտական հայտնագործության մասին, Կրթեր, 1969, նո. 4:

Բ.Ե.Արեշյան. Маловазийские формы в керамике Армении среднего бронзового века. СА, 1973, № 4.

Բ.Ե.Արեշյան. Индоевропейский сюжет в мифологии населения междуречья Куры и Аракса II тыс.до н.э. "Вестник древней истории", 1988, № 4.

Բ.Ե.Արեշյան, Վ.Յ.Օганесян, Փ.Մ.Մурадян, Ս.Տ.Աветисян, Լ.Ա. Սետրոսյան. Конец среднего бронзового века в междуречье Аракса и Куры. ИСЖ, 1990, № 1.

Տ.Ա.Եսայան. Оружие и военное дело древней Армении. Ереван, 1966.

Տ.Ա.Եսայան. Ереван (Археологический очерк), Ереван, 1969.

Տ.Ա.Եսայան. Скульптура древней Армении. Ереван, 1980.

Տ.Ա.Եսայան. Древняя культура племен Северо-восточной Армении. Ереван, 1976.

Տ.Ա.Եսայան, Ա.Ն.Մагинян Археологические находки в Зангезуре (Арм.ССР), СА, 1962, № 3.

Կ.Խ.Կушнарeвa. Тазакендский могильник. СА, 1960, № 1.

Կ.Խ.Կушнарeвa. Археологические работы 1954 г. в окрестностях села Ходжалы. МИА, 67, 1967.

Կ.Խ.Կушнарeвa. К вопросу о социальной интерпретации некоторых погребений Южного Кавказа. КСИА, вып. 134, 1973.

Կ.Խ.Կушнарeвa. Ходжалинский могильник. ИСЖ, 1967, № 2.

Կ.Խ.Կушнарeвa. К вопросу о развитии ремесел на Южном Кавказе, в древности. ИСЖ, 1974, № 2.

Կ.Խ.Կушнарeвa. Раскопки погребения Узерлик-тепе около Агдама, МИА, 67, 1959.

Բ.Ա.Կуфтин. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси. 1941

Ա.Ա.Մартиросян. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван 1964.

С.К.Межлумян. Палеофауна эпох энеолита, бронзы и железа на территории Армении. Ереван, 1972.

А.О.Мнацаканян. О двухцветной керамике Лчашена. Вестник общ. наук АН АрмССР, 1957, № 5.

Б.Б.Пиотровский. Археология Закавказья. Л., 1949.

А.Е.Симонян. Могильник эпохи бронзы Верин Навер. КСИИ, вып. 176. 1983.

А.Е.Симонян. Кармирбердская культура по материалам периода средней бронзы (опыт выделения) в кн.: Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, 1982.

А.Е.Симонян. Два погребения эпохи средней бронзы могильника Верин Навер, СА, 1984, № 3, с.122-135.

А.Е.Симонян. Новая трактовка социокультурной общности эпохи средней бронзы Армении (по данным погребения Верин Навер). ИСЭ, № 1, 1990, с. 188-208.

Т.С.Хачатрян. Древняя культура Ширака. Ереван, 1975.

Պար. 1. Ուշ քրոնզեդարի մշակույթը

Ուշ քրոնզի դարաշրջանը, Հայկական լեռնաշխարհի նյութական մշակույթի զարգացման առումով, քաղաքիկ տեղ է զբաղեցնում: Միջին քրոնզի դարաշրջանում նրա տարածքը բնակեցնող ցեղերի տնտեսական և հասարակական կյանքում տեղի ունեցած փոփոխությունները անհրաժեշտ նախադրյալներ ստեղծեցին տնտեսության, մասնավորապես, արհեստների որակապես նոր, քրիշտած կերելքի համար:

Քաղաքական կյանքում առաջին անգամ նկատվում են բազմաքանակ խոր-րակեզու և հսկվողալեզու /այդ թվում նաև հայկական/ էթնոսների կենտրոնացում ընդդեմ ասորեստանյան նվաճողների /մանրամասն տես Վանի թագավորությանը նվիրված բաժնում/: Տնտեսության հիմնական մյուղերը՝ երկրագործությունն ու անասնապահությունը, զարգացման շատ ավելի բարձր աստիճանի են հասնում: Դեռևս վաղերկրագործության ժամանակներից տնտեսության հիմնական մյուղ հանդիսացող երկրագործությունը, անկում ապրելով միջին քրոնզեդարում, նորից սկսում է զարգանալ շատ բարձր տեմպերով, ընդ որում ընդգրկելով ոչ միայն դաշտավայրերը, այլև նախալեռնային և լեռնային շրջանները: Անասնապահությունների հաշվին մեծ չափով ընդլայնվում էին ցանքատարածությունները, իսկ դաշտավայրերը՝ ոռոգման ցանցի ընդարձակման՝ ջրանցքների ու ջրամբարների կառուցման շնորհիվ: Բացի հացահատիկային կուլտուրաների ցանքատարածությունների ընդլայնումից, զարգանում էին նաև այգեգործությունը, խաղողագործությունը, գինեգործությունը և այլն:

Մեծ զարգացման է հասնում անասնապահությունը, հասնելով իր քանակական զարգացման ծայրակետին, քանի որ անասնազվիխի հետագա մեծ ամրամտեցված էր ցանքատարածությունների և երկրագործական այլ հողամասերի մեծացմամբ և արոտավայրերի պոտենցիալով: Վերջնականապես հաստատվում է հեռագետ անասնապահությունը /շատ մոտ այն ձևին, որ տիրապետող է նաև մեր օրերում/: Բարձր զարգացման են հասնում նաև արհեստները, կապված քրոնզի արտադրության զարգացման հետ: Ստեղծվում են հսկայական քանակությամբ քրոնզե իրեր, որոնց արտադրության զարգացումը սկզբնավորվում են դեռևս միջին քրոնզի դարաշրջանից: Մետաղամշակման կատարելագործմանը նպաստում էր միջցեղային փոխանակության լայն զարգացումը:

Պղնձի մշակման քննադատում տեղ զուտ որակական փոփոխությունների լավագույն վկայությունն է բազմատեսակ համաժուլվածքների տարածումը: Ընդ որում պետք է ենթադրել, որ արտադրական կենտրոնները

վարպետները խնամքով Թաքցնում էին իրենց արհեստների գաղտնիքները: Լայն տարածում է ստանում մոմե կաղապարներով ձուլումը, դրվագումը, փորագրումը, ավելի սակավ՝ փայտոցի, շաղախով, տաքեքր գույնի և կիսաթանկարժեք քարերով ազուցելը: և այլն: Անդունված էր նաև տաքեքր իրեր արծաթյա և ոսկյա թիթեղներով պատելը: Ուշ քրոնզի դարաշրջանի կարևորագույն նվաճումներից է երկաթի օգտագործման առաջին փորձը, որը մի քանի հարյուրամյակ անց հանգեցրեց այս էման և ամուր մետաղի օգտագործմանը:

Մետաղաձուլության և մետաղամշակման նման վերելքը նպաստում էր նաև մյուս արհեստների՝ կավագործության, փայտամշակության, կաշեգործության, ջուլհակության և այլնի, հատկապես շինարվեստի զարգացմանը: Մեկայն արհեստագործության այս բնագավառները, բացի ըստ երևույթի, խեցեգործությունից, որը դուրզի Լայն կիրառման շնորհիվ կարող էր մասնակցիորեն կրել շուկայական բնույթ, ունեին փակ, ներհամայնքային բնույթ: Չնայած դրան, նյութական արտադրության կտրուկ վերելքը և մասնագիտացվածությունը մետաղործության բնագավառում, որի շնորհիվ արտադրվում էին արվեստի եզակի նմուշներ, բացի երկրի ներսում տնտեսական պահանջների բավարարումից, հանգեցրին միջըրջանային ինտենսիվ փոխանակության: Այս փոփոխությունները հստակապես էական էին խթանալու համար մշակութային շրջանի համար: Արտաքին և ներքին փոխանակման էական մասը կազմում էր անասունների փոխանակությունը: Անասունները շատ հաճախ դառնում էին թալանի օբյեկտ, որի հետևանքով ավար դարձած անասնափոխորդ փոխանակվում էին շքեղ գնեթի, արդուզարդի իրերի, ժխասարքի և այլնի հետ, որը, ինչպես կոնստանսը հետագա շարադրանքում, հաստատվում է հուշարձաններից մեծ քանակությամբ ներմուծված իրերի հայտնաբերումով: Մեկայն չպետք է մոռնել, թե Հայկական Լեոնաշխարհի ցեղերը միայն ներմուծում կամ նմանվում էին հարևան երկրների արտադրանքի, ու արվեստի: Գտնվելով Արևելքի և Արևմուտքի միջակայքում, Հայաստանը դեռևս հնագույն ժամանակներից է կապող օղակ հանդիսացել Միջագետքի, Փոքր Ասիայի և Կովկասի միջև: Այստեղից են դեպի հյուսիս և արևելք զնացել ինչպես հին արևելյան պետությունների, այնպես էլ տեղական արտադրանքի նմուշները, իսկ Հարավային և Հյուսիսային Կովկասի արտադրանքը Հայկական Լեոնաշխարհով շարժվել է դեպի Փոքր Ասիա, Հյուսիսային Միջագետք, Արևմտյան Իրան, նպաստելով ոչ միայն նյութական արժեքների վերաբաշխմանը, այլև հոգևոր մշակույթի տարածմանը:

Հայկական Լեոնաշխարհի ուշ քրոնզեդարի հուշարձանները ժամանակագրորեն վերաբերում են մ.թ.ա. 15-12-րդ: դ.դ.-ին և քաժանվում են երկու փուլերի՝ վաղ փուլ՝ մ.թ.ա. 15-13-րդ դ.դ. և ուշ փուլ՝ մ.թ.ա.

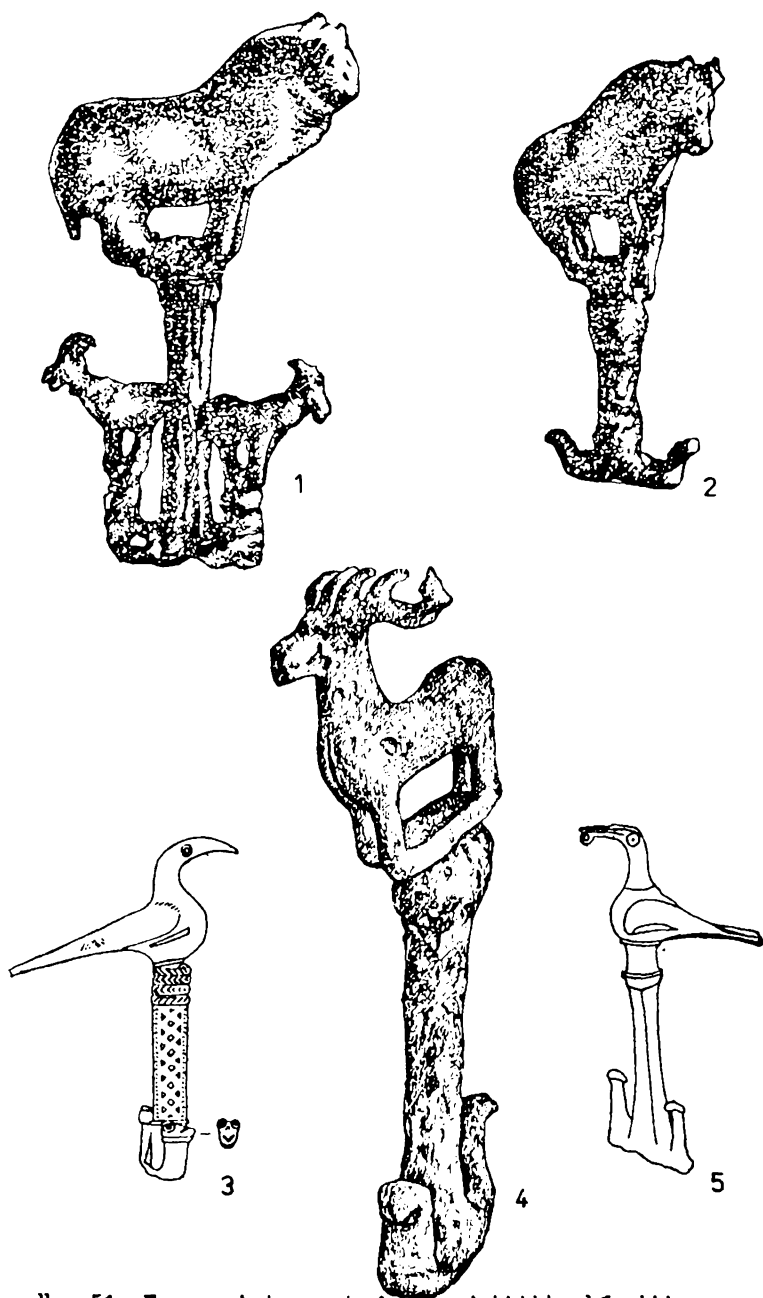
12-րդ դ.։ Երկրորդ փուլի իրերը գոյատևել են նաև ավելի ուշ շրջանում ընդհուպ մինչև մ.թ.ա. 10-8-րդ դարերը։ Բայց այս ժամանակահատվածը, կապված երկաթի իրերի տարածման հետ, վերաբերում է վաղ երկաթի և երկաթի լայն տարածման դարաշրջաններին։

Ուշ-բրոնզեդարի-առաջին-փուլի-հուշարձանները

Լճաշեն։ Այդ դարաշրջանի Հայաստանի և ամբողջ Անդրկովկասի հյուսիսային հուշարձաններից են լայն մանաչում գտած Լճաշենի դամբարանադաշտի դամբանաբլուրները և կրոմլեխները, որոնք 1955-1971 թ.թ. պեղվել են սկզբում Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի, իսկ այնուհետև ՀԽՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախմբերի կողմից /ղեկ. Հ.Հ.Մնացականյան/։ Լճաշենի դամբարանադաշտի կառույցների հիմնական մասը ներկայացված է կրոմլեխով շրջափակված, ոչ բարձր քարահողային թմբի տակ գտնվող ,,քարաբլուզային,, դամբանախցերով, որոնք ծածկված են խոշոր սալաքարերով։

Այդ դամբարաններում, որպես կանոն, հանգուցյալներին պառկեցրել են չորսոտանի փայտե շրջանակավոր հիմնակմախքով, կաշեփոկերով զորված մահճի վրա։ Քաղման գույքը համեմատաբար աղքատ է, բաղկացած է մի քանի, շատ քիչ զենքից՝ վանակառե նետասլաքներից կամ առանձին դեպքերում բրոնզե դաշույններից և նիզակներից երեքմեկ խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների ոսկորներից։

Սոսնձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում Լճաշենում պեղված ցեղային առաջնորդների խոշոր դամբանաբլուրները։ Վերջիններս դամբանաթմբերի սկզբնական բարձրությունը հասնում է 3-5 մ-ի։ Պեղումների պահին դամբանաբլուրների թմբից պահպանվել էր 1-1,5 մ բարձրություն ունեցող քարե ,զրահ,,։ Նրա տրամագիծը հասնում էր 18-20 մ-ի Դամբանաքարաները 5-8 մ երկարության նեղ միջանցքի տեսք ունեին։ Որոնց երեք կողմի պատերը շարված էին 2-5 տ քաշ ունեցող հսկայական ժայռաքեկորներով, իսկ չորրորդ, դրամոսի կողմից մուտքը փակող շարված էր համեմատաբար փոքր, մի քանի հարյուր կգ քաշ ունեցող քարերով։ Այս սրահների երկմաս ծածկի քաղաղրված կառուցվածքը լաղկացած էր միաշար, աստիճանաձև կեղծ թաղից՝ կառուցված հսկայական սալաքարերով /երկ 3 մ, լայն. 1-5-2 մ, հաստությունը՝ առաջին դեպքում մինչև 1,5 մ/։ Որոնց քաշը հասնում է 10-15 տոննայի։ Սալաքարային այդ կառուցվածքը հենված էր հզոր գերանածածկի վրա։ Դամբանաքարահի փայտյա հիմնակմախքը ըստ երևույթին պատվել է գուլյնզգուլյն կտորներով, որոնք փայտին ամուսման են բոռնգե մեխերով։ Այստեղ կատարվել են ինչպես անհատական,

Աղ. 51. Մեզ քրոնզի դարաքր ջանի արժանիկներ լծաշենից:

այսպես էլ խմբակային թաղումներ /մինչև 11 մարդ/: Դամբանասարանների համակներին մոխիր է սփռվել, իսկ ամյունների մի մասը պատվել է կարմիր օխրայով, որը նկատվում է նաև Լճաշենի շարքային թաղումներում, ինչպես նաև Գեղարոտի, Մուխսնի, Ցամաքաքերդի և այլ դամբարաններում: Օլորայի հեռքերը պահպանվել են նաև հագուստի կտորտանքի վրա: Այս դամբանաբլուրների ցեղային առաջնորդներ հանդիսացող տերերը թաղվել են թաղման համար շինված սայլերի վրա միշտ այսպես, ինչպես միջագետքյան արքաները, շարունակելով այսպեսով միջին բրոնզի դարաշրջանի թաղման ենթ, որը հաստատագրված է ինչպես Լճաշենում, այնպես էլ Թոեղքյան դամբանաբլուրներում: Նրանց թաղում էին շքեղ կահավորված դամբանադրաններում, ուր դրվում էին հսկայական ցանակությամբ ընծաներ՝ խեցանոթներ, գնեք, աշխատանքի գործիքներ, պերճանքի իրեր, այդ թվում մեծ ցանակությամբ ոսկյա զարդեր, մսից կերակուր, ինչպես նաև զոհաբերված ծառաներ, այսինքն այն ամենը, ինչ տնրածեշտ էր անդրժիշիմյան կյանքի համար:

Լճաշենի դամբանաբլուրների թաղման համար կառուցված սայլերը տարբեր ձևեր ունեն: Մրանց մի մասը ներկայացված է քառանկյ սայլերով: Անիվները սկզբառաջ ծե են՝ պատրաստված տախտակի երեք-չորս կտորներից, կենտրոնում՝ առկառած ելուստ-անվակունդով: Տախտակների կտորները իրար են միացված փայտյա զամբերով: Անիվները հագնված են անշարժ քառակող ստեղծ, որի ծայրերը կլորացված են՝ անիվների ազատ պտտվելու համար: Առնուհապակի ամրացված թափքի ոչ մեծ, ուղղանկյուն շրջանակը 0,8 2 մ չափերի է հիմնականում ունի կամարած ծածակ, որն արված է 11 ցանցկեն պայտած ձողերով: Ծածակի չուրաքանչյուր ձող ունի մինչև 40 երկայնական անցքեր, որոնց միջով անցկացված էին ավելի քարակ հորիզոնական ձողիկներ: Թափքի շրջանակին փայտյա զամբերի միջոցով ամրացված էր կիսակլոր ծայրերով լուծը: Բացառիկ սայլերից մեկի թափքը

12 դամբանաբլուր/, ի տարբերություն մնացածների, ոչ թե կամարած է, այլ ունի ուղիղ բարձրացող կողեր՝ բաղկացած 1,5 մ բարձրության և 1,56 մ երկարության ուղղահայաց ամրացված երկու շրջանակներից, որոնց միջակայքը պատված է բազմաթիվ ձողերի շարքերով: Թափքի վերևի, դիմացի և հետին պատերը, սայլի այլ մասերը զարդարված են եղնիկների պատկերներով, համակենտրոն շրջանների, պարույրների և այլ երկրաչափական փորագրություններով:

Մրանց հետ մեկտեղ գտնվել են նաև երկանիվ կառույցներ: Մրանց անիվները նույնպես սկզբառաջ ծե են: Այս կառույցների թափքը կազմված է 3,5 մ երկարությամբ աղեղնածե շրջանակից, որի վերջով անցնում է կլոր սղոնին: Շրջանակի վերջում տեղադրված թափքը ունի 1,5 x 1 մ չափեր, իսկ

առաջնային մասը, որին ամրացված է լուծը, ծառայում է որպես առեղ: Թափքը կողեր չունի:

Բացի կառքերից, Լճաշենի դամբանաբլուրներից գտնվել են թեթև մարտակառքեր: Արանցից մեկն ունի ոչ մեծ անիվներ /տրամագիծը՝ 98 սմ/ քաղկացած կլոր, ձգված անվակուղից, որի կենտրոնական մասին ամրացված են 28 անվաճաղեր, որոնք արտաքին ծայրերով ամրափում են 4-5 սմ հաստությամբ փայտյա անվազոտուն: Անիվները ազատ պտտվում են երկու մետրանոց, ծայրերում կլոր սոսիի շուրջը, որի վրա ամրացված է թեթև Թափքը՝ 1,1 0,51 մ չափերի: Հիմքը արված է կաշեգոտով և երեք կողմից ունի ոչ քարձր պատեր: Դիմային մասը բաց է, ուր կարող էին նստել 1-2 մարդ: Առեղը ունի 3,5 մ երկարություն, վրա հագցված է, ինչպես վերը նկարագրվածներում, լուծ: Երկրորդ մարտակառքը նման է նկարագրվածին, միայն անիվները մի փոքր մեծ են:

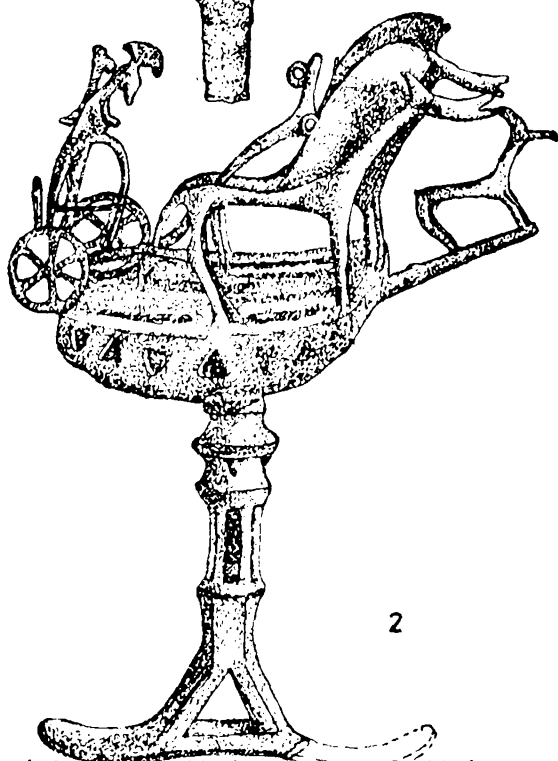
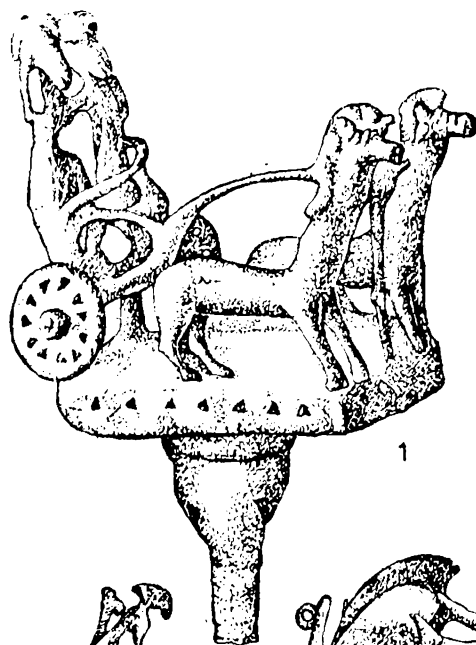
Բացի կառքերից և մարտակառքերից, Լճաշենի դամբաններում գտնվել են մարտակառքերի քրոնզե ձուլածո մոդելներ, որոնք վկայում են, որ վերջիններս լայնորեն օգտագործվել են Լճաշենի զորամասերի կողմից: Այս մոդելները տեղադրված են զանգվածեղ սոսիով, ոչ մեծ, ցանցկեն; ուղղանկյուն հարթակների կամ խարսխած հենակների վրա, որոնք զարդարված են թռչնի գլխով: Մարտակառքերը երեք կողմից պատված են կտրվածքներ ունեցող կողերով, իսկ հետևի կողմը բաց է: Թափքերի վրա կանգնած են երկու ռազմիկներ՝ կողքերից կախված դաշույններով և զինների շարժ, կատարավոր սաղավարտներ: Անիվները զանգվածեղ են, 6-8 անվաճաղերով: Թափքը ուղիղ և կորացող առեղներով միանում է լուծին, որին լծված են երկու քառաթուփ արշավող ձիեր: Լուծի վրա կան թուչուկներ ջանդակներ: Մարտակառքի առջևում տեղադրված են վագոլ եղջերուների քանդակներ:

Հնագույն քանդակագործներին հաջողվել է, անկասկած, հին արեւմեյան զարդաքանդակներից լավ հայտնի որսի տեսարան: Որպես օրինակ կարելի է հիշել Մալաթիայի քարձրաքանդակներից մեկը, որի վրա շատ ռեալիստորեն պատկերված է վագոլ եղջերուների հետապնդում մարտակառքերով: Այս պատկերը շատ մեծ նմանություն ունի Լճաշենի քանդակով մոդելներին: Այս մոդելների ուսումնասիրության հիմքի վրա կարելի է պատկերացում կազմել հնագույն կրոնական հավատալիքների մասին, որի համաձայն արեւը երկրագնդի բոլորը շուրջերկայա մասպարհորդություն է և կատարում մարտակառքով, որին լծված են հրեղեն ձիեր և ցուլեր, կամ իրենց նավակով: Ասվածի լավագույն հաստատումն են Անդրկովկասյան քրոնզե գոտիների վրա պատկերված քաղաքական սայլերը և մարտակառքերը, արդակերա էակների պատկերները, որոնք ուղեկցվում են արևի երկրաջա-

տեսնում ենք, որ Լժույժի արդեն հասկացել է, որ Լժույժի մարտավարությունը չի դնում զարդարված են թուշուկների բանդակներով, իսկ խորհրդակցական հանձնակների ծայրերը՝ թուշի գլուխներով, որոնք խորհրդակցում են երկինք արևը։ Ձիերը, ըստ երևույթին, նույնպես համարվել են երկնային արարածներ։ Այս անասնայունից հետագայում է ձևագեղություն գտնված ըրոնգե սնամեջ ուղղանկյուն հենակը՝ զարդարված սեպակ կարվածքներով։ Հենակի կենտրոնից շարժվելով է ֆալսադ ող, իսկ չորս անկյուններից են ձիերի գլուխները կորացող վզերի վրա։ Ձիերի վզերը զարդարված են սեպակ կարվածքներով, առանձին գծերով, որոնք ըստ եկ հիշեցնում։ Բոլոր ձիերի գլուխների վրա հասակ պատկերված են անանիսները և աշքերը։

Լժույժի կրմունքներում և դամբարաններում գտնված խեցեղենը ներկայացված է բազմաթիվ կավանքներով, որոնք ծագումնաբանական առումով պայմանավորված են կարելի է բաժանել երեք խմբերի։ Առաջին խմբին են պատկանում այն կավանքները, որոնք պարունակում են նախորդ դարաշրջանին՝ միջին բրոնզի քնորոշ գծեր, մասնավորապես երկնային գույն ազդեցված զարդարված խեցեղենները։ Մյուս քնորոշ փայլով ծխամաններ են, շարժ, նեղացող վզով և ցածրադիր երկկոն իրանով և ուռուցիկ իրանով նեղվող մեծաքանակ սափորներ, որոնք զարդարված են ազդեցված պիտակ և կարմիր ներկերով։ Նրկորող խումբն են կազմում մ.թ.ա. 14-13-րդ դ.դ. Թվագրվող ուշ բրոնզեդարի վաղ փուլին վերաբերող խեցեղենները։ Մյուս ներկայացված են արքայական ձևերի խճուղներով, անկանթ, լայնաբերան, սափորներով, զավեղով և ցածրադիրներով, որոնք զարդարված են փայլանախշով արված հորիզոնական և ուղղահայաց գծերով, եռանկյուններով, փայլանախշով արված հորիզոնական և զիգագո գծերով, ունենալ գոտիներով։ Լժույժի այս խմբի կավանքներին ընդհանրապես ուռուցիկ իրաններով անոթները, որոնք հասակին անցնում են։ Այստեղ ոչ մեծ քանակությամբ ներկայացված են քնկյունի կիսակնդին տեսքով անոթներ։ Մերոտող խումբը ներկայացված է բնորոշ ծխական անոթներով։ Այստեղ հանդիպում են խոշոր, սև փայլեցրած, իրանի պատերին անցքերով ծխամաններ։ Մյուս ծխամանները երկփող անոթներ են, որոնք հայտնի են Լոռի-Քերդի, Գարմիր-բուրի նախաուրարական բնակատեղիից, Մրեանից, Բեշաշենից, Մամբալոյից և Հայաստանի ու Անդրկովկասի այլ հուշարձաններից։ Այս ծխամանների պատերին արված են եռանկյունաձև կարվածքներ։ Իրանի պատերը զարդարված են եռանկյունաձև և օձաձև անկյուն-ձային պատկերներով։

Բացի խեցեղեն սպասքից, Լժույժի դամբարաններից գտնվել են մեծ քանակությամբ մեծ ու փոքր փայտյա ցրեղաններ, գլուխներ, շերտեր, սկուտերներ։ Գտնվել են նաև երեսների սեղանի մեծաքանակներ։ Բազմաթիվ

Ֆիգ. 52. Ուշ քրոնի դարձրչանի մարտակառքեր: Ֆիգ. 1.
Լճաշենից, Ֆիգ. 2 Լոռի-բերդից:

մեծ ու հետաքրքիր խումբ են կազմում մետաղյա իրերը՝ քաղկացած զեն-
քի, ձիասարքի, աշխատանքի գործիքների, սպասքի և պերճանքի բազմապի-
սի նմուշներից: Առանձնահատուկ խումբ են կազմում հնագույն վարպետ-
ների արվեստի անկրկնելի ստեղծագործություններ հանդիսացող մետաղյա
քանդակները: Կռաշենից պեղված զենքը ներկայացված խոշոր խողովակա-
կոթառ, նեղ փետրածև կամ տերևածև շեղբերով նիզակներով, որոնք հաճախ
ուսնեն միջանկյալ ող: Հատկապես մեծ խումբ են կազմում քրոնզե սակրե-
րը, որոնք բուռն մարտական նշանակությունից բացի, լայնորեն կիրառվել
են որպես աշխատանքի գործիքներ: Այդ սակրերն ուսնեն զանգվածեղ, կի-
սալուսնածև շեղբեր՝ ձվածև անցքով, կենտրոնից բարձրացող գլխիկով,
կոթառ, որի բլանցքերը զարդարված են ուելիեֆային ելուստներով, կենտ-
րոնում՝ սրացող ելուստով: Հարձակողական զենքի մեծ հավաքածու են
կազմում նետասլացները, որոնք, ի տարբերություն զենքի մյուս տեսակ-
ների, պատրաստված են կայծքարից և վանակափից: Սրանք բոլորը ձգված,
նշածև տեսք ունեն, հիմքում, փայտե ամրացնելու համար՝ ուղիղ կամ
կիսակլոր փորվածք: Բոլորը խնամքով մշակված են, եզրերը՝ հիսնալի
ոետուշված, որոնք ներկայացված են երկու տարբերակով: Առաջինները
քրոնզե տանձակ գուրգեր են, որոնք ուսնեն 8 թերթիկածև ելուստներ:
Երկրորդ տարբերակի նմուշները 4 թերթիկավոր ելուստներով զնդածև
գուրգեր են, որոնց թերթիկների վրա արված են եռանկյունածև զարդեր,
որը յուրաքանչյուրին տալիս է բարձր ծաղկի տեսք:

Առանձնապես հարուստ զենքի հավաքածու են կազմում դաշույններ-
ը, որոնց մի մասը գտնվել է շքեղ զարդարված քրոնզե պատյաններով:
Սրանք քրոնզե միածույլ դաշույններ են, երկար, եռանկյունածև, բազ-
մաթիվ երկայնական ակոսներով, շեղքով: Շեղքի հիմքը ավարտվում է
զանգվածեղ խաչարդով և կիսազնդածև գլխիկ ունեցող խողովակածև կոթա-
ռով: Այս դաշույնների պատյանները զարդարված են զծագարդ եռանկյու-
նիներով, զարդաշրջանակներով և օձերի ուելիեֆային պատկերներով: Հան-
դիպում են նաև ափսիի նեղ շեղքով խաչարդով նույնատիպ դաշույններ:
Սրանց բուռնակների գլխիկները զարդարված են խաչածև հատկերներով: Խա-
չերի եզրերի կտրվածքները լժացված են քրոնզե թիթեղներով: Դաշույն-
ների հետ գտնվել է նաև սրերի ոչ մեծ, բայց շատ բնորոշ խումբ, որոնք
ափսիի վաղ շրջանի օրինակներ են: Առաջին խումբն են կազմում եղանածև
դաստակով և երկար, կտրվածքում ձվածև շեղքով սրեր: Դաստակի վրա
կտրվածքներ են արված՝ բազմազույն ազուցվածքով զարդարելու համար:
Դաստակի ստորին մասը եղանի ձև ունի և երկու կողմից կիպ զրկում է
շեղքի ուսերը: Ձևով շատ մոտ, եղանածև դաստակով սրեր հայտնի են

Պարսկական Քալիշից և Լենցորանից: Այս տիպի սրբերի հետ հանդիում են նաև շրջանակավոր բռնակով օրինակներ: Այս սրբերն ունեն նեղ, երկար շեղք և շրջանակավոր դաստակ, որը ավարտվում է կտրվածքներով արված խաչով զարդարված կիսակլոր գլխիկով:

Հարուստ հավաքածու են կազմում քրոնզե սանձերը, որոնք ըստ արտաքին հարդարանքի բաժանվում են մի քանի ձևերի: Սրանք ընդորս ունեն երկմաս լկամներ: Կան սանձեր, որոնց լկամների ծայրերը հիշեցնում են մաղավոր անիվներ:

Բացի սանձերից գտնվել են նաև մեծ քանակությամբ քրոնզե խոշոր մարմանդներ, որոնց, ըստ երևոթի, զարդարել են ձիու ծածկոցները կամ կաշեփոկի լծասարքը:

Լճաշենի դամբարանադաշտի աշխատանքի գործիքները բացի վերը նշված սակերից, ներկայացված են նաև այլ նմուշներով: Սրանց թվին են պատկանում այսպես կոչված տաշուրագները, որոնք լայնորեն կիրառվել են կաշեգործության և փայտամշակման բնագավառում: Սրանք բավականին արխայիկ տեսք ունեն՝ դեռևս ամբողջովին չձևավորված իրանով և բռնակով, ու աղբյուրով են կիրովականի միջին քրոնզեդարյան կացնին: Ձևով արխայիկ իրերի թվին են պատկանում խողովակակոթառ դուրը, որն ունի փորակավոր սայր և հարում է կիրովականի գտածոյին:

Կաշվի մշակման համար օգտագործվել են ոսկրե կոկիչներ: Գտնված կոկիչները մի մասը /երկ. 8-19սմ/ հարթ, մի փոքր հաստացող դանակաձև գործիքներ են, որոնք արդեն մշակված կաշվի արտաքինի փայլ են տվել, վերացնելով անհարթությունները: Մյուս մասը ձևավոր են, մի քանիսի վրա 5-6 ծակերի կան՝ կաշվի վրա հավասարաչափ անցքեր անելու համար: Առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում ոսկրե գործիքների առամնավոր ելուստները և ցանցավոր փորագրությունները, որոնք ծառայել են կաշվի վրա դալվածք անելու համար: Գտնվել են նաև մեծ քանակությամբ սրված ծայրերով խողովակաձև ոսկորներ, որոնք, ըստ երևույթի, օգտագործվել են շուրջակա գործունեության մեջ:

Ինչպես արդեն նշվել է, Լճաշենում գտնվել է մետաղյա սպասք: Հատկապես տարբեր ձևերով են ներկայացված քրոնզե կաթսաները: Սրանցից երկուսի իրանը և հատակը ուռուցիկ են, իսկ շուրջները մի փոքր դուրս մկված: Կողերին զամբրով ամրացված կիսակլոր կանթերը քարձրանում են շուրջներից վեր: Գտնվել են նմանատիպ կաթսաներ, որոնց բռնակները դուրսգնդված են ուսերին և մկվելով իջնում են դեպի վերին մասը: Այս կաթսաների հետ գտնվել են միսը խարույկից հանելու համար օգտագործվող գործիքներ: Սրանք քրոնզե տարբեր ձևերի կեռիկներ են, որոնց մի մասը սնամեղ կոթառներով են, որոնք վերջամասում վերածվում են

ճկված, կիսակուր ժողի: Մյուսները մի փոքր այլտեսք ունեն, սրանք երկար ժողեր են / երկ. 63-65 սմ/, որոնց երկու ծայրերը կեռացած են հակադիր կողմերի վրա: Ելնելով այս կեռիկների երկարությունից, կարելի է ենթադրել, որ սրանցով ոչ միայն կաթսաներից է միս հանվել, այլ օգտագործվել է նաև որպես կրակխառնիչներ օջախի կամ խարույկի անուխը խոտնելու, նրանից միս կամ այլ մթերք դուրս բերելու համար: Բրոնզե սպասքի թվին հետք է դասել նաև խոշոր, հարուստ զարդարված շերեփք: Այն ունի կիսազննամե իրան և ուղիղ, հաստացող շուրթ: Սնամեջ բռնակը զարդարված է սեպածև կտրվածքներով և ավարտվում է ստորին մասում գոգված չորս անվաճառով, անիվով և նրա վրա նստած խիստ մոմավորված թրջների քանդակով:

Բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում լծաշենի հարուստ դամբարաններից գտնված պերմանցի իրերը: Դրանք ոսկյա կոճակներ, զնդածև, սեպածև կտրվածքներով ուլունքներ են՝ ազուցված կավով կամ փայտով: Գտնվել են նաև նշան քարե ներդիրներով ոսկյա կոճակներ, պարույրածև կախիկներ: Բացի ոսկյա իրերից, գտնվել են տհակապակե քանակությամբ զնդածև, զլեսածև, վեցանիստ սարդիոնե և ազաթե հրաշալի մշակված և հղկած ուլունքներ: Այս զարդերը, հառապես ուլունքները ունեն մաշվածքի հետքեր, որը վկայում է, որ սրանք մեռյալի մասեր են և տաճարային երկրամասերում գտնվել են ձեռքից-ձեռք: Այս զարդերի մի մասը իր գույնահոսքերն ունի շուճերակա, արևելամիջերկրական և փոքրասիական ոսկերչության նմուշներում և վկայում է Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերի և հարևան ու առավել հեռավոր երկրների միջև ավանդական մշակութային կապերի մասին: Գտնվել են նաև կտրվածքներով զարդարված զնդածև և ձվածև մեծ քանակությամբ բրոնզե զանգակներ՝ զնդիկածև լեզվակներով, որոնք շարժումից համելի զնգում են, վախեցնելով, ըստ հնագույն առասպելական լեգենդների, չար ոգիներին:

Լծաշենի բրոնզեոսկեան արտադրանքում ուրույն տեղ են զբաղում քանդակները, որոնք Հայաստանի և Անդրկովկասի ուշ սրունգ դարաշրջանի բոլոր հուշարձանների մեջ առանձնահատուկ և բացառիկ հավաքածու են կազմում: Գտնված քանդակների թվում իրենց արտահայտականությամբ առանձնանում են ցանցի քանդակները: Սրանք խոշոր, ծավալային քանդակներ են, որոնք տեղադրված են ցանցկեն խարխսիմա հիսակի վրա: Մեկ քանդակի հենակը զարդարված է երկու այծերի քանդակներով: Ցածրադիր, բայց զանգվածեղ ցուլի քանդակը պատկերված է շատ ուռալիստորեն: Սա ունի մեծ եղջերուներով շատ փոքր գլուխ, հզոր վիզ, կարճ ոտքեր և պոչ: Ընդհանուր առմամբ քանդակի դետալները մասնատված չեն. դրանք սահուն և աննկատ միաձուլված են: Երկրորդ քանդակը մի փոքր այլ տեսակի ունով մեկնաքանում է բնօրինակը: Չնայած ավելի փոքր չափերին,

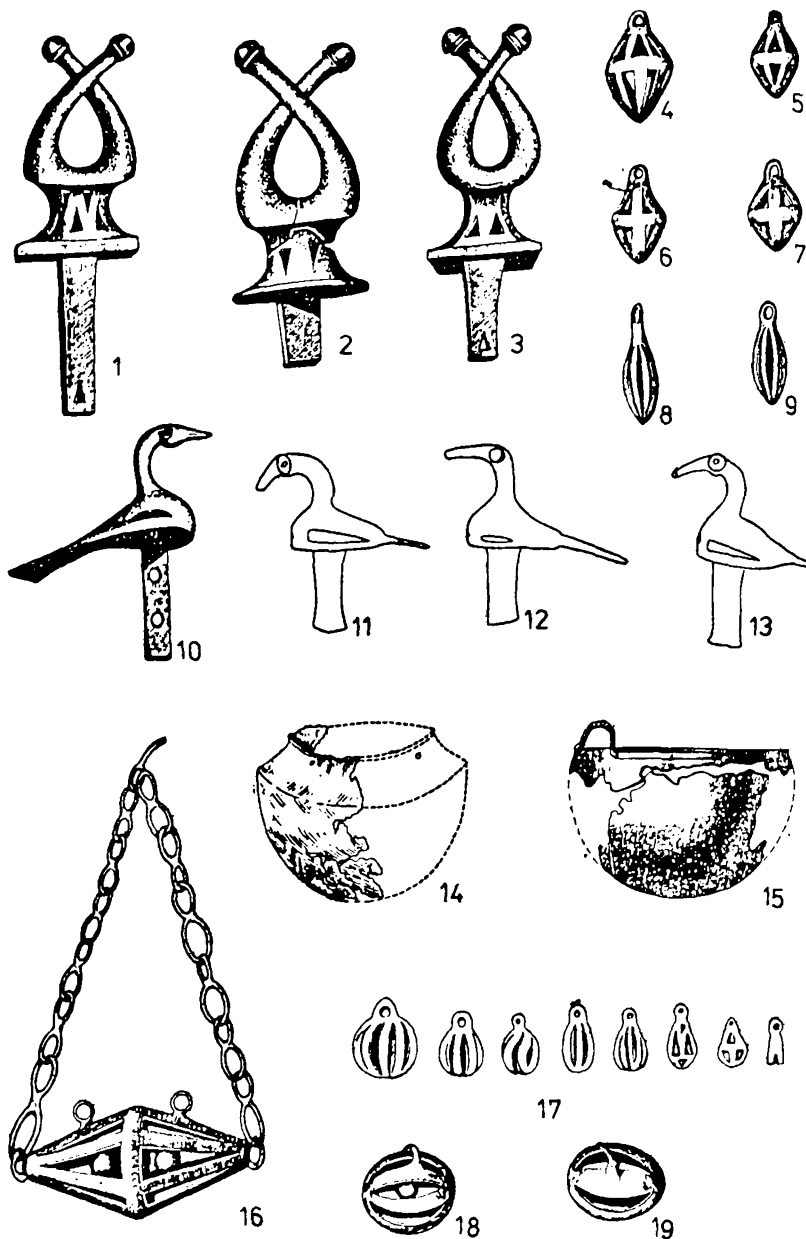
այն ավելի խոշոր է թվում: Ոտքերն ավելի երկար են, մեծ կոտոշներով
կուլիք ավելի մեծ է: Խարսխածն հենակի ծայրերը զարդարված են թռչնի
զուլխներով:

Լծաշենյան այս նմուշները հիշեցնում են Ալաջա-Հուլուկի՝ որևէ
խորհրդանշող համակենտրոն շրջանակներով զարդարված ցուլերի ավելի
վաղ ժամանակաշրջանի քանդակները:

Ուշ քրոնզի դարաշրջանում ցուլի պաշտամունքը մեծ տարածում է
ունեցել: Բոլոր նյութերի համակարգված ուսումնասիրությունը ցույց է
տալիս, որ եթե վաղ քրոնզի դարաշրջանում այն հանդես է գալիս հիմնա-
կանում արտադրող և հողագործ նշանակությունում, ապա ուշ քրոնզեդարում
ցուլի պաշտամունքը նշանակալիորեն ձևավորվում է: Որպես կանոն այն
կապվում է երկնքի, պողաքերության պաշտպանության և երկնային պատկեր-
աքանդանների հետ: Ցուլի կապը ջրի, հետևաբար պողաքերության պաշտամուն-
քի հետ ցույց են տալիս „վիշապաքարերի“, վրա պատկերված ցուլերը, ու-
րոնց քերանից շուր է ընկնում: Ջրի, որպես հզորության և կյանքի խոր-
հրդանշիչ մասին, խոսվում է „Մասնածուր „, էպոսում, որը Ն.Վ.
Տրեվերը համեմատում է Անթեյի մասին հունական առասպելի հետ: Եթե
ջրով հարուստ, բայց ցանքառարածություններով աղքատ Հելլադայում
Անթեյը իր հզորությունը ստանում էր հողից, ապա Հայաստանի պայման-
ներում, ուր քարեկեցությունը ամբողջովին կախված էր ջրից, Մանասարի՝
ուժի պաշտպանը ջուրն է:

Ոչ պակաս բարձր արտահայտչականությամբ և վարպետ կատարմամբ աշ-
քի են ընկնում եղջերուների քանդակները: Օրինակներից մեկը ծուլված
է քրոնզից: Այն տեղադրված է խարսխածն հենակի վրա և ազատ պտտվում
է իր առանցքի շուրջը: Եղջերուն պատկերված է զուլիք բարձրացրած,
հանգիստ կանգնած դիրքում: Գլուխը պսակված է հարուստ մյուղավորված
եղջուրներով և հստակ արտահայտված մաերամասներով: Ջիշ բացված բերա-
նից դուրս է գալիս օղակաձև ելուստ: Լծաշենի երկրորդ նմուշը ծուլ-
ված է խառամից: և նույնպես տեղադրված է խարսխածն հենակի վրա: Արտ-
իրանը այնքան էլ մեծ չէ, առջևի ոտքերը մի թեթև ծաված են, զուլիք՝
հարուստ բարձրացված, մյուղավոր հզոր եղջուրները հետ են գցված: Ի
տարբերություն առաջինի, այս քանդակը ավելի ոճավոր է և հրաշալի դիտ-
վում է հեռու առարձությունից:

Բացի նշվածներից, Լծաշենում գտնվել են թռչունների և քաղաղեն-
րի մեծ քանակությամբ քանդակներ: Վերջիններս նույնպես տեղադրված են
խարսխածն հենակների վրա, որոնց մի մասը զարդարված է գորտերի ոչ
մեծ քանդակներով: Անհրաժեշտ է նշել, որ գտնվել է գորտի փոքրիկ ոսկե-
յա քանդակ: Հետաքրքիր խումբ են կազմում առյուծների քանդակները՝

Աղ. 53. Ուշ բրոնզի դարաշրջանի գտածոներ Լուրի-քերդից:

ամրագրված ցանցկեն գլխիկներին, որոնք զարդարվել են կահույքը կամ կտրվածքի որևէ մաս: Գիշափիշներն ունեն երկար իրան, քիչ ձգված ոտքեր և երկար, կախված առչ, որի ծայրը վերածվում է կլորացող հանգույցի: Գլխիկների դիմալիս մասին զոդված են առյուծենների ուղղված ուռուցիկ ոչքերով, ընթանները բաց նստած գորտերի պատկերներ: Գորտերի, թռչունների ու առյուծենների նման համադրությունը խորհրդանշում է երկինքը, արևը և լուրը, ընդգծում է արևը և լուրը խորհրդանշող բոլոր կերպարի համադրությունը, առանց որի կյանքը երկրի վրա անհնար է:

Արթիկի ղափախաշարը: Բացվել է 1958 թ. տուֆի 8 քարանքի շահագործման ժամանակ, ընկած է Արթիկից 4 կմ արևելք, ծովի մակերևույթից 2000 մ բարձրության վրա: Այդ թվականից սկսած այստեղ հորքերաբար պեղումներ է կատարել Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի, այնուհետև Երևանի պետական համալսարանի հնագիտական արշավախումբը՝ Ց.Ս. Խաչատրյանի գլխավորությամբ: Աշխատանքները շարունակվել են ընդհուպ մինչև 1970 թ, որի ընթացքում բացվել է 640 դամբարան: Դամբարաններից կառուցվածքային տիպի են, որոնք կառուցվել են մինչև 1,8 մ խորություն ունեցող քառակուսի /երբեմն կլոր/ ուղղահայաց հորանի տեսքով, որի ներքևի մասում, տուֆի շերտի մեջ փորվել է դամբարանից: Խցերի մուտքը փակվում էր 1,2-1,7 մ երկարություն ունեցող կարմիր կամ սև տուֆի , խցաններով, , որոնք բերվել են այլ վայրերից: Որոշ հորան-մուտքեր փակվել են մանր քարերի շարվածքով: Դամբարանների հասակազիծը ձգված է /երբեմն՝ ուղղանկյուն/, ունի անկանոն ուղղվածություն: Դամբարանների մի մասը լցված է քարով և հողով, մյուսները դատարկ էին: Մյուսը բնորոշ հատկանիշներից է զաղտաբան-խցերի առկայությունը, որոնց մեծ մասը հսկում կողոպտվել է: Հիմնականում կառուցվել են անհատական թաղումներ, աճյունները կեկված վիճակում են, պտակեցված աջ կամ ձախ կողքի վրա, ուղղված արևմուտք, հյուսիս ուղղությամբ զբաղված, երբեմն՝ հյուսիս-արևելք: Որոշ դամբարաններում / 89/ գտնվել են գործվածքի հետքեր, որով ծածկվել է հանգույցալը: Հատկապես հարկ է առանձնացնել այն փաստը, որ որոշ դամբարաններում գտնվել են լժաշենյան տիպի մահիժներ: Որոշ մահիժների ոտքերին հագցվել են բրոնզե խողովակաձև թիթեղներ: Խեցանոթները հիմնականում դրվել են կմախքի կողմից, իսկ մետաղական իրերը՝ կմախքին շատ մոտ: Զարդերը տեղադրվել են կմախքի երկայնքով: Բացի ուղեկցող զուլքից, դամբարաններից գտնվել են մեծ քանակությամբ խոշոր և մանր երջերաձոր անասունների ոսկորներ, մեկ դեպքում՝ շան կմախք: Շատ հաճախ կենդանիների դամբարանից դրել են մասնատված վիճակում: Նման երևույթ երբեմն նկատվում է նաև մարդկանց թաղումներում: Արթիկում, ինչպես նաև Հայաստանում

նի քազմաթիվ այլ դամբարաններում, մուտք-հորանների լիցքի մեջ նկատվում են զոհաբերության հետքեր: Քաղման ծեսի կարևոր հատկանիշներ են. կենտաճները և առանց կմախքի ու ուղեկցող գուլջի դամբանախցերը:

Արթիկի դամբարանադաշտի դամբարանների վաղ փուլը թվագրվում է մ.թ.ա. 14-18-րդ դ.դ.-ով: Մրանցում առկա է բացառիկ կարևոր հնագիտական նյութ՝ ներկայացված տարբեր աշխատանքի գործիքներով, գեղեցիկ նմուշներով, խեցանոթներով և պեղմանքի իրերով:

Զենց: Արթիկի դամբարանադաշտի ուշ քրոնզի 1-ին փուլի գեղեցիկ նմուշները ներկայացված են պոչուկավոր բոնակով և միածույլ, խողովակաձև բոնակով դաշույններով, սրերով, գուրգերով և վանակառե նեֆալալաքներով: Պոչուկավոր բոնակով դաշույնները, տափակ, տերեաձև շեղք ունեն և ոչ մեծ պոչուկ՝ բոնակն ամրացնելու համար: Այս խմբում առանձնանում է վերին մասում լայն, սայրի մոտ խիստ նեղացող դաշույնը, որի փայտյա բոնակն ունի քրոնզե ցանցկեն զոռեկապ և ցանցկեն գլեխիկ: Զևով նման դաշույններ հայտնի են միայն Լժաշենից: Ինչ վերաբերում է տերեաձև, լեզվակավոր բոնակով դաշույններին, ինչպես կոնսնենք ստորև, սրանք լայն տարածում են ստանում ամբողջ Հայաստանում, Անդրկովկասում և զոյառում մինչև մ.թ.ա. 2-րդ հազ. վերջը, հանդես գալով այնպիսի հայտնի հուշարձաններում, ինչպիսիք են Շևառ, Կարմիր ջերդը, Մեծամորը, Մոսփառակերտը, Խաչենքերդը, Մաժարուն, Մախիբին և այլն: Եռա ավելի մեծ խմբով, են ներկայացված խողովակաձև բոնակով միածույլ դաշույնները: Այս դաշույնների շեղքերն ունեն ձգված եռանկյունու տեսք, շեղքի կենտրոնում կան եթևայնական ող կամ քազմաշար պոսիկներ: Միածույլ, խողովակաձև բոնակները ունեն եռանկյունաձև կտրվածքներ: Բոնակների մեջ դրվել է փայտյա միջուկ, որը ավարտվել է ցանցկեն գլխով: Նման դաշույններ գտնվել են Լժաշենում, իսկ հեռավորում, ուշ քրոնզի դարաշրջանի քազմաթիվ հուշարձաններում, զոյառակով մինչև մ.թ.ա. 1-ին հազ. սկիզբը: Դրանք հանդիպում են Մեծամորում, Կարմիր-քերդում, Դիլիջանում, Զարիսյում /Կուլջիշև/, Առաջածորում /Լարաբաղ/, Մաոթավրոյում, Կախեթիայում, Միսգեչաուրում և այլն:

Արթիկի դամբարաններից գտնվել են շրջանակավոր բոնակով երկու սուր: Սրանք ունեն երկար, նեղացող, հստակ ընդգծված ուղղահայաց ողերով շեղքեր: Բոնակներն ամբողջ եզրագծով ունեն դուրս եկող կողեր և ձևավոր փոսիկներ՝ փայտյա պահանակները պահելու համար: Նման օրինակ շրջանակավոր բոնակով սրերը միջին քրոնզի դարաշրջանի Նույն-նառիկ դաշույնների կառաքելագործված տեսակներն են և հանդիպում են Լժաշենում, Մեղրածորում, Ալավերդիում, Քալինում և մի շարք այլ

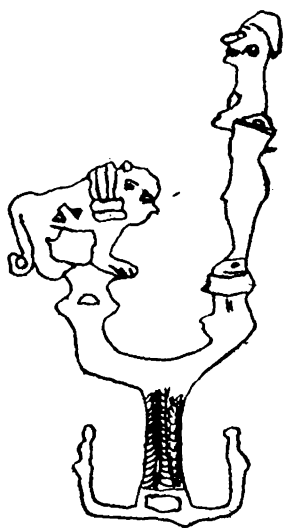
հուշարժաններում: Ընդ որում պետք է նշել, որ ձևավորման տարբերություները հնարավորություն են տալիս դրանք բաժանել երկու տարբերակների: Թեև սրերի և դաշույնների դասակարգումը կատարվում է ըստ բուսական ձևերի, սակայն շրջանակավոր բուսակով սրերը իրարից տարբերվում են նաև ըստ շեղերի՝ հարդարման, որը հնարավորություն է տալիս խոսել ինչպես նրանց տեղական արտադրության, այնպես էլ տարբեր արտադրական կենտրոնների առկայության մասին:

Արթիկի, ինչպես և Լժաշենի դամբարանների սակրերը վկայում են դրանց տեղական ծագման, միաժամանակ որպես աշխատանքային գործիք օգտագործվելու մասին: Բացի ,անդրկովկասյան, , տիպի սակրերից, որոնք լավ հայտնի են Լժաշենից, Արթիկում գտնվել են երկու ծխական սակրեր: Մրանցից մեկն ունի կլորավուն իրան, լայն, ծվածկ կտրվածքի կոթառ, որի կողերը զարդարված են զիզազ գծերով և ելուստներով: Կոթառի տակ, իրանի վրա երկու սիմետրիկ անցքներ են արվել: Արթիկի 2-րդ սակրը, ի տարբերություն վերջինիս, ունի մի փոքր ծվածկ իրան, որի սրացող ծայրերը, կանխելով կոթառի հիմքին, առաջացնում են երկու նշածկ անցքներ: Մակրի ծվածկ կտրվածքի կոթառը զարդարված է եղևնաձևով և ավարտվում է զանգվածեղ ելուստով: Կոթառի մեկ կողմում կցված է ցանցկեն խողովակ, որի մի կողմը զարդարված է կոնախաչի ռելիեֆային պատկերով:

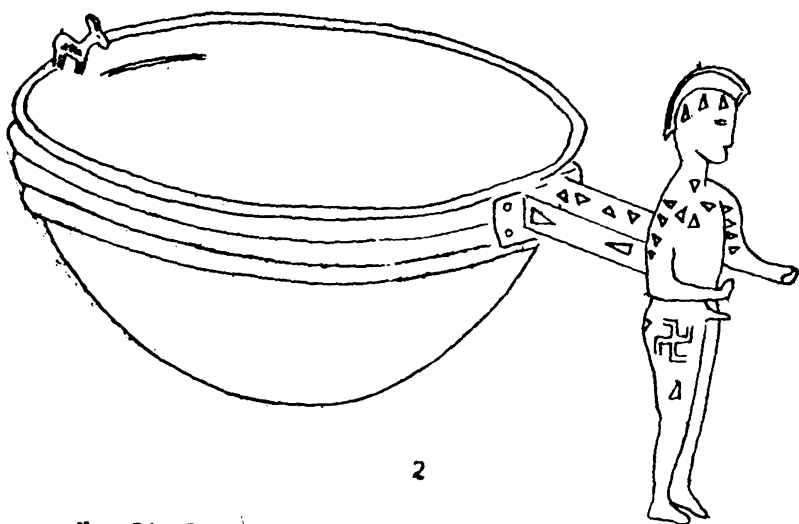
Արթիկում գտնված զենքի տեսակներից հարկ է նշել քարե նետափչացները: որոնց հիմնական մասը պատրաստված է վառակալից: Մրանք ընդորդ ինամքով ուսողոված են: Լժաշենի և ավելի վաղ ժամանակաշրջանի քարե նետասլաքների ընդորդ որոշ գծեր այստեղ բացակայում են, ի տարբերություն հրանց, եզրերին նկատվում է թույլ ուսողով: Մրանք ընդորդ հիմնականում ունեն հիմքում ուղղանկյուն հանվածքներ՝ փայտի ամրացման համար: Քարե նետասլաքների հետ մեկտեղ գտնվել են քրոնզե նետասլաքներ:

Արթիկի դամբարանների հնագույն խմբից գտնված զենքի տեսակների վերջին խումբը կազմում են գուրգերը, որոնք ունեն զնդածև և տանձածև ասք: Մրանցից մեկն ունի կլոր ելուստներ, մյուսը զարդարված է հյուսածո նախշով:

Ուշ բրոնզի դարաշրջանի I-ին փուլի Արթիկի դամբարաններում գտնված աշխատանքի գործիքները ներկայացված են քրոնզից, քարից, ոսկորից պատրաստված տարբեր իրերով, որոնք կիրառվել են տնտեսության տարբեր բնագավառներում: Այս խմբերի մեջ հատկապես առանձնահատուկ տեղ են զբաղում № 90 դամբարանի գտածոները, որոնք պատկանել են հյուսնի: Այս հետաքրքիր հավաքածուում առկա է քրոնզե տափակ կացին, որի վաղ օրինակները հայտնի են վաղ բրոնզի դարի վերջերից, սակը, լեզվակաՎոր բուսակով-դուր: Եզակի գտածո է երկաթյա սղոցը, որն ունի լեզ-

1

2

Սղ. 54. Ուշ քրոնզի դարաշրջանի գտածոներ Շիրակականից, Լոռի-
քերդից:

վաճավոր ուղղանկյուն տեսք, իսկ կարող սայրերին՝ սուր, մանր տառմաներ։ Աշխատող սայրերը խիստ մաշված են, որը խոսում է նրանց տևական օգտագործման մասին։ Մոդցի մանր տառմաները վկայում են, որ այն կիրառվել է հիմնականում ոսկորներ և փայտյա մանր իրեր սղոցելու համար։

Բացի այս հավաքածուից, Արթիկի դամբարանադաշտում գտնվել են դանակաձև վանակատե ներդիրներ, դետուշված, բարակ եզրերով մեծ քանակությամբ հերուններ, որոնք կարող էին օգտագործվել կաշվի մշակման, մասմբ էլ փայտամշակութան մեջ։ Գտնվել են նաև ոսկրի իլիկների մեծ քանակությամբ գլուխներ, որոնք վկայում են մանածագործության և դերձակության մասին։

Արթիկի դամբարանադաշտի պերժանցի իրերը ներկայացված են տարբեր ծայրերի իրար եկած իրարից հեռացող, քրոնզե լարերից և ձողերից պատրաստված ապարանջաններով։ Հիմնականում սրանք ունեն հարթ մակերես, բայց երբեմն հանդիպում են ապարանջաններ՝ զարդարված կտրվածքներով և զծագարդերով։ Նման ձև ունեն նաև այստեղ գտնված քրոնզե օղակը։ Հանդիպում են նաև թռչունների քանդակներով իրկվոն, զնդած կամ տանձած ցանցկեն կախիկներ։ Գտնվել են մեծ քանակությամբ կոմակներ, մակառակներ։

Առավել ընդունելի խումբ են կազմում շքանդները։ Սրանք բոլորը սրբացող ձողի տեսք ունեն և տարբերվում են զլխիկի ձևերով։ Արթիկի շքանդների զլխիկներն ունեն ընդունելի ձևեր՝ ուլիխեթային ելուստների, ձեռնափայտի զլխի տեսքով, զլխիկը ծկված և այլն։ Գլխիկները զարդարված են ուլիխեթային զեներով և զծագարդերով։ Սրանցից շատերը վերին մասում ունեն օղակներ՝ այլ կախիկ-զարդեր ամրացնելու համար։

Առավել մեծաքանակ խումբ են կազմում քրոնզե, քարից, շաղախից և ապակուց պատրաստված ուլուկները։ Իրոնզե ուլուկների մեջ առավել ընդունելի են բազմանիստ և նշած սարդիոնե ուլուկները։ Հանդիպում են նաև տակառած կամ տափակ ուլուկներ։ Շաղախից ուլուկներն ունեն զլանած, խողովակաձև, տակառած կամ զնդած, երբեմն ուլիխեթային մակերեսով տեսք։ Իրոնզե ուլուկները հիմնականում զլանած են և զարդարված եռանկյունաձև կտրվածքներով, որոնք հիշեցնում են Լճաշենի նույնօրինակ ոսկյա ուլուկները։ Բացի ուլուկներից գտնվել են նաև քառակուսի բաժանարարներ մի քանի անցքերով, որոնց մեջ հանդիպում են նաև ապակյա օրինակներ։

Գտնվել են մի քանի զլանած կնիքներ։ Սրանցից մեկը զարդարված է մարդկանց շքերթի, երկրորդը՝ սրբազան ծառի երկու կողմերում ծառի գլուխներով մարդաման էակների պատկերներով։ Մրրորդը նույնպես զարդարված է կենաց ծառի պատկերներով։ Այս կնիքները աղերսվում են Մի-

առնական կեիցների հետ: Նմանօրինակ կեիք հայտնի է Շիրակի Պարնի-Գեղից և Լժաշենից, որի վրա պատկերված է աստվածուհի, երկու մարդկանց պատկերներ և մարտնչող կենդանիներ:

Առավել մեծ խումբ են կազմում խեցանոթները, որոնց մեծագույն մասը պատրաստված է դուրզի վրա: Անոթների մի մասը ունի սև, փայլեցրած մակերես, սակայն հիմնական մասը կազմում է մոխրագույն, կոպիտ, ինչպես նաև խոհանոցային խեցեղենը, որը համախմբապես է:

Մե, փայլեցրած խեցեղենի խմբի մեջ են մտնում բազմաքանակ անկանթ սափորներ և քրեղաններ: Անկանթ սափորներն ունեն փքված, զնդած իրան, նեղացող ոչ ջարժը վիզ: Այն տարբերակներ ավելի ջարժը վզերով: Մրանք ունեն զարդարանք՝ թաղկացած հորիզոնական սեղմված և զիզազած ակոսներից: Մակայն առավել տարածված զարդածը փայլանախշով արված զարդերն են, որոնք ունեն հնագույն արմատներ և կրկնում են միջին բրոնզի դարաշրջանի գունազարդման մոտիվները: Այս խմբին բնորոշ են ցանցազարդերը, որոնք արված են եռանկյունիների և ուղղահայաց գծիկներից արված զարդերի մեջ: Հանդիպում են նաև բեկյալ և ալիքած փայլազարդեր, որոնք իրենց գուգահեռներն ունեն Լժաշենի, Գեղարտի, Կարմիր-քերդի, Երևանի, Մեծամորի և այլ խեցանոթներում: Այս փուլի սև, փայլեցրած քրեղանները բաժանվում են երկու տիպի, թեև նրանցից յուրաքանչյուրում հանդիպում են բազմաթիվ տարբերակներ: Առաջին տիպին բնորոշ են խոշոր քրեղանները, որոնք կողերին ունեն ոչ մեծ ելուստներ: Երկրորդ տիպի նմուշները ավելի փոքր են և ունեն կտրված շուրթեր: Զարդամոտիվները համախմբվում են անկանթ սափորների զարդաները՝ սովորազգծված ցանցադաշտով ուղղանկյունիներ, բեկվող ժապավենանախշեր, սեպած եռանկյունիներ, ալիքանախշեր և այլն:

Արթիկի դամբարանների վաղ փուլի կոպիկ խեցանոթները ներկայացված են խոշոր, լայնաբերան, ցածրավիզ, ուռուցիկ իրանով, նեղ հատակով և դուրս մկված շուրթով կմոմներով: Մրանք հիմնականում զարդարված են եղունգանախշով:

Շիրակյանի քննակամայրը: Տեղադրված է բնական ժայռերի լանջերին ու գագաթին, Ասիի շրջանի համանուն գյուղի տարածքում: Բնակավայրը բազմաշերտ է: Մոտիկներ վերաբերում է վաղ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանին: Այն հարստանում է ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարի ժամանակաշրջանում: Այստեղից դեպի արևելք գտնվել է դամբարանադաշտ, ուր թաղումները կառուցվել են հիմնահողային՝ մ.թ.ա. 13-11-րդ դդ. և քարակղային՝ մ.թ.ա. 9-8-րդ դ.դ. դամբարաններում: Երկու տիպի դամբարաններն էլ ծածկվել են խոշոր սալաքարերով: Ուշ բրոնզեդարի դամբարանում հայտնաբերվել են մեծ թվով բրոնզե դաշույններ, նիզակներ, ապարանքաններ և

աղբեր տիպի խեցեղեն անոթներ: Եզակի գտածո է խարսխածև պատվանդանի երկմյուղային ելուստներից մեկի վրա կանգնած, ճեղքերը կրծքին ծալած զինվորի Գալիկ արձանը: Ոտքերը փոքր-ինչ լայնացված են: Թույլ են ընդգծված ղիմային մանրամասները: Արձանի գլուխը ավարտվում է կտառածև սաղավարտով: Մյուս ելուստի վրա դժմով դեպի մարտիկը տեղադրված է զինվորին նայող խոշոր առյուծի քանդակը, որի վզի շղթան ամուրձի ծայրով պահում է զինվորը:

ԼՈՌԻ ԲԵՐԴ: Ուշ քրոնգի վաղ փուլի հուշարձանները Լոռի քերդում ներկայացված մի քանի դամբարաններով: Մրանք հիմնահողային խցեր են, եզրերը քարաշար կամ , քարաբեկային, , դամբանաքանդակներ՝ ծածկված խոշոր սալաքարերով: Մրանք ամփոփված են 1 մ բարձրությամբ և 8-10 մ որսածոյով քարահողային թմբի տակ: Դամբանախցերում կմախքներ են գտնվել, որը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ կատարվել է դիակիզում: Բացի հարուստ ուղեկցող գույքից, դամբարաններից մեկում /№ 3/ գտնվել են ծիռ գլուխ և վերջույթներ, կոփի և ոչխարի կմախքի ոսկորներ: Այս դամբարանում գտնվել են գլանածև փայտի մնացորդներ, որոնք պատված են եղել քրոնգե ժապավենածև թիթեղներով, դա հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, թե դամբարանում դրվել է երկու ծի լքծած մարտակառք:

Հնայած այն քանին, որ դամբարանները հնում կողապտվել են, գտնվել է հնագիտական հարուստ նյութ, որը հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ այստեղ թողվել են ցեղային առաջնորդներ: Քննարկվող դամբարանների մեծադյա իրերը ներկայացված են հիմնականում զարդերով և շքեղ իրերով: Առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում երկու ծիով լքծած մարտակառքի մոդելը: Այն տեղադրված է խարսխածև հիմքով ուղղանկյուն, սնամեջ, ցանցկեն հենակի վրա: Հենակի մեջ տեղադրված են երկու քրոնգե զնդիկներ, որոնք շարժման ժամանակ բարենկալուն զնգում են: Մարտակառքը ունի թեթև թափք, որի վրա կանգնած են երկու զինվոր: Թափքի առաջնային մասը երիզված է կիսակլոր լծաղեղով, որը հենվում է բարձր ժողանին: Հետևամասում թափքը բաց է Առկին տեղադրված է թափքի հետամասում և ունի վեց ճաղավոր անիվներ: Չիբը լքծած են տեղի առջևում ամրացված լքծին: Չիբը ցամաքամբակ են, երկարավուն զանգերով, երախներ՝ կիսաբաց, բարձր, ցցված բաշով: Աչքերը ընդգծված են փոսիկներով: Մարմինը քարակ է, համաշափ, պղնձե՝ երկար ձիվորները կանգնած են թափքի երկու կողմերում: Մրանցից մեկը պատկերված է, կարծես թե, սանձափուր բռնած դիրքում, մյուսը՝ հանգիստ վիճակում: Ձիվորներից մեկի գլխին կա կատարավոր սաղավարտ, երկուսըն էլ զինված են դաշույններով: Մարտակառքի առջևում, ինչպես է

և լծաշենյան օրինակում, տեղադրված է վազող քանդակ: Ինչպես լծաշենյան, այնպես էլ լոռիքերդյան մարտակառքերի մոդելները իրենց ձևերով լավ կապվում են խեթականի հետ: Նման աղբերակներ են նկատվում նաև զենքի տեսակներում, մասնավորապես սաղավարտների ձևերը, որոնք վկայում են Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերի ամուր կապերի մասին Փոքր Ասիայի մշակույթների հետ: Լծաշենյան մշակույթի հետ ամուր կապը ընդգծում են նաև թոչուկների քանդակները, որոնք հարմարեցված են խարխիսածն պատվադրանքների կամ հարթ, ինչ-որ փայտյա իրերի ամրացվող հենակների:

Այս տեսակետներից ընտրված են քրոնոզ խարխիսները, որոնք նույնպես աղբարվում են լծաշենյան նմուշներին: Պեղվել են նաև մեծ քանակությամբ ցանցկեն զանգակներ, կոճակներ, կաշվե գոտու մնացորդների հետքերով քարմանդներ: Առանձին օրինակներով գտնվել են դանակներ, զավազանի գլխիկներ, մեծ քանակությամբ կոճակներ: Մետաղյա իրերի մեջ եզակի տեղ են զբաղում երկու գոածոներ: Դրանցից մեկը մ.թ.ա. 14-13-րդ դ. թվագրվող քրոնոզ կոմպոզիցիա է, որն իրենից ներկայացնում է խարխիսածն պատվանդան, որին խիթեղով ամրացված է կենտրոնում կանգնած արու եղջերուն՝ շքեղ մյուսակառքով և եղջերուներով: Դրան երկու կողմերից հարում են կանգնած էգ եղջերուները, որոնց հետևից կանգնած են սևավոր ձագերը: Արու եղջերուի հետևում կանգնած են երկու վազող կառքներ: Բոլոր քանդակները /եղջերուները/ սնամեջ են և ունեն գնդիկներ՝ շարժելիս ծայր արձակելու համար:

Մյուս եզակի գոածոն մ.թ.ա. 13-րդ դ. թվագրվող քրոնոզ երեքին է: Այն ունի խոշոր, կիսակլոր անոթի ձև /տրամագիծը՝ 22 սմ, բարձրությունը՝ 8 սմ/, որի եզրերը հարդարված են չորս ուղուցիկ զանգով: Եզերից մեկին ամրացված է եռանկյունաձև և սեպաձև կտրվածքներով զարդարված ուղիղ բուսակ, որին մեջքով դեպի շերեփը ամրացվել է զինվորի Ֆալլիկ արձան: Այն ունի ծալված արմուկներ, առջև ձգված ձեռքեր, ոտքերը փոքր-ինչ բացված են և զարդարված փոքրիկ սեպաձև և սվաստիկ կտրվածքներով: Լայն կուրծքը ունի նույն հարդարումը: Քանգվածեղ գլուխը՝ հստակ ընդգծված դիմային մանրամասներով, ավարտվում է գլխիկ զրված փոքրիկ կատարավոր սաղավարտով: Բուսակի հակառակ կողմում շերեփը զարդարված է այծիկների երկու փոքրիկ քանդակներով: Հատուկ տեղ են զբաղում փայտյա իրերի մնացորդների գոածոները, որոնք զարդարված են յուրահատուկ դեկոր կազմող քրոնոզ գամերով: Երբեմն հանդիպում են փայտով կամ ապակու շաղախով զարդարված իրեր: Մեծ քանակությամբ հանդիպում են քրոնոզ և հատկապես ոսկյա երկկոն, տակառաձև, գլանաձև, էլիպսաձև և այլ ուղևորներ: Մետաղյա օրինակների հետ մեկտեղ գտնվել են մեծքանակ քարե օրինակներ: Սաղիդինն ուղևորների խմում

գերակշռում են գնդաձև, լավ հղկված կարմիր, դեղին և վարդագույն օրինակները: Գտնվել են հնգաձև, մուգ կարմիր գույնի ուլունքներ: Զանգվածաբար հանդիպում են մանր և, կտրված, ուլունքներ: Մեծ քանակությամբ հանդիպում են մածուկից և ապակու շաղախից գլանաձև և գնդաձև կապույտ, սպիտակ, սև, կարմիր ուլունքներ, ինչպես նաև սպիտակ շաղախից գլանաձև ուլունքներ: Որոնք պատվել են կապույտ-կանաչ ընթրակով, երբեմն նաև սաթե ուլունքներ:

Բացի ուլունքներից գտնվել են նաև կնիքներ. մեկը պատրաստված է ավազաքարից և զարդարված է եռանկյունիներով և արևի պատկերով, մյուսը՝, կենաց ծառի, պատկերով, որով այն մոտենում է միտանական շրջանի Արթիկի կնիքներին:

Լոռիքերդի խեցանոթները ներկայացված են հիմնականում ծխական անոթներով՝ լայնափող ծխամաններով: Որոնք պատրաստված են ձեռքով և զարդարված եռանկյունիներից, անոսներից և զալարներից կազմված զանազան նախշազոտներով: Այս զարդամոտիվների նշանակալի մասը հանդիպում է եռագույն ազուլցվածքով, խեհ հանդիպում են նաև սև, փայլեցված օրինակներ: Ինչպես և Լճաշենում, այստեղ հանդիպում են անցքեր ունեցող արիզմայած ծխամաններ: Խեցանոթների նշանակալի խումբ են կազմում բազմատեսակ ցրեղանները և տոնական ու խոհանոցային նշանակություն ունեցող խեցանոթների քեկորները:

Վերին նավերի ուշ քրոնզի դարաշրջանի առանձին դամբարանները պեղվել են Վերին նավերի դամբարանադաշտում: Դամբարանները ծածկված են լայնակի դրված սալաքարերով և ունեն ոչ քարձր քարահողային լիցք, շրջագծված են կրոմլեխի ֆենսպատով: Որոշ դամբարաններ ունեն փայտյա ծածկ: Դամբարանների մի մասն ունի դրոմոս: Քաղումք ուղեկցող գույքը հարուստ է և քազմատեսակ: Այն քաղկացած է կենցաղային և ծխական անոթներից, քրոնզե գնեքներից և զարդերից, աշխատանքային գործիքներից, սարդիոնե, ապակյա ու ծանապակյա ուլունքներից, կայծքաբե, վանակաթե նետասլքներից, քրոնզե արձանիկներից, պիտուրցից և այլն: Եվ փայլեցրած, և անփայլ խեցանոթները զարդարված են խորադիր և ուլիթային գոտիներով, սանրատմ դրոշմով և ներկայանում են տարբեր սափորների, կմուժների, ցրեղանների, աղամանների և այլնի տեսքով: Ավելի հարուստ են ծխական անոթները՝ լայնափող ծխամանները, կեռնոսները, քառակող զոհարանները և այլ քրոնզե քանդակներ ներկայացված են քերկուտի և աղավաղ արձանիկներով, որոնք տեղադրված են խարսխած հենակներին և պտտվում են իրենց առանցքի շուրջը: Արձանիկները սևամեջ են, նրանց մեջ տեղադրված են քրոնզե գնդեր, որոնք արձանիկը շարժելիս գնգում են: Դամբարաններում գտնվել են ընտանի և վայրի

կեղանիների խոշոր եղջերավոր անասունի, ոչխարի, ձիու, մուճլոնի, այծի, շան, առյուծի, վարազի և այլնի ոսկորներ:

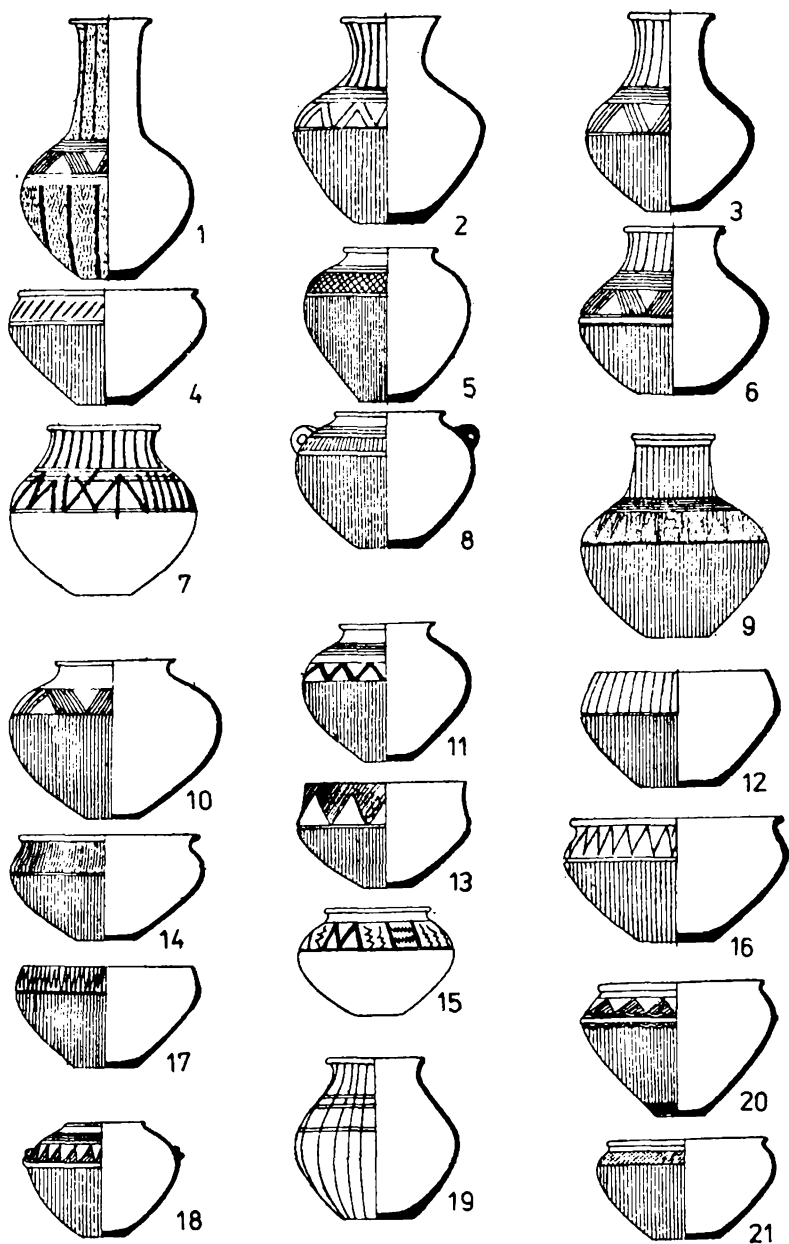
ՇԱՄԻՐԱՄ: Հուշարձանախուժը տեղադրված է Արագածի հարավային լեռների, Աշտարակի շրջանի Շամիրամ և Արուժ գյուղերի հողատարածություններում: Այստեղ 1975 թ. առ ալսօր պեղումներ են կատարվում Գ.Ե.Արեշյանի ղեկավարությամբ:

Շամիրամի ընակավայրը առաջացել է միջին քրոնզի դարաշրջանում, որի մասին են վկայում ստորին շերտերում գտնված կարմիր-բերդյան մըշակույթին ընդուն խեցանոթների մի քանի ընկորներ:

Ուշ քրոնզեդաթը այստեղ ներկայացնող Շամիրամի մեծ դամբանաըլուրները, թվով 7 հատ, մի խումը են կազմում, որոնցից յուրաքանչյուրը մի քարդ, ճարտարապետական կառույց է: 7-9 մ մակերեսով դամբանախցերը կառուցված են ուղան սալաքարերից, որոնց մի մասը կոպիտ մշակման հետքեր ունի: Դամբանախցի ծածկի սալերի վրա անցքեր կան, քստերևույթին, անդրշերիմյան աշխարհի մասին եղած հավատալիքների համաժայն, հանգուցյալի հոգին դուրս գալու և մտնելու հնարավորություն ունենալու համար: Դամբանախուցը ծածկվել ր քազմաշերտ, 20-25 մ տրամազիծ ունեցող թմբով: Ստորին շերտը կազմում է հրաքիտային ավազը, որը պատված է խոշոր գետաքարերից և որժաքարերից շարված ,գրահով,, որի վրայից նորից ավազ է լցվել: Վերջինս ուղյակաքս պատվել է ,գըրահով,, Դամբանաըլրի զազաթին կանգնեցվել է սյունածն քարակոթ: Արտաաքին լիցքը պարազնով ամրացվել է հեռապատ-կրոմլեիով, որը կառուցված է կողային մասով դրված, հարթ տաշված տուճե սալերով: 5-րդ դամբանաըլուրում գտնվել է միտանական զլանածն կնիք, որը մնացած, զերազանցապես խեցեղեն իրերի հետ միասին հնարավորություն է տալիս Շամիրամի մեծ դամբանաըլուրները թզագրելու մ.թ.ա. 15-14-րդ դ.դ.-ով:

Ուշ քրոնզեդարի վաղ հուլի հեռաքարերի դամբարանային համալիրներ են քացվել Գեղարոտում, Մեծամորում, Էլատում, Կարմիր-բերդում, Ջանգեզուրում և այլուր: Ջանգեզուրի ուշ քրոնզի դարաշրջանի նյութերը հայտնի են Ճանձավեր գյուղի մոտ պեղված, մ.թ.ա. 14-13-րդ դ.դ. թվազըրվող դամբարանից: Այն հեռապատ-կրոմլեիով քարարկղ է, ուր հանգուցյալի դին դրվել է ձախ կողքին կնկված, պատկած վիճակով: Գտնվել են մեծ քանակությամբ սև, փայլեցված խեցանոթներ՝ կնուճներ, զավաթներ, քրեղաններ՝ զարդարված հարաղիր ակոսներով և ցանցաղաշտով:

1896 թ. Կարմիր-բերդի դամբարանաղաշտում միջին քրոնզի դարաշրջանի դամբարանների պեղման ընթացքում Պ.Վ.Ջարկոսկիի պեղել է նաև մի քանի ուշ քրոնզի դարաշրջանի վաղ հուլի դամբարաններ: Սրանք տուճե սալաքարերով ծածկված և քարահողային ոչ քարժր թմբով պատված քա-

Աղ. 55. Ուշ քրոնզի դարաշրջանի խեցեղեն Արթիկից:

րութիւնը են: Ատարկել են ինչպես անհատական, այնպես էլ խմբային թահումներ: Գտնվել են ոչ մեծ քանակութեամբ սև, փայլեցրած խեցանոթներ՝ լայնաբերան սափորներ, կմուժներ, քրեղաններ: Բացի խեցանոթներից գտնվել են տերևած շեղբով, լեզվակավոր զատառնով դաշույններ: Դամբարաններից մեկում գտնվել է լեզվակավոր շեղբով և առանձին ճուլկած ցանցկեն, քառակող երախակալով դաշույն: Շեղբ ունի լայն, եկետրոնական ող: Բիչ քանակութեամբ գտնվել են քրոնգյա մարմանոններ, մանր կոճակներ,՝ օղեր, ապարանջաններ:

Հետաքրքիր նյութեր հայտնաբերվել են Գեղարոտի մոտ գտնվող դամբարանաշտի պեղումների ընթացքում, որն ընկած է Փամբակի լեռնաշղթայի հարավային լանջերին, կիկլոպյան ամրոցից ոչ հեջու: Դամբարանները տարբեր չափերի, կրմլեխով շրջագծած ,քարարկներ,, կամ գետնածածկ հիմնահողային խցեր են: Դամբարաններն ունեն ոչ բարձր թոււմբ: Այստեղ գտնված իրերը ներկայացված են սև, հրաշալի փայլեցրած խեցանոթներով՝ լայնաբերան սափորներով, կմուժներով, քրեղաններով, բարձր նստուկ ունեցող սկուտեղով, որոնք զարդարված են փայլախաշով՝ արված խորագիր, կետագարդ գծերով: Այս խեցանոթները լավ աղերսվում են Կարմիրքերդի, Լժաշենի, մասամբ Արթիկի, Լոռի բերդի խեցեղենին: Յրքեմն Կանդիպում են սպիտակ ազուցվածքով զարդարված քրեղաններ, զարդախաշ, որի կառարման եղանակները հին ավանդույթ ունեն: Մետաղյա իրերի թվում անհրաժեշտ է հիշատակել քրոնգե մակառակալի և կիսագուեստ զլխիկով շքասեղ նմուշները: Հատկապես հետաքրքիր են հրաշալի հղկված, կարմիր և վարդագույն սարդիկներից պատրաստված ուլուկները, թեև հանդիպում են հասարակ, հատած օրինակներ: Կան նաև սպիտակ և կանաչ մածուկից պատրաստված և սկավառակած ուլուկները: Հետաքրքիր է, որ այստեղ գտնվել է սաթե նուշածև ուլուկը:

Ուշ քրոնգեղարի խոշոր դամբարանաշտերն են նաև Էլտի դամբարանաշտում, որոնք հիմնականում կողոպտված էին: Մակայն ամհականած խեցանոթների բեկորները, դաշույնների մնացորդները որոշակի պատկերացում են տալիս այստեղի հարուստ մշակույթի մասին: Հրազդանի շրջանի Մեղրաձոր գյուղի շրջակայքում պեղված 22 քարարկների հետաքրքիր նյութեր է գտել Լ.Ն.Բիյազովը: N:22 դամբարանում, որը թվագրվում է մ.թ.ա. 14-13-րդ դ.դ., գտնվել են խոշոր կմուժ և քրեղան, լավ հղկված վանակատե և կայծքարե նետասլաքներ, խողովակածև երախակալով քր նգե դաշույն, որը աղերսվում է Լժաշենի, Արթիկի, Կարմիրքերդի օրինակներին: Առկա են հետաքրքիր նմուշ է այս դամբարանից գտնված քրոնգե սակրը: Այն ունի սկավառակած իրան, որի վերին մասում արված է երկու անցք: Կտրվածքներով զարդարված խողովակածև կո-

թափ վրա տեղադրված է առյուծի արձանիկ: Գիշտիչը պատկերված է կար-
ենս թե թոփչքի պատրաստվելու պահին, առջևի թաթերը մի փոքր ձգված են,
հետևինը՝ կծկված, իսկ պոչը օղակաձև փաթաթված է:

Մեղրաձորի սակրը հիշեցնում է Արթիկի օրինակը, միայն այն տար-
բերությամբ, որ զարդարված է առյուծի արձանիկով: Գիշտիչի պատկերագրե-
լան ոճական առանձնահատկությունները վերջինս մոտենում են լժաշենյան
առյուծների արձանիկներին, որը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու,
որ մեղրաձորյան սակրը ծուլվել է տեղում, հին արևելյան էթաունների
ազդեցության ներքո, համատեղելով այն տեղական ավանդույթներին:

Ուշ քրոնզեդարի դարաշրջանի 2-րդ փուլի հուշարձանները

Ուշ քրոնզի դարաշրջանի 2-րդ փուլի հուշարձանները, ըստ վեր-
ջին տարիներին ընդունված ժամանակագրություն, թվագրվում են մ.թ.ա.
12-11-րդ դ.դ.: Սակայն այս փուլը բնութագրվում է երկաթի հանդես
գալով, անգամ երկաթածուլական արհեստանոցների մնացորդներով, որոնք,
որպես կանոն, հանդես են գալիս քրոնզեդարյան արհեստանոցների հետ հա-
մատեղ: Այդ պատճառով թազմաթիվ ուսումնասիրողներ ուշ քրոնզի դարա-
շրջանի 2-րդ փուլը թվագրում են մ.թ.ա. 12-րդ դ. սահմաններում: Իսկ
մ.թ.ա. 11-9-րդ դ.դ. վերագրում են երկաթի դարաշրջանի վաղ փուլերին:
Դեռ չէ նշել նաև, որ մի շարք իրեր, հատկապես մետաղական նմուշներ,
թվագրվում են մ.թ.ա. 12-11-րդ դ.դ., որը հստակ վկայում է, մի կող-
մից, Հայաստանի մշակույթի ավանդախառնության մասին, իսկ մյուս կող-
մից՝ երկաթամշակման սկզբնական տարածման և զարգացման փուլում դեռևս
իրերի գործածության մասին, որոնք շարունակում են գոյատևել ընդհուպ
մինչև մ.թ.ա. 1-ին հազ. սկիզբը:

Արթիկ: Ուշ քրոնզի դարաշրջանի երկրորդ փուլի հետաքրքիր հու-
շարձանների թվին են պատկանում Արթիկի դամբարանադաշտի թազմաթիվ դամ-
բարանային համալիրները: Դամբարանային կառույցները էական փոփոխու-
թյունների չեն ենթարկվել: Տուփի շերտի մեջ փորված կատակոմբները կրկնում
են նախորդող շրջանի ձևերը: Մ.թ.ա. 12-11-րդ դ.դ. թվագրող թաղում-
ներն ուղեկցող գուլթը ներկայացված է թազմաքանակ մետաղական և խցե-
ղեն իրերով, որոնք թվում հանդիպում են ինչպես նախորդող դարաշրջանին,
այնպես էլ հաջորդող, վաղ երկաթի դարաշրջանին բնորոշ օրինակներ,
որը ինչպես նշեցինք վերը, վկայում է Հայաստանի այդ ժամանակաշրջանի
մշակույթի ավանդույթի մասին:

Ձեռքի տեսակները ներկայացված են լեզվակափոր դաստակով և խողովակաձև երախակալով դաշույններով, սրերով, սակրերով, գուրգերով և վառակառն ու բրնձեղեն տեսակներով: Ուշ բրնձեղեն վաղ փուլից հայտնի լեզվակափոր դաստակով դաշույնները գոյատևում են ներկայացվող ժամանակահատվածում: Սրանց բոլորին բնորոշ են կախ ուսերը և շեղվող հարուստ զարդաբանական ակոսներով և զարդերով: Հատկապես հետաքրքիր են շեղակյուլներով և եռակյուլներով զարդարված դաշույնները: Դաշույնների այս խումբն իր գույնագույններն ունի Կարմիր բերդում, Լճաշենում, Ռեդկին լագերում, Մեդրիում, Կամոյում և այլն, ինչպես նաև Վրաստանի մի շարք հուշարձաններում /Մամթավո, Քոնոթ, Կվասթալի և այլն/: Խողովակաձև երախակալով դաշույնները, կրկնակալ և խողովակաձև օրինակների ձևերը, ունեն ավելի հարուստ զարդարված շեղքեր /վազող պարույրներ, երկայնական ակոսներ/ և ութձաթանի աստղի ձևով գլխիկներ:

Դամբարանների այդ խմբից հայտնաբերվել է երեք սուր: Շրջանակափոր դաստակով սրերի հետ մեկտեղ հանդես են գալիս անդրկոկկասյան տիպի միաձուլյալ սրերը: Սրանց ունեն հարուստ զարդարված գլխիկներով խողովակաձև երախակալեր և սուր կամ կլորացող երկար շեղքեր: Շեղքերը զարդարված են ակոսներով, կիսալուսիններով, պարույրներով և կետազարդով: Շրջուր սրերի շեղքերը զարդարված են զվարճիկ օձի պատկերներով: Այս խումբը վերջերս համալրվեց Մեդրածորի գտածոյով: Խողովակաձև երախակալով, լայն շեղքով, կլորացող կամ կարված ծայրով սրերը գոյատևում են մինչև մ.թ.ա. 2-րդ հազ. վերջը և հայտնի են Կիրովակալից, Սևանից, Գուրգինոյից, Ռեդկին լագերից, Արդիից, Այգեծորից, Կեդաբեկից, Խանլարից, Սոաջածորից և այլն: Ընդ որում կլորացող և սուր ծայրերով սրերի հետ հանդիպում են նաև շեղքի ներքևի մասը կտրված օրինակներ: Այս տիպի, մի փոքր այլ տարբերակի սրեր հանդիպում են Մամթավոյում և Կախեթիայում:

Բացի սրերից, Արթիկում գտնվել են մեծ քանակությամբ միաձուլյալ խողովակակոթառ նիզակներ: Այս նիզակները երկու տեսակի են: Սոաջինը ունի հարթ խողովակաձև կոթառ, իսկ երկրորդի կոթառների վրա կան ուռուցիկ, կլոր, ելուստներ: Դրանց բոլորի շեղքերը վնտրածն են, կլորացող կամ բարձր ուսերով: Նման նիզակներ գտնվել են Նոյեմբերյանում, Ռեդկին լագերում և Նորաշենում /Շավշադինի շրջան/, Կետաբեկում, Սոաջածորում: Հատկապես մեծ քանակությամբ նման նիզակներ հայտնի են Վրաստանում /Մամթավո, Բեշտաշեն, Կախեթ/:

Արթիկի № 433 դամբարանից գտնվել է ասիմետրիկ սակր, որը լրացնում է Արթիկի ուշ բրնձեղեն երկրորդ փուլի զենքի տեսակները և Շրճա-

նում ու Արթուրյան զոհվածների հետ վկայում է, որ նման սակրերը օգտագործվել են մինչև մ.թ.ա. 2-րդ հազ. վերջը:

Արթիկի զենքի տեսակների թվում պետք է հիշատակել երկու զնդածեղ գուրգերը և ըրոնգից, վանակատից և ոսկրից պատրաստված նետասլացները:

Արթիկի դամբարանների այս խմբում աշխատանքային գործիքները ենթակայացված են մետաղից և քարից պատրաստված, քննարկվող դարաշրջանին ընդունելի մեծ խմբում: Այստեղ առանձնահատուկ տեղ է զբաղում

285 դամբարանի ժուլագործ վարպետի գործիքների համալիրը: Այն քաղկացած է ըրոնգեղ ղողից և թիթեղից պատրաստված ապարանջաններից, մանր կոճակներից և տուֆակերտ կուղցի մոդելներից: Առավել ընդունելի մասնագիտական գործիքները՝ կալի հալոցները, շերտերը: Մրանք բոլորը շատ լավ թրծված են, մի մասն էլ ներսի կողմից ծաքեր ունեն՝ մետաղի հետքերով: Այս համալիրը լրացվում է քաղալտե զոհամե, հումքը մաքրելու համար նախատեսված հավանգով: Երկրագործական գործիքները ներկայացված են ըրոնգե մանգաղների շեկորներով՝ պատրաստված ըրոնգե քարակ թիթեղներից, որոնց ծայրերին երկու անցք է արված: Շիրակում նրան մանգաղներ հայտնի են Անիից, Լենինականից և Քեթիից, որոնք աղերսվում են Կամոյի, Աշտարակի, Կիրովականի նմուշների հետ: Պանվել են նաև այլ նշանակության իրեր՝ փոքրիկ տաշուրագ, դուր, որոնք օգտագործվել են փայտյա ներդիրները, տարբեր զենքերի ջոնակները, կտրքերի կողպատները և այլ մասերը, կահույքը ազուցելու համար: Ոչ մեծ խումբ են կազմում ճուղհակագործության և կաշեգործության հետ կապված գործիքները՝ ոսկրե իլիկի գլուխները, հեղուկները, ասեղները, քարե կոշիչները և այլն:

Գտնվել են մեծ քանակությամբ տարբեր զարդեր: Այս իրերի մեջ մեծ տեղ են զբաղում ըրոնգե լարից, ղողից և թիթեղից պատրաստված ապարանջանները: Հատկապես հետաքրքիր են վերջինները՝ զարդարված հարուստ եղանակով և այլ զարդամեքերով, որոնք համախառնում են նաև ուշ ըրոնգի դարաշրջանի սրբի և դաշույնների վրա: Նման ապարանջաններ գտնվել են Հառիժում, Բայազետում, Գիլիջանում, Այուսում, և այլն: Գտնվել են նաև մեծ քանակությամբ օձազալար հերթադրդեր միջնալարով, ըրոնգե մակառակալներ: Օակառակալների թվում առանձնանում է 270 դամբարանից գտնված նմուշը՝ զարդարված ծծի, այծի, կեռասնի և արուլի պատկերներով, որոնք կապվում են երկնային պաշտամունքի հետ: Զարդերի մեջ մեծ խումբ են կազմում շքասեղները, որոնց մի մասը պահանջում է ուշ ըրոնգի 1-ին փուլի ավանդական ձևերը: Պահպանվում են վերին ծայրը հաստացող կամ ելուստներով զարդարված նմուշներ: Բնական վող դարաշրջանում հանդես են գալիս գլխարկում կամ զնդածեղ գլխիկներով,

օղակացն ելուստներով, հափկազարդ և այլ շքեսեղներ: Գտնվել են մեծ քանակությամբ կախիկներ՝ ներկայացված թռչունների տեսքով, գնդաձև, ժուճաձև, շեղանկյունաձև օրինակներով: Հանդիպում են նաև քրոնզից և մածուկից պատրաստված թիթեղե սկավառակների տեսքով կախիկներ, որոնցից կախվում էին թռչունների արձանիկներ և այլն: Սրանց մի մասը կառարել է հմայիլի դեր: Այստեղ կարելի է հիշատակել գորտի արձանիկով կախիկը, որը աղերսվում է Լճաշենի գտածոների հետ: Կախիկների մի մասը զարդաբանական է շրջանի մեջ արված պարույրներով, որը խորհրդանշում է արևի շարժումը:

Մեծ խումբ են կազմում քրոնզե կոճակները, որոնց մի մասը կարող է կառարած լինել նաև զրահակոճակի դեր: Կոճակները տարբեր չափերի են, սկսած շատ մանրերից մինչև մի քանի սմ տրամագիծ ունեցողները: Սրանց նշանակալի մասը զարդարված է խորադիր շեղանկյուններով, խաչերով, ուղղանկյուններով, եռանկյունիներով, որոնց իրենք հերթին ազդեցված են բազմատեսակ ցարերով և պարույրաձև զալարներով: Կոճակների մի մասը երեսպատված է արծաթյա թիթեղով: Նման կոճակներ գտնվել են Լճաշենում, Սևանում, Դիլիջանում, Շամշադինում, Կարմիր-քերդում, Տոլորսում և այլն:

Արթիկի դամբարանադաշտում գտնված զարդերի մեջ առավել տարածված են քրոնզից, սարդիոնից, ագաթից, մածուկից, ծաղիքից, ապակուց և լեռնային բյուրեղից պատրաստված ուլունքների նմուշները: Այս ուլունքները առանձնանում են ձևերի բազմազանությամբ, որոնց մեջ գերակշռող են գնդաձև, ժուճաձև, խողովակաձև օրինակները: Ընդ որում ցարե ուլունքները հաշալի հղկված են: Արթիկի դամբարանադաշտի բոլոր դամբարաններին բնորոշ գտածոներից բացի գտնվել են նաև ոչ մեծ խումբ կազմող այլ իրեր: Այս խմբի մեջ է մտնում քարայծի հրաշալի արձանիկը, որը հարմարեցված է խորսխաձև պատվանդանին և հիշեցնում է Լճաշենի օրինակը՝ նրանից տարբերվելով մեծ արտահայտչականությամբ և հարդարանքի որակով: Կենդանու վիզը և իրանը զարդարված են սեպաձև փոսիկներով, նշաձև զծերով, վրան թեք զծիկներ արված ուլիթաձային զծերով: Մոտրին ծնոտին զողված է ոչ մեծ օղ: Այս խմբի վեջ են մտնում երկու հրաշալի շերեփներ, քրոնզե կաթսան և թասը: Շերեփներից մեկն ունի ուռուցիկ իրան և մկան, սնամեջ բռանակ, որը զարդարված է սեպաձև փոսիկներով և վազող պարույրներով: Մյուս շերեփն ունի ավելի փոքր չափեր, բայց շատ երկար բռնակ, որը ծայրամասում վերածվում է երկմյուռ մկան կեռիկների: Հետաքրքիր են նաև քրոնզե անոթները: Այսպես, քրոնզե կաթսան ունի ձվաձև իրան և կտրված կողապատ, որին ամրացված են կաթեխու համար նախատեսված կաթիլներ: Ինչ վերաբերում է թասին, ապա

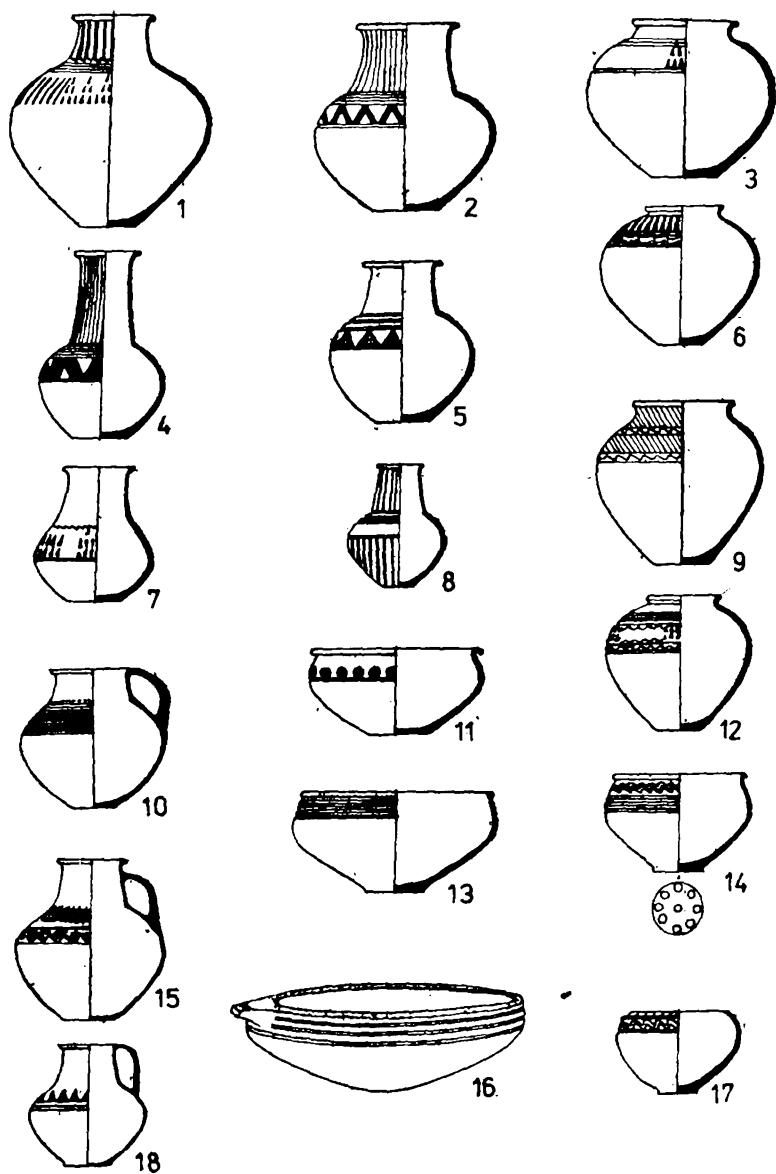
այն պատրաստված է մեղող ջական թիֆեղից և ունի կիսաճնդած իրան:

Արթիկի խեցանոթները ներկայացված են տարբեր անոթների մեծ խմբերով, որոնց մի մասը, պահպանելով ուշ քրոնզի վաղ փուլի խեցեղենի ձևերը, մի փոքր տարբերվում է վերը նշվածներից: Փայլանախշով արված զարդածևերը կառարված են անիույթ, անոթները կորցնում են մակերեսի սև փայլի նախկին որակը:

Այս փուլի խեցանոթների առավել բնորոշ զարդամոտիվներն են հորիզոնական, զիզզազ, ալիքանախշ՝ զնազարդերը, դաջազարդ եռանկյունիները, համակենտրոն շրջանները, եղևանախշը՝ և այլն: Մե, փայլեցրած խեցեղենի կողքին մեծ խումբ է կազմում կոպիտ, խոհոնցային խեցեղենը: Մե, փայլեցրած խեցանոթները ներկայացված են անկանթ, միականթ, երկականթ սափորներով և տարբեր ձևերի քրեղաններով: Անկանթ սափորների մեջ մեծ խումբ են ղկազմում ուռուցիկ իրանով, ոչ բարձր վզով և դուրս ձկված շուրթով անոթները: Սրանք հիմնականում նրբախնցի են և հավասարաչափ թրծված: Հանդիպում են նաև ուռուցիկ իրանով, բարձր վզով և համեմատաբար նեղ հատակով անկանթ սափորներ: Սրանց կողքին առաջին անգամ սկսում են հանդես գալ միականթ սափորները, որոնց աղեղնածև կանթերը շուրթից կամ վզի կենտրոնից իջնում են դեպի անոթի ուսը: Այ մեծ խումբ են կազմում երկականթ անոթները:

Մեծ քանակությամբ հանդիպող քրեղանները բաժանվում են մի քանի տիպերի՝ ուռուցիկ իրանով, նեղ հատակով խոր քրեղաններ, որոնց շուրթերը կամ դուրս են ձկված, կամ ուղիղ կտրված են և ուռուցիկ ուսերով, նեղ հատակով, իրանից ուսին անցման հատվածում շեշտված կողերով քրեղաններ և այլն: Առավել քազմաքանակ են միջին չափերի, բարձրացող ուսերով և ձկվող շուրթերով քրեղանները: Հանդիպում են նաև, օղակածև բուսականով քրեղաններ: Այս անոթների զարդամոտիվները, բացի վերը նշված բնդհանուր մոտիվներից, պյս կամ այն անոթի վրա տարբեր են: Այսպես, որոշ անոթների հատակները զարդարված են համակենտրոն շրջաններով, որը հանդիպում է նաև առանձին անոթների ուսերին: Մեծ տեղ են զբաղեցնում սեպածև զարդը, ցանցաղաշտը, փայլանախշ շերտերը և այլն: Անոթների ձևերի և զարդամոտիվների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Արթիկի քննարկվող ժամանակահատվածի խեցեղենը, պահպանելով հնագույն ձևերը, նոր զծեր է ձեռք բերում, որը զոյառեվում է մինչև վաղ երկաթի դարաշրջանը, վկայելով Հայաստանի նյութական մշակույթի ավանդականության մասին:

Կոպիտ խոհոնցային խեցեղենը չի առանձնանում ձևերի ու զարդամոտիվների քազմազանությամբ: Միատիպ կապե սպասքը ներկայացված է խոշոր, ձզված իրանով, լայնաբերան, երբեմն նաև ուռուցիկ իրանով և բարձրացող ուսերով անոթներով: Հանդիպում են մեծ քանակությամբ անկանթ,

Մդ. 56. Ուշ քրոսդի դարաշրջանի խեցեղեն Արժիկից:

երբեմն ցանրադիր իրանով և տարբեր բարձրութեան վզերով կոռուներ: Գո-
պիտ խեցեղենի՝ զարդամոտիվների ներկայացված են հիմնականում տարբեր
ձևերի պարանախոս, խորադիր գոտիներով, զիգագներով և ավելի հազվա-
դեպ՝ ալիքաձև խ նախշերով: Առավել տարածված է եղունգազարդ ու հա-
տիկազարդը: Հանդիպում են նաև ուռուցիկ ելուստներով զարդարված անոթ-
ներ, որ քնորոշ է մ.թ.ա. 1-ին հազ. սկզբի կավանոթներին:

ԼՈՒԻ ԲԵՐՂԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԸ: Լոուի բերդի ուշ բրոնզի դամբարանների
երկրորդ փուլը ներկայացված է երկու դամբարաններով / №8 և 9/: Ա-
ռաջինը ոչ մեծ, կրոմլեխով շրջագծված հիմնահողային դամբարանից է՝
ծածկված սալաքարերով: Այստեղ մետաղյա իրեր և զարդեր չկային: Գտն-
վել են 8 կավանոթներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների ոսկորներ,
ինչպես նաև հանգուցյալի դիակիզված աճյուկը: Երկրորդը 1 մ բարձրու-
թյամբ քարահողային թմբով դամբարանը ուր է՝ շրջագծված 13 մ տրամագիծ
ուսեցող կրոմլեխով: Հիմնահողային դամբարանիցը ծածկված էր խոշոր
սալաքարերով, որոնք հենվեցին գերանային կառուցվածքի վրա: Վերջի-
նըս ներսից պատվել է կտորով: Սալաքարերի ծանրութեան առկա փոս զե-
րանները և քարերը փլվել-լցվել էին խոնցը: Չնայած այն քանին, որ
դամբարանը մինչև քանդվելը հսկում կողոպտվել է, որոշ իրեր պահպանվել
են: Այս դամբարանի մետաղյա իրերն ունեն որոշ արխայիկ ձևեր, բայց
խեցանոթները բնորոշ են ուշ բրոնզի դար 2-րդ փուլին: Այստեղ գտնվել
են բրոնզե կահույքի կամ կառքի զարդ հանդիսացող եղջուրձակ իրեր և
բրոնզե ցլազուռի հրաշագեղ արձանիկ, որը նույնպես հանդիսացել է
կահույքի մաս, բրոնզե թուղունների արձանիկներ, զանգակներ՝ զարդարված
նոսակյունձակ կտրվածքներով, տարբեր տեսակի կոճակներ, որոնց մի մա-
սը կարվել էր զրահաշապիկին, կլոր վահանիկներ, զամեր և այլն: Այս
բազմաթանկ գտածոների մեջ առանձնանում է զլխի արձանիկը, որն ունի
փոքր չափեր, սակայն դեմքի մանրամասերը շատ հաջող են քնդգծված: Կեն-
դանու աչքերը և քիթը, ինդպես՝ նաև կոտոշները արված են շատ արտահայ-
տիչ: Բերանը քնդգծված է ուղղանկյուն փոսիկով, իսկ ստորին ծնոտը
զարդարված է սեպաձև փոսիկներով:

Երկու դամբարանների կավանոթները ներկայացված են սափորների,
կոռուների, զավերի, զավթների, սկահակ-սկուտեղների տեսքով, որոնք
զարդարված են փայլանախշով արված զծերով ու շերտերով, սպիտակ և
կարմիր ներկված գունազարդով, ակոսներով, համակնտրոն շրջաններով,
զիգագով, ալիքանախշով, սեպաձև զարդերով և այլն:

Լոուի բերդի նշված խեցեղենը, ինչպես նաև մետաղը արխայիկ զծեր
ուսեցնալով հանդերձ, արդեն նշանակալիորեն տարբերվում են վաղ ձևերից
և իրենց հիմնական հատկանիշներով խզվազվում են մ.թ.ա. 11-10-րդ

դ.դ.-ով, որը վկայում է երկաթի դարաշրջանի վաղ փուլերում դեռևս գոյատևող ուշ բրոնզի դարաշրջանի ավանդական ձևերի մասին:

Ջանգեգուրի ուշ բրոնզի դարաշրջանի երկրորդ փուլը ներկայացված է հուշարձանների ոչ մեծ խմբով, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 12-11-րդ դ.դ.: Մրանց խլիխ են դասվում Արծվանիկ գյուղի դամբարանի նյութերը: Այն 10 մ տրամագծով և 0,7 մ բարձրությամբ քարահողային թմբով դամբանաբլուր է՝ քարադաշտի դամբանաթիցով: Կառարվել է մասնատված դիաթաղում: Գանգը և ծեղքի ոսկորները ղրված էին խցի կենտրոնում, իսկ մնացածները՝ հյուսիս-արևելյան անկյունում: Գտնված նյութերը ներկայացված են կմոմներով, քրեղաններով, զրահկոճակներով: Խեցանոթները ունեն սև-փայլատ մակերես և զարդարված են հիմնականում զծազարդով: Ձեռով նման անոթներ գտնվել են Ղափանի շրջանի Բաղաբուրջ և Շիկահող գյուղերում: Քննարկվող ժամանակահատվածով են թվագրվում Անգեղակոթից պատհականորեն գտնված բրոնզե դաշույնը, սիգակի ծայրը, սրկածև գլխիկով շքսեղը, վաևակաթե նետասլացները, ծարիրից բաժանարարները?

Հետաքրքիր գտածոներ կան Ս.Ա.Նսայանի կողմից ուսումնասիրված հյուսիսարևելյան Հայաստանի հուշարձաններում: Դեռևս նախաորհրդային շրջանում Դեղկին-լագերում և Զարխեշում Մուրյեի պեղումներից գտնվել էին մ.թ.ա. 13-12-րդ դ.դ. թվագրվող միածույլ դաշույններ, գավազանի գլուխ: Խողովակաձև կոթառով սիգակների և դաշույնների գտածոները հայտնի են Նոյեմբերյանից, Արասնոսելսկից և Դիլիջանից: Մետաղյա հետաքրքիր հավաքածու է գտնվել Իջևանի շրջանի Լուսաձոր գյուղում: Այն բաղկացած է, ոչ մեծ սակրից, միածույլ խողովակաձև երեխակալով դաշույնից, որն ունի հարթ, ակոսիկներով զարդարված շեղք ու ցանցկեն գլխիկ, և բրոնզե մանգաղից: Առանձնահատուկ հետաքրքրություն ունի խոշոր, ուրուցիկ մակերեսով սկավառակաձև զրահկոճակ՝ զարդարված եռանկյունաձև շերտերով, որոնք սովորաբար գտնվում են կետգծերով:

Համեմատաբար մեծածավալ պեղումներ են կատարվել Շամշադինի շրջանի Արծվաբերդ գյուղի մոտ գտնվող Խուրջին-հողեր տեղամասում: Այստեղ պեղվել է 15 դամբարան: Մրանք բոլորը խոշոր քարաբեկորներով շարված քարակղեր են՝ ծածկված սալաքարերով: Դամբարանների մի մասը, հատկապես դամբանաբլուրները, թեև հնում կողոպտվել են, այնուամենայնիվ գտնվել է իրերի հետաքրքիր հավաքածու՝ զարկացած տաբեր տեսակի խեցանոթներից, գեսքի տեսակներից և տարբեր զարդերից: Խեցեղենը, զարկացած է անկանթ միականթ սափորներից, կմոմներից, քրեղաններից, գավաթներից և այլն, որոնք ունեն սև կամ գորշ, փայլեցրած կամ անփայլ մակերես: Զարդամոտիվները ներկայացված են խորաղիր գծերով,

ակոս-գոտիներով, զիզզազներով, թեք զծերով արված ցանցադաշտով, մատ-
նեքներով, եռանկյունիներով արված շերտներով և այլն: Առավել մեծ
հետաքրքրություն է ներկայացնում խոշոր գավաթ հիշեցնող սափորը: Այս
ծիսական անոթ է, որն ունի ոչխարի ոմպորված ծեփածո պատկերներ հի-
շեցնող չորս բռնակներ, որոնց գլուխները բաթճրանում են շուրթի վրա:
Այս սափորը մտնում է ծիսական անոթների խմբի մեջ, որոնք հայտնի են
Աստղիբելուրից, Դիլիջանից, Բայազետից, Մանահինից, Քալինից, Այրու-
մից և այլն: Դրանք զարդարված են օձերի, գորտերի, խոչունների, այծե-
րի, հովազների, մարդու գլխի ծեփաքանդակներով: Ձենքի տեսակները, ի
տարբերություն խեցանոթների, թեև հանդես են գալիս ուշ բրոնզի վեր-
ջին փուլում, գոյատևում են մինչև մ.թ.ա. 1-ին հազ. սկիզբը: Առավել
հետաքրքիր է խոշոր, այսպես կոչված անդրկովկասյան տիպի սուրը: Նման
սրեր հայտնի են Ռեդկին-լագերից, Գուլոգինոյից, Արթիկից, Կիրովակա-
նից, Կալաբենդից, Այգեծորից և այլն: Սրի հետ գտնվել են վեց վանակա-
տե, լավ ոեռուշված և երկու բրոնզից միջանկյալ ողի վերածվող քառա-
կող, երկար պոչուկով նետասլաքներ: Ձենքի մասին խոսելիս պետք է նը
շել նաև զրահաշապկի մասեր հանդիսացող չորս մեծ և 12 փոքր զրահակո-
ծակները, որոնք կարվել են կաշվե կամ կտորե շապկի: Նման զրահաշապիկ-
ներ լավ հայտնի են ուշ բրոնզե դարաշրջանից, գոյատևել են նաև եթև
թի դարում, հայտնի են Մաշենում, Արթիկում, Դիլիջանում և Հայաստա-
նի այլ հուշարձաններում: Երբեմն նման զրահաշապիկների որովայնի
հատվածից կախվել են խոշոր փայտյա ծվածկ կամ կլոր սկավառակներ՝
եզերված բրոնզե շրջանակով /Գուլովինո, Լոդիբերդ, Մեղրաձոր/, իսկ
կրծքին կախվել է խոշոր բրոնզե մարմանդ /Գուլովինո, Լուսաձոր, Պան-
լար, Այգեծոր, Կիրովաբադ և այլն/:

Քննարկվող ժամանակահատվածի հետաքրքիր հուշարձան է Ալեքսանդր-
ապոլում /Լենինական/ 1875 թ. մարտկոցի կառուցման ժամանակ բացված
, զինվորի դամբարանը, որը նկարագրել է Գ.Դ.Պրիմոնովը: Կառավարման
մե ունեցող այս դամբարանային կառույցից գտնված իրերը թվագրվում են
մ.թ.ա. 12-11-րդ դ.դ.: Մրանց թվին են պատկանում տափակ շեղբով, ու-
սերին անցքերով դաշույնը, որը լավ հայտնի է Լոդիբերդից, Սեծամո-
րից, Կարմիրբերդից և այլն, անդրկովկասյան տիպի սուրը, ծանկավոր,
բրոնզե նետասլաքները, կախելու համար անցք ունեցող ծովային խիռնեղ-
ները և այլն:

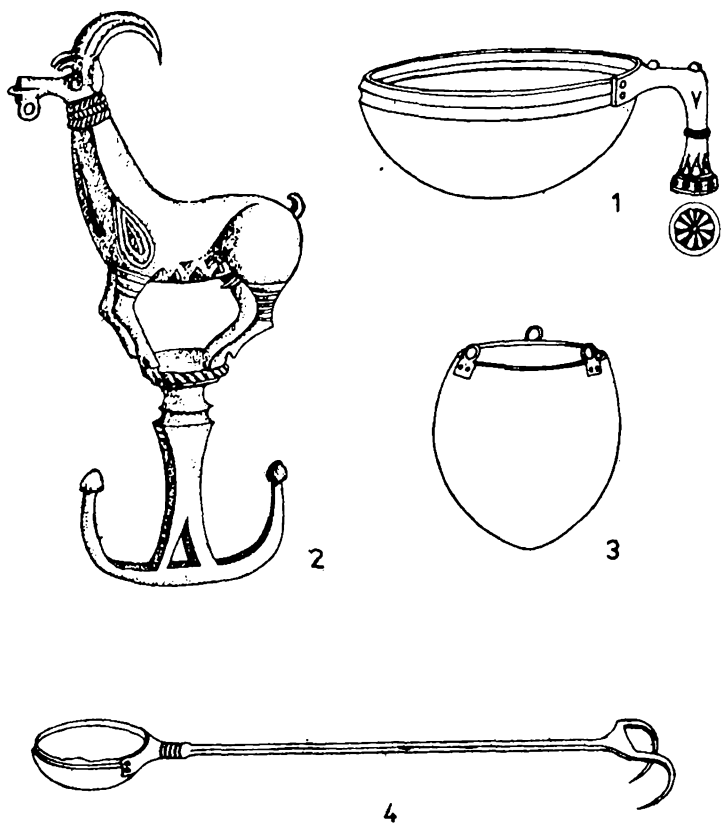
Այդ ժամանակահատվածին վերաբերող Շիրակի հուշարձանների թվում
հարկ է նշել ևս մի քանի համալիրներ: Մրանցից մեկը բացվել է 1926թ.
Պառնի-Գեղ գյուղում: Վերջինիս գուլջը բաղկացած է սևանյան տիպի
բրոնզե դաշույնից, բրոնզե օղից, սարդիոնե վեցանիստ ուլունքներից:

վանակառն նեռասլացներից: Սոսնձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում մածուկից պատրաստված գլանածև կնիքը, որի վրա պատկերված է թեք զծերով արված սրբազան ծառը: Ոչ պակաս հետաքրքիր հուշարժան է Արթիկի շրջանի Վարդաքար գյուղում գտնված „քարարկը“, որը 1959թ. ուսումնասիրել է Տ.Ս.Խաչատրյանը: Վարդաքարի գտածոները բաղկացած են սակից, սևանյան տիպի դաշույնից, հարթ կացնից, երկմանից, դուրից, գավազանի գլխից և ինչ-որ իրի բոնակից, սկավառակած թիթեղներից, բրոնզե կոճակներից և այլն: Բացի մետաղյա իրերից գտնվել են միականթ սափորներ և խոհանոցային նշանակության կճուճներ:

Ուշ բրոնզի 2-րդ փուլի հետաքրքիր նյութերը գտնվել են 1894թ. Ն.Ս.Թաղաշվիլու կողմից պեղված Որևակի /Ակներ/ դամբարանադաշտից: Ծավոք, այս առաջնակարգ հուշարժանը անհրաժեշտ է նկարագրություն չունի և այդ պատճառով դժվար է որևէ բան ասել թաղման ձևի և դամբարանային կառույցների մասին: Սոսնձնապես հետաքրքիր էյությունը գտնվեցին Ակների 16 դամբարանից: Զարդանմուշները ներկայացված են ոչ մեծ բրոնզե օղով, գանգվածեղ, միաձուլ ապարանջանով, սարդիոնե ուլունքներից մանյակով կաուրի խիռնջներով: Գտնվել է նաև բրոնզե լայն գոտի՝ պատված դրվագազարդ պարույրներով: Բացի այս զարդերից, առանձնահատուկ արժեք են ներկայացնում երկաթյա իրերը, որոնք ուշ բրոնզի վերջին փուլի երկաթյա առաջին գտածոներից են: Զետքի գտածոների թվին են դասվում դանակի բեկորը, բրոնզե կոխոով երկաթյա նիզակը, որից գտնվել են նաև վերը նշված „Զինվորի դամբարանում“, „Զեմո-Ակշալյում և Մամթավրոյում, որոնք վկայում են Հայաստանի և Անդրկովկասի դամբարանային համալիրներում երկաթյա իրերի հանդես գալու մասին: Այս դամբարանում գտնվել են նաև կտրված ծայրով բրոնզե սուր, հարթ կացին և գանգվածեղ բրոնզե սակը:

Ոչ պակաս հետաքրքիր գտածոներ պատահականորեն հայտնաբերվել են Ախթալայի երկաթուղային կայարանի մոտ 1957 թ. կատարված աշխատանքների ընթացքում: Գտնված գանձը բաղկացած է յոթ հարթ կացիններից և յոթ գանգվածեղ սակերից, որոնք դրված էին բրոզյա թիթեղից պատրաստված կաթսայի մեջ: Որևակի և Ախթալայի գտածոները վկայում են Լոռի-Փամբակի մետաղագործական օջախի խոշոր դերի մասին՝ որպես մետաղով և մետաղյա իրերով հարևան շրջանները մատակարարողի:

ՕՇԱԿԱՆ: Օշականի դամբարանադաշտը ընկած է Աշտարակի շրջանի Օշական գյուղի կենտրոնում քարձրացող „դիդի Կոնդ“, բլրի հյուսիսային լանջերին: Դամբարաններն իրենց ձևերով ստորաբաժանվում են մի քանի տիպերի, ոչ քարձր թմբերով խոշոր դամբանաբուլունքներ, որոնց դամբանախցերը խոշոր քարաբեկորներից կառուցված քարարկեր են՝ սալերից

Աղ. 57. Ուշ քրոնզի դարաշրջանի գտածոներ Արթիկից:

կառուցված երկաստիճան-եռաստիճան է կեղծ թաղ ունեցող ծածկով, կրոմ-
լեխով շրջագծված քարարկղեր և առանձին կառուցված քարարկղեր:

Խոշոր դամբանաբլուրներում աճյունի դիրքը որոշել հնարավոր չե-
ղավ: քանի որ վերջիններս հսկում կողոպտված էին, և կմախքների դիրքը
խիստ խաթարված էր: Ոչ մեծ կրոմլեխներում և առանձին քարարկղերում հան-
գուցյալները պահպանվել են խիստ կծկված վիճակում, գլխով հյուսիս, ար-
ևելք կամ արևմուտք մի փոքր շեղվածությամբ: Անհատական թաղումների
հետ հանդիպում են նաև խմբակային թաղումներ, հատկապես խոշոր դամբարան-
ներում, ուր գտնվել է ավելի քան 10 գանգ:

Դամբարանների հիմնական մասը վերաբերում է երկաթի դարաշրջանի
վաղ փուլերին, և միայն 4-րդ ուշ քրոնոգեոարին: Այստեղ գտնված նյու-
թերը սերկայացված են հրաշալի սև, փայլեցրած անկանխ սափորներով՝
գարդարված ցանցադաշտով, փայլանախշով լեց զծերով: Գտնվել են նաև խո-
շոր կճուճներ, որոնց մի մասը ունի սեղանաձև բուսակներ, ինչպես նաև
ոչ մեծ սափորներ, որոնց կացված են եղել մեծ անոթների ուսերին
/գտնվել են բեկորային վիճակում/, կազմելով յուրահատուկ կեոասներ:
Անոթների մի մասի հատակը գարդարված է եղունգագարդով, հատիկագարդով
արված շրջանակներով: Այս բոլոր խեցեղենը շատ լավ պահպանվում է Լճա-
շենի, Արթիկի, Կարմիրբերդի, Գեղարտի և այլ խեցեղենի հետ ու թվագրե-
վում է մ.թ.ա. 13-14-րդ դարերով:

Բազմազան են քննարկվող դամբարանների մետաղյա իրերը: 95 դամ-
բարանից գտնվել է քրոնոգե Օակատակալի բեկոր, որպեսիք լայն տարածում
են ստանում ուշ քրոնոգի 2-րդ փուլում: Այստեղ հանդիպում են ավելի
ուշ շրջանի նյութեր: Քանի որ դամբարանը կողոպտվել էր և նյութերը
խառնված էին աճյունի դիրքը որոշել հնարավոր չէր: Կարելի է ենթադրե-
րել, որ մինչև կողոպտվելը այստեղ կատարվել է երկրորդ թաղումը, որի
ընթացքում խեցեղենի հետ մեկտեղ դրվել է մեկ օձագլուխ պարանշան:
Ուշ քրոնոգեոարյան նյութերի մասին խոսելիս պետք է նշել 38 դամբա-
րանից գտնված թուշի արձանիկների տեսքով ոչ մեծ ցանցկեն կախիկները,
որոնց մեջքին օղակներ են կացվել կախելու համար: Այս արձանիկները
թեև հանդիպում են մ.թ.ա. 14-15-րդ դ.դ., ավելի ընդունել են ուշ
քրոնոգի դարաշրջանի 2-րդ փուլին:

Հատկապես հատկանշական է ոչ մեծ քրոնոգե դաշույնը, որն ունի
եռանկյունաձև շեղք, որի ամբողջ երկայնքով անցնում է միջանկյալ ող:
Երկմյուղ դասակարգումը գրկում է շեղքի ուսերը: Ինչպես հայտնի է,
երկմյուղ դասակարգումը հանդիպում են ուշ քրոնոգի դարաշրջանում: Սրանց
վաղ օրինակները հանդիպում են Լճաշենում: Այս օրինակը ավելի մոտ է
էջմիածնից գտնված սրին, որը թվագրվում է մ.թ.ա. 13-12-րդ դ.դ.-ով:

Թացի այդ, մի փոքր անփուլթ ձևավորումը ենթադրել է տալիս, որ սա ավելի ուշ շրջանի արտադրանք է: Վեէկ նշվածը, հնարավորություն է տալիս այս համալիրները թվագրել մ.թ.ա. 13-րդ դ. վերջով և մ.թ.ա. 12-րդ դ.-ով: դ.-ով:

Ներկայացվող փուլի հուշարձաններից Գուլովինոյի №6 դամբարանը: Վերջինս երկու մեծ սալաքարերով ծածկված, քարաբլուր, է: Այստեղ զբոսված տղամարդու աճյունը պահպանվել է աջ կողքի վրա, կնկված վիճակում: Նրա ոտքերի տակ դրված էին 23 մեծ ու փոքր կավանոթներ: Դաստակի անրակոսկրի միջև դրված էր որնակյան օրինակը հիշեցնող հրաշալի սուր: Նրժքավանդակի մոտ գտնվեցին հիմքում ուղղանկյուն հանվածքով վանակառեն նետասլաքներ: Գուլովինոյից այս ժամբարանից գտնված զրահաշապիկը կաշվից տյուսված լանջապանակ է, որի վրա ըրոնզե սկավառակներ, ծարմանդներ, կոճակներ են կարված: Որովայնի մասում կախվել է փոքրիկ ըրոնզե զամբրով փայտյա սկավառակ:

Երկաթի հանդես գալու վաղ փուլի համեմատաբար ավելի ուշ հուշարձան բացվել է Իջևանի շրջանի Խաշտարակ գյուղի մոտ: Խաշտարակի համալիրը բաղկացած է լավ պահպանված կտրված ծալրով, որից որն ունի կնետրոնական ող և զարդարված է սլաքածև ակոսիկներով, երկշար պարույրով և այնի 2 պատկերներով: Միածույլ, կիսակտր դաստակը ավարտվում է կիսազնդածև գլխիկով, որը զարդարված է աստղածև զարդով: Այս համալիրի մյուս գտածոներից են խոշոր ըրոնզե երկու սակրերը և չորս մանգաղներ:

Ուշ ըրոնզի 2-րդ փուլի հետաքրքիր գտածոներ կան Ղարաբաղում: Կարևորագույն հուշարձաններից Խոջաուլի դամբարանադաշտը՝ բաղկացած է մեծ և փոքր դամբարանաբլուրներից, ինչպես նաև քարաբլուրներից, որոնք թրվագրվում են ուշ ըրոնզի վերջով և վաղ երկաթի դարով: Խոջաուլի դամբարանադաշտի ուսումնասիրությանը անդրադարձել են բազմաթիվ հետազոտողներ: Սակայն առ այսօր առավել նշանակալից գտածոները ճեղք են բերվել դամբարանադաշտերի առաջին ուսումնասիրողի՝ է.Ռյուսևերի պեղումներից, որոնք ուսումնասիրել է Վ.Խ.Բուշնարյովան: Այս հուշարձանի դամբարանաբլուրները բաժանվում են երեք խմբի և 6 առանձին քարաբլուրի, որոնք վերաբերում են մ.թ.ա. 13-11-րդ դ.դ., 11-9-րդ դ.դ. և 8-7-րդ դ.դ.-ի: Այս գլխում կքննարկվեն փոքր, հողային թմբով դամբարանաբլուրները, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 13-11-րդ դ.դ.-ով, իսկ մնացածները կքննարկվեն հաջորդ գլուխներում:

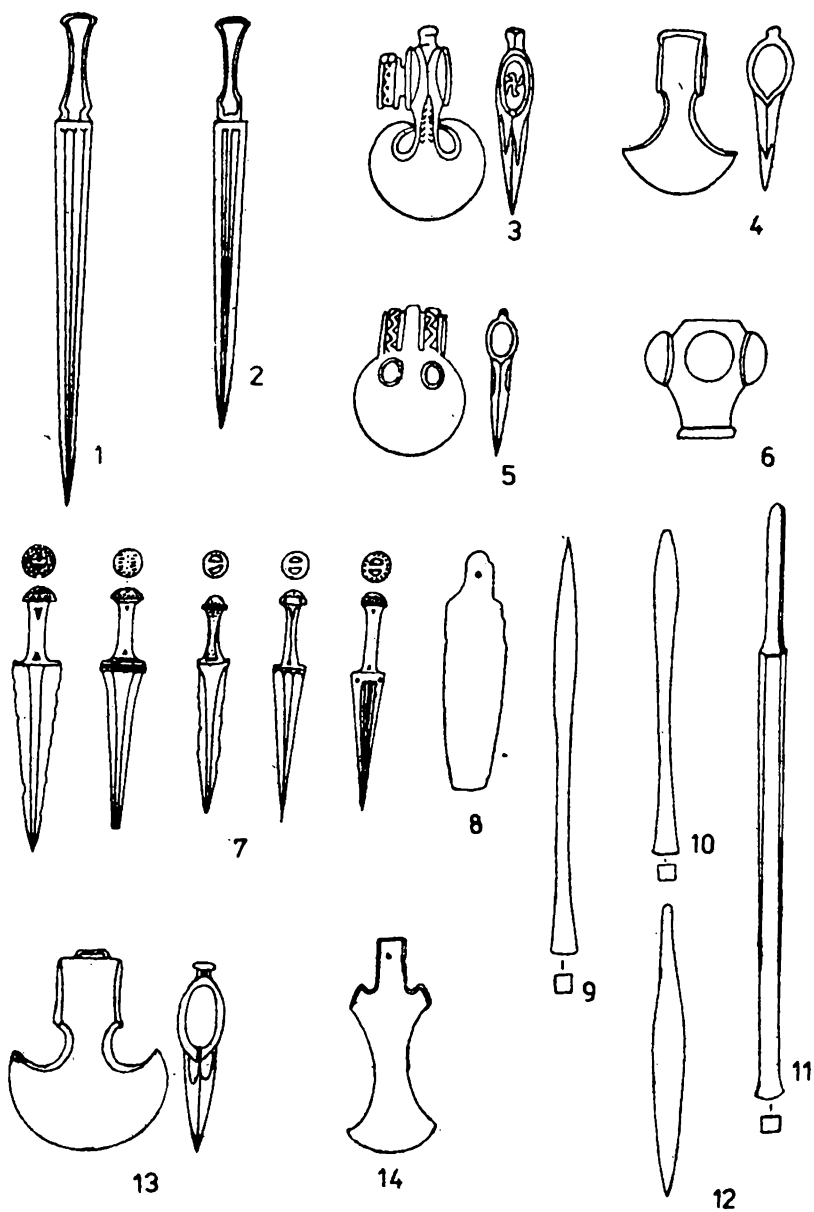
Այս խմբին են վերաբերում քարահողային կամ քարե և ավազե թեմբով ոչ մեծ դամբարանները, որոնց տրամագիծը հասնում է 10-20 մ, իսկ բարձրությունը՝ 1-3,5 մ Դամբարանիցները հիմնահողային են, երբեմն թաղումները կատարվել են անմիջապես մայր հողի վրա կամ դեղին ավազի

շերտերում և շրջագծվել գետաքարերով: Ամյունները դրվել են մեջքի վրա պռակած վիճակում: Հետաքրքիր հիմնահողային խցով դամբարան է պեղվել ախտեղ: Դամբարանթումբը շրջագծված է կրով և հիշեցնող գետաքարերով: Հիմնահողային դամբարանը /չափերը 4 1,85 1,5/ ծածկված է փայտյա ախտակամածով: Դամբարաններից մեկում կմախքից բացի գտնվել են շատ կմախքի ոսկորներ: Դամբարանաթմբի այս խմբի գույքը աղքատ է, բաղկացած ոչ մեծ քանակությամբ կավանոթներից, բրոնզե շքանդներ, կոճակներից, վանակատե և կայծքարե նետասլաքներից և սարդիոնե ուլունքներից:

●որը դամբարանաթմբերում շքեղ գտածոների բացակայութունը ցույց է տալիս, որ սրանք հասարակ համայնականների թաղումներ են և թվագրվում են մ.թ.ա. 13-11-րդ դ.դ.-ով:

Այս թվագրութունը չեն հակասում Կ.Խ.Քուշնարյովայի պեղած երկու դամբարանաթմբերը, որոնք քնկած են Նոր գյուղի խաղողի այգիների տարածքում եղած դամբարանաբլուրի արևմտյան հատվածում: Այստեղ գտնվել են մի քանի կավանոթներ: Երկու դամբարաններն էլ ունեն փայտաախտակամածով ծածկված հիմնահողային դամբարանից: Այստեղ կեկված վիճակում պահպանված ամյուններից բացի, դամբարաններից մեկում գտնվել են կոճի վերջույների ոսկորներ:

Այս դարաշրջանին են վերաբերում Խանլարի մի շարք դամբարանաբլուրները: Սրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղում Յ.Ի.Գումեյի՝ Ելենեն-դորֆի /Խանլար/ մոտ պեղված դամբարանաբլուրը, որն ունեցել է 30 մ տրամագիծ և 4 մ բարձրութուն: Լիցքի տակ բացվեցին 7 դամբարանից, որոնցից կենտրոնականը հիմնահողային էր /չափերը՝ 13x3, 5x2,8մ/: Երկուսական պատերին կից դրված են եղել մայրու և կաղնու 12-ական հենասյուներ: Խցի կենտրոնում դրված է եղել 55-60 սմ տրամագծով կաղնու հենասյուն: Վերջիններս պահել են ծածկի գերանները: Դամբարանի հարակից արևմտյան անկյունում դրվել է դամբարանի Խորոշ ամյունը, որը եզրագծված էր գետաքարերով: Կենտրոնական դամբարանում կառավել է խմբակային թաղում. գտնվել են 7 կմախք, ինչպես նաև ձիու ոսկորներ: Գտնված հարուստ գույքը բաղկացած է անդրկովկասյան Խալի բրոնզե սրից, սևանյան Խալի մի քանի դաշույններից, բրոնզե սայրերից, որոնցից մեկը երկասյր է, վահանի ումբոններից, վանակատե և կայծքարե նետասլաքներից, մեծ քանակությամբ պեղծանքի իրերից՝ մարմարե գլխիկ, գլխածածկի զարդեր, խոշոր կախիկներ և մեղալիկներ, թուղունների տարբեր արձանիկներ, գլխածածկ իրեր, խոդովալած, լուսնաձև զարդեր, կոճակներ, բրոնզե անոթների մասեր, սարդիոնե և շաղախից ուլունքներ: Գտնվել է նաև կավանոթների ոչ մեծ խումբ՝ սափորներ, զավեր, քրեղաններ՝ զարդարված

Աղ. 58. Ուշ բրոնզի դարաշրջանի զենքեր և գործիքներ Արժիկից:

խաչերով, կեռախաչերով, եռանկյունիներով և զիզգազներով: Հանդիպում են նաև կենդանակերպ՝ այծերի, ուղտի, ծիու, օձի պատկերներ: Այս զարդածների մեծ մասն արված է զծաղարդով, որն ազուցված է սպիտակ շաղախով, այն ընդգծված առանձնանում է անոթների սև ֆոնի վրա:

Ուշ քրոնզի դարաշրջանի 2-րդ փուլի վաղ հուշարձանների թվին կարելի է դասել նաև Ջուռնաքաղ գյուղի մոտ գտնված խմբակային թաղումները դամբարանները: Բացի խմբակային դամբարաններից, այստեղ հանդիպում են նաև միախուց դամբարաններ, որոնք ընկած են Խանլարից և Կիրովաքաղից հարավ-արևմուտք, Կոշկար-չայ գետի ձախ ափին, Կիլիդաղ լեռան մոտ:

Մեկ այլ խումբ են կազմում Կեդաքեկյան հուշարձանները: Զննարկվող դարաշրջանի վաղ դամբարանները սերկայացված են քարարկերով, որոնք պեղվել են Պենքենդի, Կերին Դաշքեսանի, Բայանի, Ջովդարի և Դաշքեսանի մոտակայքում և թվագրված են մ.թ.ա. 13-11, որդ. դեդ.-ով: Հիմնականում այստեղ հանդիպում են կնկված, ձգված և նստած վիճակում թաղումներ: Բայան գյուղի մոտի դամբարաններում երբեմն հանդիպում են դիակիզված թաղումներ: Այս խմբի դամբարաններում գտնվել է գլխարկած գլխիկով շքասեղներից, ապարանջաններից, օղերից և մատանիներից կազմված պերճանքի իրերի ոչ մեծ խումբ: Զննքը, որպես կանոն, այստեղ բացակայում է: Սև, գորշ, կարմիր մակերեսով խցանոթները սերկայացված են զնդածև սափորներով, զավաթներով և քրեղաններով՝ երբեմն զարդարված եղունգանախշով և ակոս-գոտիներով:

Ուշ քրոնզեղարի այս մշակույթը, որը որոշ ուսումնասիրողների կողմից անվանվել է հյուսիս-հայկական, իսկ մյուսների կողմից՝ արևելալրացական, հիմնականում ընդգրկում է Անդրկովկասի կենտրոնական և արևելյան շրջաններին և փաստորեն ընդգրկում է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան մասը: Այս երեք խմբերի հուշարձաններում, բացի ընդհանուր զենքից, կան նաև տարբերություներ: Այսպես, դարաբաղյան և Կիրովաքաղ-Խանլարյան խմբերում գերակշռող են դամբարանաբուրները, իսկ Կեդաքեկյան խմբում՝ քարարկերը: Շատ նման են թաղման ձևերը՝ աճյուռների թաղումը և դիակիզումը: Միայն Կիրովաքաղ-Խանլարում նկատվում են մասնատված թաղումներ, որը նկատվում է նաև Հայաստանի բազմաթիվ շրջաններում:

Ուշ քրոնզեղարի տնտեսությունը և հասարակական հարաբերությունները

Մ. Բ. ա. 2-րդ հազ-ի երկրորդ կեսից Հայկական լեռնաշխարհի և Անդ-
ղերկովկասի ցեղերի կյանքում տեղի են ունենում զգալի փոփոխություն-
ներ, որոնք պայմանավորված էին մի շին քրոնզեղարյան ժամանակաշրջանի
տնտեսության ձևերի՝ երկրագործության, անասնապահության, արհեստների
անսխալ թաց աճով:

Երկրագործության և անասնապահության զարգացումը, քրոնզի ինդուս-
տրիայի աճը հանգեցրին արհեստների ծաղկմանը: Հին արևելյան աշխարհի
հետ կապերը իրենց հերթին նպաստեցին երկրի մշակութային զարգացմանը:

Տնտեսության և արհեստների տարբեր մյուզեների վերլուծությունը,
ինչպես նաև քննակալների, դամբարանների ձևերի և հոգևոր մշակույթի
ուսումնասիրությունը վկայում է, որ տեղի է ունենում Հայկական լեռ-
նաշխարհի ցեղերի մշակույթների համախմբում: Միաժամանակ քացահայտ-
վում են տեղական արտադրական կենտրոնների յուրահատուկ, մասնազիտաց-
ված, արհեստներ: Նյութական արտադրանքի կտրուկ աճը ապահովում է
տնտեսական լայն կապեր ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ հարևան երկր-
ների հետ, հիմնականում՝ հարավային, արևմտյան և հյուսիսային շրջան-
ների հետ /Սիրիա, Վերին Միջագետք, Քալիշ, Հլամ-Ջազրոս, արևմտյան
Վրաստան, Հյուսիսային Կովկաս/:

Ուշ քրոնզեղարյան ժամանակաշրջանում Հայաստանը, շնորհիվ իր
աշխարհագրական քարենպաստ դիրքի, կարևոր դեր է խաղում Կովկասի, Ա-
ռաշավոր Ասիայի քնդարձակ շրջանների հետ կապեր հաստատելու գործում:
Գտնվելով արևմուտքի և արևելքի իաշմերուկներում, Հայաստանը կապող
օղակ էր Պարսկաստանի, Փոքր Ասիայի, Միջագետքի, Կովկասի միջև: Դրա
ապացույցն են Հայաստանի մի շարք հնավայրերից գտնված քարձորավանդ
ներմուծված գտածոները:

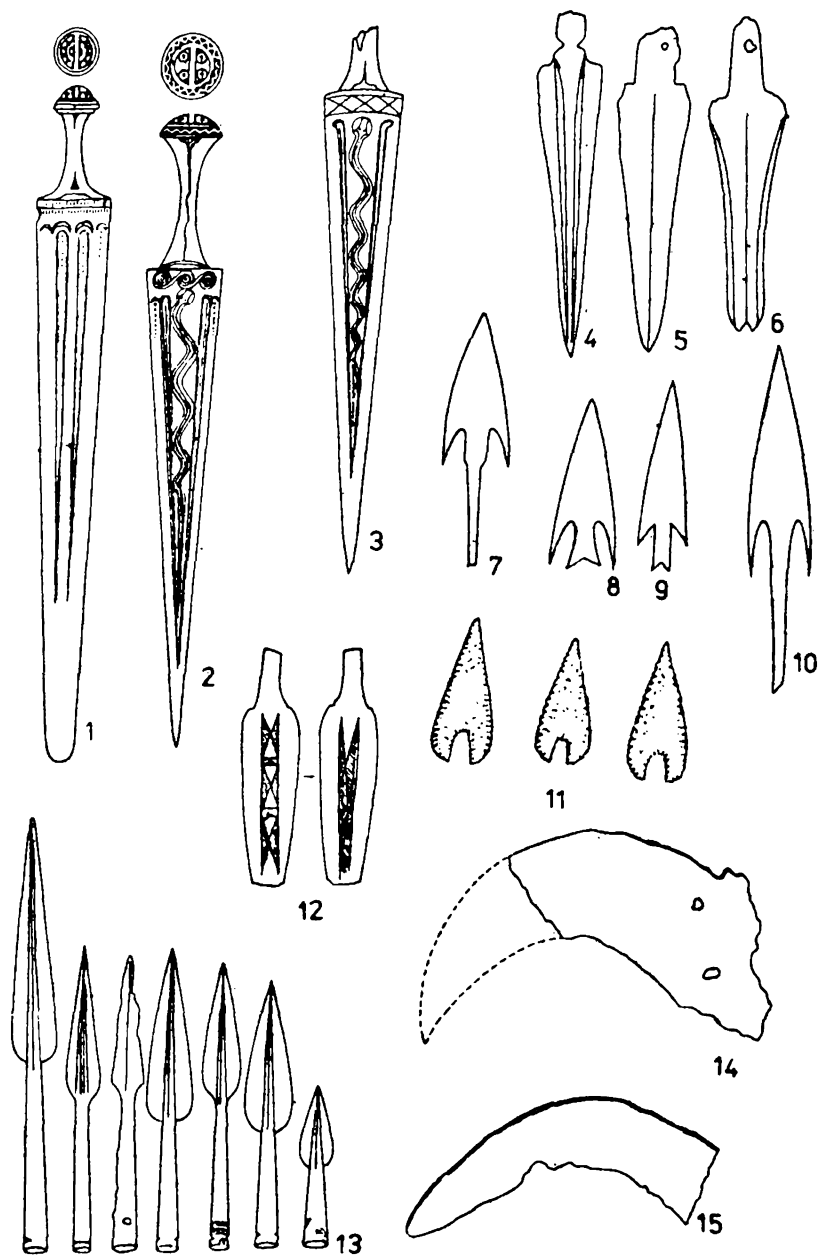
Հայաստանը նշված ժամանակաշրջանում ներմուծող պասսիվ երկիր
չէր: Հին Արևելքի արևելքից Հայաստանով ասրանք էր փոխադրվում
դեպի Հարավային Կովկաս, Պարսկաստան կամ այլ շրջաններ, ապա Կովկասի,
ինչպես և Հայաստանի արտադրանքը տարածվում էր Ասիա, իրանական քարձ-
վանդակի արևելյան շրջաններ, Հյուսիսային Միջագետք, մինչև Պարս-
իսի սահմանները, նպաստելով ոչ միայն ապրանքափոխանակությանը, այլև
հոգևոր զարգացմանը:

Երկրագործություն: Հայաստանի քննակալները հիմնականում ներկայաց-
ում են կիկլոպյան ամրոցներով և մի քանի հայտնի հնավայրերով: Սա-
այն քննակալների և քննարանների վանքամասն ուսումնասիրությունը
ժամանակում է դրանց սակավ պեղված լինելու պատճառով: Դրանցից է

Լեւինականի բնակավայրը, որն թվագրվում է ուշ բրոնզի և երկաթի դարով; Այստեղ պեղված կացարանները հատակագծում ուղղանկյուն են, կավածեփ հատակներով: Դրանք ծածկվել են մոխրի և փայտածուխի հաստ շերտով՝ վրակայնով հրդեհի պատճառով տանիքի փլուզման մասին: Անոյակներից մեկը, ուր գտնվել է ծուլման կաղապար, ծուլման մի արհեստանոց է, որի մեջ եղել են նաև վառարանի մնացորդներ և այրված խարամ: Լեւինականի շրջանում նշված բնակավայրը միակը չէ: Քաղաքի հյուսիսարևելյան մասում գտնվող Կուժայրի ամրոցի պեղումների վամանակ հայտնաբերվել են կիլոպայան շարվածքով ամրոցի պարսպատեղ և ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանով թվագրվող խցեղեն առարկաներ: Երևալի ուշ բրոնզեդարյան հուշարժաններից պետք է նշել Հառիժի ամրոցը, որը, ինչպես նշվել է, հիմնադրվել է վաղ բրոնզեդարում: Ինչպես ցույց են տալիս դարձանդներում գտնված նյութերը, այն գոյատևել է նաև ուշ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում: Ամրոցի 3-րդ դարձանդում քացվել են հատակագծում ուղղանկյուն մի քանի կացարաններ՝ նեղ մուտքով: Այս կացարանների պատերը խ շարված են տարբեր մեծություն տուֆով, կավե շաղախի օգնությամբ:

Ուշ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի նյութեր գտնվել են Երևալի մի շարք բնակավայրերից՝ Հոռոմ, Մառնադջուր, Քեթի և այլն, որոնք, հիմնադրվելով վաղ բրոնզեդարում և լքված մնալով միջին բրոնզի դարաշրջանում, վերաբնակեցվել են ուշ բրոնզեդարում: Նույնատիպ ամրոց է Էլարի ամրոցը, ուր վաղ բրոնզեդարյան մշակութային շերտի վրա գտնվել են մ.թ.ա. 14-13-րդ դ.դ. խցեղեն իրեր, սա վկայում է, որ վերջինս բնակեցված էր նաև ուշ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում: Խոսելով ամրոցների մասին, անհրաժեշտ է նշել, որ ուշ բրոնզի դարում նրանց քանակն զգալիորեն աճում է նախորդ շրջանի համեմատությամբ: Մեծ թվով ամրոցներ հայտնաբերվել են Սևանի ավազանում, Լոռիում, Զանգեզուրում, հյուսիսարևելյան Հայաստանում և այլ վայրերում: Իրենց բնույթով այս ամրոցներն ունենի Փոնկեցիոնալ տարբեր նշանակություն: Դրանց մի մասը ամրոց-բնակավայրեր են, օրինակ՝ Հոռոմը, Քեթին, Մառնադջուրը, Կառնուտը, Էլարը, Լժաշենը, Կամոն և այլն, մյուսները՝ անասունների հարձակումից պահելու կետեր: Ամրոցների մի մասը պաշտպանական փոքրիկ կառույցներ էին, որոնք պահակներ էին ծառայում խոշոր ամրոցների, բնակավայրերի արվարձանները պաշտպանելու նպատակով: Դրանք կառուցում էին լեռնանցքներում, մարզերի սահմաններում, զբոսհովիտների մոտակայքում և այլուր:

Բնակավայրերից հիշարժան են Արարատյան դաշտի և Սևանի ավազանի մի քանի հուշարժանները, օրինակ, Արմավիր բլուրի բնակավայրը, ուր հետազայում կառուցվել է Արգիշտիի նիւի ամրոցը: Բնակավայրը հիմնադրե-

Մղ. 59. Ուշ քրոսգի դարաշրջանի զենքեր և գործիքներ Արթիկից:

վել է մ.թ.ա. 13-12-րդ դ.դ.: Այստեղ կառուցվել են քարե բազմաթիվ կացարաններ և արհեստական քարայրներ: Պեղումներից զտնվել են ժայռափոր, քառակյուն հատակազուկ 12 կացարաններ, որոնք, ինչպես և Մեծամորի նման կառույցները ունեցել են պաշտամունքային նշանակություն: Նույն տիպի շինություններ բացվել են նաև Նոր Արմավիր բլուրում: Այս ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս հաստատագրելու, որ երկու բլուրների վրա եղել են նրկու-տարբեր բնակավայրերի հետքեր: Հետաքրքիր է Մեծամորի բնակավայրը, որի ամրաշինական համակարգը ընդգրկում է շուրջ 30 հա տարածք: Այստեղ մեծ բլուրի ժայռերի վրա, ուր կառուցվել է միջնաբերդը, հայտնաբերվել է արտադրական կառույցների մի համալիր՝ ձուլարան-արհեստանոցներ: Մեծ բլուրի զազաթը և փոքր քլրակը հիմնականում կառուցապատվել են պաշտամունքային շինություններով: Արտադրական շինություններում զտնվել են մեծ թվով կէոր կամ ուղղանկյուն թոնիր-հալոցներ: Հայտնաբերվել են նաև փուքսի կավից անոթներ, հալանյութի ոսկրե և կավե քրիկետներ: Ոչ պակաս հետաքրքիր են նաև պաշտամունքային ժայռափոր սրբարանները, որոնք նման են վերը հիշատակված Արմավիր բլուրի շինություններին: Եզակի են միջնաբերդի հյուսիսարևելյան լանջի շինությունները, որոնք կառուցվել են մ.թ.ա. 2-րդ հազ. վերջին, մ.թ.ա. 1-ին հազ. սկզբին: Դրանք մի մեծ համալիր են կազմում՝ հառապած ուղղանկյուն, 60-80 մ քառ. տարածքով շենքի տեսքով: Այստեղ, կենտրոնական մասում, տեղադրված են կավածեփ զոհարաններ, իսկ հարավային պատի տակ՝ կավածեփ տարբեր նշանակությամբ բաժանմունքներ: Արևելյան կողմը զբաղեցված է խոշոր կավե կանացի կուռքերով և սյունածև զոհարաններով ու այլ պաշտամունքային կառույցներով՝ ձուլած պողպեղովյան մայր աստվածուհուն:

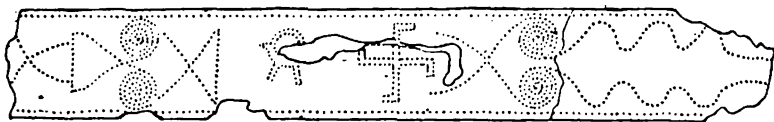
Հայաստանի ուշ բրոնզեդարյան հուշարձաններից հետաքրքիր է նաև Կարմիր բլուրի նախաուրարտական բնակավայրը: Այդ բնակավայրը կազմված է առանձին մեծ շինություններից, որոնք ունեցել են հում աղյուսե պատեր՝ բարձրացված քարե հիմքի վրա: Յուրաքանչյուր համալիր ծածկված էր մեկ ընդհանուր տանիքով: Բնակարանային համալիրները բաղկացած էին մի շարք կացարաններից: Կացարանները օժտված են տնտեսական և պաշտամունքային օջախներով, հացահատիկի հորերով, մարդակերպ կանացի արձաններով և կուռքերով, տնտեսական ու արտադրական նյութերով: Կարմիր բլուրի այս նախաուրարտական բնակավայրի շինարարական և ճարտարապետական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս համարել, որ դրանք պատկանել են նահապետական ընտանիքի:

Այս շինությունների ստորին հորիզոններում հայտնաբերվել են մետաղաձուլական արհեստանոցի հետքեր՝ փայտածխի և մոխրի հզոր շեր-

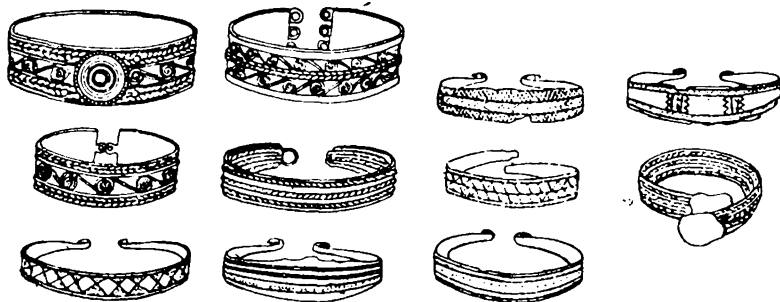
տերի ուղեկցութեամբ, ուր հայտնաբերվել են հաւոցներ, քրոնզի խարամ, որոնք վկայում են մետաղամշակման արհեստանոցի գոյութիւնը: Հետաքրքիր է այն, որ նույն շերտում հայտնաբերվել են երկաթի մնացուկներ, որոնք վկայում են այն մասին, որ Հայաստանի ուշ քրոնզեդարում վարպետները միաժամանակ արտադրում էին երկաթի առարկաներ:

Հայաստանի ուշ քրոնզեդարյան կիկլոպան ամրոցների շարքում մեծ տեղ է գրավում Լճաշենի ամրոցը, որն ընդգրկում է 55 հա տարածք: Այստեղ հետազոտողների կողմից գտնվել են տարբեր ժամանակաշրջանների /վաղ քրոնզից մինչև միջնադար/: Նյութեր: Դրանց մեջ ռուբլյան տեղ են գրավում ուշ քրոնզի հավաքածուները: Նշված ժամանակաշրջանում Լճաշենի ամրոց-բնակավայրը եղել է հզոր ցեղային միութեան առաջնորդների նստավայր, որը Կիկլոսի անվանումով հիշատակվում է ուրարտական ավելի ուշ արժանագրութիւններում: Լճաշենի ամրոցի պաշտպանական պարիսպների փրկարութիւնը 5 կմ է, լայնութիւնը՝ 3-4 մ: Արևելյան և հյուսիսարևմտյան հատվածներում, տեղանքից զգալի քարձր ընդառնաբերի վրա, կառուցված են երկու հզոր միջնաբերդեր, որոնք իրարից անջատվում են 200 մ լայնութեամբ խոր կիրճով: Նշված միջնաբերդերը ամրացված են անկյունային աշտարակներով և մի քանի տասնյակ որմնահեցերով, վերածելով այն հզոր պաշտպանական համակարգի: Ամրոցի ամբողջ տարածքը, ինչպես նաև միջնաբերդը, զբաղեցրել են մեծ ու փոքր կացարաններ և օժանդակ տնտեսական շինութիւններ: Բնակելի համալիրները հիմնականում կազմված են 3-4 սենյականոց տներից: Ուր գտնվել են օջախների բազմաթիվ հետքեր: Այս շինութիւններում գտնվել են փայտե սյան մնացորդներ, քարե խարիսխներ, որոնք վկայում են, որ կացարանների տանիքները զլխատան ձև են ունեցել, պատկանելով մեծ ընտանիքի: Լճաշենի ամրոցների կացարաններից հայտնաբերվել են երկաթի ծուլարան-արհեստանոցի հետքեր, որոնք, ինչպես և Կարմիր ըլուրի նախաուրարտական ժամանակաշրջանի նյութերը, վկայում են, որ Հայաստանի ուշ քրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի բրոնզ ծուլող վարպետները մ.թ.ա. 13-12-րդ դ.դ. սկսել էին մշակել երկաթը:

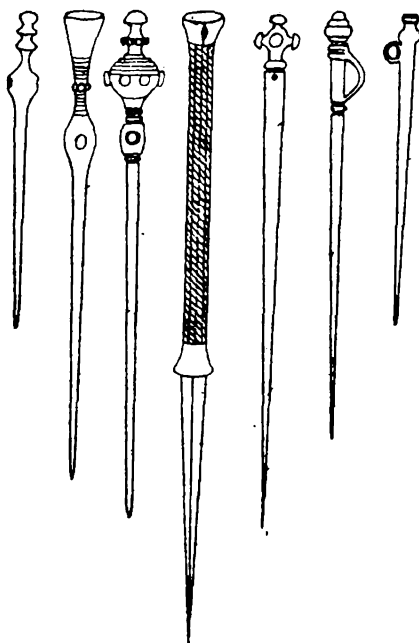
ԴԱՄԱՐԱՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼԻԻՐՆԵՐ: Հայաստանի ուշ քրոնզեդարյան դամբարանները աչքի են ընկնում իրենց ձևերի բազմազանութեամբ: Մտորգետնայա դամբարանից սովորական և առավել տարածված ձևը, այսպես կոչված, քարաբլդն է, որի կողային պատերը խոշոր քարերից էին, երբեմն կոպիտ մշակված և ծածկում էին խուցը մի քանի սաւերով: Զարաբլդի ձև ունեցող այս դամբարաններն ունեին մի քանի տարբերակներ, որոնք կապվում են հայթայթվող շիւնայութեան և թաղման ձևի հետ: Երբեմն մեկ ծակա-տային պատը բաց է մնում, ստեղծելով յուրօրինակ մուտք, որի միջոցով,

1

2

3

Աղ. 60. Ուշ քրոնզի դարաշրջանի զարդեր Արթիկից:
286

դամբարանը ծածկելուց հետո, ներս էր բերվում հանգուցյալը՝ ուղեկ-
ցող նյութով: Վերջում այն փակվում էր մեծ քարերով և ծածկվում հո-
ղով: Հայաստանում նման դամբարաններ կան Լժաշենում, Շամիրամում,
Ռեդկին Լագերում, Շամշղինում և այլուր: Որոշ դեպքերում կողային
առասերն ալեկի ցածր էին և մակատայինի հետ հավասարեցնելու համար շար-
ված էին մի քանի շարք մանր քարերով: Կառուցված դամբարանը ծածկված
է սալերով: Մի այլ դեպքում դամբարանախուցը հիմնահողային էր, սակա-
յուն նրա կողապատերի վերին եզրը մայր հողի վրա շարված էր մանր քա-
րերով՝ ստեղծելով յուրահատուկ շրջանակ, որի վրա դրվում էին ծածկա-
սալերը:

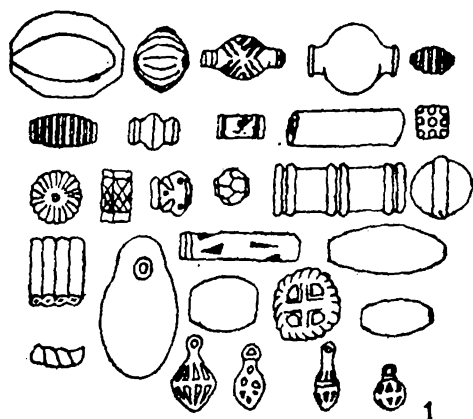
Քարակղերի հիմնական մասը գուրկ էր լիցքից: Մակայն հանդիպում
են դամբարաններ, որոնք թաղումից հետո մինչև ծածկվելը լցվում էին
քարահողով: Քարակղածև դամբարանների հետ մեկտեղ հանդիպում են հիմ-
նահողային հատակազնում ուղղանկյուն և քառանկյուն տարբեր մեծություն-
ների խցեր, որոնք ծածկվում էին քարե սալերով կամ գերաններով: Հա-
յաստանի ուշ բրոնզեդարյան դամբարանների վերգետնյա ձևավորումը բը-
նորոշվում է կրոմլեխներով, որոնք հանդիպում են Արագածոտնում, Շիրա-
կում, Լոռիում, Շամշղինում, Քանգեզուրում, Տավուշում և այլուր:
Իրենց ձևերով կրոմլեխները, ինչպես և միջին բրոնզեդարում, բաժանվում
են մի քանի տիպի, որոշ մանրամասներով կրկնելով նախորդ շրջանի ձևե-
րը: Ուշ բրոնզեդարյան կրոմլեխների տրամազները հասնում են երկու և
ավելի տասնյակ մետրերի: Կրոմլեխների շրջագծի մեջ ներգծված դամբարա-
նային կառույցները բաժանվում են մի քանի ձևերի: Ամենատարածվածը
քարակղերն են, հանդիպում են դամբանաբլուրներ, ինչպես նաև հիմնա-
հողային դամբանախցեր: Կրոմլեխներից աչքի են ընկնում Շամիրամի լավ
մշակված տուֆե ցանկապատերով դամբարանները, որոնց սալերին կան կեն-
դանիների և երկնային նշաններ:

Շիրակի դամբարանային կառույցներում ուշ բրոնզում հանդես է
գալիս թաղման մի նոր ձև՝ կատակոմբները, որոնք հայտնի են Արթիկից,
Հառիժից, Ոսկեհասկից, Լեհինականից և այլն: Միայն Արթիկում պեղվել
է ավելի քան 600 կատակոմբ: Դրանք ունեն ուղղահայաց հորան, որը առ-
նում է դեպի տուֆի մեջ փորված դամբանախուցը: Հորանը հատակազնում
քառակուսի է կամ կլորավուն: Այն ստորին մասով ժուլվում է դամբանա-
խցին՝ ստեղծելով մի ընդհանուր շինություն: Դամբանախուցը սովորա-
բար ձգված է՝ հազվադեպ՝ ուղղանկյուն: Հորանի մուտքը ծածկվել է կո-
նաձև քարե խցաններով, որոնց երկարությունը 1,2-1,7 մ է: Այս խցան-
ները կարմիր կամ սև տուֆից են և ընկած են այլ հանքավայրից, քանի

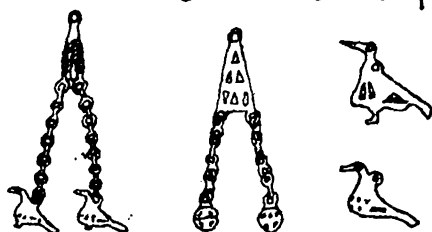
որ տուժը վարդազույն է: Եզակի դեպքերում հանդիպում են մուտքի ծածկի այլ ձևեր, երբ դրանք լցվել են մանր քարերով և ապա ծածկվել սալաքարերով: Դամբանախցերին բնորոշ են ուղղանկյուն զադոնաբան-խցերը, որոնք կցվել են հիմնական դամբանախցին:

Հայաստանի ուշ քրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի մի խումբ դամբանների վերգետնյա ամենանշանավոր հատկանիշը դամբանաբլուրն է: Դամբանաբլուրները լայնորեն տարածված են Տավուշում, Արցախում, Լոռիում, Արագածոտնում, Սևանում և այլուր: Երբեմն 4-5 մ բարձրության թմբով նման կառույցները շրջանազվում են կրոմլեխաշարով՝ 30-40 մ տրամագծով: Դամբանաբլուրների խցերը, ըստ Լոռիի, Օշականի, Լժաշենի նյութերի, ունեն 5-10 մ երկարություն, 2,5-3 մ լայնություն, մինչև 3 մ խորություն: Դամբանախցերը, որոնք փորված են հողի մեջ, երեսապատված են խոշոր, կոպիտ մշակված 3-7 տ սալերով: Դրանց ծածկերը կազմված են սալերի երկ կամ եռաստիճան շարվածքով, ստեղծելով կեղծ թաղ: Թաղի և ծածկի քարերի կշիռը հասնում է 4-5, երբեմն 10 տ: Բաղը, որպես կանոն, հենվում էր երկշար գերանների վրա, իսկ պատերը երբեմն երեսապատվում էին տախտակներով: Հանգուցյալները ծածկված խուց էին բերվում դրոմոսի միջոցով, որը հետագայում լցվում էր հողով և մնում դամբանախցի տակ:

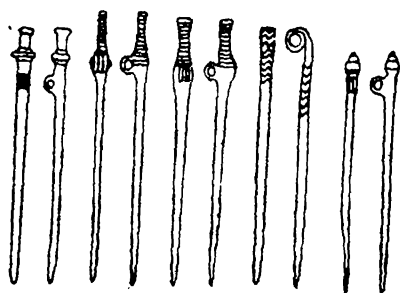
Իրավամեն են ոչ միայն թաղման կառույցները, այլև ձեռները: Դրանք ամբողջովին համապատասխանում էին ննջեցյալների սոցիալական դիրքին: Սևանի ավազանի, հառկապես Լժաշենի, Ներքին Գետաշենի նյութերը վկայում են, որ ցեղային առաջնորդների դիակները տեղադրվում էին սալեների վրա, որոնք լծված էին եզներով: Երբեմն սալերի հետևից կապում էին ձիեր: Դամբարաններում տեղ չզբաղեցնելու համար դամբանախցում դրվում էին միայն այդ կենդանիների գլուխները: Մինչդեռ Լոռիի, Մեծամորի դամբարաններում հայտնաբերվել են հեծյալ ձիերի ամբողջական կրճախներ: Դամբանախուցը լցվում էր հսկայական հարստությամբ, գինևաշաքարներով, գնեթով, խեցեղենով, արդուզարդով: Թաղման ժամանակ կատարվել են մարդկային և կենդանիների զոհաբերություններ, որոնք հաստատվել են Արցախի, Լժաշենի և այլ վայրերի դամբանաբլուրների պեղումների ժամանակ: Դամբանախուցը լցնելուց առաջ կատարվում էր հոգեհացի արարողություն, որի մասին են վկայում խցի ծածկասալերի վրա և թմբի մեջ հայտնաբերված մոխրի, փայտածուխի, կենդանիների ոսկորների, ամբողջական, ինչպես նաև կոտրատված անոթների շեկորները: Զարարկների և հիմնահողային թաղումների ծիսակարգը ըստ էության չնչին տարբերություններ ունի էր: Հանգուցյալների կմախքները, որպես կանոն, կեղծված են աջ կամ ձախ կողքի վրա: Խմբակային թաղումներում երբեմն հանդիպում են նստած կամ մեջքի վրա պառկած կմախքներ: Դրանք ունեն արտոնյալ

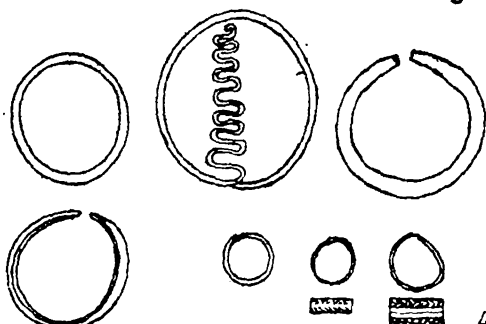
1

2

3

4

Աղ.61. Ուշ քրոնգի դարաշրջանի զարդեր Արթինից:

դիրք. նրանց մոտ մեծ քանակի աշխատանքային գործիքներ, զենք և այլ ուղեկցող նյութեր կան: Հայաստանի ուշ քրոնզեդարյան թաղումներում առանձին դեպքերում հանգուցյալների գլխի տակ կամ խցում հանդիպում են զետաքրոր, որոնք վկայում են դամբարանը, ,,ջրով մաքրելու ,,ծեսի մասին: Այս ձևը հատկապես տարածված է Գուլովինոյի, Զաղսիի, Արթիկի և այլ դամբարաններում: Մի շարք դամբարաններում, հատկապես Լժաշենում, Արթիկում պահպանվել է դեռևս միջին բրոնզի ժամանակաշրջանից /Կիրովականի մեծ ժամբանաբլուրը/ եկող այն սովորությունը, երբ հանգուցյալներին թաղում էին լիայտե կամ կաշե պատգարակների վրա: Պատգարակի ոտքերն ունեին մինչև 0,4-0,5 մ քարձրություն:

Բացի դիաթաղումից /կմկված, նստած, պռկած, ձգված դիրքով/ այս ժամանակաշրջանի դամբարաններում հաստատագրված է դիամասնատում, ինչպես նաև գլխի առանձին թաղում նույն խցում: Երբեմն գլուխները՝ դրվում էին քրեղանի մեջ: Բնորոշ սովորություններից է, երբ դամբարանի մեջ կամ դամբանաթմբի վրա դրվում էին քարե Ֆալլոսներ, սյուներ, մարդակերպ արձաններ: Ֆալլոսներ և սյուներ հանդիպում են Շամիրամում, Արթիկում, Լժաշենում, Պատաշարում, Զաղալուում: Մարդակերպ արձաններ գտնվել են Շամիրամից, Կարմիր բլուրից, Մեծամորից, Կարմիր բերդից և այլն: Այդ քարե կոթողների մի մասը հարդարված է խաչերի, պարույրի պատկերներով, որոնք կապվում են արևի պաշտամունքի հետ և հնարավորություն են տալիս ենթադրել որոշ թաղման ծեսերի հիմքի մասին, ուր ընկած է հարություն առնելու գաղափարը: Ինչպես դամբանաբլուրների վրա, այնպես էլ շարքային թաղումներից հայտնի են հոգեհացի հետքեր, որը վկայում է այդ սովորության լայն տարածման մասին Բնակչության բոլոր խմբերի մեջ:

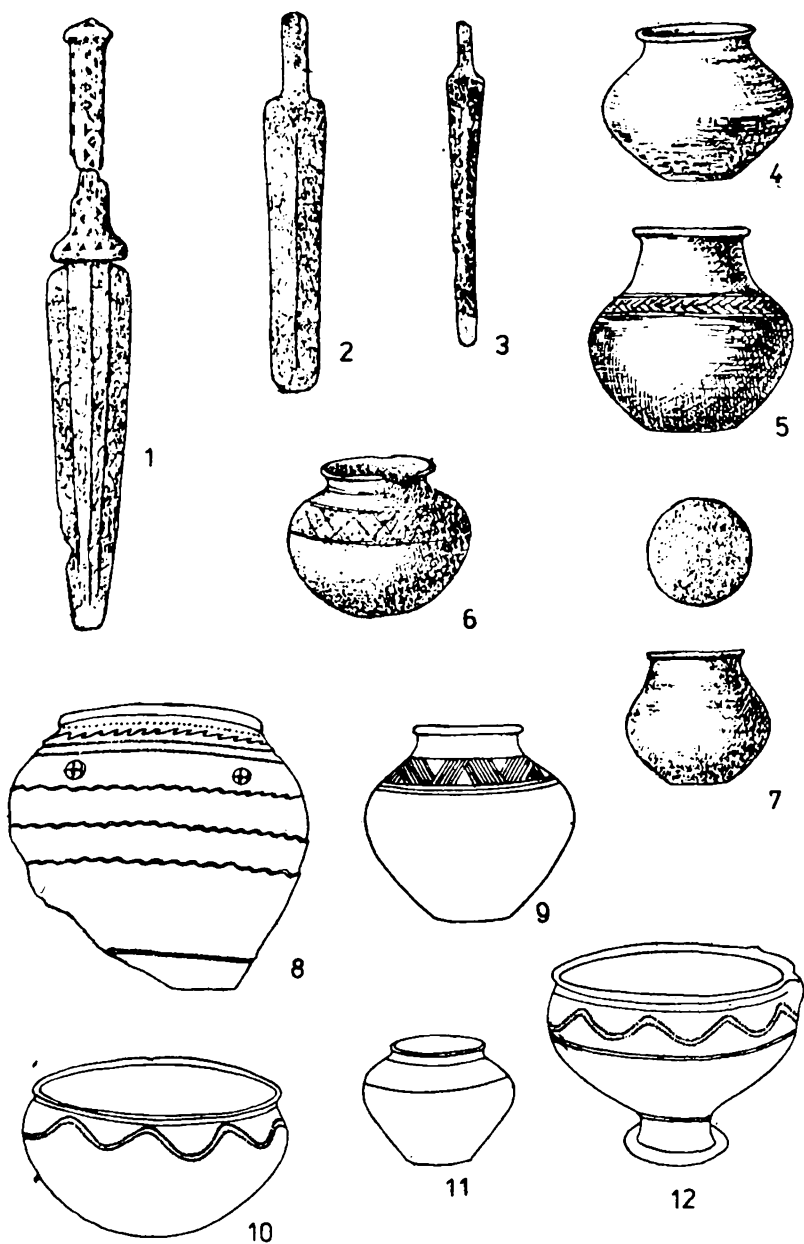
ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՉԵՎԵՐԸ: Ուշ քրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի հուշարձանների ուսումնասիրությունը հետաքրքիր նյութեր է տալիս պատկերացում կազմելու Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերի տնտեսական կյանքի մասին: Հատկապես արագ է զարգանում երկրագործությունը: Ընդլայնվում են ցանքատարածքները, որին նպաստում են մի շարք հանգամանքներ: Այստեղ հիմնական դեր ունեն հարթավայրերի կրկին բնակեցման փաստը, երբ լեռնային վայրերից լրացուցիչ բնակչություն էր իջնում դաշտավայրեր, ինչպես և անտառահատումը՝ նոր ցանքատարածություններ յուրացնելու համար: Զարգանում է նաև այգեգործությունը, խաղողագործությունը, բանջարեղենաբուսային կուլտուրաների մշակումը: Դրան նպաստում է արորի կատարելագործումը: Նախորդ շրջանների համեմատությամբ զգալիորեն ընդլայնվում են ոռոգման ցանցերը, որոնց հետքերը առկա են Արագածի հարավային լանջերում, Մեծամորում և այլուր: Քննարկվող ժամանակաշրջանում հիմնական վարող գործիքն արորն էր, որի պատկերը

290

պահանջվել է Արցախի Խոշալուի դամբարանադաշտից հայտնի մի կավաքեկո-
րի վրա: Այստեղ պարզ երևում է փայտի արորի և նրան քաշող ցուլի պտտ-
կերը: Արորն ունի սրածայր ելուստ, իսկ վերին մասում՝ խաշտ՝ բռնակը
մաճկալին հենելու համար: Նման արորներ հայտնի են Մյուլենիցի ժայռապտտ-
կերներում: Հողը փերեցնելու համար օգտագործվում էին նաև քրոնգե և
քարե քրիչներ: Ուշ քրոնգեղաթի հիմնական հնձող գործիքներից են քրոն-
գե մանգաղները, որոնք լայնորեն հայտնի են Կիրովականից, Լուսածորից,
Խաշտարակից և այլն: Դրանց հետ մեկտեղ ավանդաբար օգտագործվում էին
քարե ներդիրներով փայտե մանգաղներ: Հնձված քերքը դիզվում էր փայտե
եղաններով: Հայաստանում Լժշենից, Վարդաբարից, Ներքին Գետաշենից և
այլ վայրերից գտնված քրոնգե եղանները, ըստ ամենայնի, խորհրդանշում
էին առաջնորդի գլխանշանները և տնտեսություն մեջ չէին կարող օգտագործ-
վել, քանի որ նրանց առամները բարակ էին և կարող էին ծոկել ճանրու-
թյան տակ: Հավաքված քերքը տեղափոխվում էր զրաստների և թորքեր մե-
րի սայլերով, որոնք հայտնի են Լժաշենից և Ներքին Գետաշենից: Չնա-
յած այստեղ սայլերը պատրաստվել են թաղման համար, անկասկած, նման
սայլեր տարածված էին ամբողջ Հայաստանում և գործածվել են տնտեսական
գործունեության ընթացքում: Գտնված սայլերը 2-4 անիվներով են: Քա-
ռանիվ սայլերն ունեն ոչ մեծ թափք /1x2 մ/, որը նպաստում էր նրա շար-
ժունակությունը: Անիվները պատրաստվում էին 3-4 խոշոր տախտակներից
և ազատ պտտվում էին անշարժ սոսնու շուրջը: Սայլից մի քանիսն ունեին
թաղակապ մեկ ծածկ: Երկանիվ սայլեն ունեին քաղանի տեսք, որոնց եր-
կարունթյունը կազմում էր 3 մ: Քաղանի վերջնամասում տեղադրված էր
թափք /1x 1,5 մ/, որի տակ տեղադրված էր կլոր վերջավորություններով
անշարժ սոսնիս: Այս մեկ ավելի շարժունակ էր, քան քառանիվը և գործ-
նակնում կիրառելի էր ցանկացած պայմանների համար:

Կալսելու համար օգտագործվել են քարե կամեր, որոնք հայտնի են
Լժաշենից: Սակայն, ի տարբերություն նախորդների, սրանք ավելի կատա-
րելագործված էին, ստորին աշխատակողի վրա կային թոր ակոսներ, որոնք
առավել արդյունավետ էին դարձնում կամի աշխատանքը:

Ուշ քրոնգեղարյան ժամանակաշրջանում Հայաստանում, Անդրկովկա-
սում երկրագործությանը զուգահեռ շարունակում է զարգանալ անասնապա-
հուկությունը: Կենդանիների բնական աճը պահանջում էր կծրի բազայի ընդ-
լայնում, արոտավայրերի ընդարձակում: Այդ նպատակով ձմեռվա կերի հա-
մար հեռու խոտհարքի տարածքներից խոտը սայլերով ու քաշաններով բեր-
վում էր բնակավայր, իսկ ամռանը օգտագործվում էին ամենահեռավոր ա-
րոտավայրերը: Սակայն հոտերի հետագա քանակական մեծացումը սահմանափակ

Աղ. 62. Ուշ բրոնզի դարաշրջանի գտածոներ նկ. 187 Լոռի-քերդից,
 նկ. 8-12 Գեղարուտից:
 292

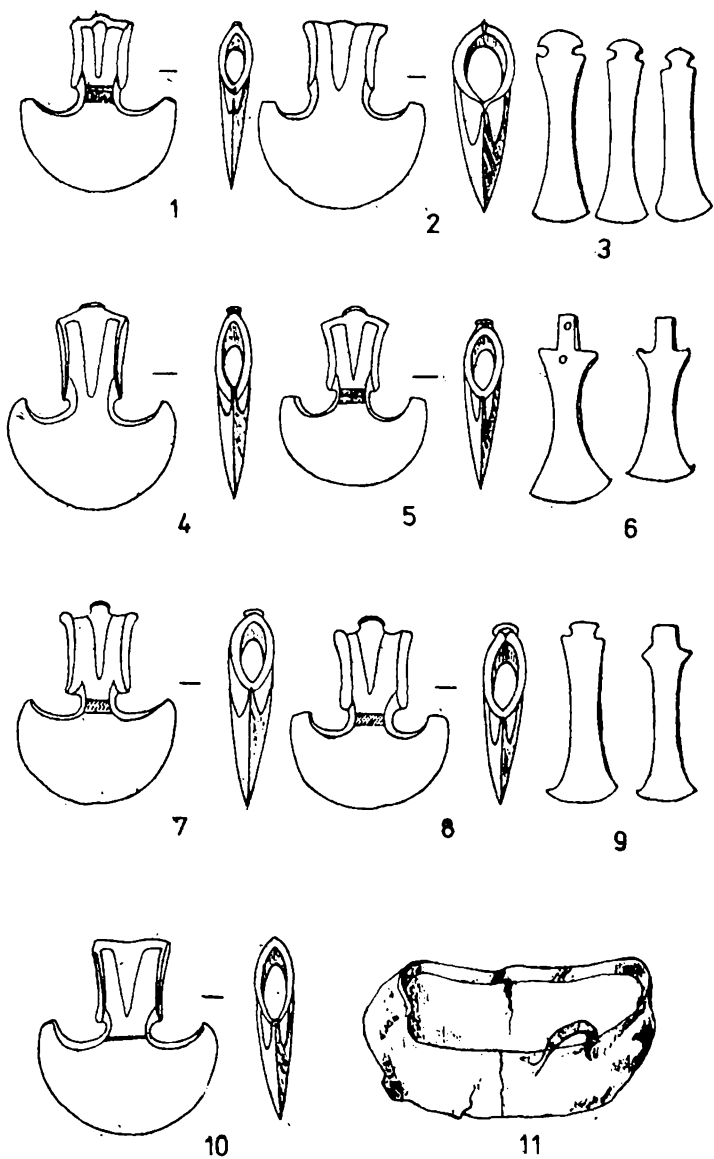
վում էր արոտավայրերի չբավարարելու պատճառով: Այդ իսկ նպատակով ուշ-բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում սկսվում է ջրի պաշարների կուտակումը արոտավայրերում, կառուցվում են ջրամբարներ: Ուշ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում հիմնականում ձևավորվում է հետագնա անասնապահությունը՝ հասնելով իր զարգացման զագաթնակետին: Երկրագործությունը և անասնապահությամբ զբաղվել են, թեպետ մասնակիորեն, թե դաշտավայրային, թե լեռնային շրջաններում: Այդ է վկայում հավայրի հարուստ ոսկրաքանական նյութը: Չնայած դրան, ոսկրաքանական նյութը կարող էր լինել սննդի մնացորդ, ինչպես նաև ծիսական անհրաժեշտություն ղամբարանային համալիրներում: Այս բոլորը որոշակի պատկեր է տալիս անասնապահության քանակական և որակական վիճակի մասին: Եթե ոսկրաքանական ողջ նյութը հավաստիացնում է քանակի մասին, ապա որակականը որոշելու համար ընդունված է հետևյալ հարաբերակցությունը: Մանր եղջերավորների գերակշռության մասին է վկայում 1:5 և ավելի բարձր համեմատականը խոշորի նկատմամբ, իսկ 1:4 և ավելի ցածրը խոսում է խոշորի գերակշռության մասին: Հետաքրքիր է նշել, որ բավականին մեծաքանակ ոսկրաքանական նյութերում /կարմիր բուրդի վաղ շերտ/ գտնվել են եղևների ոսկորներ, որոնք խոսում են կենդանիների ամորժատման մասին: Բացի կովերի և եղևների ոսկորներից, գտնվել են զոմբշների բազմաթիվ ոսկորներ /Շամշադին, Մևանի ավազան/ որոնց ընտելացումը սկսվել է դեռևս վաղ բրոնզի դարաշրջանում: Լայնորեն տարածված էր նաև ծիսունությունը: Ձին օգտագործվում էր ոչ միայն հեծնելու, այլև մարտակոթորին լծելու համար: Դրա ապացույցն են լծաշենից և լոռի բերդից հայտնի բրոնզե մանրակերտերը, ինչպես նաև Մեծամորի և այլ ղամբարաններից հայտնի ծիսելի ոսկորները:

ԱՐՇԵՄՏՆԵՐ: Ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում արհեստները մեծ զարգացում են ապրում: Դա պայմանավորված էր ամբողջ տնտեսության զարգացմամբ, տոհմացեղային ավազանու հզորացմամբ, որի պատվերներով պատրաստվում էին զենքեր, զարդեր, ծիսական առարկաներ և այլն: Նման սոցիալ-տնտեսական վերելքը նպաստում էր նաև բարձր մշակույթի զարգացմանը, որը առաջավոր ասիական մշակույթի անբաժան մասն էր:

ՄԵՏԱՂԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ: Տնտեսության և արհեստների զարգացումը, միջնադարյան շախուռները պատերազմները Հին արևելյան պետությունների միջև հանգեցրին զենքի նոր տեսակների, առանձին գործիքների տեղծմանը: Վերջինս էլ իր հերթին նպաստում էր մետաղամշակման զարգացմանը, որի հետևանքով բրոնզի ծուլումը հասավ իր զարգացման զագաթնակետին: Իրոնգ ծուլող վարսետները պատրաստվում էին բազմաթիվ բարձրորակ զեն-

քեր, զարդեր, փաշտամուկների առարկաներ, որոնք հնդդարում էին տոհմացեղային ավազանու սրբարանները և աղոթատեղիները:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ: Հայաստանի ուշ քրոնոգեոլոյան հնագիտական նյութերում զգալի տեղ են զբաղում աշխատանքային գործիքները, որոնք օգտագործվում էին ամենատարբեր առարկաներ պատրաստելու համար: Նկատվում է, որ արհեստավորական արտադրանքի զարգացման հետ տեղի է ունենում գործիքների պատրաստման խիստ մասնագիտացում: Վերջինս ուղիղ համեմատական է դրանց կիրառական նշանակությանը: Մի շարք գործիքներ վրայակոչում են առաջագործության զարգացման մասին: Հատկապես հետաքրքիր են Արթիկից ու Լժաշենից գտնված առաջագործի գործիքները, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 14-13-րդ դ.դ. Արթիկի դամբարաններից մեկում, բացի առանձին գործիքներից գտնվել են սակր, ձեռքի տափակ կացին, չորս տարբեր դուրեր և սղոց: Նման առարկաների հավաքածու կա Լժաշենում՝ սակր, ձեռքի կացին, դուր: Սրանք շքեղ քրոնոգե երկմանու հետ միասին գտնվել են քրոնոգե կաթսայի մեջ: Արթիկի դուրերն ունեն նեղ աշխատանքային մակերես, ինչպես նաև պոչուկ՝ փայտե ըռնակը ամրացնելու համար: Ըստ կառուցվածքի դրանք օգտագործվել են նույն աշխատանքների համար: Շիրակում, բացի Արթիկից, հայտնի են լայն աշխատանքային մակերեսով խողովակալոթառ դուրեր, որոնք նմանվում են Լժաշենի և Կիրովականի օրինակներին: Ի տարբերություն Արթիկի խմբի, այս դուրերը օգտագործվել են կոպիտ խոշոր առարկաներ պատրաստելու համար: Փայտամշակման համար ընդորոշ գործիքներից են Անդրկովկասում լայն տարածում ունեցող սակր-կացիները, որոնք բացի Լժաշենից, Արթիկից հայտնի են մի շարք հնավայրերից: Դրանք օգտագործվել են նաև իբրև գլխք: Մինչև մ.թ.ա. 12-րդ դ. այս սակրերը միատիպ են և գոյատևում մինչև մ.թ.ա. 10-րդ դ. կրում են ձևաբանական փոփոխություն կոթափ մասում, իսկ եզրերը ավելի են նեղանում: Այս գործիքները լայնորեն օգտագործվել են անտառահատման, գերաններ մեղքելու, տախտակ պատրաստելու և այլնի համար: Տարբեր նշանակություն ունեն նաև տաշուրագները, որոնք շարունակում են միջին քրոնոգի դարի նույն գործիքների զարգացման ձևերը՝ օգտագործվելով փայտամշակման և կաշեգործության մեջ: Հետաքրքիր և կարևոր գյուտ է Արթիկից հայտնաբերված սղոցը: Այն քրոնոգե թիթեղ է՝ կլոր անցքերով՝ փայտե ըռնակը ամրացնելու համար, իսկ երկու կողմերը հարդարված են մանր առանցքերով: Ավելի քաղաքան են նշված շրջանի ուշ փուլի աշխատանքային գործիքները, որոնք հարատևում են մինչև մ.թ.ա. 13-12-րդ դ.դ.: Այսպես, Աթալայի գանձերից մեկում, մի կաթսայի մեջ գտնվել են յոթ սակր և նույնքան էլ տաշուրագ: Վարդաքարի պեղումներից հայտնաբերվել են կացին, սակր և դուր: Հանդիպում են քրոնոգե մանգաղներ, որոնք հայտ-

Աղ. 63. Ուշ բրոնզի դարձրձանի նյութեր Սիթալայից:

նաքերվել են խաշտարակից, Կիրովականից, Լենինականից, Արթիկից, Լուսաձորից, Կետաքեկից, Կալաքենտից և այլ հնավայրերից: Դրանք ընդորս էլ կտրված են քրոնոգեթիկից և ունեն դեպի ներս արված միակողմանի սայր: Մեջքի լայն մասում կան երկու-երեք անցքեր՝ փայտե բռնակները ամրանալու համար: Հետաքրքիր նյութներ են գտնվել՝ կապված ըստ մետաղամշակման, մետաղաձուլման հետ: Բացի կացիններ ծուլելու կաղապարներից /Լենինական, Կարմիր բուր, Կետաքեկ և այլն/ շատ հետաքրքիր գործիքներ են հայտնաբերվել Արթիկի և Կարմիր բուրի պեղումներից: Այսպես, Արթիկի դամբարաններից մեկում գտնվել են տարբեր ձև ունեցող հալոցներ և գդալներ: Դրանք լավ թրծված են և ներսի մասի մաքերին կան ծուլված մետաղի մնացորդներ: Այս նյութերը համահնչյուն են Կարմիր բուրի մետաղագործի արհեստանոցից հայտնի օջախ ծուլարանի, հալոցների, խողովակների-փթախողովակների, խարամի և այլ գտածոներին:

Ձենք: Հայաստանի նշված շրջանի գեղքերը ներկայացված են տարբեր թրերով, սակրերով, գուրգերով, նետասլաքներով, նիզակներով, դաշույններով և այլն: Դաշույնները հիմնականում բաժանվում են երկու խմբի՝ պոչուկով և խողովակակոթառ: Պոչուկավոր դաստակով դաշույնները տերեված են, տափակ, սուր կամ կլորավուն ծայրերով: Կարծ, տափակ պոչուկը երբեմն ունենում է անցք՝ բռնակի ամրացման համար: Նման դաշույններ հայտնի են Էլադից, Լժաշենից, Արթիկից, Մեծաձորից, Կարմիր-բերդից և այլն: Այս դաշույնների տարբերակները երբեմն ուսերին ունեն 2-3 անցք՝ բռնակը ամրացնելու համար:

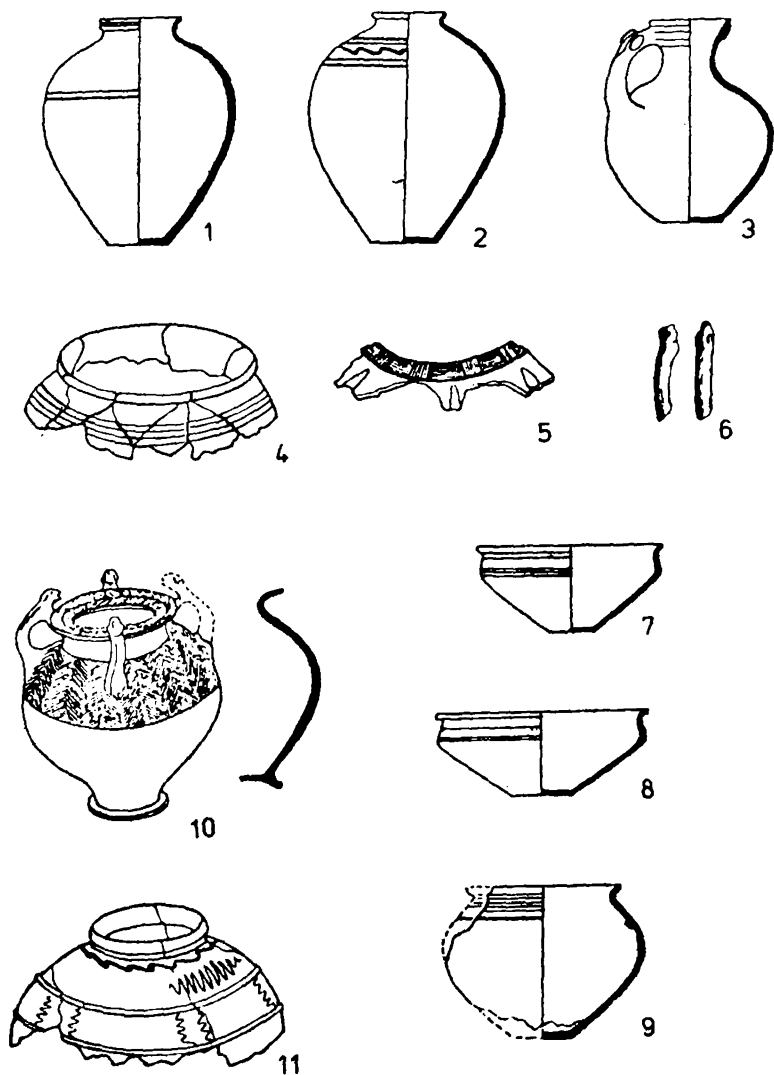
Ուշ քրոնոգեղարյան ժամանակաշրջանում հաղես են գալիս միաձույլ խողովակակոթառ դաշույններ: Դրանք ունեն ձգված եռանկյունու տեսքով շեղքեր, որոնք երբեմն զարդարվել են երկայնական ակոսներով: Դասակարգված են տարբեր ձևի անցքերով, որոնք ազդեցվել են փայտով: Նման դաշույններ հայտնի Լժաշենից, Արթիկից, Կիրովականից, Նոյեմբերյանից, Լուսաձորից, Քեթիկից, Առաջաձորից: Տարածված են նաև միջին քրոնոգի ժամանակաշրջանից հայտնի առաջավորասիական տիպի դաշույնները, որոնց օրինակները հայտնի են Էջմիածնից, Արթիկից: Քննարկվող դարաշրջանի վերջում հանդես են գալիս Սևան-դարաբաղյան տիպի դաշույնները: Դրանք ունեն միաձույլ փոքրիկ պոչուկով ոչ մեծ շեղքեր: Փայտե երախակալները շեղքից միացնելու հատվածում գոտեվորվել են քրոնոգեթիկի, իսկ առանձին ամրացվող զլիխիները՝ ներդիրներով: Այդ դաշույնները լայնորեն տարածված են Անդրկովկասում, իսկ սկսած մ.թ.ա. 10-9-րդ դ.դ.-ից նրանց քրոնոգե շեղքերը փոխարինել են երկավոր:

Նշված ժամանակաշրջանում, շացի դաշույններից, լայնորեն տարածված են եղել նաև սրերը: Դրանցից վաղագույնները մ.թ.ա. 14-13-րդ դ.դ. թվագրվող երկմանի ծայր ունեցող դաստակով օրինակներն են, որոնք հայտնի են Լճաշենից, Էջմիածնից: Այս սրերն ունեն նեղ, միջանկյալ ողով օժտված շեղբեր և կլորացող ուսեր: Երկմանի ըոնակի ելուստները կիս ընդգրկում են շեղբի ուսերը՝ միացնելով դրանք միմյանց: Մրանց հետ մեկտեղ հանդիպում են առաջավորասիական տիպի շրջանակաձև դաստակով միածույլ թրեր, որոնք հայտնի են Լճաշենից, Արթիկից, Ալավերդուց: Մրերի վերջին տիպն են ներկայացնում, այսպես կոչված, Անդրկովկասյան միածույլ խողովակաձև դաստակով թրերը, որոնք գոյատևում են մինչև երկաթի դարը: Մրանց ըոնակները խողովակաձև են, ուսերը՝ կլորացող, ունեն լայն շեղբեր, որոնք ավաղտվում են կլոր ծայրով: Շեղբերը զարդարված են երկար ակոսներով, որոնց վերին մասերում փորագրված են երկրաչափական կամ կենդանական պատկերներ: Նման թրեր հայտնի են Դիլիջանից /Գուլովինո, Մեծ Զալ/, Խաչթառակից, Արծվաբերդից, Մյզեմորից, Ակներից, Արթիկից, Լեւինականից և այլն:

Մյուս գեների տեսակներից լայն տարածում են ունեցել նիզակները, վերջիններին ծայրերը ունեն խողովակաձև կոթոճ, փետրաձև շեղբեր: Դրանք հայտնի են մ.թ.ա. 14-13-րդ դ.դ. թվագրվող հուշարձաններից՝ Կամո, Նորադուզ, Արթիկ, Լեւինական, Կետաբեկ, /Կեղաբեկ/ և այլն: Մ.թ.ա. 13-րդ դարից հանդես գն գալիս տերևաձև շեղբերով նիզակները, որոնց խողովակաձև կոթոնները շեղբի միացման տեղում ունեն կլորավուն կամ տափակ միջանկյալ ողի: Նման նիզակներ հայտնի են Լճաշենից, Արթիկից՝ շարունակելով հարատևել մինչև մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակը: Ուշ քրոնագեղարի վերջում Հայաստանում հանդես է գալիս խողովակաձև կոթոնով նիզակների մի այլ խումբ, որոնց կոթոնները առանց կարի են և միածույլ Դրանք գտնվել են Արթիկում, Դիլիջանում, Նոյեմբերյանում, Շամշադինում /Նորաշեն/, ամբողջովն են նաև պահպանվում /Մամթավրո, Կախեթի/:

Գտնվել են քարից և մետաղից մեծ քանակությամբ նետասլաքներ: Դրանց վաղ օրինակները կան Լճաշենում, Արթիկում: Իրոնգե թիթեղից կտրված այս նետասլաքներն ունեն կարճ մասկեր և առուկներ: Դարաշրջանի վերջում հանդես են գալիս խոշոր մասկերով, միջանկյալ ողով առուկավոր նետասլաքներ՝ հարատևելով նաև երկաթի դարում:

Տարածված գեների տեսակ էին սակրերը, որոնք օգտագործվել են նաև փայտավազման համար: Դրանցից վաղերը հայտնի են Լճաշենից, Արթիկից և աչքի են ընկնում կոթոնի և իրանի հարթութամբ: Ալավերդուց, Ակներից, Խաչթառակից, Կարդաքարից, Սաոնաղբուրդից և այլ վայրերից

Մդ. 64. Ուշ բրոնզի դարաշրջանի խացաղենե ճկ. 1, 2, 4-11, Խուրջին-
հողերից, նկ. 3 էջմիածնից:

հայտնի ավելի ուշ ժամանակաշրջանի սակրերը կոթառի վերին մասում ուսնեն ուռուցիկ, իսկ կողային մասում՝ սեպածև ելուստներ, որոնք իջնում են իրանի վրա: Այս սակրերը տարբերվում են իրարից շեղքերի և ուսերի ձևերով՝ բաժանվելով մի քանի տիպերի:

Ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում գտնվել են նաև մի քանի մարտական և ծիսական սակրեր: Դրանցից են Լժաշենի և Խանլարի օրինակները, որոնց կոթառի վերնամասը զարդարված է մի քանի կոնաձև ելուստներով: Բացի այս փոքր չափի սակրերից, Կարմիր-Բլուրից գտնվել է մետաղաձուլական քարե կաղապար, որի վրա արտահայտված են վերը նկարագրված ելուստների տեղերը: Սրանց ծիսական նշանակությունը մասին է վկայում խեթական Բողազքյոյի քարձորաքանդակների վրա Թեշուր աստծո ձեռքին պատկերված սակրը, որը ժամանակագրորեն մոտենում է Լժաշենի օրինակներին: Բացի այս տեսակներից Արթիկում և Մեղրաձորում գտնվել են սակրերի այլ օրինակներ: Արթիկի սակրի իրանը կլոր է, իսկ կոթառը՝ լայն, ձվաձև կտրվածքով, որի մակերեսը հարդարվել է զիզազ ելուստներով: Շեղքի վերին մասում կան կլորավուն երկու անցքեր: Արթիկի երկրորդ սակրըն ունի փոքր-ինչ ձգված իրան, կոթառը զարդարված է եղևնախաչով և սվաստիկայով: Նրա վերին մասում կա ուռուցիկ ելուստ: Մեղրաձորի սակրն իր ձևով նման է Արթիկի առաջին օրինակին, սակայն կոթառի վրա տեղադրված է առյուծի քանդակ:

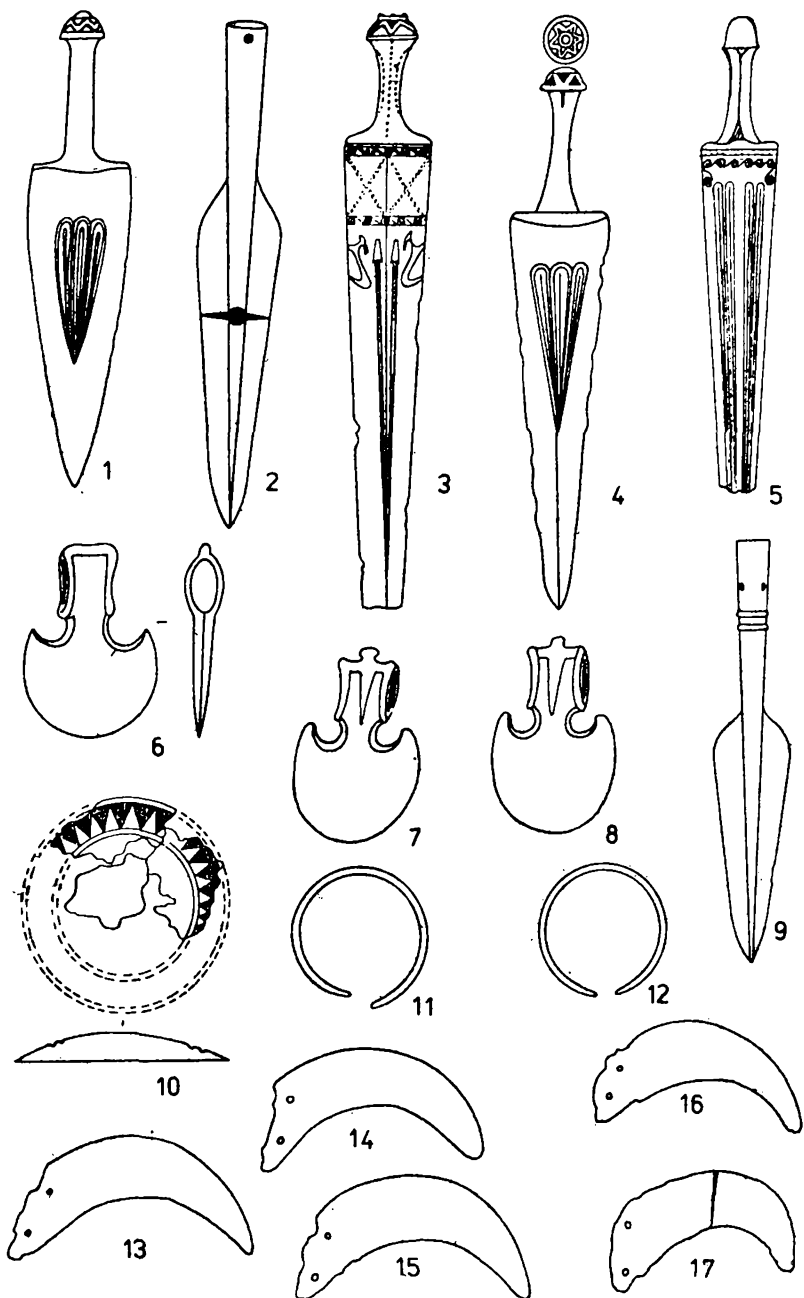
Տարածված գեներից էին գուրգերը, որոնց հիմնական մասը գնդաձև կամ տառնաձև էին: Նման գուրգերը հիմնականում հարթ են, առանձին օրինակներ հարդարված են ուռուցիկ ելուստներով: Դրանց հայտնի են Լժաշենից, Արթիկից, Կիրովականից, Կամոյից: Այս տարածված ձևերի մեջ Լժաշենից հայտնի են նաև առանձին գուրգեր, որոնց կողերին ամրացված են ուռուցիկ տերևաձև ելուստներ:)

Բացի հարձակողական գեներից, նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանում լայն տարածում ունեին գեների պաշտպանական տեսակները: Դրանք բաժանվում են երկու խմբի: Մի մասը կաշվից կամ հաստ կտորից զրահաշափկներ են, որոնց կրծքի և որովայնի հատվածում կարված են տարբեր չափի քրոնզե վահանակներ, ծարմանդներ, կոծակներ: Դրանց հայտնի են Լժաշենից, Արթիկից, Կիրովականից և Խուրջին հողերից: Դրանց կառույցը ձևերը, որոնք ունեն իրանից կապվող զոզուցի տեսք, հայտնի են Գուլոփինոյից: Այն դիմացից, բացի կոծակներից և ծարմանդներից հարդարվել է նաև վայտե սկավառակներով և ավելի խոշոր քրոնզե սկավառակներով: Նման զրահի մասեր հայտնի են Լոռի բերդից, Մեղրաձորից, Քանգե-գուրից: **Չնայած** այս ժամանակի սաղավարտներ չեն հայտնաբերվել, սա-

կայն Լճաշենից և Լոռի բերդից զանված մարտակառքերի մանրակերտերի թափբերին կանգնած զինվորների գլուխներին կան սաղավարտներ, որոնք կիսակլոր գլխարկի տեսք ունեն և վերնամասում ավարտվում են կատարով։ Այս սաղավարտները, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 14-13-րդ դ.դ., ունան են Իողազբյոյից և Կարքեմիշից հայտնի սաղավարտների ձևերին։ Այս փաստը վկայում է խնթական և Հայկական լեռնաշխարհի ուշ բրոնզեդարյան քնակիչների գնեքի տեսակների նմանության մասին։ Վերը նշված գնեքների մի մասը ջարժորակառ ձևավորված է, որը հնարավորություն է տալիս նաև այս գտածոները վերագրելու կիրառական արվեստի նմուշների շարքին։ Բրերի շեղբերը հարդարված են ուլորանախշով, կիսալուսնաձև, կայծակի, այծերի պատկերներով և այլ նախշազարդով։ Ղասակների կիսաթուրակ գլխիկները զարդարված են սեպածև, կլորացող, միջանցիկ կտրվածքներով, ուր տեղադրվել են գունավոր փայտեր։ Հատկապես հետաքրքիր են Արթիկի, Դիլիջանի, Մեղրաձորի սրբեր և դաշույնները, որոնց շեղբի ամբողջ երկարությամբ արված են օձաձև ակօս-նախշեր։ Այստեղ տեղադրվել են այլ գույնի մետաղից կամ գունավոր շաղախից լցված օձի պատկերներ՝ ստեղծելով յուրօրինակ երանգավորում։ Հատկապես հարուստ զարդամոտիվներով հագեցված են Կիրովականից, Լճաշենից հայտնի դաշույնների պատյանները։ Դրանց մակերեսը հարդարվել է սեպածև և կլոր կտրվածքներով, ուռուցիկ կամ կտրված ուղղանկյուններով, շեղանկյուններով՝ վարդյակներով՝ օձերի պատկերներով, որոնց մի մասը երկգլխանի է։ Նոր Բայազետի դաշույնի ստորին մասը զարդարվել է նստած առյուծի ցանդակով։

2.ԽԱՍՏԻՔ: Չնայած նրան, որ ճիթբուռնությունը Հայաստանում գոյություն է ունեցել դեռևս էնեոլիթում, և որպես ընտելացված կենդանի ձիս օգտագործվել է վաղ շրոնգում, ժխասածերը, որպես ժխասաքթի բաղադրիչներ, հանդես են գալիս ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանից։ Այս հանգամանքը կարելի է բացատրել միայն նրանով, որ ավելի վաղ ժամանակաշրջանում դրանք կաշվից էին և, բնական է, կաշին չէր կարող պահպանվել։ Զիավար-ժուլյան խնդիրները հասկանալու համար անհրաժեշտ է կանգ առնել ժիուս ենթարկելու ձևերի վրա։ Զիուս ենթարկելու հիմնական միջոցը հեծյալի ձեռքերն են, երբ կատարվում է սանձափոկի օգնությամբ համապատասխան գործողություն։ Այն մի կողմից միանում էր գլխասանձին, իսկ մյուսով՝ մետաղական սանձերին։ Այս գլխասանձն ամրացված էր այնպես, որ կենդանին հնարավորություն չուներ երախից հանելու մետաղական սանձերը։ Դիուս մետաղական սանձը բաղկացած էր լկամից, որը տեղադրվում էր ժիուս բերանում, պալյայից /կենդանու շերտնում տեղադրվող տարբեր ձևի ելուստներ, որոնք երկու կողմերից ամրացվում էին լկամին, այժմ ժիավար-ժուլյան մեջ չեն կիրառվում/։ Վերջիններին միանում էին փոկերը։ Այս սանձերը, որոնք դասակարգվում են քստ պալյաների ձևերի, նշված ժամա-

300

Մդ. 65. Ուշ քրոնիկի դարաշրջանի զոռնոսներ, նկ. 1,6,10-12,17
 Լուսամուրից, նկ. 2,4 Նոյեմբերյանից, նկ. 5,9 Դիլիշանից,
 նկ. 3,7,8, 13-16 Խաչատրյանից:

Նախաշրջանում բազմազան են, և դրանց որոշ մասը հարատևել է երկաթի դարում: Դրանք բոլորը բաղկացած են երկմասանի շարժական և անշարժական բաժանվում են չորս տիպի: Առաջին տիպն են ներկայացնում Լժաշենում և Արթիկում գտնված մ.թ.ա. 14-13-րդ դ.դ. սանձերը, որոնց պատվանները սկավառակաձև են՝ զարդարված ծակոտկեն երկրաչափական նախշերով: Երկրորդ տիպը հայտնի է մ.թ.ա. 15-13-րդ դ.դ. Թվագրվող Վերին ալվերից գտնված սանձով, որի պատվան կենտրոնում ևայնացող ուղղանկյուն թիթեղ է: Վերջինիս միջով անցնում է երախակալի օղակաձև ծայրը՝ փոկանին ամրացնելու նպատակով: Երրորդ տիպի սանձերը հայտնի են Արթիկի մ.թ.ա. 12-11-րդ դ.դ. դամբարաններից: Դրանք գուրկ են պատվաններից և երախակալի ծնեղով նմանվում են առաջին տիպի սանձերին: 4-րդ տիպն պատկանող սանձերը հայտնի են Արթիկից, Կալաքենդից և այլ վայրերից: Մյուսը չունեն պատվաններ, իսկ երախակալները ավարտվում են կլոր ելուստներով՝ փոկերը ամրացնելու համար: Պատվանների բացառապես լուծված չեն նշանակում, որ առանձին օգտագործման ժամանակ գուրկ էին այդ մասերից, և դրանք, հավանաբար, ըստ ավելի ուշ շրջանի սանձերի, ունեցել են ոսկրե կամ եղջուրե պատվաններ, որոնք չեն պահպանվել: Չորս տիպերի համարյա միաժամանակ հանդես գալը վկայում է, որ դրանք պատրաստվել են Հին Արևելյան սանձերն ընդօրինակելով: Վերջիններս ունեն ավելի վաղ Թվագրվում: Բացի սանձերից, Լժաշենում, Արթիկում և այլ վայրերում գտնվել են մեծ Թվով խոշոր մարմանդներ, որոնք կապվում, ամրացվում էին ոչ միայն զրահների, այլև ծիսական ծածկոցների վրա: Հայտնաբերվել են նաև տարբեր բոժոժներ, օղակներ, որոնք օգտագործվել են փոկերը միացնելու և ծիսական վզից կախելու համար:

Խեցեղեն: Հայաստանի ուշ բրոնզեդարյան հուշարձաններից գտնվել են հսկայական քանակի խեցանոթներ, որոնք ամենազանգվածային զանազաններն են և հանդիպում են բոլոր հնավայրերում:

Այս ժամանակաշրջանին առաջին փուլի մ.թ.ա. 14-13-րդ դ.դ. հուշարձանների /Լժաշեն, Արթիկ, Գեղարուտ, Զարաշամբ, Քալին և այլն/ խեցեղենի հիմնական մասը ներկայացված է տարբեր մեծությունների անկանթ սափորներով, ցրեղաններով: Դրանք ունեն սև, փայլուն մակերես, զարդարվել են փայլեցման եղանակով արված ցանցկեն զարդով, արևածակ, զիգագ-գածակ և այլ հորինվածքներով: Հիմնական մասը պատրաստվել է դուրգով, կան նաև ծոռածեփ օրինակներ: Բացի կենցաղային խեցեղենից, համար հանդիպում են ուղղանկյուն, խոշոր կտրվածքներով կավե ծխամաններ, որոնք հայտնի են Լժաշենից, և մեկ կամ երկփող նույն նշանակությամբ ծխանոթներ, որոնք զարդարված են կտրված եռանկյունիներով, կետազարդ ու սեպածեղ նախշերով, ծածի պատկերներով: Նման իրեր համախալի են հան-
302

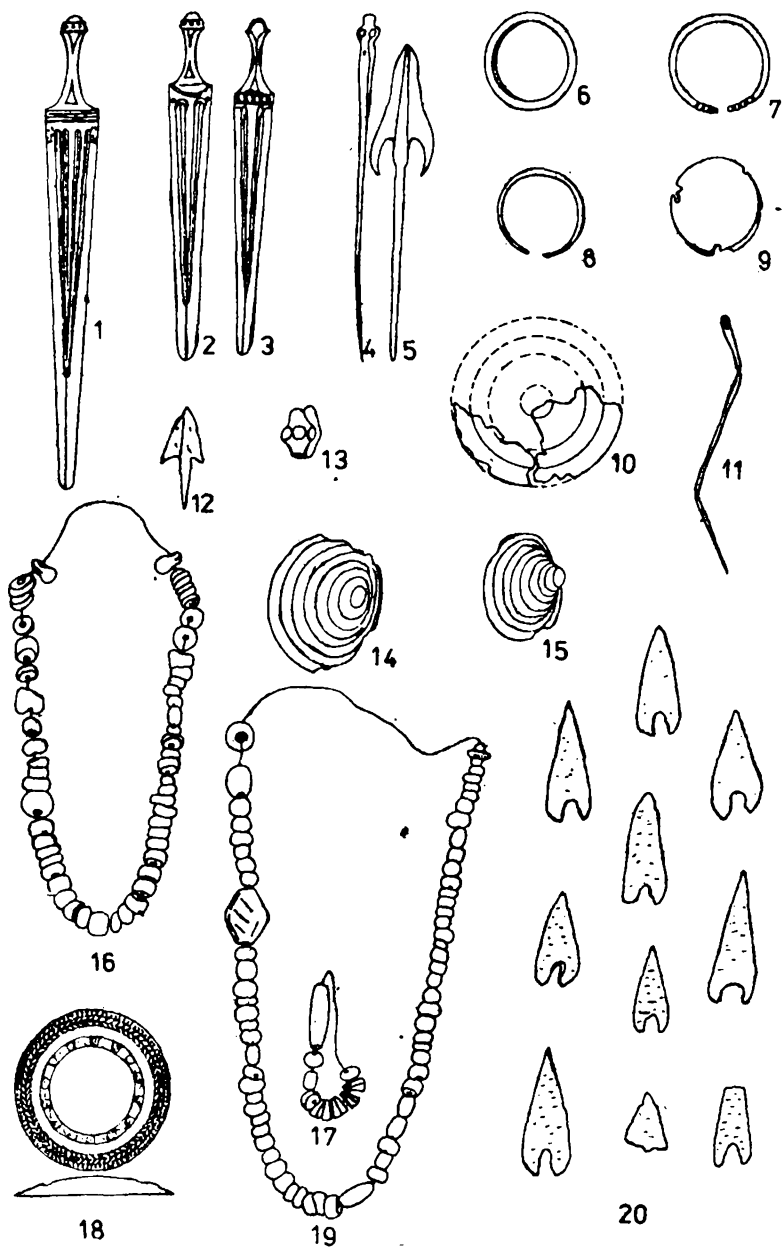
դիպում Լժաշենում, Կարմիր բլուրի նախաուրարական շերտերում, Լոռի
քերդում և այլ հուշարձաններում:

Ակաժ ուշ բրոնզեդարի երկրորդ փուլից նկատվում է, որ անոթների
մի մասը, պահպանելով հին ձևերը, հանդես է գալիս խամրած- անփայլ
մակերեսով: Միաժամանակ հանդես են գալիս նոր տիպի անոթներ՝ իրենց
բազմաթիվ ձևերով: Դրանցից են նեղ բերանով, երբեմն սեղանաձև երկու
կանթերով սավորները /Լժաշեն, Արթիկ, Խուրջին հողեր և այլն/:

Հատկապես մեծ խումբ են կազմում մեկ կամ երկկանթ սավորները,
որոնք ունեն քարակ խեցի, որակյալ Բրձում, զարդարված են ուղղահա-
յաց, հորիզոնական, ալիքաձև, զիգագաձև, եռանկյունի ներժկված նախ-
շերով: Մեծ տեղ են զբաղում տարբեր չափերի քրեղանները, որոնք զար-
դարված են հորիզոնական ալիքաձև, զիգագաձև նախշերով: Այս անոթնե-
րի մի մասն ունի օղակաձև հատակ: Դրանք հայտնի են Արթիկից, Հաղիմից,
Քեթից, Կիրովականից, Գառնիից, Մեծամորից և այլ հնավայրերից: Աը-
րանց հետ մեկտեղ կան անոթների եզակի ձևեր, եռոտանի և տարբեր սավոր-
ներ՝ զարդարված մարտակաղների, զոհաբերվող կենդանիների, առյուծների,
խոյների, եղջերուների պատկերներով: Այդ անոթները հայտնի են Սևահի-
նից, Արթիկից, Նոյեմբերյանից և այլն:

ԶԱՄԴԻՐ: Հայաստանի ուշ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի հուշարձան-
ներում հանդիպում են մեծ թվով տարբեր զարդեր, որոնք պատրաստված
են ոսկուց, արծաթից, բրոնզից և քարերից: Նշված ժամանակաշրջանի վաղ
փուլի մետաղի զարդերը հատկապես հայտնի են Լժաշենից, Արթիկից, Լո-
ռի քերդից: Լժաշենի դամբարաններում հայտնաբերվել են մեծ թվով
ոսկյա կոճակներ, որոնց մի մասը ազդեցված է նշված քարերով՝ կազմելով
հափկաշար նախշազարդ: Հանդիպում են նաև մետաղյա /ոսկյա/ մանր օ-
ղակներով եռակցված հուլուներ: Կան բուրձրանախշերով կախիկներ: Բացի
ոսկյա զարդերից, կան սարդիոնից, ագաթից կլոր, նշածև, գնդաձև, վեցա-
նիստ հոյակապ հղկված և հագարների հասնող նույն քարերից հասարակ
հուլուներ: Նման հուլուները գտնվել են Գեղարոտում, Լոռի բեր-
դում, Արթիկում և համաժամանակյա այլ հնավայրերում:

Հետաքրքիր են Արթիկից հայտնի զարդերը՝ բրոնզե լարից ապարան-
ջանները, բուսեղազարդերը, գնդաձև, նշածև, երկկոն կախիկները, որոնց
համեմատական են Լժաշենյան օրինակներին: Գտնվել են նաև շղթաներով
կախիկներ, թռչունի պատկերներ, տարբեր կոճակներ: Վերջիններից ա-
ռանձնանում են ներսի կողմից մածուկով լցված օրինակները: Դրանց
հանդիպում են Լժաշենում, Ռեդկին, լապերում, Խուրջին հողերում և
այլուր: Առանձին խումբ են կազմում բրոնզե շքասեղանները, որոնց զվթի

Աղ. 66. Ուշ քրոնզի դարձրժանի գտածոներ Նկ. 1, 18 Կիրովաթաղից, Նկ. 3, 10 Այգեծուրից, Նկ. 2, 4-9, 11-17, 19, 20 Խուրճիս Գողերից:

ները գնդած, կոնածևելուստավոր զարդարանք են ներկայացնում:

Ուշ քրոնզեղարի երկրորդ փուլի զարդերը հանդիպում են համարյա
բոլոր շրջաններում և հատկապես Արթիկում, Անի, Պեմզայում, Մեանի
ավազանում, Լոռի շերդում: Զարեարի մեջ հանդիպում են միածույլ հաստ
թիթեղից և լարից պատրաստված ապարանջաններ: Դրանք զարդարված են հե-
ռանկյունիներով, ուրասալիշով և զորտերի պատկերներով: Եզակի գլուտ
է Արթիկի ճակատակալը /դիադեման/, որը զարդարված է սվաստիկայի, թու-
րապատույտի և այծի պատկերներով: Նույն տեղից գտնված շքանդները
զարդարված են կենդանիների, կիսալուսինների տարբեր պատկերներով: Ար-
թիկում, Լոռի շերդում, Կարմիր բլուրում և այլուր գտնվել են մեծ
թվով մարմանդներ, կրծքազարդեր, թոշակերպ և զորտի պատկերներով կա-
խիկներ, սարդիոնից, ազաթից ուլունքներ:

ԱՐԿԵՄՏԸ ԵՎ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԸ: Նյութական-արտադրական և սոցիալ-
տնտեսական հարաբերությունների զարգացման հետ մեկտեղ զարգանում են
Հայաստանի ցեղերի հավատալիքները և արվեստը: Այն հոգևոր պաշտամուն-
քի կարևորագույն ձևերից է:

Երկրագործական պաշտամունքը պաշտամունքներից հնագույնն է, և
կարևորագույնը: Սրա մեջ յուրօրինակ տեղ է զբաղում հողի՝ մայր-աստ-
վածուհու խորհուրդը: Դրա լավագույն արտահայտություններից են Կարմիր
բլուրի նախուրարտական շերտի կամիր և սև տուֆից կանանց խոշոր ար-
ժանիքները: Դրանք ,,նստած,, կանանց ալժանիկներ են, ունեն նեղ կոնք,
առանց վզի ուղղանկյուն գլուխ, դեպի վեր քարձրացող ձեռքեր: Այդ կուռ-
քերի իրանները զարդարված են բույսերի, նաև ծառերի պատկերներով, իսկ
մեկի վրա արված է խաչ: Երկրագործության, պտղաբերության պաշտամունքի
հետ է կապվում Մեծամորից գտնված նստած կնոջ կավե արձանիկը: Նրա
դիմային մանրամասներով ընդգծված փոքրիկ գլուխը տեղադրված է խոշոր
վզի վրա: Իրանը զարդարված է հասկանալիշով: Նույն պաշտամունքի հետ
են կապվում Մեծամորի քարե խոշոր կուռքերը, որոնք նման են Կարմիր
բլուրի կանանց արձանիկներին: Երկրագործական պաշտամունքի մյուս խոր-
հրդանշանը ցուլի կերպարն է:

Նկատի առնելով ցլի կերպարին վերագրված պաշտամունքային քաղմա-
պիսի հատկությունները, պետք է կանգ առնել միայն վերջինիս երկրագոր-
ծական պաշտամունքին վերաբերող բնույթի վրա: Վարող, ցանող ցուլի
կերպարը համախալի է հանդիսում քանդակի և զրաֆիկ պատկերների ձևով:
Ինչպես նշվեց վերևում, վարող ցուլի պատկեր հայտնի է Խոջալիից գտնված
խեցու վրա: Նման պատկերներ մեծ քանակով կան Մյուսնիքի ժայռապատկեր-
ներում: Այս պաշտամունքի մասին են վկայում Լճաշենից հայտնի քրոնզե

հոյակապ արձանախմբերը: Երկու խոշոր արձանիկներ ձուլվել են խարխալ-
ձև պատվանդանների վրա: Դրանցից մեկի վրա տեղադրված են այծերի, իսկ
մյուսը՝ թռչնի քանդակներ: Դարաշրջանի վերջում հանդես են գալիս նաև
քրոնզե զավազանների ցլակերպ գլխիկներ /կալաքենտ, Առաջաժոր, Տուրքս
և այլն/:

Անասնապահական և որսորդական պաշտամունքը արտացոլված է Հայաս-
տանի, Անդրկովկասի հուշարձաններից հայտնի կարծրագորգերից մի քանի-
սի պատկերներով, ուր պատկերված են այծեր և տարբեր կենդանիներ: Հատ-
կապես վայրի և քստանի կենդանիների պատկերները շատ կան Արագածի, Ռյու-
նիքի, Վարդենիսի, Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում՝ ներկայացված
որսի տեսարաններով, որոնք կառարվում են միայնակ կամ խմբային ձևե-
րով: Երբեմն հանդիպում են որսի տեսարաններ՝ շների ուղեկցությամբ,
կան նաև ծուղակներ կենդանիներ ջուհելու համար:

Խոսելով որսորդական պաշտամունքի մասին, պետք է նշել Լճաշենում
և Լոռի քերդում հայտնաբերված մարտակառքերի մանրակերտերը, որոնց
լծված ծիծերի առջև տեղադրված են սրենթաց վազող երջերուների պատկեր-
ներ: Վերջիններիս հետապնդում է մարտակառքի թափքին կանգնած զինվոր
որսորդը:

Երկրագործական պաշտամունքի մասին խոսելիս անդրադարձանք ցուլի
կերպարի Ֆուհեկցիաների բազմազանությունը: «Կաշովում էր նաև նրա՝ քնտա-
նի կենդանիների բազմացնելու հատկությունը: Իացի ցուլից, Հայաստա-
նում պաշտվել են նաև մանր երջերավոր կենդանիները: Այծերի, այլ կեն-
դանիների քանդակներ են գտնվել Ներքին Գետաշենում և Արթիկում: Մրանք,
հատկապես պաշտվում էին ոչ միայն իջրև կենդանի, այլև որպես ոչխար
հոտի առաջնորդ:

Ջրի պաշտամունքը սակավաթիվը Հայաստանում ունեցել է հսկայական
նշանակություն և իր հերթին սերտորեն առնչվում էր երկրագործ-անաս-
նապահական, պտղաբերության պաշտամունքի հետ: Հատկապես մեծ էր ցու-
լի դերը, որը տվյալ պարագայում խորհրդանշում է երկնային ջուրը: «Կ-
տահական չէ, որ վիշապ քանդակների վրա կան ցուլի գլուխներ, որոնց
քեղանում հոսում է ջուրը: Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում հան-
դիպում են երկնային ցուլի պատկերներ, որոնք երկրի վրա ջուր են
հեղում և իրենց նշանակությամբ կապված են վիշապների վրայի պատկեր-
ների հետ: Ջրի պաշտամունքի հետ կապված էր օձը: Այն շատ է հանդի-
պում երկրորդ անոթների և ծիսական տարբեր սպասքի վրա, որոնք հայտնի
են Լճաշենից, Արթիկից, Նոյեմբերյանից և այլ վայրերից:

Արևի պաշտամունքը նույնպես կարևորագույններից է: Ինչպես և
այլ ժողովուրդների մոտ, Հայաստանում այն կապված էր անիվի զաղափարի
356

հետ: Այդ են վկայում սկավառագածն՝ արևը խորհրդանշող խաչով և սվաս-տիկայով տարբեր կախիկները: Արևի պատկերի նմանությունը անվիճելի էր հետ բերեց նաև արևի, Ժայռի, մարտակառքի իմաստը, որի վրա արևի սկավառակը իր շրջապատւոյն էր անում: Լժաշենից հայտնի շրոնգե վերը նշված մանրակերտի լուծը զարդարված է արևի խորհրդանշանը արտահայտող թռչունի քանդակով: Արևն էին խորհրդանշում նաև ձիերը, որոնք երկնային էակներ էին համարվում: Թռչունը նույնպես լավ հայտնի է հայկական քանդակչությանը և նույնպես խորհրդանշում է արևը: Բացի Հայաստանից /Լժաշեն, Լոռի բերդ, Հացառատ, Վերին Նավեր/ թռչունի կախիկները և խարսխի կամ սրացող ձողերի վրա տեղադրված շրոնգե թռչուններ հայտնի են Հին Արևելյան մի շարք հնավայրերից: Այս ընդ որ թռչունները սնամեջ քանդակներ են, պատկերված են ընդգծված մանրամասներով: անգամ փետուրները: Լժաշենի մի քանի արձանիկների խորիսխներին կան նստած գորտի պատկերներ: Հայաստանում ավելի ցիչ է հանդիպում արևի մի այլ խորհրդանշան հանդիսացող կենդանուն՝ առյուծի պատկերը: Բացի Մեղրածորի սակրի և Կիրովականի դաշույնի պատկերներից, առյուծներ հանդիպում են նաև այլ առարկաների վրա: Հետաքրքիր են խոշոր, ծակոտկեն ճարձանները Կիրովականից, Առաքածորից, Ջովաղաքից, որոնց երկու կողմերում վեր են զարժանում առյուծների չորսական զույգներ:

Մայլի փայտե մասերի ծայրապանակների /Լժաշեն/ վերին հատվածում քանդակված են առյուծների մեկական պատկերներ, որոնց դիմախին կողմում կան նստած գորտի մանրակերտեր:

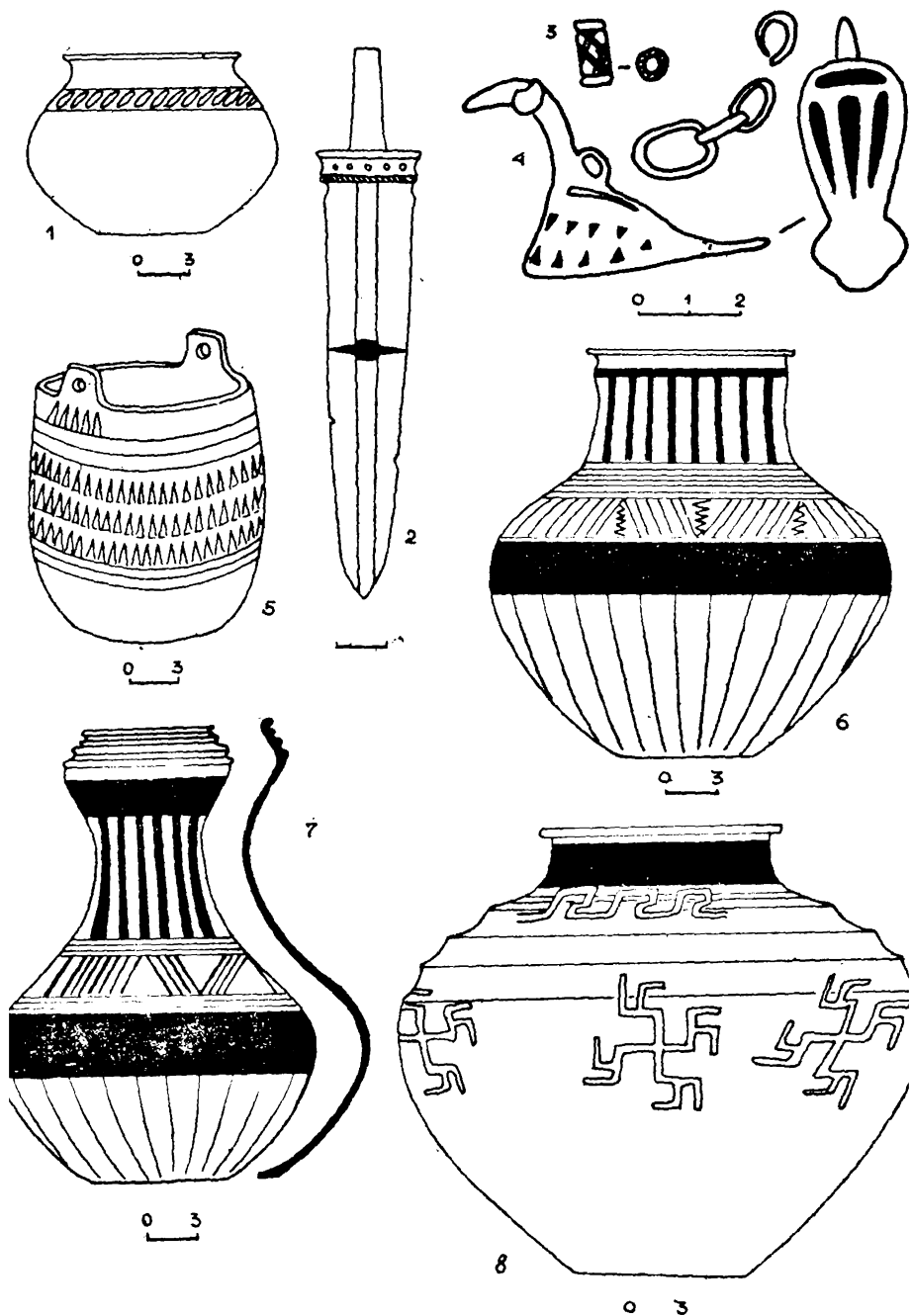
Այս պաշտամունքի բացատրման համար եզակի նմուշ է Լոռի բերդից հայտնաբերված շրոնգե Ժայռի քանդակով շիրիքը: Այստեղ սվաստիկայով զարդարված զինվորը խորհրդանշում է, հավանաբար, արևի աստվածը: Նույնը նշանակություն ունի, թատ երևույթին, նաև Շիրակավանից գտնված խարիսխածն պատվանդանի վրա առյուծի հետ կանգնած զինվորը:

Արևի պաշտամունքի հետ սերտորեն կապվել են նաև մարդու պատկերացումները երկնային և տիեզերական զաղափարների մասին: Հետաքրքիր են երեք աշխարհների մասին պատկերացումները՝ երկնային /վերին/, երկրային /միջին/ և ջրի /ստորին/ հասկացություններով: Պողաբերություն պաշտամունքի հետ են կապվում վերը նշված ընդ որ պաշտամունքային հավատալիքները, որոնք միավորվում են անասնապահ-հողագործական պաշտամունքի համակարգում: Ինչպես նշվեց, Կարմիր քլուրից, Մեծամորից գտնվել են մայր-երկիր խորհրդանշող արձաններ, որոնք իրենց նախազարդերով առնչվում են պողաբերության հետ: Միևնույն ժամանակ դրանք կրում են հողի պողաբերության սկզբնավորման խորհուրդ: Այս իմաստի հետ են կապվում արևի և ջրի խորհրդանշանները: Լժաշենի սայլիկի ծայրապանակների պատկերները կապվում են արևի և ջրին: Նույն

համադրութիւնն ունեն Լճաշենի թուչունների արծառները, որոնց պատվանդանների վրա կան գորտի արծառներ: Կարելի է խոսել Հին Հայաստանի բնակիչների մոտ պողաբերութեան պաշտամունքի այն տմաստի մասին, որի գլխավոր խորհրդանշին են արեւը, ջուրը:

Ինքզինքնաբերական կերպով կարելի է ասել, որ Լճաշենից, Լոռի բերդից, Տուրքից: Եղբերուի և այժմ կերպարները սերտ կապված են ամպրոպի, կայծակի, երկնային ջրի գաղափարի հետ, որոնք պողաբերութեան պաշտամունքի քաղաքամասերն էին: Եթե հիշենք, որ Լճաշենի եղբերուի խորհրդանշան պատվանդանի ծայրերը զարդարված են թուչունի ոճավորված պատկերներով, ապա պարզ կդառնա, որ վերջիններս խորհրդանշում են արեւը, կայծակը, ջուրը՝ այսինքն պողաբերութեան:

ՄՈՑԻՍԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱՆԵՐՈՒՄՅՈՒՆՆԵՐԸ: Հնագիտական պեղումները և Հին արեւելյան գրավոր աղբյուրները ստույգ նշում են, որ ուշ ըրոնզեդարում խիստ ուժեղանում է սոցիալական և գույքային շերտավորման պրոցեսը: Ինքնակալ և քրմական վերնախավի թաղումները ուղեկցվում էին հսկայական հարստութիւն ներկայացնող առարկաներով և իրենց պարունակութեամբ տարբերվում էին շարքային համայնականների թաղումներից, որոնք, որպես կանոն, ուղեկցվում են պարզ ու հասարակ սակավաթիվ խնցանքներով, զարդերով, գնքի և գործիքների նմուշներով: Միառժամանակ առավել հաճախ են հանդիպում խմբակային թաղումները, երբ առաջնորդի հետ թաղում էին տասնյակ ստրուկներ, երբեմն ցեղակիցներ՝ տիրոջը անդրշիրիմյան կյանքում սպասարկելու համար: Այս տեսակետից բնորոշ են Լճաշենի դամբարաններից մեկում սալի լծի տակ ցուլերի փոխարեն տեղադրված մարդկային գանգերը: Մարդաբանական տվյալներով ստրուկների կմախքները երբեմն տարբերվում են հիմնական թաղվածներից, որ վկայակոչում է ստրուկներին այլ երկրներից բերելու մասին: Այս երեւույթը բացատրվում է Հայաստանում կատարվող խոր սոցիալական փոփոխութիւնների հանգեցնող ստրկութեան լայն տարածմամբ: Տերերի հետ ստրուկների թաղման փաստը մի կողմից վկայում է Հայաստանում ստրկատիրական հարաբերութիւնների, մյուս կողմից՝ պարզունակ ստրկութեան մասին: Հետագայում ստրուկները գնահատվում էին ավելի բարձր և չէին զոհաբերվում: Ստրուկներ էին դառնում առաջին հերթին ռազմագերիները: Հայաստանի հարավային շրջաններում ստրուկներին զնում էին Իլյունիկացի ստրկավաճառները: Ինչպես է, որ ստրուկների երեխաները որպես քաղաքացի զարգացնում էին տալիս ստրկութեան ինստիտուտը: Այնուամենայնիվ Հայաստանը չզարգացավ ստրկատիրական երկիր: Չնայած տալիս և, հնարավոր է, տաճարային ստրկութեան լայն տարածմանը՝ հիմնականում շարունակվում էին տոհմահամայնական հարաբերութիւնները: Հայաստանում

Աղ. 67. VI դրոնգի դարաշրջանի գտածոներ Բարաշաձեց:

սփոփած են ազատ համայնականների քնակավայրեր ու դամբարաններ: Այս քնակավայրերը, որպես կանոն, տեղադրվում էին կամ կիկլոպյան ամրոցների մոտ, կամ էլ դրանց տիրույթի շրջանակներում: Բնակավայրերի յուրաքանչյուր թաղամաս մյուսներից անջատվում էր նեղ անցումներով, իսկ կացարանները միևնույն տանիքի տակ էին: Յուրաքանչյուրում ապրում էր մեծ նահապետական ընտանիքը, որը ստորաբաժանված էր առանձին քիջների՝ ընդհանուր գործիքներով, քաշող ուժով, միևնույն արհեստագործական ապրանքներով: Ընդհանուր էր փոխանակային գործունեությունը: Մեծ նահապետական ընտանիքը տոհմահամայնական կազմակերպությունների տնտեսական, հասարակական միավորն էր:

Նահապետական ընտանիքի կազմը քազմաքանակ էր և հասնում էր մի քանի տասնյակ մարդու: Վանի և Ուրմիո լճի, արքայական ընտանիքների, թվագրված հասնում էր 260 մարդու: Անկասկած, այս թվերը վկայում են, որ մեծ ընտանիքի կազմը ծագում է միևնույն ծնողներից և աճում է մի քանի սերունդների ընթացքում: Սակայն արքայական տների կազմը չպետք է շփոթել արքունիքի հետ, որը կազմվում էր տարբեր ընտանիքի և տարբեր սոցիալական խմբերի ընդհանրությունից:

Հավանաբար, Հայաստանի ցեղերի ուշ քրոնզեդարի հասարակական կարգը կարելի է համեմատել վաղ խեթերի ու խուրիտների հետ, որոնք կազմված էին նահապետական ընտանիքներից: Ենթադրվելով նահապետների իշխանությամբ, որոնցից յուրաքանչյուրը ուներ անբաժան հողային ֆոնդ և, ինչպես կոեսները ստորև, դամբարանային համալիրներից իրիստ հաստատված հասարակական ստորաբաժանում և վարկ ստանալու իրավունք, այն ի վերջո, հանգեցրեց վաշխառություն և պարտքային ստրկության հանդես գալուն:

Ավելի խոշոր ցեղերը և դրանց միավորները ունեին ընդհանուր լեզու, էթնիկական ինքնագիտակցություն, տարածք և միասնական պաշտամունք: Հայաստանում կային հարյուրավոր ցեղեր, ցեղային միություններ, որոնք չունեին իրենց որոշակի տարածքները, երբեմն նաև ըսնի մանապարհներով ձեռք բերված, որի հետևանքով համախափ էին դառնում միջցեղային բախումները և պատերազմները: Յուրաքանչյուր նման, երկիր, ուներ իր ազգականների խորհուրդը, ժողովրդական ժողովը, իր տոհմական առաջնորդը և կառավարիչը /իշխան/: Սակայն ռազմական վտանգի դեպքում նրանք կարող էին միավորվել տարբեր միությունների հետ, որը կրում էր միջցեղային բնույթ, և հանդես գալ դաշինքով թշնամուհի դիմակայելու համար: Այսպես, Ուելիկուլիեի երկիրը /Գալատ գետի հովիտ, Սևանի ափագետի/ ուներ 22 կիկլոպյան ամրոց: Գտնվելով ափելի ուշ շրջանի քիջանական արձանագրություններից, Ուելիկուլիեի երկրում կային նաև 3 երկրներ՝ Առափուսի, Արկուկիևի և Լուխիանի, որոնցից յուրաքանչյուրն ու-

ներ իր ամրոցների շարքը: Նման պատկեր է նկատվում Շիրակում, Արագածոտնում և Հայաստանի այլ շրջաններում:

Մակայն էթնիկական արոցեսները անհավասարաչափ էին զարգանում Հայկական բարձրավանդակում: Հայաստանի հյուսիսային մարզերի ցեղերը ապրում էին համեմատաբար հանգիստ պայմաններում և չունենալով վտանգ Հին արևելյան երկրների կողմից, խոշոր ցեղային միությունների մեջ չէին կազմավորվում, որը կտաներ դեպի պետության ստեղծում: Այնուամենայնիվ դրանք ըռնել էին պետության ստեղծման ժանապարհը: Միևնույն ժամանակ Հայաստանի հարավային և արևմտյան մարզերը ընակեցնող ցեղերը կազմեցին մի շարք միություններ: Այսպես, հարավային մարզի ցեղերը աուրական էքսպանսիայից պաշտպանվելու համար ստեղծեցին Նաիրի-Ուրարտուի միությունը, որը մի քանի տասնյակ ցեղերի կոնգլոմերատ է: Աուրական թագավոր Թուկուլտի նիսուուտան նշում է, որ Նաիրի երկրի 43 , ,թագավորների, , հետ մարտնչել է: Հետաքրքիր է, որ նրա արձանագրություններից մեկում այս առաջնորդների հետ հիշատակում է նաև , ,թագուհիներ, , որոնց իրենց Ֆունկցիաներով համապատասխանում են Հայաստանի հարավային մարզերի և խեթական աշխարհի , ,կին թագուհիներին, , և մեծ դեր են խաղացել քաղաքական, տնտեսական հոգևոր կյանքում:

Հայ ժողովրդի պատմության տեսանկյունից հատկապես կարևոր են խեթական վկայությունները Հայասա երկրի մասին: Հատկապես հետաքրքիր են Թուլիալիաս 3-րդի /1400 մ.թ.ա./ և նրա որդի Շուալիուլիումասի /1380-1346 մ.թ.ա./ արձանագրությունները, որոնցից երևում է, որ հայասցիները Ազգի երկրի միավորումով զբաղեցին Եփրատի վրա գտնվող տարածքները: Չնայած այս աղբյուրները խոսում են Հայասա-Ազգիի պարտության մասին, պետք է կարծել, որ խեթական զորքերը Շուալիուլիումասի առաջնորդությամբ չհասան վերջնական հաղթանակի: Փոքր-ինչ տվելի ուշ, Միտանիի դեմ արշավելիս տեղի ունեցավ Շուալիուլիումասի և Հայասայի միջև մի այլ բախում, որից հետո կնքվեց Հայասայի թագավոր Խուկկանասի և խեթական թագավորի միջև պայմանագիր, ըստ որի Հայասայի թագավորը հավատարմության երդում տվեց «Շուալիուլիումասին»՝ պարտավորվելով օգնել ռազմական ուժով, պահպանել խեթական գաղտնիքները, վերադարձնել Հայասա իրաժաժ խեթերին: Խեթական թագավորը Խուկկանային կնության տվեց ցրոջը հետևյալ վերապահումով. , ,Խաթի երկրում կա կարևոր օրենք՝ եղբայրը իրավունք չունի նայել ցրոջը, քանի որ այդ անարդարացի է, ով որ այսպես կանի, նա կմահանա, իսկ ձեր երկիրը ըարքարոս է, և այստեղ սովորաբար եղբայրը ժանաչում է ցրոջը և իր զարմուհուն, որը Խաթիում չի թույլատրվում: Եվ երբ քեզ մոտ կըգա կնոջդ միածին կամ միարյուն քույրը, ապա տուր նրան ուտելիք և

և խմիչք, և կերեք ու խմեք և ուրախացեք, քայց չհամարձակվես ցանկանալ նրան ծանաչել, քանզի դա կաառժվի մահով,,։ Շարունակելով նշվում է, որ խեթական արքայի նորաթուխ փեսան կծամանի Նաթուշաշ, նա պիտի խուսափի հարեմի կանանցից և ընդվում է զգուշացող օրինակ, երբ Ռմն Մարիսար /քստ երևույթին Ազգի երկրի առաջնորդը/ սպանվեց միայն նրա համար, որ խեթական թագավորը նրան տեսավ պալատական կնոջը նայելիս, ,Խուսափիր պալատական կանանցից, անգամ կլինի նա, թե հարձ, մի մոռեցիր, նրան, մի խոսիր նրա հետ ոչ մի խոսք, թող քո ստրուկը և ստրկուհին նույնպես չմոռենան նրան և զգուշ չեղիր։ Երբ զալիս է պալատական կինը, փախիր նրա առջևից՝ նրան տալով ծանապարհ։ Բացի դրանից Խուկկանային կարգադրվում է. ,Մի վերցրու կին Ազգի երկրից և այլև/ կնոջը, որին դու տիրում ես, համարիր քո կինը և դարձրու նրան զխավոր կին/։ Այսպիսով պարզ է դառնում, որ միայն խեթական արքայի քույրը պիտի լիներ Հայաստանի լիարժեք և միակ թագուհին։ Հասմանափկվելով դրանով, Շուպիլուլիումսը տալիս է ևս մեկ պատվիրան. ,Ետ վերցրու Մարիսարից քո աղջկան և տուր եղբորդ /այսինքն հարազատ ցեղակիցներին/,։ Այստեղ Մարիսար վերը հիշատակված սպանված անձնավորությունը չէ, այլ Ազգի երկրի թագավորը, որը հայասացիների հետ դաշինքի մեջ էր՝ կապվելով էնդոգամ ամուսնությամբ։ Այս արձանագրության հատվածը հետաքրքիր տվյալներ է հաղորդում հայասական վերնախավի կյանքի և քաղաքների մասին։ Նման երևույթ թերևս կարող էր լինել Հայաստանի այլ երկրներում։ Պարզ երևում է, որ ցեղային ավագանին ուներ հարեմ, հարժեր և քաղաքի վանայք, որոնց մեջ առանձնանում է զխավոր կինը, որի երեխաները օրինական ժառանգորդն էին համարվում զույգի և իշխանության։ Այդ ժամանակ Հայաստանում տիրապետում էր ամուսնության մի կարգ, քստ որի տղամարդը ամուսնական իրավունքներ ուներ նաև իր կնոջ քույրերի և նրա տոհմի այլ կանանց նկատմամբ։

Վերը նշվեց, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում /2-րդ հազարամյակի երրորդ քառորդ/ Միտանի հյուսիսային հարևան էր ուժեղ և անկախ Ազգի /Ալզի, հետագայում՝ Աղձնիք/ թագավորությունը, որը Հայաստանի հետ կապված էր հարևանական հարաբերություններով։ Ազգիում նույնպես տիրապետող էին նույն սոցիալական հարաբերությունները։ Հնայած մանրամասների սակավությանը, հայտնի է թագավորներից մեկի՝ Անտառալիմի /Անդառառլիմ/ անունը, որը գտնվում էր խեթական թագավոր Շուպիլուլիումսի հետ դաշինքի մեջ, մասնակցելով պատերազմներին քնդդեմ Միտանիի, որի համար նա ստացավ միտանական Կուղմար ամրոցը։

Հին արևելյան երկրները միջև համախալի կոիվները, ինչպես նաև հյուսիսային ցեղերի միջև ըսվումները իրենց պաշտպանականությունը

արտաքին էքսպանսիայից ամրացնելու նպատակով քարձրացնում էին առաջ-
նորդների դիրքը, որոնք ունեին երբեմն մի քանի հազարանոց ցեղային
ջոկատներ՝ քաղկացած թիթև և ծանր հետևակից, մարտակառքեր, հեծելազոր։
Դրանց սպառազինության մասին, բացի դամբարաններից գտնված զենքերից,
խոսում են նաև Լճաշենից և Լոռի քերդից հայտնի քրոնզե մարտակառքերի
մանրակերտերը։ Ռազմական ավազանու հզորացումը ոչ միայն նպաստում էր
իշխանության հզորացմանը, այլև խթանում էր տոհմատիրական կարգերի
քայքայմանը։ Գանգեցնելով դասակարգային հարաբերությունների առաջաց-
մանը, պետության ստեղծմանը։ Համալսակի պատերազմները զգալիորեն հարս-
տացնում էին ցեղային ավազանուն, որի ձեռքին են գտնվում առաստուկնե-
րի հոտերը և ոսկյա և արծաթյա իրեր։ Դրանք ժառանգաբար էին անցնում
և դառնում մասնավոր սեփականության համար հիմք։ Ցեղային ավազանին
աստիճանաբար կտրվում էր ցեղակիցներից։ Եթե առաջ կիկլոպյան ամրոց-
ները ամբողջ քնակչությանն էին պատկանում, ապա այժմ դրանց ներսում
կառուցվում էր ավազանու միջնաբերդը։

Ինչպես վերը նշվեց, Լճաշենի, Արթիկի, Խուրջին հողերի, Լոռի
քերդի թաղումները վկայում են գուլթային անհասարակության մասին։ Հատ-
կանշական է, որ նշված և այլ դամբարանադաշտերում տասնյակ և հարյու-
րավոր դամբարանների մեջ առանձնանում են սահմանափակ քանակությամբ
հարուստ թաղումներ։ Այսպիսով շքեղությամբ և հարստությամբ թաղված
առաջնորդները այն, «թագավորներն», էին, որոնց մասին վկայակոչիմ
են խեթական, ասորական և ավելի ուշ շրջանի քիայնական սեպագիր արձա-
նագրությունները։

Սոցիալական և գուլթային անհավասարությունները քննորոշ էին ոչ
այն ուղիով, որով և այլև նրան հարող մեծ խումբ կազմող
հարուստ երկրագործների, անասնապահների, զինազոր, ոսկերիչ արհես-
տավորների դասին, ինչպես և խոշոր առևտրականներին, որոնք կազմում
էին հատուկ սոցիալական խումբ՝ վաղուց կտրվելով իրենց իսկ միջավայ-
րից, մերվելով ցեղային ավազանու հետ։

Նշվածը հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ ուշ քրոնզե-
դարում Հայաստանում ձևավորվել էր տոհմացեղային ավազանին իր շրջա-
կայքով, միջավայրով, ապահովելով սոցիալական և տնտեսական զարգացման
առաջնությունը, նախապայմաններ ստեղծելով պետականության ստեղծման հա-
մար։ Սակայն այդ պատմական պրոցեսը իր ավարտին չհասավ Քիայնական
պետության ստեղծման պատճառով, որի կազմում քնդգրկվեցին նախապետա-
կանության շեմին կազմած վերահիշյալ ցեղային միությունները։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արեշյան Գ., Միմոնյան Հ., Սարգսյան Գ., Քոչարյան Գ., Օհանյան Հ., Հայագիտական կենտրոնի 1977-1978 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքները, ԲԵՀ, ՀԳ, Երևան, 1979, նո. 2, էջ 205-204.

Բարսեղյան Լ.Ա., Ուշ քրոնզի էպոխայի մի քանի նորահայտ պաշտամունքային հուշարձաններ, ՊԲՀ, 1926 նո. 3

Բարսեղյան Լ.Ա., Գեղամա լեռների վիշապները, ՊԲՀ, 1967, նո. 4

Բիլյազով Լ.Ն., Առյուծի պատկերներով նոր գտածոներ Մեղրաձորից, Լրաքեր ԳԱ, 1984, նո. 1:

Դեվեղյան Ս.Գ. Տաշիր-Չորագետի քրոնզեդարյան մի քանի ոսկե և արծաթի իրեր Լրաքեր, ԳԱ, 1966, նո. 12:

Դեվեղյան Ս.Գ. Ուշ քրոնզեդարյան մետաղագործության մի քանի հարցեր ըստ Տաշիր-Չորագետի յնութիւնի, Լրաքեր, ԳԱ, 1968, նո. 8:

Դեվեղյան Ս.Գ. Եղջերվի պաշտամունքի հետքերը Հին Հայաստանում, ՊԲՀ, 1982, նո. 2:

Դեվեղյան Ս.Գ. Թագակիր իշախնի պատկերը Լոռի բերդի բնակավայրերից, Լրաքեր ԳԱ, 1986, նո. 8:

Դեվեղյան Ս.Գ. Լոռի բերդի նո. 2 դամբարանի ոսկե և արծաթե զարդեր, ՊԲՀ 1971, նո. 1:

Դեվեղյան Ս.Գ. Լոռի-բերդի նո. 2 դամբարանը, ՊԲՀ, 1972, նո. 2:

Դեվեղյան Ս.Գ., Լոռի բերդի մարտակառքը ուշ քրոնզի դարում, ՊԲՀ, 1986, նո. 1:

Դեվեղյան Ս.Գ. Լոռի բերդի քրմի դամբարանը աբհ, 1986, նո. 3:

Եսայան Ս.Ա., Կարապետյան Լ.Լ., Հնագիտական հայտնաբերումներ Երևանում, ՊԲՀ, 1968, նո. 3:

Իսրայելյան Հ.Ռ., Հայաստանի քրոնզե գոտիների որսորդական աշխատանքները, ՊԲՀ, 1966, նո. 2:

Իսրայելյան Հ.Ռ., Արևի պաշտամունքի հետքերը քրոնզեդարյան Հայաստանում, Լրաքեր ԳԱ, 1967, նո. 4:

Իսրայելյան Հ.Ռ. Պաշտամունքն ու հավատալիքները ուշ քրոնզեդարյան Հայաստանում, Երևան, 1973:

Խանզադյան Է.Վ. Պատի 4-րդ, Երևան, 1967:

Խանզադյան Է.Վ., Մկրտչյան Կ.Հ., Պարսամյան Է.Ս. Մեծամոր, Երեվան, 1973:

Խնկիկյան Օ.Ս. Հետախուզական պեղումներ Ղափանի շրջանում /1970-1971թթ./ ՊԲՀ, 1973, նո. 3:

Խնկիկյան Օ.Ս., Պեղումներ Տանձավեր և Շիրկահող գյուղերում, ՊԲՀ, 1975, նո. 2:

Ղարիբյան Ի.Գ., Բիազով Լ.Ն., Ուշ քրոնզեդարյան նորահայտ
դամբարան Մեղրածոր գյուղի տարածքից, ԻՃՀ, 1987, նո. 2:

Մարտիրոսյան Հ.Ս. Հայաստանը զարգացած կամ ուշ քրոնզի ժամանակաշրջանում Հայ ժողովրդի պատմության, Գ.1, Երևան, 1971թ.

Մնացականյան Հ. Հնագիտական պեղումներ Սևանա լճի ցամաքած տարածքում, Լրաբեր, 1952, նո. 6:

Մնացականյան Հ. Հին դամբարանադաշտ Յամաքաքերդ գյուղի մոտ, Լրաբեր ՀԳ, 1954, նո. 5:

Մնացականյան Հ. Լճաշենի նյութական մշակույթի զարգացման հիմնական էտապները, ՊԻՀ, 1965, նո. 2:

Арешян Г.Е. К проблеме относительной независимости развития культуры и социальной организации (По материалам бронзового века Армянского нагорья и Южного Кавказа). В кн.: Культурный процессы в эпоху бронзы и раннего железа. Тезисы докладов. Ереван, 1982.

Арешян Г.Е. Орудия труда артикского могильника. ИСЖ, 1970, №3

Арешян Г.Е. Материалы из раскопок Кармирбердского могильника музея Грузии. Вестник, ЕГУ, 1971, I.

Арешян Г.Е. Вопросы типологии поселений Армении позднего бронзового и раннего железного веков, в кн.: Научные сообщения Гос. музея искусства народов Востока, вып. X. м., 1978,

Геворкян Р.Ц. Из истории древнейшей металлургии Армянского нагорья, Ереван, 1980.

Гогинян С.К. К истории древней металлургии железа в Армении ИСЖ, 1964, 3.

Деведжян С.Е. Лорибердский могильник, СА, 1974, № 2.

Деведжян С.Г. Лори берд I, Ереван, 1981.

Есаян С.А. Оружие и военное дело древней Армении. Ереван, 1966.

Есаян С.А. Ереван (археологический очерк). Ереван, 1969.

Есаян С.А. Скульптура древней Армении, Ереван, 1980.

— Есаян С.А. Древняя культура племен Северо-Восточной Армении. Ереван 1976.

Есаян С.А. Об одной неправильной реконструкции. Труды ГИМА Арм.ССР, т.У, 1959.

Есаян С.А. Защитное вооружение древней Армении, ИСЖ, 1962, №1.

Есаян С.А. Каменная статуэтка из Шамшадина. СА, 1969, № I.

Есаян С.А., Минацкая А.О. О статуэтках из Лчашена. ИСЖ, 1975

- Есаян С.А., Шатинян А.И. Археологические находки в Зангезуре. СА, 1962.
- Куфтин Б.А. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси. 1941.
- Кушнарера К.Х. Археологические работы 1954 г. в окрестностях села Ходжалы. МИА, 67.
- Кушнарера К.Х. К вопросу о социальной интерпретации некоторых погребений Южного Кавказа. КСИИМК, вып. 134, 1973.
- Кушнарера К.Х. Ходжалинский могильник, ИФХ, 1967, № 2.
- Кушнарера К.Х. К вопросу о развитии ремесел на Южном Кавказе в древности. ИФХ, 1974, 2.
- Мартirosян А.А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, 1954.
- Мартirosян А.А. О древнем населении около Ленинакана. Изв. АН АрмССР, 1952, № 10.
- Мартirosян А.А., Хачатрян Т.С. Комплекс изделий из могильника Такиа. Изв. АН АрмССР, 1959, II-12.
- Мартirosян А.А. Новые памятники первобытной культуры Армении, ИФХ, 1969, № 3.
- Мартirosян А.А. Поселения и могильники эпохи поздней бронзы. Ер., 1969.
- Междумян С.К. Палеофауна эпохи энеолита, бронзы и железа на территории Армении. Ереван, 1972.
- Мнацаканян А.О. Находки предметов бронзового века в селе Толорс (в Зангезуре). АрмССР, КСИИМК, 1954, вып. 54.
- Мнацаканян А.О. Древние повозки из курганов бронзового века на побережье оз. Севан. СА, 1960, 2.
- Мнацаканян А.О. Раскопки курганов на побережье оз. Севан. СА, 1952, 2,
- Мнацаканян А.О. Лчашенские курганы (Раскопки 1956 г.) КСИИМК, вып. 85.
- Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья. Л., 1949.
- Пиотровский Б.Б. Вишаны - каменные в горах Армении. Л., 1939.
- Симонян А.Е. Раскопки могильника Верин-Навер. В кн.: АО, 1979. М., 1979.
- Торосян Р.М., Хннкиян О.С., Петросян Л.А. Раскопки Ширакане. В кн.: АО за 1978 г. М., 1979.
- Хачатрян Т.С. Древняя культура Ширака, Ереван, 1975.